

ISSN 2304-5809

9(12) 2014

МОЛОДИЙ
ВЧЕННИЙ

CLAVS
ROGOKIO LVL. PATRICIO ANTVERP.
EIVSDEMQ. VRBIS SENATORI, HANC
ANTIQUE EUROPE, NOVAM TABVLAM,
ARABIAN ONTELIVS DEVOTISSIME DEDICAB.

RI

C

ISSN (Print): 2304-5809
ISSN (Online): 2313-2167

Науковий журнал «Молодий вчений»

№ 9 (12) вересень, 2014 р.

Щомісячне видання

Члени редакційної колегії:

Глуценко Олеся Анатоліївна
доктор філологічних наук (Росія)

Змерзлий Борис Володимирович
доктор історичних наук (Україна)

Ірмишева Інна Олександрівна
доктор економічних наук (Україна)

Марусенко Ірина Михайлівна
доктор медичних наук (Росія)

Мінін Ігор Владилєнович
доктор технічних наук (Росія)

Мінін Олег Владилєнович
доктор технічних наук (Росія)

Морозенко Дмитро Володимирович
кандидат ветеринарних наук (Україна)

Нетюхайло Лілія Григорівна
доктор медичних наук (Україна)

Пекліна Галина Петрівна
доктор медичних наук (Україна)

Романенкова Юлія Вікторівна
доктор мистецтвознавства (Україна)

Стратонов Василь Миколайович
доктор юридичних наук (Україна)

Шайко-Шайковський Олександр Геннадійович
доктор технічних наук (Україна)

Швецова Вікторія Михайлівна
кандидат філологічних наук (Росія)

Яковлев Денис Вікторович
доктор політичних наук (Україна)

Яригіна Ірина Зотовна
доктор економічних наук (Росія)

Коректор: О. Скрипченко

Дизайн: А. Юдашкіна

Комп'ютерна верстка: Н. Ковальчук

Відповідальність за зміст, добір та викладення фактів у статтях несуть автори.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

Матеріали публікуються в авторській редакції. Передрукування матеріалів, опублікованих в журналі, дозволено тільки зі згоди автора та редакції журналу. Будь-яке використання – з обов'язковим посиланням на журнал.

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз: РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible.

Свідцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 18987-7777Р від 05.06.2012 р.

© Науковий журнал «Молодий вчений», 2014
© Дизайн, Видавничий дім «Гельветика», 2014

ЗМІСТ

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

Породько Л.В.

Взаємодія лазерного випромінювання з багатошаровими об'єктами..... 6

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Гасій Г.М.

Вузлове з'єднання елементів просторового сталезалізобетонного покриття..... 10

Мясіщев О.А., Джулій А.В.,

Джулій В.М., Чешун В.М.

Оцінка захищеності інформації в системах n-канального діалогового спілкування..... 13

Пікож А.В.

Основа для автоматизованої інтелектуальної системи керування квадрокоптером..... 16

Ржепішевський А.А.

Аналіз підходів до систем розпізнавання перешкод в умовах промислового та побутового застосування мобільних роботів..... 20

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Куцька О.М.

Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Австрії наприкінці Другої світової війни..... 24

Харчук Х.Р.

Цвинтар на Папарівці – один з перших заміських цвинтарів Львова (XVII – початок XX століття)..... 30

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Бабаченко А.В.

Регулювання процесів підвищення ефективності організації транспортного обслуговування населення..... 36

Ділай Н.Г.

Роль та складові системи фінансового управління в діяльності холдингових структур..... 39

Кузьмук І.Я.

Роль банківського сектору на ринку фінансових послуг в умовах іноземного інвестування..... 42

Леськів С.Р., Бочко О.Ю.

Використання складових маркетингових комунікацій на підприємствах Закарпатської області..... 46

Назаренко О.В., Гушин А.А.

Аналіз та оцінка стану використання земельних ресурсів Сумської області..... 49

Познанская И.В.

Современные тенденции развития транспортной инфраструктуры ЕС..... 56

Сергієнко О.В.

Побудова концепції визначення специфічних показників, які вказують на критичний стан державного боргу саме для економіки України..... 59

Урванцева С.В.

Сутність та значення інвестиційного кредиту у сучасних умовах господарювання.....65

Шевченко Ю.В., Сівашенко Т.В.

Проблеми інвестування інновацій в підприємстві на стадії кризи.....69

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**Аблаева А.Т.**

Экспликация оппозиции своё – чужое в романе В. Аксёнова «Остров Крым».....74

Ахмади М., Карампур Р., Фарсадманеш С.

Сравнительная характеристика использования чисел во фразеологизмах в русском языке и персидском языке.....77

Швец А.О.

Фразеологизми з компонентом-числівником в українській та польській мовах.....80

ЮРИДИЧНІ НАУКИ**Александренко О.В., Веселовська Н.О.**

Актуальні питання протидії торгівлі людьми в Україні.....84

Гудак О.В.

Місце добровільної пожежної охорони у забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах.....87

Козинець О.Г.

Генезис понятия «гражданское общество» у мировой правовой думці.....91

Одуденко А.В.

Особенности позовой деятельности прокурора при здійсненні представництва інтересів громадян та держави у сфері земельних відносин.....95

Романюк Є.О.

Праворозуміння як спосіб осмислення правової реальності.....99

Румянцев П.А.

К вопросу о сущности государства переходного типа.....103

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ**Гончарова О.А.**

Особенности методической подготовки майбутнього вчителя англійської мови.....108

Дика Н.М., Огарь Ю.В.

Засвоєння лінгвістичних понять учнями ЗНЗ під час вивчення синтаксису.....111

Жидкова Н.М.

Відстоювання національних прав Софією Русовою.....114

Тадаева А.В.

Теоретическое обоснование модели социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников в общеобразовательном учебном заведении.....118

МЕДИЧНІ НАУКИ**Гарас М.Н.**

Показники лабільності бронхів різного калібру у дітей з фенотипами тяжкої та середньотяжкої бронхіальної астми.....124

Листопад О.П.

Визначення стану ротової рідини, як індикатора вибору методу та способу пломбування каріозних порожнин126

Мельник В.С., Горзов А.Ф.

Результати анкетування дітей, проведеного в рамках виконання програми «Здорова усмішка дітей Закарпаття».....128

Нетюхайло Л.Г., Харченко С.В.

Активні форми кисню (огляд літератури).....131

Олійник А.Ю., Олійник Г.В., Олійник Ю.Ю., Олійник М.Ю.

Характеристика зубоцеліпних аномалій у оперованих пацієнтів з вродженими незрощеннями верхньої губи і піднебіння.....135

Павликівська Б.М.

Діагностика метаболічних порушень міокарду у дітей з субклінічним гіпотиреозом139

Падалка А.І.

Вплив рідкоземельного елемента на мікроструктуру та мікроеlementний склад емалі зуба142

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО**Дмитренко А.О.**

Театральний костюм у творчості Анатолія Петрицького: художньо-стильові особливості.....148

Косицька З.М.

Українські розеткові витинанки в інтер'єрі традиційного житла початку ХХ століття (Подніпров'я, Поділля, Галичина).....152

Триколенко С.Т.

Філософське осмислення драматургічної проблематики як підґрунтя сценографічного рішення.....157

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**Босенко І.І.**

Психологічні особливості сформованості пізнавальної активності у молодших школярів із затримкою психічного розвитку в навчальній діяльності.....166

Дьяков Д.Г., Радчикова Н.П.

Развитие самоидентификации как высшей психической функции у подростков с детским церебральным параличом.....169

Комар Т.В.

Формування соціально-професійної зрілості фахівців: провідні аспекти післядипломної освіти.....173

КУЛЬТУРОЛОГІЯ**Дорожкин А.С.**

Молодежные субкультуры: эпоха глобализации.....178

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**Білошицький В.І.**

Громадянське суспільство в системі цивільно-військових відносин.....182

Исхакова Н.Г.Стратегия политической мобилизации:
от протеста к консолидации.....187**Koziński B.**Historical determinants of the contemporary
Polish-Russian relations: geopolitical and
nationalistic (ethnic) dimension.....191**Малиха М.І.**Шведська міграційна політика:
висновки для України.....195**Яковлев Д.В.**Опоненты демократії: роль
«партии власти» та медіакратії
у пострадянській політиці.....198**CONTENTS****PHYSIC MATHEMATICAL
SCIENCES****Porodko L.V.**Interaction of laser radiation
with multilayer objects.....6**ENGINEERING SCIENCES****Gasii G.M.**Node connection elements
of a spatial composite covering.....10**Myasischev A.A., Djuliy A.V.,****Djuliy V.N., Cheshun V.N.**
Estimation of information security in
n-channel dialogue communication systems.....13**Pikozh A.V.**Basis for automated intelligent
control system for quadcopter.....16**Rzhepishevskiy A.L.**Approaches to the recognition of obstacles
in industrial and consumer
use of mobile robots.....20**HISTORICAL SCIENCES****Kutskaja O.N.**Propaganda support for the entry
and stay of the Red Army on the territory
of Austria at the end of the World war II.....24**Kharczuk K.P.**Cemetery on Paparivtsi – one of the first
suburban cemetery Lviv (XVII – beginning
XX centuries).....30**ECONOMICS SCIENCES****Babachenko L.V.**Regulation of processes to improve the
efficiency of population transport service.....36**Dilai N.G.**The role and components
of financial management
in the activities of holding structures.....39**Kuzmuk I.J.**Role of banking sector in the market of
financial services under foreign investment...42**Leskiv S.R., Bochko O.Yu.**Using components of marketing
communications for enterprises
Transcarpathian region.....46**Nazarenko A.V., Gushchyn A.A.**The analysis and assessment
of the land resources of Sumy region.....49**Poznanskaya I.V.**Modern trends of development
transport infrastructure of the EU.....56**Sergienko O.V.**Construction of the concept of certain
specific indicators due to the critical state
of public debt specifically for the economy
of Ukraine.....59**Urvantseva S.V.**Essence and value of investment credit
in the modern economic conditions.....65**Shevchenko Yu.V., Sivashenko T.V.**Problems of innovation's investments
of enterprises in crisis.....69

PHILOLOGICAL SCIENCES

- Ablaeva A.T.**
Explication of imagological opposition
«own» – «alien» in V. Aksyonov's novel
«Ostrov Krym».....74
- Akhmadi M., Karampur R.,
Farsadmanesh S.**
Comparative characteristics
of use numbers in russian language
phraseology in and persian.....77
- Shvets A. O.**
Phraseological units with the
component-numeral in the Polish
and Ukrainian languages.....80

JURIDICAL SCIENCES

- Aleksandrenko O.V., Veselovska N.O.**
Actual problems of kidnapping in Ukraine.....84
- Gulac O.V.**
The place of voluntary fire protection
in ensuring fire safety in forest areas.....87
- Kozynets O.H.**
Genesis of the concept «civil society»
in the world legal thought.....91
- Odudenko A.V.**
The features representation prosecutor
in court the interests of citizens
and the state in the field of land relations.....95
- Romaniuk E.A.**
Legal understanding as a means
of interpretation of legal reality.....99
- Rumyantsev P.A.**
To the issue on the transitional
state essence.....103

PEDAGOGICAL SCIENCES

- Goncharova O.A.**
Peculiarities of the methodological training
of future English teacher.....108
- Dyka N.M., Ohar J.V.**
Learning linguistic concepts students of
secondary schools in the study of syntax.....111
- Zhydkova N.N.**
Defending national rights Sophia Rusovkyh.....114
- Tadayeva A.V.**
The theoretical justification of social and
pedagogical support mediasotsialization
younger pupils in secondary schools.....118

MEDICAL SCIENCES

- Garas M.N.**
Lability indices of different caliber bronchi
in children with severe and moderate
bronchial asthma phenotypes.....124
- Lystopad O.P.**
Determination of status as oral liquid
indicator selection method
and fashion fillings of cavities.....126
- Melnyk V.S., Horzov L.F.**
The results of the survey of children,
conducted as a part of the program
execution «Healthy smile
of Transcarpathia children».....128
- Net'ukhaylo L.G., Kharchenko S.V.**
Reactive oxygen.....131

- Oliylyk A.Y., Oliylyk G.V.,
Oliylyk Y.Y., Oliylyk M.Y.**
Characteristics teeth anomalies in operated
patients with ccongenital cleft lip and palate.....135
- Pavlikivska B.M.**
Diagnostics of metabolical violations
of myocardium in children with
subclinikal hypothyreosis.....139
- Padalka A.I.**
Influence of rare earth element on the
microstructure and microelement
composition of tooth enamel.....142

ART CRITICISM

- Dmytrenko A.A.**
Theatrical costume in the creativity
of Anatoly Petrytskyj: the artistic
and stylistic peculiarities.....148
- Kosytska Z.M.**
Ukrainian rosette-like «vytynanki»
(paper-cuttings) in the interior of traditional
dwelling in the beginning of the XX century
(Podniprovia, Podillya, Galicia).....152
- Trikolenko S.T.**
Philosophical understanding
of the dramatic problems as the basis
of scenography solutions.....157

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Bosenko I.I.**
The psychological peculiarities of formation of
cognitive activity in junior pupils with mental
retardation in learning activities.....166
- Dyakov D.G., Radchikova N.P.**
Development of self-identification
as a higher mental function of adolescents
with infantile cerebral palsy.....169
- Komar T.V.**
Forming of social-professional maturity
of specialists: leading aspects
of continuing education.....173

CULTUROLOGY

- Dorozhkin A.S.**
Youth subcultures: the era of globalization.....178

POLITICAL SCIENCES

- Biloshytsky V.I.**
Civil society in civil-military relations.....182
- Iskhakova N.H.**
The strategy of political mobilization:
from protest to consolidation.....187
- Kozinski B.**
Historical determinants of the contemporary
Polish-Russian relations: geopolitical and
nationalistic (ethnic) dimension.....191
- Malykha M.**
Migration policy of Sweden:
outcomes for Ukraine.....195
- Iakovlev D.V.**
Opponents of democracy: the role
of the «party of power» and mediocracy
in post soviet policy.....198

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

ВЗАЄМОДІЯ ЛАЗЕРНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ З БАГАТОШАРОВИМИ ОБ'ЄКТАМИ

Породько Л.В.

Інститут хімії поверхні імені О.О. Чуйка
Національної академії наук України

У статті розглянуто не стаціонарні задачі теплопровідності при взаємодії імпульсного лазерного випромінювання із багатошаровими покриттями твердого тіла. Для розв'язання задачі використовується метод трансляційних матриць, які дозволяють переносити граничні умови з шару на шар. З цієї метою використовується метод кінцевих інтегральних перетворень, що дозволяє уникнути обчислення складних інтегралів при застосуванні перетворення Лапласа в нестационарних задачах.

Ключові слова: наночастинки, радіальна симетрія, трансляційні матриці, кінцеві інтегральні перетворення.

Постановка проблеми. В даний час лазерне випромінювання з більшим чи меншим успіхом застосовується в різних галузях науки. Унікальні властивості випромінювання лазерів, такі, як монохроматичність, когерентність, мала розбіжність і можливість при фокусуванні отримувати дуже високу густину потужності на поверхні забезпечили широке застосування лазерів.

Останнім часом широко використовується лазерні технології в операціях, де обробка матеріалів за допомогою лазерів здійснюється з меншими енергетичними й трудовими витратами в порівнянні з іншими технологіями (наприклад, для обробки твердих і термостійких матеріалів). У багатьох процесах виявилось можливим сполучити лазерний вплив з іншими видами енергії, наприклад, з дією плазми електричного розряду, вибухової хвилі, ультразвуку, механічного й хімічного впливу. Це значно розширило коло завдань, розв'язуваних за допомогою лазерної технології. Дуже часто лазерна обробка проводиться в присутності хімічних, газових та інших робочих середовищ, що дозволяє проводити ряд робіт, нездійсненних в інших технологіях.

Більшість технологічних операцій, здійснюваних за допомогою лазерів, заснована на тепловому впливі світла на оброблювані матеріали. Перевагою лазерних технологій є простота керування лазерним пучком, висока точність обробки й оперативність. У роботах [1, 2] процеси взаємодії речовини з випромінюванням розглянуті стосовно до металів, сильно поглинаючих напівпровідників і діелектриків. В сучасному світі лазер є єдиним джерелом когерентного випромінювання, можливість одержання якого зробила справжню революцію в науці й техніці [3].

Щоб одержати таку потужність когерентного (монохроматичного) випромінювання шляхом розігріву тіла, останнє повинно мати температуру порядку 10^{13} К. Тому яскравість навіть малопотужних газових лазерів на багато порядків перевищує яскравість Сонця, яка дорівнює 130 Вт/см², а яскравість потужних твердотільних лазерів становить величину $\approx 10^{17}$ Вт/см².

Отже, в роботі розглядається багатошарові покриття. Для розв'язання задачі використовується метод трансляційних матриць [4, 5, 6], які дозволяють переносити граничні умови з шару на шар. Аналогічні методи були використані в роботах [7-9]. З цієї метою використовується метод кінцевих інтегральних перетворень, що дозволяє уникнути обчислення складних інтегралів при застосуванні перетворення Лапласа [10, 12-16] в нестационарних задачах.

Постанова задачі. Виходячи з гіперболічного рівняння теплопровідності

$$\frac{1}{w^2} \frac{\partial^2 T}{\partial t^2} + \frac{1}{\chi} \frac{\partial T}{\partial t} = \Delta T + \frac{1}{c\rho} f(x, y, z, t) \Leftrightarrow \tau_p \frac{\partial^2 T}{\partial t^2} + \frac{\partial T}{\partial t} = \chi \Delta T + \frac{1}{c\rho} f(x, y, z, t) \quad (1)$$

Де w – швидкість поширення тепла, T – температура, χ – коефіцієнт температуропровідності, t – час, τ_p – час релаксації, ΔT – оператор Лапласа у декартових координатах, c – теплоємність, ρ – густина.

Розглядається періодична задача по координатам x, y з періодом $2a$ по осі x і $2b$ по осі y . В цьому випадку на межах періодичної комірки повинні обертатися на нуль теплові потоки, тобто

$$\left. \frac{\partial T}{\partial y} \right|_{y=\pm b} = 0, \quad \left. \frac{\partial T}{\partial x} \right|_{x=\pm a} = 0. \quad (2)$$

Цій умові задовольняють функції $K_{km} = \cos(\lambda_k x) \cos(\mu_m y)$, де $\lambda_k = k\pi/a$, $\mu_m = m\pi/b$, $k, m = 0, 1, 2, \dots$.

Розглядається шарувата стінка (рис. 1), яка складається з шарів.

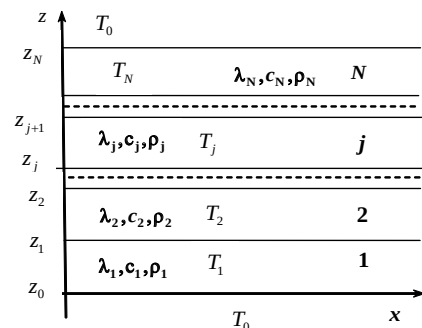

Рис. 1. Багатошарова стінка

Рівняння (1) повинно виконуватись для кожного з шарів, які відрізняються один від одного значеннями розмірів і теплофізичних характеристик

$$\frac{1}{w_j^2} \frac{\partial^2 T_j}{\partial t^2} + \frac{1}{\chi_j} \frac{\partial T_j}{\partial t} = \Delta T_j + \frac{1}{c_j \rho_j} f_j(x, y, z, t) \Leftrightarrow \tau_{p,j} \frac{\partial^2 T_j}{\partial t^2} + \frac{\partial T_j}{\partial t} = \chi_j \Delta T_j + \frac{1}{c_j \rho_j} f_j(x, y, z, t) \quad (3)$$

По координаті z прийемо такі умови. На межах поділу шарів при $z = z_j$ будемо вимагати умови ідеального теплового контакту – рівність температур і теплових потоків:

$$T_j = T_{j+1}, \quad \lambda_j \frac{dT_j}{dz} = \lambda_{j+1} \frac{dT_{j+1}}{dz}, \quad (j = 1, 2, \dots, N). \quad (4)$$

На межі $z = z_0$ прийемо, що температура є сталою у будь який момент часу, тобто

$$T|_{z=z_0} = T_1|_{z=z_0} = T_0. \quad (5)$$

На межі $z = z_N$ прийемо умови конвективного теплообміну з середовищем

$$\left[\lambda_N \frac{\partial T}{\partial z} + \alpha(T - T_0) \right]_{z=Z_N} = \left[\lambda_N \frac{\partial T_N}{\partial z} + \alpha(T_N - T_0) \right]_{z=Z_N} = 0, \quad (6)$$

де a – коефіцієнт теплообміну.

Внаслідок лінійності в рівняннях і крайових умовах можна ввести температуру $T^* = T - T_0$, що рівнозначно тому, що $T_0 = 0$. Отже рівняння (1), (3) і крайові умови (2), (4) зберігають свій вигляд, а умови (5), (6) приймають вигляд

$$T|_{z=z_0} = T_1|_{z=z_0} = 0, \quad (7)$$

$$\left[\lambda_N \frac{\partial T}{\partial z} + \alpha T \right]_{z=z_N} = \left[\lambda_N \frac{\partial T_N}{\partial z} + \alpha T_N \right]_{z=z_N} = 0. \quad (8)$$

До граничних умов додаються початкові умови, в якості яких приймемо умови теплового удару

$$T|_{t=0} = p_0 H(t), \quad \left. \frac{\partial T}{\partial t} \right|_{t=0} = 0, \quad (9)$$

де p_0 – інтенсивність, $H(t)$ – функція Хевісайда.

Викладка основного матеріалу та розв'язок задачі. Застосуємо скінчене інтегральне перетворення по координатах x, y з ядром $K_{km} = \cos(\lambda_k x) \cos(\mu_m y)$, $k, m = 0, 1, 2, \dots$, що приводить до рівнянь

$$\begin{aligned} \frac{1}{w^2} \frac{\partial^2 T_{km}}{\partial t^2} + \frac{1}{\chi} \frac{\partial T_{km}}{\partial t} &= \frac{\partial^2 T_{km}}{\partial z^2} - (\lambda_k^2 + \mu_m^2) T_{km} + \frac{1}{c\rho} f_{km}(z, t) \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \tau_\rho \frac{\partial^2 T_{km}}{\partial t^2} + \frac{\partial T_{km}}{\partial t} &= \chi \frac{\partial^2 T_{km}}{\partial z^2} - \chi (\lambda_k^2 + \mu_m^2) T_{km} + \frac{1}{c\rho} f_{km}(z, t) \end{aligned} \quad (10)$$

Отже, розв'язок задачі дається рядом

$$T(x, y, z, t) = \sum_{k, m=0}^{\infty} \frac{1}{\|K_{km}\|^2} T_{km}(z, t) K_{km}(x, y), \quad (11)$$

Для граничних умов при та умов сполучення при маємо такі вирази

$$T_{km}|_{z=Z_0} = T_{km}^{(1)}|_{z=Z_0} = 0, \quad \left[\lambda_N \frac{\partial T_{km}^{(N)}}{\partial z} + \alpha T_{km}^{(N)} \right]_{z=Z_0} = 0. \quad (12)$$

$$T_{km}^{(j)} = T_{km}^{(j+1)}, \lambda_j \frac{\partial T_{km}^{(j)}}{\partial z} = \lambda_{j+1} \frac{\partial T_{km}^{(j)}}{\partial z}, (j=1,2,\dots,N). \quad (13)$$

$$T_{km}^{(j)}|_{t=0} = p_0 H(t) \left[\int_{-a}^a \cos\left(\frac{k\pi x}{2a}\right) dx \int_{-b}^b \cos\left(\frac{m\pi y}{2b}\right) dy \right] = p_0 H(t) \frac{16ab}{km\pi^2} \left[\sin\left(\frac{k\pi}{2}\right) \sin\left(\frac{m\pi}{2}\right) \right], \quad (14)$$

$$\left. \frac{\partial T_{km}^{(j)}}{\partial t} \right|_{t=0} = 0. \quad (15)$$

Побудова ядра інтегрального перетворення для шарової структури. Розглянемо задачу на власні значення для однорідного рівняння [11, 13-15], яке відповідає стаціонарному рівнянню (10)

$$\frac{d^2 A}{dz^2} - (\lambda_k^2 + \mu_m^2) A = -\eta^2 A \quad (16)$$

У рівності (16) η – власне число, $A=A(z)$ – власна функція. Для багат шарової стінки (рис. 1), яка складається з N шарів, функцію $A(z)$ представимо у вигляді

$$A_n = \begin{cases} Z_2(z), & z_1 < z < z_2 \\ Z_2(z), & z_1 < z < z_2 \\ \\ Z_N(z), & z_{N-1} < z < z_N \end{cases}. \quad (17)$$

Розв'язок сформульованої задачі побудовано методом трансляційних матриць.

За допомогою цього методу невідомі довільні сталі N -го шару можна виразити через довільні сталі 1-го шару

Рівняння для визначення власних значень має вигляд

$$\left[\lambda_N \sqrt{\eta^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} + \alpha\right] \left[(t_{11} - t_{12}) e^{\sqrt{\eta^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z_N} - (t_{21} - t_{22}) e^{-\sqrt{\eta^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z_N} \right] = 0. \quad (18)$$

Трансцендентне рівняння повинно мати зчисленну кількість коренів Власні функції A_n , які відповідають власним числам η_n мають вигляд

$$A_n = \begin{cases} Z_{n,1} = A_{n,1} e^{\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z} + B_{n,1} e^{-\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z}, & z_0 < z < z_1 \\ Z_{n,2} = A_{n,2} e^{\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z} + B_{n,2} e^{-\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z}, & z_1 < z < z_2 \\ \\ Z_{n,N} = A_{n,N} e^{\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z} + B_{n,N} e^{-\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z}, & z_{N-1} < z < z_N \end{cases} \quad (19)$$

Отже квадрат норми визначається за формулою

$$\|A_n\|^2 = \sum_{j=1}^N \frac{1}{2\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2}} \left\{ \begin{aligned} & \left[A_{n,j} \right]^2 e^{2\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z_j} - \left[B_{n,j} \right]^2 e^{2\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} j} + 2A_{n,j} B_{n,j} (z_j - z_{-j}) \\ & - \left[A_{n,j} \right]^2 e^{2\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} z_{-j}} + \left[B_{n,j} \right]^2 e^{2\sqrt{\eta_n^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2} j_{-1}} \end{aligned} \right\}. \quad (20)$$

Отже система власних функцій для шарової стінки побудована. Така система має властивість ортогональності і повноти в проміжку $[z_0, z_N]$. Слід зауважити, що для різних значень індексів k, t власні функції і власні числа будуть різними, які надалі будемо позначати трьома індексами A_{kml} і η_{kml} .

Розв'язок нестационарної задачі. Далі застосуємо звичайний прийом при використанні кінцевих інтегральних перетворень [17 – 21]. Для цього помножимо рівняння (10) на власну функцію $A_{km,j}$ і проінтегруємо отриманий вираз в межах від 0 до z_0 .

Отже після застосування інтегрального перетворення [22, 23] до рівняння матимемо в просторі зображень звичайне диференціальне рівняння з часовою змінною

$$\frac{1}{w^2} \frac{d^2}{dt^2} T_{km,n}^F(t) + \frac{1}{\chi} \frac{d}{dt} T_{km,n}^F(t) + (\eta_{km,n}^2 - \lambda_k^2 - \mu_m^2) T_{km,n}^F(t) = \frac{1}{c\rho} f_{km,n}^F(t). \quad (21)$$

Розв'язок задачі, як і для суцільної стінки дається інтегралом Дюамеля [11-16] для довільної форми імпульсу

У розгорнутому вигляді розв'язок задачі знаходження просторового та часового розподілу температури при тепловому ударі поверхні твердого тіла з урахуванням кінцевої швидкості поширення тепла матиме вигляд
$$T(x, z, t) = \sum_{k=0}^{\infty} T_{\text{из}}(z, t) \frac{K_{\text{из}}(x, y)}{|K|_{\text{из}}} =$$

$$= \sum_{k,m=0}^{\infty} \left\{ \sum_{n=0}^{\infty} \left[\frac{e^{\left(\lambda_{km,n}^{(1)} t \right)} - e^{\left(\lambda_{km,n}^{(2)} t \right)}}{\sqrt{1 - 4\tau_{\rho} \left(\lambda_k^2 + \mu_m^2 - \eta_{km,n}^2 \right)}} J_m^F(t - \tau) dt \right] \frac{A_{km,n}(z)}{\|A_{km,n}\|^2} \right\} \frac{K_{km}(x, y)}{\|K_{km}\|^2}. \quad (22)$$

Висновки та пропозиції. Таким чином побудовано метод розв'язання нестационарної задачі теплопровідності для багат шарової стінки із застосуванням кінцевого інтегрального перетворення. Це дозволяє розглядати широке коло задач такого типу. Оскільки в основу покладено гіперболічне рівняння теплопровідності, тим же методом може бути розв'язані задачі коливань багат шарових структур.

Список літератури:

1. Чернига Р.М. Точные решения нелинейной задачи плавления и испарения металла при действии мощного потока энергии / И.Г. Однороженко // Докл. АН УССР. Сер. А. Физ. – мат. и техн. науки. – 1990. – № 12. – С. 46–48.
2. Рыкалин Н.Н. Лазерная обработка материалов / А.А. Углов, И.В. Зуев // М.: Машиностроение. – 1985. – С. 296.
3. Ораевский А. Н. Лазер // под. ред. А. М. Прохорова Физическая энциклопедия. – М.: «Советская энциклопедия». – 1988. – Т. 2.
4. Лерман Л.Б. Применение уравнений плоской задачи теории упругости к исследованию колебаний протяженных слоистых плит с внутренними линейными опорами // Прикл. механика. – 1994. – 30, № 6. – С. 66–69.
5. Sylvester J.J. On the reduction of a bilinear quantic of the nth order to the form of a sum of n products by a double orthogonal substitution // Messenger of Mathematics. – 1889. № 19. – P. 42–46.
6. Гречко Л.Г. Ефективна діелектрична проникність матричних дисперсних систем з багаточастотними включеннями: пряма та обернена задачі / Л.Б. Лерман, Н.Г. Шкода // Вісник Київського університету. Серія: фізико-математичні науки. – 2004. – Вип. 2. – С. 474–481.

7. Породько Л.В. Фізичні процеси, що відбуваються при обробці матеріалів лазерним випромінюванням // Вісник Київського університету. Серія: фізико-математичні науки. – 2011. – № 3. – С. 277–280.
8. Породько Л.В. Врахування кінцевої швидкості поширення тепла при лазерному розігріві поверхні твердого тіла / Л.В. Лерман, О.Ю. Семчук // Хімія, фізика та технологія поверхні. – 2011. – Т. 2, № 3. – С. 343–346.
9. Породько Л.В. Електродинамическая энергия в сферических слоистых наночастицах /Л.В. Лерман // Технологический аудит и резервы производства. – 2013. – № 6/1(14). – С. 41–44. – ISSN 2226-3780.
10. Ван дер Поль Б. Операційне числення на основі двосторонньої перетворення Лапласа / Х. Бремер // – М.: Видавництво іноземної літератури. – 1952. – 507 с.
11. Ландау Л.Д. Электродинамика сплошных сред / Е.М. Лифшиц // Теоретическая физика. М.: Наука. – 1982. – Т. 8. – 624 с.
12. Ландау Л.Д. Квантовая механика / Е.М. Лифшиц // М.: Наука. – 1974. – 702 с.
13. Maxwell J.C. A treatise on electricity and magnetism. – Oxford: Clarendon, 1891. – 3rd ed. – V. 2.
14. Борен К., Хафмен Д. Поглощение и рассеяние света малыми частицами. – М.: Мир, 1986. – 664 с.
15. Maxwell Garnett J.C. Colours in metal glasses and in metallic films // Philos. Trans. Roy. Soc. – 1904. – Vol. 203. – P. 385–420.
16. Савельев И.В. Курс общей физики // Астрель. – 2001. – Т. 5. – ISBN 5-17-004587-5.
17. Матханов П.Н. Основы анализа электрических цепей. Линейные цепи.: Учеб. для электротехн. радиотехн. спец. вузов // перераб. и доп. – М.: Высш. шк. – 1990. – Т. 3. – 400 с.
18. Vernotton P. La nouvelle equation de la chaleur // Journ. de la Transm. de la chaleur. – 1961.
19. Лерман Л.В. Періодичні структури, індуковані на поверхні твердих тіл інтерференцією лазерних пучків / А.П. Шпак, Л.Г. Гречко, Л.Ю. Куницкая, О.Ю. Семчук // Теплові ефекти. Наносистеми, наноматеріали, нанотехнології. – 2007. – Т. 5, № 3. – С. 683–718.
20. Lerman L.V. Thermal effects caused interaction of powerful laser radiation of condensed matter / O.Yu. Semchuk, L.G. Grechko, M. Willander, M. Karlsteen // J. Optoelect. Adv. Mat. – 2010. – V.12, № 3. – P. 586–588.
21. Коздоба Л.А. Методи рішення нелінійних задач теплопровідності // М.: Наука. – 1975. – С. 228.
22. Волков И. К. Интегральные преобразования и операционное исчисление: Учеб. для вузов. Под ред. В. С. Зарубина, А. П. Крищенко / А. Н. Канатников // М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана. – 2002. – Т. 2. – 228 с. – ISBN 5-7038-1273-9.
23. Грицько Є.Г. Побудова інтегрального зображення розв'язку задачі теплопровідності для зонально-однорідного тіла складної форми / Л.М. Журавчак // Інтегральні перетворення та їх застосування до крайових задач: Зб. наук. пр.– Київ: Ін-т математики НАН України. – 1994. – Вип. 7. – С. 59–64.

Породько Л.В.

Институт химии поверхности имени А.А. Чуйко
Национальной академии наук Украины

ВЗАЕМОДЕЙСТВИЯ ЛАЗЕРНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ С МНОГОСЛОЙНЫМИ ОБЪЕКТАМИ

Аннотация

В статье рассмотрены не стационарные задачи теплопроводности при взаимодействии лазерного излучения с многослойными поверхностями твердого тела. Для решения задачи используется метод трансляционных матриц, которые позволяют переносить граничные условия со слоя на слой. С этой целью используется метод конечных интегральных преобразований, что позволяет избежать вычисления сложных интегралов при применении преобразования Лапласа в нестационарных задачах.

Ключевые слова: наночастицы, радиальная симметрия, трансляционные матрицы, конечные интегральные преобразования.

Porodko L.V.

Institut Chemistries of Surface named after O.O. Chuyka
of National Academy of Sciences of Ukraine

INTERACTION OF LASER RADIATION WITH MULTILAYER OBJECTS

Summary

The article deals not stationary heat conduction problem in the interaction of pulsed laser radiation with multilayer coating solids. To solve the problem using the method of translational matrices that allows transfer with boundary conditions on the layer to layer. For this purpose, use finite integral transforms, thus avoiding complex calculations integral in the application of the Laplace transform in no stationary problems.

Keywords: nanoparticles, radial symmetry, translational matrix, finite integral transformations.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

ВУЗЛОВЕ З'ЄДНАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОСТОРОВОГО СТАЛЕЗАЛІЗОБЕТОННОГО ПОКРИТТЯ

Гасій Г.М.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Розглянуто конструктивне рішення вузла з'єднання елементів нижнього пояса сталезалізобетонного структурно-вантового покриття. Особливість такого рішення полягає в тому, що вузол складається із з'єднаних між собою гнучких елементів. Елементи виготовлені зі сталевих канатів і мають на кінцях сталеві деталі кріплення. За рахунок такого поєднання елементів нижнього пояса сталезалізобетонного структурно-вантового покриття забезпечується сумісна та надійна робота конструкції в цілому. Запропонований вузол не складний і не трудомісткий у виготовленні й монтажі. Внаслідок застосування сталевих канатів зменшується загальна вага конструкції, досягається значна економія матеріалів, і як наслідок вартість конструкції.

Ключові слова: структура, ванти, сталезалізобетон, покриття, болт, просторова конструкція.

Постановка проблеми. Сучасний етап зведення будівель та споруд як в Україні, так і в усьому світі характеризується впровадженням новітніх та ефективних конструкцій. До таких конструкцій належить сталезалізобетонне структурно-вантове покриття. Ефективність таких конструкцій полягає у зменшенні витрат цементу й сталі порівняно з аналогічними залізобетонними конструкціями і, як наслідок, загальної ваги. Об'єднання сталі й бетону для сумісної роботи дозволяє отримати композитний матеріал – армоцемент, з потрібними характеристиками міцності та техніко-економічними показниками.

Унаслідок незаперечних переваг, раціональної просторової роботи та високої техніко-економічної ефективності сталевих структурних покриттів, рішення об'єднати їх із армоцементом для сумісної роботи є перспективним напрямом розвитку будівельних конструкцій.

Сталезалізобетонне структурно-вантове покриття є комплексним, в якому сумісно працюють стрижневі елементи та армоцементна плита. Існуючі вузли з'єднання елементів просторових конструкцій є трудомісткими та складними у виготовленні, тому для широко впровадження в практику будівництва запропонованих конструкцій необхідно розробити ефективні вузлові з'єднання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впровадження нових конструкцій породжує велику кількість досліджень [11, 13, 15, 18-20]. Значну увагу приділено дослідженню напружено-деформованого стану конструкції в цілому [4, 14, 16]. Практично не досліджуються окремі деталі та елементи з'єднання просторових сталезалізобетонних конструкцій.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На основі аналізу останніх публікацій, виявлено не вирішену частину досліджень сталезалізобетонних структурно-вантових покриттів, а саме розроблення та дослідження ефективних, легких і не трудомістких у виготовленні та монтажі вузлів.

Мета статті. Розроблення ефективного вузла з'єднання працюючих на розтяг гнучких елементів нижнього пояса сталезалізобетонного структурно-вантового покриття.

Виклад основного матеріалу. Структурно-вантове сталезалізобетонне покриття складається з окремих секцій, котрі поєднуються із полегшених елементів структури (рис. 1) [8]. Полегшені елементи структури покриття поєднуються між собою за допомогою зварювання закладних деталей у верхньому поясі та гнучкими стрижнями (вантами) в нижньому поясі [10].

Рис. 1. Фрагмент збірного сталезалізобетонного структурно-вантового покриття
1 – армоцементна плита; 2 – елементи сталевий структурної решітки; 3 – гнучкі елементи нижнього поясу; 4 – вузол з'єднання гнучких елементів нижнього поясу

Джерело: розробка автора

Сталезалізобетонне структурно-вантове покриття зводиться у збірному варіанті. За рахунок таких конструкцій можуть утворюватися покриття різноманітної кривизни та розмірів у плані [1-3, 5-7, 9, 12, 17]. Кривизна досягається за рахунок зміни довжини сталевих канатів. Тому, виникає потреба застосовувати надійні, легкі та прості у виготовленні вузлові з'єднання.

Запропонований вузол з'єднання елементів нижнього пояса виготовляється із застосуванням наконечників, які обтискають кінців сталевих канатів і мають отвори (рис. 2). Така конструкція вузла дозволяє збирати покриття на місці будівництва з елементів повної заводської готовності, що різко знижує трудомісткість збирання й монтажу та не потребує кваліфікованої робочої сили.

Виготовлення елементів конструкції повинно бути високо механізованим, насамперед це стосується виготовлення фасонних вузлових деталей та обробки кінців канатів. Стрижневі елементи виготовляють у заводських умовах з утворенням отвору в наконечниках. Через ці отвори стрижневі елементи об'єднуються між собою у взаємно перекресних напрямках через болт. Утворений вузол кріпиться за допомогою зварювання до похилих стрижнів структурної решітки через пластину. Виготовлення стрижневих елементів нижнього поясу полягає в нарізанні канату на елементи певної довжини, обробці кінців та збірці вузлових деталей. Виготовлення вузлових деталей включає в себе операції різання сталевих канатів, складання, штампування й обробки наконечників на свердлильних і фрезерних верстаках або кування, штампування з наступною збіркою.

Допустиме відхилення довжини стрижневого елемента від проектного значення знаходиться в межах ± 2 мм. На різьбі болта, через який з'єднуються канати, не допускаються рвання і викришування ниток різьблення, якщо вони по глибині виходять за межі середнього діаметра різьби або їх довжина перевищує 8% загальної довжини різьби по гвинтовій лінії.

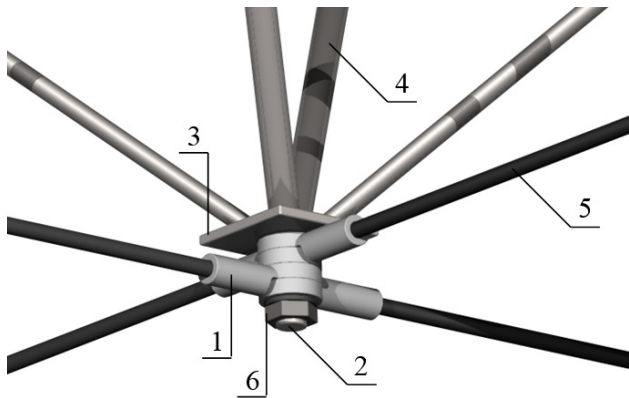

Рис. 2. Вузол з'єднання елементів нижнього поясу зі сталевих канатів:

1 – наконечник; 2 – високоміцний болт; 3 – сталевая пластина; 4 – структурна решітка покриття; 5 – елементи нижнього поясу; 6 – гайка.

Джерело: розробка автора

Усі готові вироби рекомендується піддавати прийнятно-здавальним випробуванням, при яких перевіряється якість матеріалів, зварювання, якість різьблення, міцність, твердість, геометричні розміри, якість поверхні, зовнішній вигляд, комплектність і т.д. Запропонована технологія виготовлення вузлів є продуктивною і дозволяє отримувати міцні та надійні елементи.

Просторові конструкції монтуються із попереднім укрупненням у секції, блоки або картини, тому перед монтажем покриття необхідно сформувати з окремих елементів заводського виготовлення нижній пояс. Простота збирання нижнього поясу визначається просторовою структурою. На відміну від звичайних металевих конструкцій, з'єднання запропонованих вузлів виконується на одиночних болтах. Для затягування болтів, що сприймають застосовують калібровані ключі. Мала маса елементів і простота з'єднання дозволяє монтувати сталезалізобетонні просторові конструкції без значних капітальних затрат будівельною організацією.

Для підтвердження надійності і ефективності запропонованого вузла були проведені дослідження напруги. На рис. 3 наведені діаграми розподілу напруг по тілу наконечника, а на рис. 4 наведені діаграми розподілу напруг по тілу вузла з'єднання.

В результаті проведених досліджень було встановлено характер розподілу напруг, місця

концентрації напруг та характер руйнування. Внаслідок отриманих даних було визначено міцність наконечників вантових елементів нижнього поясу сталезалізобетонного структурно-вантового покриття. Було встановлено, що найбільші напруження виникають у місці переходу циліндричної частини наконечника в кільце. На основі відомостей про концентрації напруг було проведено оптимізацію геометричних параметрів наконечника та фізико-механічних властивостей матеріалу.

На основі досліджень було підтверджено ефективність, надійність та міцність з'єднувальних деталей вузла.

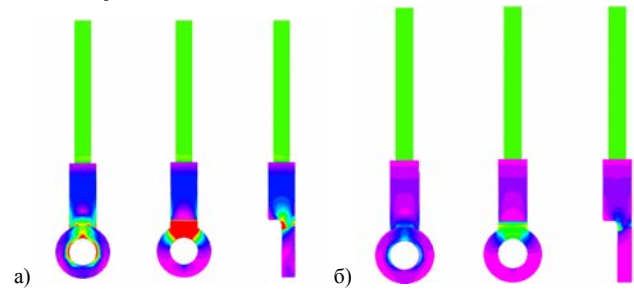

Рис. 3. Розподіл напруг по тілу наконечника:
а) від руйнівного навантаження;
б) від розрахункового навантаження

Джерело: розробка автора

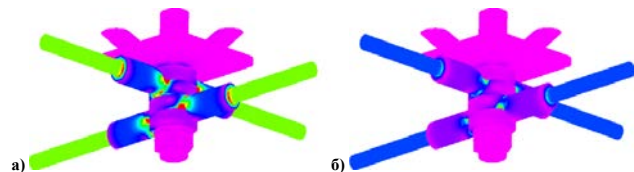

Рис. 4. Розподіл напруг по тілу вузла з'єднання:
а) від руйнівного навантаження;
б) від розрахункового навантаження

Джерело: розробка автора

Висновки і пропозиції. Вузол з'єднання елементів зі сталевих канатів нижнього поясу структурно-вантового покриття є надійним в експлуатації та простий у монтажі. Такі переваги дозволяють ефективно застосовувати такий вузол для з'єднання елементів просторових структурно-вантових покриттів.

Вузол з'єднання елементів зі сталевих канатів нижнього поясу структурно-вантового покриття належить до будівництва, зокрема до елементів просторових конструкцій покриття. Використовується для з'єднання по нижньому поясу полегшених структурно-вантових елементів покриття великопролітних промислових та громадських будівель і споруд.

Ефективність запропонованого вузла з'єднання полягає в загальній економії матеріалів, низькій масі й трудомісткості, легкості та швидкості монтажу.

Список літератури:

1. Гасій Г.М. Техніко-економічне обґрунтування ефективності потокового методу зведення сталезалізобетонного структурно-вантового покриття [Текст] / Г. М. Гасій // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил. – 2014. – Вип. 2(39). – С. 176–177.
2. Гасій Г. М. Зведення структурних сталезалізобетонних покриттів [Текст] : зб. тез доповідей міжнар. наук.-техн. конф. / Г. М. Гасій // Актуальні задачі сучасних технологій. – Тернопіль: ТНТУ, 2013. – С. 73–74.
3. Гасій Г. М. Монтаж структурно-вантових сталезалізобетонних оболонок [Текст] : матер. Всеукр. інтернет-конф. мол. уч. і студ. / Г. М. Гасій // Проблеми сучасного будівництва. – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – С. 274–275.
4. Гасій Г. М. Напружено-деформований стан структурно-вантових сталезалізобетонних конструкцій покриття [Текст] : матер. Всеукр. інтернет-конф. мол. уч. і студ. / Г. М. Гасій // Проблеми сучасного будівництва. – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – С. 121–122.

5. Патент на корисну модель 59293 Україна, МПК E04B 1/04 Структурно-вантова сталезалізобетонна аркова конструкція / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201012539; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9.
6. Патент на корисну модель 59296 Україна, МПК E04B 1/04 Структурно-вантова висяча система / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201012545; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9.
7. Патент на корисну модель 59299 Україна, МПК E04B 1/04 Структурно-вантова сталезалізобетонна балкова конструкція / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201012550; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9.
8. Патент на корисну модель 59300 Україна, МПК E04B 1/04 Полегшений елемент структури конструкцій покриття споруд / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201012551; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9.
9. Патент на корисну модель 70340 Україна, МПК E04B 1/04 Полегшена структурна сталезалізобетонна положиста оболонка / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201112978; опубл. 11.06.2012. Бюл. № 11.
10. Патент на корисну модель 83704 Україна, МПК E04B 1/00 Вузол з'єднання елементів зі сталевих канатів нижнього пояса структурно-вантового покриття / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201303826; опубл. 25.09.2013. Бюл. № 18.
11. Патент на корисну модель 83704 Україна, МПК E04B 1/00 Плита зі сталевим обрамленням сталезалізобетонного структурно-вантового покриття / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201400229; опубл. 10.06.2014. Бюл. № 11.
12. Стороженко Л. І. Особливості конструкції та технології монтажу нових просторових сталезалізобетонних структурно-вантових покриттів [Текст] / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, С. А. Гапченко // Східно-Європейський журнал передових технологій. – 2014. – № 1(70). Т.4. – С. 67–72.
13. Стороженко Л. І. Проектування сталезалізобетонних структурно-вантових покриттів [Текст] / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, С. А. Гапченко // Молодий вчений. – 2014. – № 8. Ч.1. – С. 30–32.
14. Стороженко Л. І. Особливості роботи структурно-вантових покриттів [Текст] : сб. научных трудов / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, С. А. Гапченко // Строительство, материаловедение, машиностроение. – 2013. – Вып. 69. – С. 488–491.
15. Стороженко Л. І. Пошук оптимальних параметрів структурно-вантових сталезалізобетонних покриттів за критерієм напружень розтягу в нижньому поясі [Текст] : зб. наук. статей / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, Ю. Л. Гладченко // Сталезалізобетонні конструкції: дослідження, проектування, будівництво, експлуатація. – 2011. – Вып. 9. – С. 173–179.
16. Стороженко Л. І. Результати експериментальних досліджень макету структурно-вантової циліндричної оболонки [Текст] : матер. Всеукр. конф. мол. уч. і студ. / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, С. А. Гапченко // Перспективи розвитку будівельної галузі. – Полтава: ПолтНТУ, 2013. – С. 80–85.
17. Стороженко Л. І. Ресурсозберігаючі технології монтажу просторового сталезалізобетонного структурно-вантового покриття [Текст] / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, С. А. Гапченко, М. О. Коршунов // Тези 66-ї наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів університету. – Полтава: ПолтНТУ, 2014. – Т. 3. – С. 31–32.
18. Стороженко Л. І. Структурно-вантові сталезалізобетонні конструкції [Текст] : міжвід. наук.-техн. зб. / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій, С. А. Гапченко // Будівельні конструкції. – 2013. – Вып. 78. – Кн. 2. – С. 195–200.
19. Стороженко Л. І. Структурно-вантові сталезалізобетонні конструкції покриттів [Текст] / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій // Збірник наукових праць [Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка]. – 2012. – Вып. 3(33). – С. 230–234.
20. Стороженко Л. І. Структурно-вантові сталезалізобетонні конструкції покриттів [Текст] : зб. наук. статей / Л. І. Стороженко, Г. М. Гасій // Сталезалізобетонні конструкції: дослідження, проектування, будівництво, експлуатація. – 2011. – Вып. 9. – С. 168–172.

Гасій Г.М.

Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка

УЗЛОВЕ СОЄДИНЕННЯ ЕЛЕМЕНТОВ ПРОСТРАНСТВЕННОГО СТАЛЕЖЕЛЕЗОБЕТОННОГО ПОКРИТТЯ

Аннотация

Рассмотрено конструктивное решение узла соединения элементов нижнего пояса сталежелезобетонного структурно-вантового покрытия. Особенность такого решения заключается в том, что узел состоит из соединенных между собой гибких элементов. Элементы изготовлены из стальных канатов и имеют на концах стальные детали крепления. За счет такого сочетания элементов нижнего пояса сталежелезобетонного структурно-вантового покрытия обеспечивается совместная и надежная работа конструкции в целом. Предложенный узел не сложный и не трудоемкий в изготовлении и монтаже. В результате применения стальных канатов уменьшается общий вес конструкции, достигается значительная экономия материалов, и как следствие стоимость конструкции.

Ключевые слова: структура, ванта, сталежелезобетон, покриття, болт, просторивна конструкція.

Gasii G.M.

Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

NODE CONNECTION ELEMENTS OF A SPATIAL COMPOSITE COVERING

Summary

Constructive solution a connection node elements of the lower belt composite grid-cable covering. The peculiarity of this solution lies in the fact that the assembly consists of interconnected flexible elements. Elements are made of steel ropes and has steel fasteners at the ends. Due to this combination of elements of the lower belt composite grid-cable covering is provided a joint and reliable operation of the structure as a whole. Proposed node is not complicated and time consuming in manufacture and assembly. Because of the use of steel wire rope reduces the total weight of the structure, achieved significant savings in material, and hence the cost a construction.

Keywords: a structure, a steel cable, composite, covering, bolt, spatial structure.

ОЦІНКА ЗАХИЩЕНОСТІ ІНФОРМАЦІЇ В СИСТЕМАХ N-КАНАЛЬНОГО ДІАЛОГОВОГО СПІЛКУВАННЯ

Мясищев О.А., Джулій А.В., Джулій В.М., Чешун В.М.

Хмельницький національний університет

Досліджено проблеми організації захисту інформації систем n-канального діалогового спілкування. Запропоновано модель процесу оцінки захищеності інформації, імовірнісні функції станів процесу, основний показник надійності здійснюваного захисту інформації. Узагальнено отримані результати на випадок системи захисту n-канального діалогового спілкування.

Ключові слова: захист інформації, система захисту, функції станів, надійність, багатоканальне спілкування.

Постановка проблеми. Збільшення спроб несанкціонованого доступу нелегальних користувачів до інформації з електронних джерел потребує розробки та впровадження спеціалізованих систем захисту (СЗ) інформації.

Призначення СЗ – максимально повне виключення протиправних (контрафактних) вторгнень. Стосовно ж реально функціонуючих СЗ справедливо вести мову лише про певний ступінь нейтралізації атак і мінімізації числа можливих проникнень в інформаційну систему, яку захищають.

За таких умов природно ставити питання про дослідження дієвості виконуваного захисту та його надійності. Для вирішення подібних задач має бути розроблено інструментарій кількісної оцінки досліджуваних параметрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оцінки надійності СЗ в наявних наукових публікаціях раніше не обговорювалася, принаймні, на рівні змістовного кількісного аналізу, хоча вона є однією з ключових в комп'ютерних технологіях [1,2]. Основна причина цього – саме по собі таке оцінювання представляє задачу, вирішувану в ситуації ризику і невизначеності. Ризик виражається стохастичним характером атак на інформаційне поле об'єкта і, отже, недетермінованістю обчисленої оцінки [2]. Невизначеність задачі полягає в обмеженні спостережень[5]: СЗ здатна фіксувати тільки відбивані спроби нелегального проникнення; факти успішних (для нелегалів) проникнень, що відбулися, СЗ не реєструє. Проте і в цих умовах застосуванням відповідного математичного апарату можна її результативно рішення.

Стохастичне оцінювання можливостей діючої системи захисту на даному проміжку часу тривалістю t пов'язане перш за все з аналітичною побудовою моделі функціонування СЗ. Така модель дозволяє, в принципі, вирішити два важливих питання: здійснювати прогнозування ситуації на об'єкті, що захищається, по нелегальних вторгненнях в його інформаційне поле; приблизно оцінювати надійність СЗ при вказаній вище умові невизначеності.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Постановка й проведення дослідження можливостей програмно – апаратних засобів захисту електронних джерел інформації являє собою актуальною дослідницькою задачею [1] і мають своєю метою розробку математичної моделі функціонування СЗ на розглянутому проміжку часу тривалістю t . При цьому теоретична модель повинна бути простою і за прийнятими статистичними критеріями адекватною спостережуваним випадкам відбивання атак нелегальних користувачів.

Стохастичне оцінювання можливостей діючої системи захисту на розглянутому проміжку часу тривалістю t зв'язано, насамперед, з аналітичною

побудовою моделі функціонування СЗ. Модель дозволяє вирішити два питання:

– здійснювати прогнозування ситуації на об'єкті, що захищається, за нелегальними вторгненнями у його інформаційне поле;

– приблизно оцінювати надійність СЗ при відзначеній раніше умові невизначеності [2], обумовленій тим, що система захисту не здатна фіксувати фактинелегальних проникнень в інформаційне поле об'єкта, які відбулись.

Статистика відбивання атак нелегальних користувачів показує, що, із прийнятною для практики похибкою, імовірнісну модель функціонування СЗ можна побудувати у вигляді марківського однорідного за часом ланцюгового процесу зміни станів СЗ по числу невідбиваних нелегальних проникнень, розглядаючи систему захисту як найпростішу розімкнуту пуассонівську систему [3]. Не описуючи випадковий процес вичерпним чином, ця модель все-таки дає досить повне представлення про нього, оскільки дозволяє розраховувати на будь який момент часу t імовірність перебування СЗ у тому або іншому стані й здійснювати прогнозування ситуації на об'єкті, що захищається, по нелегальних вторгненнях у його інформаційне поле.

Вхідний у діалог із системою захисту потік випадкових атак (вторгнень) нелегальних будемо характеризувати постійною інтенсивністю λ – середнім числом атак в одиницю часу. СЗ, впливаючи на цей потік, ділить його на два потоки: відбиваних атак з інтенсивністю λ_0 й невідбиваних атак з інтенсивністю λ_n .

Між перерахованими потоками виконується [3] балансове рівняння

$$\lambda = \lambda_0 + \lambda_n, \quad (1)$$

називане «рівнянням витрати». З (1) будемо мати

$$\frac{\lambda_0}{\lambda} + \frac{\lambda_n}{\lambda} = 1. \quad (2)$$

Перше відношення в (2) позначимо через P_{OA} , друге – через P_{HA} .

Імовірність

$$P_{OA} = \frac{\lambda_0}{\lambda} \quad (3)$$

є не що інше як імовірність відбивання атак нелегальних користувачів діючої на об'єкті системи захисту (або імовірність припинення системою захисту спроб нелегального проникнення в інформаційне поле об'єкта).

Імовірність

$$P_{HA} = \frac{\lambda_n}{\lambda} \quad (3^*)$$

є ймовірністю протилежної події й доповнює P_{OA} до одиниці, тобто $P_{HA} = 1 - P_{OA}$.

Рівність (2) – строга і, якщо параметри λ , λ_0 найпростішої пуассонівської СЗ відомі теоретично точно, то показником P_{OA} можна «в середньому» оцінити

ступінь захищеності об'єкта від несанкціонованих вторгнень. Зрозуміло, що подібна усереднена оцінка на практиці не є самодостатньою, оскільки частіше навіть одиначне проникнення нелегального користувача до джерела інформації протягом деякого кінцевого відрізка часу T може мати досить негативні (і катастрофічні) наслідки. Необхідне введення такого імовірнісного показника, пов'язаного із тривалістю роботи СЗ, за допомогою якого можна було б однозначно судити про несанкціоновані вторгнення, що відбуваються, у будь-який момент часу. Рішення цього питання об'єктивно пов'язане з розробкою стохастичної моделі функціонування СЗ по припиненню нелегальних проникнень.

Припустимо, що встановлена на об'єкті СЗ безперервної дії працює безвідмовно й без збоїв протягом тривалого часу до її планового оновлення.

Мета статті. Сформулюємо задачу дослідження в такий спосіб.

1. Вважаючи відомими параметри λ , λ_0 пуасонівської СЗ, побудувати диференціальну марківську модель процесу «відбивання-невідбивання» атак нелегальних користувачів у варіанті одноканального діалогу.

2. Знайти рівняння імовірнісних функцій станів процесу (станів СЗ) у часі й на множині цих функцій виділити основний показник надійності (дієвості) здійснюваного захисту інформації. Дослідити отримані імовірнісні функції.

3. Розробити методику застосування основного показника надійності захисту в умовах невизначеності по параметру λ .

4. Узагальнити отримані результати на випадок СЗ n -канального діалогового спілкування з нелегальними користувачами.

5. Показати моделі пуасонівських СЗ, неоднорідних за часом, коли $\lambda = \lambda(t) \neq \text{const}$, $\lambda_0 = \lambda_0(t) \neq \text{const}$.

Основна частина. Складемо диференціальні рівняння процесу. Ці рівняння можуть бути отримані або безпосередньо перерахуванням подій і підрахунком елементарних імовірностей цих подій, або на підставі графа станів СЗ. На рис. 1 побудований граф, яким геометрично інтерпретується досліджуваний процес. На графі позначено: S_0 – стан процесу, при якому число невідбиваних атак дорівнює нулю; S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 – стани процесу, у яких СЗ має на своєму рахунку одне, два, три й т.д. пропущених вторгнень; S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 – стани процесу, що відповідають входженню в контакт нелегального користувача з СЗ; $p_k(t)$ – імовірність перебування СЗ у стані S_k , $k=0, 1, 2, \dots$ за час t , відлічуване від початку процесу; λ , λ_0 , $\lambda_{\text{н}}$ – інтенсивності потоків атак нелегальних користувачів (умовні щільності ймовірностей переходів СЗ між станами S_k).

Відповідно до графа, система диференціальних рівнянь А.Н. Колмогорова імовірностей станів СЗ набуде вигляду:

$$\begin{cases} \frac{dp_0(t)}{dt} = -\lambda p_0(t) + \lambda_0 p_1(t) \\ \frac{dp_1(t)}{dt} = \lambda p_0(t) - \lambda p_1(t) \\ \dots \\ \frac{dp_{2k}(t)}{dt} = (\lambda - \lambda_0) p_{2k-1}(t) - \lambda p_{2k}(t) + \lambda_0 p_{2k+1}(t) \\ \frac{dp_{2k+1}(t)}{dt} = \lambda p_{2k}(t) - \lambda p_{2k+1}(t), \quad k=1, 2, \dots \end{cases} \quad (4)$$

Зауважимо, що граф на рис. 1 нетранзитивний [3] і тому процес, описуваний системою рівнянь (4), неергодичний і не володіє стаціонарним режимом.

Суть процесу, що протікає в СЗ, полягає в наступному. Якщо подія потоку вторгнень із інтенсивністю λ припинено діями СЗ, то атака припинена й по закінченні діалогу СЗ повертається зі стану

S_{2k-1} з інтенсивністю λ_0 в попередній стан S_{2k-2} , $k=1, 2, \dots$. Якщо ж подія вхідного потоку не припинена СЗ, то по закінченні діалогу система захисту з інтенсивністю $\lambda_{\text{н}} = \lambda - \lambda_0$ віртуально переходить зі стану S_{2k-1} в наступний стан S_{2k} . Невідбивані атаки змінюють характеристичні стани СЗ, що у даній задачі виступає в ролі їх «накопичувача».

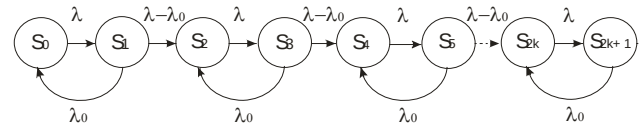

Рис. 1. Граф марківського процесу «відбивання – невідбивання» нелегальних вторгнень системою захисту інформаційного поля об'єкта

Джерело: розроблено авторами

Неергодичність процесу та накопичення даних не припинених вторгнень служить відмінною рисою розглянутої пуасонівської системи від відомих [3].

Імовірнісні функції (4) повністю розкривають можливість застосовуваної на об'єкті СЗ, виконуючи роль прогнозних рівнянь. На кожен наперед заданий момент часу значеннями цих функцій встановлюється розподіл числа невідбиваних незаконних проникнень в інформаційну систему. Імовірності (4) мають своїм призначенням рішення двох основних питань: прогнозування ситуації на об'єкті по очікуваних нелегальних проникненнях та оцінку дієвості (ефективності) застосовуваної програмно-апаратної СЗ у динаміці процесу.

Будь-яке порушення конфіденційності збереженої інформації нелегальними користувачами може мати досить серйозні негативні наслідки. Тому на множині ймовірностей $\{P_m(t)\}$ – основним функціональним показником надійності (ефективності) захисту рекомендується прийняти ймовірність

$$P_0(t) = \frac{1}{2} \left[\left(1 + \sqrt{\frac{\lambda}{\lambda_0}} \right) e^{-(\lambda - \sqrt{\lambda \lambda_0})t} + \left(1 - \sqrt{\frac{\lambda}{\lambda_0}} \right) e^{-(\lambda + \sqrt{\lambda \lambda_0})t} \right] \quad (5)$$

Значеннями показника (5) на розглянутому інтервалі часу $(0, t)$, наприклад, в інтервалі календарного місяця, вичерпно характеризується повне припинення спроб нелегального доступу до інформації, що захищається, коли на рахунок використуваної СЗ із параметрами λ , λ_0 немає жодного незаконного проникнення в інформаційну систему, також значеннями цього показника на розглянутому інтервалі $(0, t)$ кількісно оцінюється ефективність системи захисту й виноситься оцінка доцільності її використання.

На додаток до показника $P_0(t)$ при більш глибокому дослідженні СЗ можна знаходити й інші оцінки – антитезу $\bar{P}_0(t) = 1 - P_0(t)$, якою виражається ймовірність не менш одного нелегального проникнення в інформаційне поле об'єкта; ймовірності $P_m(t)$, $m > 0$ [2]. Це дає можливість побудувати *табличний розподіл таких вторгнень у часі й знайти функцію математичного очікування зазначених подій $m(t)$, обумовлену формулою*

$$m(t) = \frac{\lambda - \lambda_0}{2\lambda_0} \left[\sum_{k=1}^{\infty} (t\lambda_0 - 2k + 1) p_{2k-1}(t) + \lambda t \sum_{k=1}^{\infty} p_{2k-2}(t) \right], \quad (6)$$

де $k=1, 2, \dots$; $p_{2k-1}(t)$, $p_{2k-2}(t)$ – імовірності [2].

Безумовну зацікавленість представляє також такий показник як середня тривалість часу перебування в парі станів $\{S_0, S_1\}$, або, що теж, середній час θ , протягом якого СЗ не допустить жодного нелегального доступу до інформації. Цей час обчислюється за формулою математичного очікування:

$$\theta = \int_0^{\infty} t d\bar{P}_0(t) = \int_0^{\infty} P_0(t) dt = \frac{1}{2} \left(1 + \sqrt{\frac{\lambda}{\lambda_0}} \right) \int_0^{\infty} e^{-(\lambda - \sqrt{\lambda \lambda_0})t} dt + \frac{1}{2} \left(1 - \sqrt{\frac{\lambda}{\lambda_0}} \right) \int_0^{\infty} e^{-(\lambda + \sqrt{\lambda \lambda_0})t} dt$$

Остаточно отримуємо:

$$\theta = \frac{2}{\lambda - \lambda_0} \quad (7)$$

Показник θ з (7) є індикатором, яким регламентується оптимальний термін дії комп'ютерної програми діалогу СЗ із користувачем за схемою «питання-відповідь». Після цього строку у всіх випадках бажане її оновлення.

Відзначимо, що для забезпечення схоронності інформації від нелегального доступу за інтенсивних атак, розроблювальні СЗ повинні мати високий ступінь надійності: $0.975 < P_{OA} < 1.0$. Забезпечення такого рівня надійності тільки програмно-апаратними засобами – непросте завдання. Тому, поряд із застосуванням цих засобів у всіх випадках, повинне бути передбачене регулярне (періодичне) відновлення основних структурних елементів використовуваної СЗ у сукупності із продуманою дезінформацією нелегальних користувачів.

Практичне застосування формул (1)-(6) прямо пов'язане із визначенням інтенсивності λ (параметр λ_0 відомий зі спостережень). Для визначення λ розроблена методика, де передбачені два варіанти оцінки надійності захисту:

1. Гарантованою розроблювачем імовірністю відбивання атак нелегальних користувачів P_{OA} за співвідношенням $\lambda = \frac{\lambda_0}{P_{OA}}$ з балансового рівняння [3].

2. Варіюванням параметра $\lambda > \lambda_0$ (за умови $0.75 \leq \frac{\lambda_0}{\lambda} < 1$) і відшукування такого значення λ_{max} , при

якому реалізується принцип найменших квадратів у формі $\sum (\lambda x - N_x)^2 \rightarrow \min$, де x – кількість діб, що минули від початку календарного місяця; N_x – кількість припинених спроб вторгнення на добу.

Імовірнісна модель (1)-(6) описує СЗ одно-канального діалогового спілкування з нелегальними користувачами. Її узагальнення на випадок n -канальної пуассонівської системи не представляє принципових утруднень. Так, якщо по кожному з каналів інтенсивності λ , λ_0 зберігають постійне значення, то вираження основного функціонального показника надійності захисту інформації (нуль несанкціонованих проникнень) у цьому випадку буде таким:

$$P_0(t) = -\frac{(k_2 + n\lambda)}{k_1 - k_2} \left(1 + \frac{k_1 + n\lambda}{\lambda_0}\right) e^{k_1 t} + \frac{(k_1 + n\lambda)}{k_1 - k_2} \left(1 + \frac{k_2 + n\lambda}{\lambda_0}\right) e^{k_2 t}, \quad (8)$$

де k_1 , k_2 – дійсні корені характеристичного рівняння $k^2 + (n+1)\lambda k + n\lambda(\lambda - \lambda_0) = 0$.

Висновки. Представлений формулами (1)-(6) процес функціонування СЗ не володіє ергодичною властивістю й стаціонарним режимом, а сама система захисту виступає в цьому процесі в ролі віртуального «накопичувача» не припинених нелегальних проникнень в інформаційне поле об'єкта. У цьому принципова відмінність розглянутої задачі від класичних пуассонівських схем. Аналогічні властивості узагальнення для n -канальної системи (8).

Список літератури:

1. Галицкий А.В. Защита информации в сети – анализ технологий и синтез решений / А.В. Галицкий, С.Д. Рябко, В.Ф. Шаньган – М.: ДМК Пресс, 2004. – 616 с.
2. Мясичев О.А. Методика розрахунку показників надійності захисту інформації в умовах невизначеності / О.А. Мясичев, А.В. Джулий // Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. – 2008. – № 2, – С. 143-148.
3. Эльсгольц Л.Э. Дифференциальные уравнения и вариационное исчисление / Л.Э. Эльсгольц – М.: «Наука», 1969. – 424 с.
4. Овчаров Л.А. Прикладные задачи теории массового обслуживания / Л.А. Овчаров М.: «Машиностроение», 1969. – 324 с.
5. Мясичев О.А. Напрямки вирішення проблем захисту інформації в мережах. / О.А. Мясичев, А.В. Джулий // Вісник ХНУ – 2009. – № 4, – С. 107-111.

Мясичев А.А., Джулий А.В., Джулий В.Н., Чешун В.Н.
Хмельницкий национальный университет

ОЦЕНКА ЗАЩИЩЕННОСТИ ИНФОРМАЦИИ В СИСТЕМАХ N-КАНАЛЬНОГО ДИАЛОГОВОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация

Исследованы проблемы организации защиты информации систем n-канального диалогового общения. Предложена модель процесса оценки защищенности информации, вероятностные функции состояний процесса, основной показатель надежности осуществляемой защиты информации. Обобщены полученные результаты на случай системы защиты n-канального диалогового общения.

Ключевые слова: защита информации, система защиты, функции состояний, надежность, многоканальное общение.

Myasischev A.A., Djuliy A.V., Djuliy V.N., Cheshun V.N.
Khmel'nitsky National University

ESTIMATION OF INFORMATION SECURITY IN N-CHANNEL DIALOGUE COMMUNICATION SYSTEMS

Summary

Investigated the problems of organization information security systems with n-channels for dialogue communication. Proposed a model of information security evaluation process, the probability functions of the states of the process, also the main indicator of the information security reliability. Summarized the results obtained for the protection in case multi-channel communication system

Keywords: information security, security system, functions of the states, reliable, multi-channel communication.

ОСНОВА ДЛЯ АВТОМАТИЗОВАНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ КВАДРОКОПТЕРОМ

Пікож А.В.

Навчально-науковий комплекс «Інститут прикладного системного аналізу»
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

У даній статті розглядається одна із можливих архітектур квадрокоптера і основа системи керування (підсистема стабілізації), що можуть бути використані як основа для автономної інтелектуальної системи керування квадрокоптерами.

Ключові слова: квадрокоптери, система керування, штучний інтелект, під-регулятор, система стабілізації.

Вступ. В останні кілька десятиліть, безпілотні літальні апарати (БПЛА) з нерухомих крилом стають все більш популярними і частіше використовуються для різних проектів. Військові в усьому світі використовують БПЛА для спостереження і розвідки. Нерідко їх використовують для пошуково-рятувальних робіт. Однак деякі задачі вимагають більш компактних і маневрених літальних апаратів.

Невеликі моделі радіокерованих вертольотів свого часу стали дуже популярними серед авіамоделістів. Проте вони дуже складні у конструкції, не стабільні, ними важко керувати і вони не можуть підіймати великі вантажі. Тому вони не знайшли широкого застосування у професійній сфері.

Новим напрямком у сучасному авіамоделізмі є побудова мультикоптерів – безпілотних літальних апаратів з парною кількістю роторів, що обертаються діагонально в протилежних напрямках. У разі, коли двигунів чотири, такий БПЛА називається – квадрокоптер. На сьогодні головним трендом є створення невеликого безпілотного квадрокоптера. Основними причинами такого стану речей є можливість простого управління, надійність і маневреність. Квадрокоптери мають великий попит серед авіамоделістів, але також знаходять своє застосування і в професійній сфері, наприклад, поліції чи армії. Вже були помічені квадрокоптери, що доставляють пошту адресату, їх застосовують для панорамних зйомок важливих заходів.

Постановка проблеми. На сьогодні кількість задач, що можуть виконувати мультикоптери, дуже різноманітна. Особливо набула популярність можливість використання штучного інтелекту та комп'ютерного зору для керування мультикоптерами. Проте у більшості квадрокоптерів в якості основного керуючого елемента постає простий мікроконтролер AVR з малою тактовою частотою та великим обмеженням пам'яті. Такі мікроконтролери дуже вправно справляються з задачею стабілізації квадрокоптера і навіть можуть виконувати деякі задачі навігації (наприклад, по GPS), проте вони не здатні оброблювати великі потоки інформації (наприклад, відео потік) і робити складні розрахунки, які необхідні для нормального функціонування автономної інтелектуальної системи.

У даній статті розглядається одна із можливих архітектур системи і основа системи керування (підсистема стабілізації), що можуть бути використані як основа для автономної інтелектуальної системи керування квадрокоптерами.

Розробка технічної складової системи. Так як простий мікроконтролер не в змозі керувати такою складною системою, то в якості центрального керуючого пристрою я вирішив використати по-

тужний мікрокомп'ютер, що зможе задовольнити усі мінімальні вимоги даної системи щодо швидкості та наявності пам'яті, і в той же час буде легким і не дуже енерговитратним. Такий мікрокомп'ютер може виконувати функції як стабілізації квадрокоптера, так і обробки інформації з камери.

Претендентами на цю роль були мікрокомп'ютери Beaglebone Black та Raspberry Pi. Вони обидва мають потужний ЦП та доволі багато оперативної пам'яті, і можливості розширення необмежені. У Raspberry Pi є хороший апаратний відео-процесор і два USB-порти, проте Beaglebone Black має два вбудованих мікроконтролери та дуже багато виходів для зв'язку з зовнішнім обладнанням, включаючи ШІМ (PWM) для контролю двигунів, і, крім того, він стабільніший за Raspberry Pi в плані енерговитрат.

Тому в якості центрального керуючого пристрою було обрано мікрокомп'ютер Beaglebone Black. Він потребує стабілізованої напруги у 5В і споживає від 200 до 450 мА. Серед багатьох виходів в нього є дві I2C шини, 8 генераторів ШІМ (PWM), USB-порт та 7 аналогових входів.

Сенсори – акселерометр, гіроскоп, магнітометр і барометр знаходяться на одній платі і з'єднуються з центральною платою за допомогою протоколу I2C, що додає надійності та зручності при зборці. В якості акселерометра використовується датчик виробника Analog Devices – ADXL345, у якості гіроскопа – L3G4200D виробника STMicroelectronics, магнітометр – HMC5883L та барометр – BMP085. Можна використовувати не всі перераховані сенсори, проте чим більше задіяних сенсорів, тим більш незалежною буде система. Для навігації знадобиться GPS, проте в даній статті він розглядатися не буде.

Безколекторні електродвигуни контролюються за допомогою ESC – Electronic Speed Controller – контролерів швидкості обертів, що з'єднуються з центральною платою за допомогою протоколу ШІМ – широтно-імпульсної модуляції.

Зв'язок з дистанційно керуючим пристроєм відбувається за допомогою Wi-Fi модулю, що з'єднується з центральною платою за допомогою USB-порта.

За допомогою аналогових входів зчитується інформація з сенсорів відстані та заміряється заряд акумулятора. Ці дані аналізуються керуючою програмою для подальшого використання.

На рисунку 1 можна бачити вище описану схему підключення основних елементів квадрокоптера.

В якості операційної системи для мікрокомп'ютера використовується ОС Engström, яка є одним із дистрибутивів ОС Linux. Вона оптимізована для роботи з мікрокомп'ютерами і має все необхідне для реалізації програмної частини.

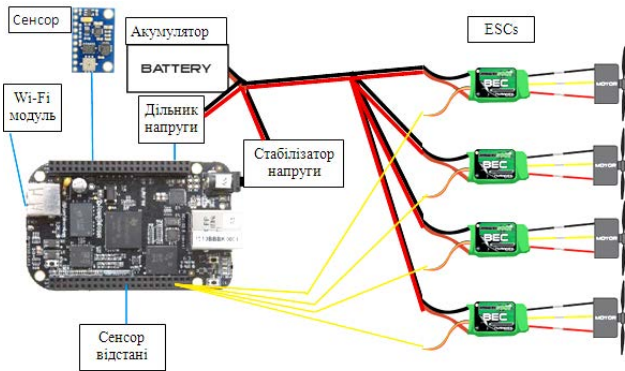

Рис. 1. Схема підключення основних елементів квадрокоптера

Підсистема стабілізації. Підпрограма стабілізації є найнижчим рівнем керування квадрокоптером, на якому базуються усі інші рівні керування. На рисунку 2 зображена схема роботи системи стабілізації квадрокоптера.

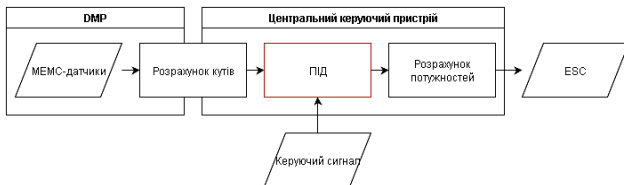

Рис. 2. Схема роботи підсистеми стабілізації

Тут, MEMS – мікроелектромеханічні сенсори – в нашому випадку це гіроскоп, акселерометр і магнітометр,

DMP – Digital Motion Processor,

ESC – електронний контролер обертів безколекторних моторів.

Отримання кутів нахилу з датчиків. Акселерометр – прилад, що вимірює проекцію уявного прискорення на вісь виміру. Трьохосовий акселерометр вимірює проекцію уявного прискорення на три перпендикулярні один одному осі.

Уявне прискорення – це різниця між істинним прискоренням об'єкту і гравітаційним прискоренням. Тобто, якщо уявити показники акселерометра в вигляді тривимірного вектора, цей вектор буде представляти різницю векторів власного прискорення об'єкту і прискорення вільного падіння.

$$a_{\text{accel}} = a_{\text{real}} - g$$

Акселерометр вимірює уявне прискорення і таким чином буде вимірювати силу земного тяжіння, як фактичного прискорення. Тому з показів акселерометра можна дізнатися кут нахилу літального апарата. Для того, щоб знайти кути крену та тангажу скористаємося наступними формулами:

$$\gamma = -\arctg\left(\frac{a_{\text{accel}x}}{a_{\text{accel}z}}\right)$$

$$\theta = \arctg\left(\frac{a_{\text{accel}y}}{\sqrt{a_{\text{accel}x}^2 + a_{\text{accel}z}^2}}\right)$$

Квадратний корінь при знаходженні кута тангажу виникає тому, що ці повороти виконуються у певній послідовності.

Виникає питання: так чому б просто не використовувати тільки акселерометр для вимірювання кута? Проблема в тому, що акселерометр не може відрізнити гравітаційне і власне прискорення об'єкту. Якщо платформа стабілізована у горизонтальному положенні і при цьому прискорюється вперед, то акселерометр сприйме це як

відхилення назад. Можна робити фільтрацію показів акселерометра, щоб залишити довгострокові зміни, але це не дозволяє отримувати результати у реальному часі.

Гіроскоп – прилад, що вимірює проекцію кутової швидкості на вісь виміру. Трьохосовий гіроскоп вимірює проекцію кутової швидкості на три перпендикулярні один одному осі.

Для того, щоб отримати кут нахилу з кутової швидкості, потрібно інтегрувати її за часом.

$$\theta = \theta_0 + \int_0^t \dot{\theta}_{gyro} dt$$

Для дискретних значень сигналу ця формула приймає наступний вигляд:

$$\theta_n = \theta_0 + \sum_{i=1}^n \dot{\theta}_{gyro_i} \cdot \Delta t_i$$

Проте зручніше використовувати рекурсивний варіант цієї формули:

$$\theta_n = \theta_{n-1} + \dot{\theta}_{gyro_n} \cdot \Delta t_n$$

На кожному часовому кроці кутова швидкість помножена на інтервал часу між вимірами додає поступові зміни в кут. Повний кут є сумою цих збільшень. Однак існують проблеми: сигнал гіроскопа не точно дорівнює нулю навіть коли платформа не обертається і, крім того, точне інтегрування дискретного сигналу неможливе, тому інтегральна сума малих кутів буде дрейфувати протягом довгого часу. При відсутності уточнюючої інформації, немає способу корегувати дрейф з використанням тільки гіроскопа. Проте, на коротких термінах часу, гіроскоп забезпечує дуже швидко кутову оцінку, на яку не впливає прискорення літального апарата.

Для корекції показань гіроскопа по кутах крену і тангажу використовується акселерометр, для корекції ристання – магнітометр.

Використання комплементарного фільтра для отримання кутів крену та тангажу. Гіроскоп забезпечує хорошу швидку кутову оцінку для малих інтервалів часу, а акселерометр дає точні значення кута без дрейфу на довгих інтервалах часу. Ми повинні об'єднувати покази цих датчиків разом, щоб скористатися перевагами кожного з них.

Щоб поєднати покази датчиків разом так, щоб отримати найкращу оцінку кута, використовується спеціальний цифровий метод обробки даних – комплементарний фільтр. Комплементарний фільтр поєднує в собі цифровий фільтр верхніх частот з цифровим фільтром нижніх частот для отримання точної оцінки кута.

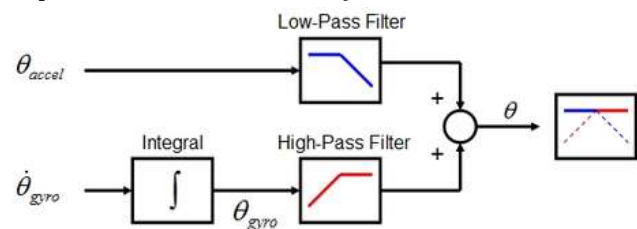

Рис. 3. Комплементарний фільтр

Цей фільтр робить саме те, що необхідно: він дає перевагу гіроскопу на коротких періодах часу за допомогою високочастотного фільтра, а акселерометру на довгих періодах за допомогою фільтра нижніх частот.

Низькочастотний фільтр пропускає довгострокові зміни, фільтруючи короткострокові коливання. Одна з реалізацій такого фільтра:

$$\theta_{n+1} = a \cdot \theta_n + (1 - a) \cdot \theta_{accel}$$

Якщо кут з датчика не змінюється, то оцінка кута буде наближатися до цього кута, поки не досягне його значення. Час, необхідний для досягнення незмінного кута, залежить як від коефіцієнта фільтра, так і від часових інтервалів між ітераціями.

Фільтр високих частот повністю протилежний фільтру низьких частот – він пропускає короткострокові зміни сигналу (високі частоти) і фільтрує мало змінні сигнали (низькі частоти). Він використовується для того, щоб подолати дрейф гіроскопа.

Для того, щоб знайти правильний коефіцієнт для цих фільтрів можна скористатися наступною формулою:

$$\tau = \frac{a \cdot \Delta t}{1 - a} \leftrightarrow a = \frac{\tau}{\tau + \Delta t}$$

де Δt – інтервал часу між ітераціями, τ – часова константа фільтра.

Для фільтра низьких частот, сигнали набагато довші за τ проходять крізь фільтр незмінними, а сигнали коротші за τ фільтруються. Для фільтра високих частот все навпаки.

Повний фільтр виглядає так:

$$\theta_{n+1} = A \cdot (\theta_n + \dot{\theta}_{gyro} \cdot \Delta t) + (1 - A) \cdot \theta_{accel}$$

Де A – коефіцієнт фільтра, який визначає часовий інтервал для довіри гіроскопу і фільтрації акселерометра. Він завжди між 0 та 1, і, як правило, близький до 1. Наприклад, коефіцієнт фільтра 0,962 означатиме, що для кожного циклу програми 96,2% нового значення кута береться з старого значення кута та інтегрованого вимірювання гіроскопа. Решта 3,8% надходить з акселерометра.

ПІД регулятор. Після того, як програмною управління були отримані кути крену і тангажу, необхідно застосувати поправку до потужностей двигунів, для усунення можливого відхилення від потрібних кутів крену та тангажу. Але із законів динаміки обертального руху випливає, що безпосередньо управляти можна лише другою похідною кута. Тобто, контролюючи швидкість обертання двигунів, ми насправді контролюємо силу, з якою ротори тягнуть квадрокоптер. Для вирішення цієї задачі використовується ПІД регулятор.

На вхід регулятора подається узагальнена координата (в даному випадку кут), на виході отримуємо момент сил (друга похідна кута). Кожен ПІД регулятор стабілізує значення однієї узагальненої координати. Так як стабілізація по крену і тангажу – дві незалежні задачі, то потрібно використати два окремих ПІД з постійними коефіцієнтами.

Визначимо нев'язку – різницю між необхідним і реальним значенням кута:

$$e(t) = \alpha(t) - \alpha_0(t),$$

де α_0 – потрібне значення кута,
 α – поточне значення кута.

Запишемо ПІД регулятор для даного кута:

$$u(t) = P + I + D = - \left(K_p e(t) + K_i \int_0^t e(\tau) d\tau + K_d \frac{d}{dt} e(t) \right)$$

Знак мінус говорить про те, що при позитивних K_d , K_i , K_p вплив спрямований проти відхилення квадрокоптера.

Оскільки похідною від кута є кутова швидкість, то у диференціальній складовій даного ПІД регулятора можна використати покази з гіроскопа. Це позбавить необхідності проводити апроксимоване диференціювання і додасть точності у розрахунки.

$$u(t) = - \left(K_p e(t) + K_i \int_0^t e(\tau) d\tau + K_d \dot{e}_{gyro}(t) \right)$$

Для дискретного часу ця формула приймає наступний вигляд:

$$u_n = - \left(K_p e_n + K_i \sum_{j=1}^n e_j \Delta t_j + K_d \dot{e}_{gyro_n} \right),$$

де $\Delta t_j = t_j - t_{(j-1)}$ – інтервал часу між $(j-1)$ -ою і j -ою ітерацією.

Застосувавши такі ПІД регулятори до кутів тангажу і крену, можна вирішити проблему стабілізації.

Розрахунок потужностей двигунів. ПІД регулятори розраховують тільки поправки до потужностей двигунів, на загальну потужність вони не впливають. Загальна потужність контролюється окремо.

Акселерометр і гіроскоп розташовуються на платі так, щоб їх осі були співнаправлені з власними осями квадрокоптера. Для конфігурації «плюс» електродвигуни з несучими пропелерами знаходяться на цих осях, а в конфігурації «ікс» вони повернуті на 45 градусів відносно осі перпендикулярної до площини квадрокоптера. Внесемо поправку на відповідні мотори для конфігурації «плюс».

Нехай $M(t)$ – загальна потужність двигунів в момент часу t ,

$u_0(t)$ – поправка потужності по куту тангажу,
 $u_\gamma(t)$ – поправка потужності по куту крену,
 $u_\psi(t)$ – поправка потужності по куту ристання,
 $P_1(t), P_2(t), P_3(t), P_4(t)$ – потужності двигунів.

Щоб квадрокоптер не втрачав висоту, сума тяг гвинтів повинна зберігатися при довільному нахилі. З закону аеродинаміки, підйомна сила гвинта пропорційна квадрату кутової швидкості обертання. Тоді потужності двигунів розраховуються за такими формулами:

$$P_1(t) = \sqrt{M^2(t)/4 + u_0(t) + u_\psi(t)}$$

$$P_3(t) = \sqrt{M^2(t)/4 - u_0(t) + u_\psi(t)}$$

$$P_2(t) = \sqrt{M^2(t)/4 - u_\gamma(t) - u_\psi(t)}$$

$$P_4(t) = \sqrt{M^2(t)/4 + u_\gamma(t) - u_\psi(t)}$$

Можна перевірити, що при такому виборі потужностей підйомна сила зберігається:

$$P_1^2(t) + P_2^2(t) + P_3^2(t) + P_4^2(t) = \frac{M^2(t)}{4} + u_0(t) + u_\psi(t) + \frac{M^2(t)}{4} - u_\gamma(t) - u_\psi(t) + \frac{M^2(t)}{4} - u_0(t) + u_\psi(t) + \frac{M^2(t)}{4} + u_\gamma(t) - u_\psi(t) = M^2(t)$$

Висновки і пропозиції. У даній статті була розглянута одна із можливих архітектур системи і основа системи керування (підсистема стабілізації), що можуть бути використані як основа для автономної інтелектуальної системи керування для квадрокоптерів, що дозволяє звести до мінімуму участь людини в процесі роботи квадрокоптера. Розробка такої системи є дуже актуальною та перспективною задачею.

Результати даної роботи рекомендується використовувати для розробки складної інтелектуальної системи керування мультикоптерами, що буде використовувати штучний інтелект та/або методи розпізнавання образів.

Список літератури:

1. Матвеев В.В. Основы построения бесплатформенных инерциальных навигационных систем / Матвеев В.В., Распопов В.Я. -- СПб. : ГНЦ РФ ОАО «Концерн «ЦНИИ «Электроприбор», 2009. – С. 118–157.
2. Денисенко В.В. ПИД-регуляторы: принципы построения и модификации / Денисенко В.В. – Современные технологии автоматизации. 2006. № 4. С. 66 – 74; 2007. № 1. С. 78 – 88.
3. Hoffmann G.M. "The Stanford Testbed of Autonomous Rotorcraft for Multi Agent Control (STARMAC)" / Hoffmann G.M., Rajnarayan D.G., Waslander S.L., Dostal D., Jang J.S. and Tomlin C.J. (November 2004) – In the Proceedings of the 23rd Digital Avionics System Conference. Salt Lake City, UT. – Pp. 12. E. 4/1–10.
4. Tommaso Bresciani Modeling, identification and control of a quadrotor helicopter / Tommaso Bresciani – Master thesis, Lund University. 2008.
5. Pounds P. "Modelling and Control of a Quad-Rotor Robot" / Pounds, P.; Mahony, R., Corke, P. (December 2006) – In the Proceedings of the Australasian Conference on Robotics and Automation. Auckland, New Zealand.

Пикож А.В.

Учебно-научный комплекс «Институт прикладного системного анализа»
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»

ОСНОВА ДЛЯ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КВАДРОКОПТЕРОМ

Аннотация

В данной статье рассматривается одна из возможных архитектур квадрокоптера и основа системы управления (подсистема стабилизации), которые могут быть использованы как основа для автономной интеллектуальной системы управления квадрокоптерами.

Ключевые слова: квадрокоптеры, система управления, искусственный интеллект, пид-регулятор, система стабилизации.

Pikozh A.V.

Educational and Scientific Complex «Institute for Applied Systems Analysis»
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»

BASIS FOR AUTOMATED INTELLIGENT CONTROL SYSTEM FOR QUADCOPTER

Summary

This article discusses one of the possible architectures of quadcopter and base control system (stabilization subsystem), which can be used as a basis for autonomous intelligent control system for quadcopter.

Keywords: quadcopters, control system, artificial intelligence, the PID controller, stabilization subsystem.

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО СИСТЕМ РОЗПІЗНАВАННЯ ПЕРЕШКОД В УМОВАХ ПРОМИСЛОВОГО ТА ПОБУТОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ МОБІЛЬНИХ РОБОТІВ

Ржепішевський А.Л.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

Досліджено існуючі підходи до виявлення перешкод. Запропоновано новий підхід до виявлення перешкод. Проведено порівняльний аналіз систем розпізнавання перешкод.

Ключові слова: розпізнавання перешкод, мобільні роботи, комп'ютерне бачення, обробка зображення, датчик положення.

Постановка проблеми. З кожним роком все більшого розповсюдження набувають системи комп'ютерного бачення, які застосовуються в промисловому виробництві, ігровій індустрії, системах забезпечення безпеки, системах керування автономними транспортними засобами, системах контролю якості товарів та ін.

Для певних задач комп'ютерного бачення необхідно не лише виявляти об'єкти на зображеннях, але і вимірювати відстань до об'єкта та його положення в просторі. Наприклад, виявлення відстані до об'єктів та їх положення може застосовуватися для задач керування автономними транспортними засобами, задач відслідковування траєкторії об'єкта, для задач доповнення реальності (ігри, засоби допомоги людям з вадами зору).

Використання камери в поєднанні з сенсорами обертання дозволить виявляти відстань до об'єкту стеження, а також дозволить виділяти об'єкту стеження місце в тривимірному просторі, яке не залежить від початкового нахилу пристрою.

Створення власної підсистеми розпізнавання та ідентифікації об'єктів робочого простору вимагає розгляду аналогічних систем, оскільки розробки в даній області повинні бути спрямовані на модифікацію існуючих методів або на створення абсолютно нових методів роботи підсистеми в цілому. При розгляді існуючих розробок виявляються характеристики класичних методів обробки зорової інформації, їх позитивні і негативні сторони.

Підсистеми подібного класу розробляються в більшості випадків великими корпораціями для власних промислових потреб. Такі розробки найчастіше є вузькоспеціалізованими. Цей факт являє собою значну проблему при перенесенні подібних систем в умови середніх і малих підприємств. На більшості підприємств досі використовуються старі моделі системи технічного зору, що зарекомендували себе як надійний засіб автоматизації виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією із досить давно розроблених та такою, що з успіхом застосовується у робототехніці є система технічного зору «AUTOVIEW» фірми British Robotic Systems (Великобританія) [1]. Система побудована на базі спеціалізованого процесора Ixi 11-13, який здатний в реальному часі аналізувати зображення розміром 256x256 (256 градацій яскравості). Алгоритми роботи базуються на безпосередній взаємодії захоплюючого пристрою з розпізнаванням об'єктом, який переміщається перед об'єктивом статично закріпленою камери, з метою ідентифікації та подальшої обробки об'єкта. Система забезпечує позиціонування деталі з похибкою не більше $\pm 0,5$ мм. Область застосування: ділянки автоматичного складання виробів. Недолі-

ком системи є статичне розташування камери, що позначається на вимогах, пропонованих до робочого простору системи технічного зору.

Іншим застосуванням системи технічного зору, є технологічні ділянки сортування об'єктів, що проходять по конвейєру. Системою технічного зору подібного класу є розробка фірми Optical Recognition Systems (США). Система використовується на ділянках сортування пачок сигарет. У системі використовується інформація про кольорову гаму пачок. Інформація піддається модифікованому алгоритму гістограмного згладжування, за рахунок якого забезпечується швидкісне виділення країв об'єктів, з подальшою ідентифікацією об'єктів за колірною гаммою.

Застосування промислових роботів, оснащених системою технічного зору не обмежується виробничими приміщеннями підприємств. В інституті імені Келдиша розроблено експериментальний комплекс, який в реальному часі емулює захоплення космічного супутника за допомогою маніпулятора типу РМ-01 [1]. Система технічного зору є апаратно-програмним комплексом на базі персонального комп'ютера і двох статично закріплених відеокamer. У системі використовуються методи розпізнавання на основі особливих точок об'єкта. До недоліків системи слід віднести відсутність мобільних камер і як наслідок високі технічні вимоги до робочого простору.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Найбільш перспективна і багатообіцяюча область застосування системи технічного зору – це забезпечення зоровими якостями мобільних роботів. Тут позначаються відмінності мобільних роботів від статично встановлених роботів – можливість вільно переміщатися в виробничому приміщенні. Їх область застосування найбільш обширна: транспортні операції в межах цеху; підводні, космічні, геологічні дослідні роботи та інше. У таких системах швидкісні характеристики систем технічного зору є критичними, оскільки вони повинні забезпечувати розпізнавання та ідентифікацію об'єктів навколишнього простору за час менше, ніж 1/30 секунди.

В тому числі для такої задачі використовується запропонований алгоритм виявлення перешкод, що буде розглянутий в даній статті.

Запропонований метод передбачає використання вбудованої курсової камери в сукупності з датчиком орієнтації, а також сенсором висоти. Загальна стереометрична схема роботи наведена на рис. 1. В даній статті буде розказано, як крок за кроком отримати зображення з камери, обробити його виділивши предмет, що може нести загрозу як перешкода, позначити його на зображенні та порахувати кутову відстань від оптичної осі каме-

ри до цієї умовної перешкоди, після чого отримати кутову відстань до вертикальної осі. Знаючи висоту, можемо за стереометричною формулою знайти відстань до об'єкта [2].

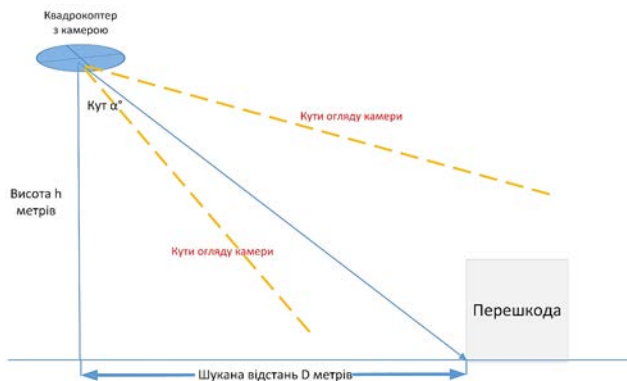

Рис. 1. Схема стереометричних обчислень

Виклад основного матеріалу. Пропонується алгоритм, що отримує зображення, представляє його у форматі 256 відтінків сірого, виділяє на ньому переходи між границями, після чого застосовується лінійне представлення Хафа [3, 4], за допомогою якого знаходяться лінії на зображенні, серед таких ліній шукаються ті, що закінчуються на основі зображення, тобто лінії, що можуть означати нижні границі перешкод, вибирається точка стеження, як нижній кінець такої лінії та заміряється відстань до неї за висотою та кутовою відстанню до перешкоди.

Для обробки даних з камери нам знадобиться модифікований алгоритм Хафа:

Основна ідея

Нехай дана хмара точок у просторі R_m :

$$X = \{x_1, \dots, x_n\}$$

і сімейство параметрично заданих кривих:

$$F(\varphi, x) = 0$$

де F – деяка функція, φ – вектор параметрів сімейства кривих, x – координати точок з R_m . Кожне значення φ визначає одну криву, а всі безліч значень φ утворюють фазовий простір Φ кривих даного сімейства.

В силу обмеженого обсягу пам'яті і дискретного машинного подання не можемо розглядатися кожне значення φ окремо, тому фазовий простір Φ розбивається на осередки, для чого вводиться регулярна сітка з заданим кроком дискретизації. Кожній клітинці ставиться у відповідність лічильник. Набір всіх лічильників називається акумулятором. Будь-який осередок задає безліч кривих, а значення лічильника осередку визначається кількістю точок із хмари X , що лежать хоча б на одній з цих кривих. Тоді якщо всі крапки з X лежали на одній кривій з параметром φ_0 , то у відповідній клітинці значення лічильника буде максимально.

Базовий алгоритм

Базовий алгоритм виділення кривих складається з наступних кроків:

1. Вибір сітки дискретизації.

На цьому етапі належить вибрати крок дискретизації для кожного параметра кривої. Від цього вибору залежатиме складність (~ швидкість) і ефективність алгоритму.

2. Заповнення акумулятора (матриці лічильників).

Найчастіше це найдовший крок алгоритму, оскільки заповнення проводиться шляхом повного перебору. Складність алгоритму безпосередньо залежить від першого кроку і становить $O(N * M)$, де N – кількість точок, M – кількість осередків акумулятора.

3. Аналіз акумулятора (пошук піків).

У матриці акумулятора шукається лічильник з максимальним значенням.

4. Виділення кривої.

Кожна комірка акумулятора є значення фазового простору, а значить, вона задає деяку (шукану) криву. Але оскільки значення на кроці 1 стало дискретним, може знадобитися уточнення кривої яким іншим методом по вже знайденим точкам кривої.

5. Віднімання з акумулятора.

Для точок виділеної кривої вважається тимчасовий акумулятор і поточечно віднімається з основного.

6. Перехід на крок 3.

На кроці 1 вибирається сітка дискретизації. У зв'язку з цим вибором можливі наступні проблеми:

– Сітка обрана занадто дрібною. Тоді, якщо у вихідному хмарі точок був присутній шум, то навіть точки однієї кривої будуть потрапляти в різні осередки сітки, а значить, потенційний максимум акумулятора (відповідний цією кривою) буде «розмитий» і його буде складніше або взагалі неможливо знайти.

– Сітка встановлена надто великою. Тоді існує ймовірність того, що в одну клітинку потраплять точки, що лежать на різних кривих.

– При будь-якій сітці дискретизації, якщо точки хмари X утворюють криву з параметром φ_0 , лежачим на межі осередку, то через шум точки цієї кривої будуть потрапляти в сусідні осередки і спостерігатиметься розмиття піку в акумуляторі. Це взагалі фундаментальна проблема дискретизації.

Складність алгоритму

Заповнення акумулятора на кроці 2 є найбільш трудомісткою частиною алгоритму, складність якої залежить від: розмірності фазового простору і сітки дискретизації. Чим більше розмірність Φ і менше сітка, тим більше осередків в акумуляторі. Значить, тим більше потрібні пам'яті і часу для його зберігання та заповнення. Саме тому на практиці найчастіше фазовий простір є площиною, а перетворення Хафа застосовується в основному для пошуку прямих на площині (зображеннях).

Так отримуються всі необхідні дані про перешкоди з камери (рис. 2.), та можемо за стереометричними обчисленнями визначити відстань до об'єкта.

Таким чином, отримується система розпізнавання перешкод та засоби визначення відстані до неї, за умови, що поверхня, над якою знаходиться камера та перешкода є достатньо рівною [2].

Рис. 2. Схема обробки даних

Проведемо порівняння запропонованої системи з існуючими системами розпізнавання об'єктів (табл. 1):

Порівняння систем розпізнавання об'єктів

Система розпізнавання об'єктів	AUTOVIEW	ORS	PM-01	Запропонований алгоритм
Датчики, що використовуються	Камера, обертальна платформа	Закріплена камера	Дві статично закріплені камери	Вбудовані: камера, датчики орієнтації та висоти
Швидкодія	В реальному часі	В реальному часі	В реальному часі	В реальному часі
Якість розпізнавання динамічних предметів	Не застосовується	Відмінна	Не застосовується	Задовільна
Якість розпізнавання статичних предметів	Відмінна	Відмінна	Відмінна	Добра
Можливість швидко змінювати середу роботи	Ні	Ні	Ні	Так
Можливість вести обробку даних на літальному апараті	Ні	Ні	Так	Так
Вірогідність фальшивого спрацьовування	Неможлива	Низька	Низька	Висока

Висновки і пропозиції. Отже, запропонована система не є достатньо точною для визначення форми та розміру перешкоди, проте працює в широкому спектрі зовнішніх умов, є мобільною та невимогливою до обчислювальних ресурсів. В той же час, система допускає достатню кількість помилок визначень перешкод, зокрема зображення перешкоди на дорозі буде визначено як справжня

перешкода, а також оскільки визначення перешкод відбувається за даними з камери – то різкий перехід колірної гами також може бути розпізнаний як перешкода.

Загалом, система підходить для таких застосувань, де середа передбачає часту зміну умов, таких як керування літальними апаратами та автомобілями, та ін.

Список літератури:

1. Путятин Е.П., Аверин С.И. / Обработка изображений в робототехнике. / М.: Машиностроение, 1990. – 320 с.
2. Master Thesis LiTH-ISY-3132 / Computer Vision Classification of Leaves from Swedish Trees / Oskar J.O. / Söderkvist September 20, 2001. – P. 45-48.
3. R. O. Duda and P. E. Hart/ Use of the Hough Transformation to Detect Lines and Curves in Pictures/ Communications of Association for Computing Machinery/ 15(1):11-15, 1972.
4. D. H. Ballard / Generalizing the Hough Transform to Detect Arbitrary Shapes / Pattern Recognition, 13(2):111-122, 1981.

Ржепишевский А.Л.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт»

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К СИСТЕМАМ РАСПОЗНАВАНИЯ ПРЕПЯТСТВИЙ В УСЛОВИЯХ ПРОМЫШЛЕННОГО И БЫТОВОГО ПРИМЕНЕНИЯ МОБИЛЬНЫХ РОБОТОВ

Аннотация

Исследованы существующие подходы к выявлению препятствий. Предложен новый подход к выявлению препятствий. Проведен сравнительный анализ систем распознавания препятствий.

Ключевые слова: распознавание препятствий, мобильные роботы, компьютерное зрение, обработка изображений, датчик положения.

Rzhepishevskyi A.L.

National Technical University of Ukraine
«Kiev Polytechnic Institute»

APPROACHES TO THE RECOGNITION OF OBSTACLES IN INDUSTRIAL AND CONSUMER USE OF MOBILE ROBOTS

Summary

The existing approaches to detecting obstacles. A new approach to detect obstacles. A comparative analysis of the recognition of obstacles.

Keywords: obstacles detection, mobile robots, computer vision, image processing, orientation sensor.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТУПУ ТА ПЕРЕБУВАННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ АВСТРІЇ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Куцька О.М.

Академія сухопутних військ

Досліджуються основні напрями ведення пропагандистського супроводу радянських військ, форми і способи морально-психологічного впливу та їх практичне застосування в ході бойових дій Червоної Армії на території Австрії в березні – травні 1945 року. В ході дослідження виокремлюються два характерні етапи радянського впливу на австрійське населення: перший – до захоплення Відня, другий – в ході подальших боїв на території держави. Простежується оперативність реагування радянської спецпропаганди до потреб та обстановки на фронті.

Ключові слова: пропаганда, звернення, листівки, звукомовні програми, мітинги.

Постановка проблеми. Досліджуючи питання інформаційно-психологічної війни та пропаганди, все частіше можна зустріти вислів, що Третя світова війна (якщо вона буде) набуде рис інформаційного протистояння. І дійсно, війни та збройні конфлікти сучасності доводять значну роль та вагу інформаційно-психологічного фактора, враховуючи всю його багатогранність.

Останні події в Україні також підкреслюють значимість інформаційного фактора у збройному протистоянні протидіючих сторін. Як можна було спостерігати, боротьбі Росії за Крим передувала інформаційно-психологічна підготовка як населення Росії, так і мешканців українського півострова. В ході триваючого збройного протистояння на сході України засоби масової інформації нарівні із озброєнням і військовою технікою стали одним із потужних засобів боротьби усіх присутніх у конфлікті сторін. На жаль, наша держава не була готова до цього на належному рівні. Вищезазначене підкреслює необхідність дослідження історичних прикладів пропагандистського протистояння, виокремлення найбільш дієвих способів впливу на противника, свої війська і населення в ході збройної боротьби.

Аналіз досліджень та публікацій. Незважаючи на значні і ґрунтовні дослідження пропаганди в ході Другої світової війни дослідники в основному оминали питання пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії в наступальних операціях в Європі або торкалися його лише окремими загальними фразами. Це стосується і найбільш відомих робіт, в яких приділяється увага інформаційній війні в 1939 – 1945 гг.: «Психологическая война» Д. Волкогонова, «Секреты психологической войны» С. Криська, «Пропаганда как оружие в войне» Р. Зульцмана, «Как переключают народы» Г. Почепцова и др. Являють інтерес праці М. Данілова «Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета» або авторського колективу на чолі з О. Бабіним «Освободительная миссия Советских Вооруженных сил в Европе во Второй мировой войне», які поряд із розкриттям ходу бойових дій Червоної Армії на території певних країн епізодично дають відомості й пропагандистського спрямування. І хоча вищезгадані видання містять значний фактичний історичний матеріал, дані, які б одночасно розкривали таку вузьку проблему, як пропагандистське забезпечення Червоної Армії за межами СРСР, в них відсутні, а наявні факти ідеологічної і пропагандистської роботи не мають впорядкованого характеру і не дають можливості створення єдиної картини відносно форм і способів інформаційно-психологічної роботи.

Розробку даної теми дослідження забезпечує наступна літературна і джерельна база, яку умовно можна поділити на групи:

1. Видання радянського періоду, які містять значний теоретичний матеріал із досліджуваного питання, але сильно переобтяжені ідеологією того часу [7; 10; 13].

2. До другої групи слід віднести сучасні видання, засновані в більшості своїй на використанні архівних джерел і матеріалів останніх років. Але, в основному, вони присвячені широкому спектру питань, які поєднують історію, політологію тощо та дають досить уривчасті відомості про досліджувані питання або загальну інформацію з пропаганди на усіх фронтах [3; 9].

3. Окремим джерелом отримання інформації є всесвітня мережа Internet, зі сторінок якої можна почерпнути цікаві факти, але найчастіше вони в розпорошеному вигляді та окремо не мають наукової ваги [1; 2; 4; 5; 6; 8; 11; 12; 14; 15; 16].

Водночас опрацювання вищезазначених праць та структуризація інформації дають можливість для викладення наступних узагальнень з досліджуваного питання, які надані нижче.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Запропоноване дослідження виокремлює із загальної кількості публікацій розпорошений матеріал та конкретизує пропагандистську роботу на одному із етапів застосування радянських військ у Другій світовій війні – бойових діях в Австрії. Автор відходить від розкриття загальної теорії та історичної ретроспективи подій, а спрямовує увагу на дослідження форм і способів впливу на австрійську цивільну аудиторію в ході просування радянських військ територією держави.

Мета роботи – дослідити форми і способи пропагандистської роботи політорганів Червоної Армії в ході бойових дій на території Австрії в березні – травні 1945 року. Автор свідомо робить часові відступи від зазначених хронологічних меж з метою надання розуміння подій та обставин, які вплинули на особливості радянського пропагандистського впливу на австрійську аудиторію напередодні вступу Червоної Армії на територію Австрії та перші повоєнні роки.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи мову про вступ радянських військ в Австрію наприкінці Другої світової війни, слід зауважити, що більшість австрійців й досі не мають одностайної оцінки епохи 30-х – 40-х років: близько половини із них вважають прихід Союзників на територію Австрії як поразку їх держави, що була приєднана на той момент до Німеччини, частина населення – окупацією, але чимало й таких австрійців, які підтримують думку, що Червона Армія і Союзники у 1945 році принесли звільнення їх народів [1].

Породження таких різних трактувань витікає ще з повоєнних процесів 1918 року та аншлюсу Австрії Німеччиною. Так, з приходом до влади у Німеччині Гітлера аншлюс був частиною офіційного курсу зовнішньої політики Німеччини. Результатом

її став вступ німецьких військ в ніч з 11 на 12 березня 1938 року на територію Австрії. Австрійська армія, що одержала наказ не чинити опору, капітулювала. Слід розуміти, що, коли Гітлер виступив зі своєю промовою про те, що, нарешті, тепер до лона Третього Рейху увійшла Австрія, його рідна країна..., він ототожнював себе із нею [11]. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що де-юре Австрія не є учасницею Другої світової війни, а вступила у неї як складова частина Німеччини.

Одночасно зі вступом німецьких військ за справу взялися пропагандисти, – аншлюс почав оспівуватись навіть у нацистській культурі. Так, наприклад, на його честь були написані пісні «Пробудися, німецьке Вахау!» (Х. Хегер, комп. Г. Штрекер), «75 мільйонів» (Х. Ф. Бекманн, комп. П. Кройдер) та ін [2]. Далі погляди австрійців почали «виковуватись» за наступною лінією: спочатку майбутнім світовим пануванням, а потім твердженням, що прихід росіян – це кінець для країни [1].

Та витевезіння після національного «сп'яніння», яке охопило австрійців у зв'язку з перспективою отримання вигоди від приєднання до «Великої Німеччини», прийшло досить швидко. Незадоволення широких прошарків населення викликали відсутність політичної свободи, атмосфера гніту, шпionaжу та репресій.

Про широке розповсюдження в Австрії неприязні до імперських німців перш за все повідомляла іноземна преса. Так, наприклад, швейцарська газета «Фольк» опублікувала у липні 1943 року повідомлення, в якому говорилося: «Австрійці відчувають себе занедбаними порівняно із імперськими німцями та такими, яких не визнають за людей» [10, с. 13].

Розчарування простого населення Австрії у правлінні німецького військово-політичного апарату в їх державі простежувалось й у свідченнях військовополонених із числа австрійців. Наприклад, полонений солдат 2 роти 209 штурмового батальйону Е. Геллеман розповідав: «До Відня приїхало багато біженців та евакуйованих із зруйнованих бомбардуваннями міст Німеччини. Квартир не вистачало. У цей час багатьох мешканців Відня, цілими сім'ями, відправляли на роботи. Ключі від квартир вони повинні були здавати. А коли повертались через декілька тижнів, їх квартири були вже зайняті евакуйованими» [10, с. 5].

Повертаючись до аншлюсу, слід наголосити, що в березні 1938 року всі 6 австрійських дивізій увійшли до складу Вермахту (44-та і 45-та піхотні, 4-та легка, 2-га і 3-тя гірськострілецькі дивізії) і пройшли Другу світову війну в якості звичайних німецьких з'єднань [15].

Та власне серед австрійських військовослужбовців розчарування у фашизмі особливо сильно дало про себе знати після Сталінграда і в ході наступних важких поразок німецької армії на радянсько-німецькому фронті. Незадоволення австрійців викликає вже той факт, що їх примусово призивають у німецьку армію. Обер-єфрейтор 13 роти 4 батальйону 8 піхотної дивізії А. Віт зазначав: «Австрійцям навіть гірше, ніж іншим в окупованих країнах. У Франції або Данії не сміли мобілізувати населення, а австрійців мобілізують до армії» [10, с. 15]. Солдат А. Ієдинек з дивізії СС «Тотенкопф» говорив: «Ненавість солдатів-австрійців до німців сьогодні особливо посилилась, оскільки німці втягнули нашу країну у нескінченні біди війни. Але у австрійців зараз, на відміну від німців, хороший настрій, оскільки вони переконані, що скоро Німеччина буде розгромлена й Австрія стане вільною» [10, с. 14].

У ході стрімкого наступу наприкінці 1944 – початку 1945 років війська 3-го і лівого крила 2-го

Українського фронту спільно з болгарськими, румунськими та югославськими частинами розгромили основні сили німецької групи армій «Південь» і повністю звільнили від гітлерівців Угорщину і південну частину Чехословаччини.

У результаті поразки німецьких військ обстановка для Німеччини ще більше погіршилася. Резерви були витрачені. Німецьке командування змушене було віддати наказ про перехід до оборони, з тим щоб не допустити просування радянських військ на віденському напрямку.

Не досягнувши покращення військово-політичної та стратегічної обстановки контрнаступом під Балатоном, гітлерівське командування стало гарячкувато вживати заходів з уникнення повної поразки та максимально затягувати війну. Воно прагнуло виграти час, сподіваючись домовитися із США та Англією про спільну боротьбу проти «загрози комунізму».

У цей час військам 2-го і 3-го Українських фронтів було наказано перейти в рішучий наступ у загальному напрямку на Відень. Напередодні наступу Воєнна рада 3-го Українського фронту звернулася до своїх військ із наступним закликком: «Славесні воїни 3-го Українського фронту! Тепер на вашому шляху – Відень. Ви йдете на Відень не заради якихось завойовницьких цілей. Ви йдете по п'ятах смертельно пораненого звіра, який уповзав під вашими ударами у свою барлогу» [13, с. 252].

Однак Гітлер не збирався здавати країну і Відень без бою. На цю ділянку фронту були перекинуті залишки групи армій «Південь», 6-ї танкової армії СС та інші підрозділи. Водночас німцями у спільному порядку обладнувались оборонні споруди на східному кордоні, на підступах до Відня та у столиці [8].

Та вже у цей час спроби гітлерівців організувати фолькштурм з австрійського населення були безуспішними. Австрійці, яких примусово мобілізували у фолькштурм, ухилялись від прибуття на збірні пункти та дезертували із загонів. Батальйони фолькштурму, відправлені на фронт, при зіткненні з частинами Червоної Армії у більшості випадків розходились по домівках або, не чинячи серйозного опору, здавались у полон [10, с. 30].

Наприклад, за свідченнями робітника з організації «Тодт» Г. Бракке, батальйон фолькштурму у Негермарку відмовився висунутись до кордону і гітлерівській владі довелося відмінити наказ про його відправлення. Швейцарський журнал «Тат» від 2 березня 1945 року повідомляв, що вирушити на фронт відмовився й батальйон фолькштурму з Гензесдорфу [10, с. 26].

Враховуючи такі настрої серед мешканців Австрії, не обійшлося й без закликів, запевнень і пропагандистських хитрувань з боку гітлерівського командування. Перш за все поширювалися чутки, що радянські війська знищать всіх австрійців, які є членами націонал-соціалістичної партії, і що почалася примусова евакуація населення зі східних районів країни до Сибіру [8].

Враховуючи вищезазначене, Воєнна рада у заяві від 4 квітня 1945 року до військ 3-го Українського фронту у зв'язку з їх вступом на територію Австрії зазначала: «Червона Армія не уготовлює австрійців з німецькими окупантами. Звільняючи Австрію, Червона Армія воює з німецькими військами, а не з населенням Австрії». В документі окремо наголошувалось, що з приходом Червоної Армії будуть розпущені всі нацистські організації, але рядові члени націонал-соціалістичної партії залишаться неушкодженими, якщо вони виявлять лояльність до радянських військ [7, с. 484-485].

Згодом, коли радянські війська увійшли на землі Австрії, мешканці із здивуванням сприймали

вищезазначений пункт даного звернення. Це було для них «аж занадто великодушною заявою радянського військово-політичного командування» [10, с. 32-33].

Не залишали пропагандистського тиску на мешканців Австрії й німці. Відступаючи з австрійської території, гітлерівські війська активно вели пропаганду залякування серед місцевого населення: страшна повоєнна доля народу та австрійських військових, насадження комунізму, концентраційні табори для членів націонал-соціалістичної партії тощо – були основними тезами німецької пропаганди цього періоду.

Незважаючи на змалювання гітлерівською пропагандою жахити майбутнього австрійця, не бажаючи евакуюватись з німецькими військами, йшли у ліси, ховались у підвалах та на горищах будинків [10, с. 28].

Мешканець селища Гуттендорф, селянин Крємінгер розповідав: «Мене довго вмовляли поїхати, але, знаючи з радіопередач про встановлення порядків у Румунії, Угорщині, Болгарії та інших країнах, зайнятих Червоною Армією, я вирішив залишитись... Втікали лише ті, хто палко служив німцям, а також деякі недолугі, які повірили доміслам про те, що росіяни дивляться на австрійців, як на німців, і всіх покарають» [10, с. 28]. Родичі солдата 229 піхотного полку Шеберля наприкінці грудня писали йому: «Ми не будемо нікуди йти, ми не робили нічого поганого і тому нам немає чого боятись» [10, с. 26].

29 березня 1945 року радянські війська вступили на територію Австрії, 5 квітня – підійшли впритул до Відня. (До оволодіння Віднем крім сил 3-го Українського фронту були залучені й війська 2-го Українського фронту (зокрема, 46 армія). Напередодні боїв за австрійську столицю із заявою про своє ставлення до Австрії виступив уряд СРСР: «Радянський уряд, – говорилося в документі, – не переслідує мети придбання якої-небудь частини австрійської території або зміни соціального ладу Австрії. Він сприятиме ліквідації режиму німецько-фашистських окупантів і відновленню в Австрії демократичних порядків та установ» [8].

У свою чергу командувач військами 3-го Українського фронту 6 квітня 1945 року також звернувся до мешканців Відня із попередженням: «Усьому населенню, якому дорогий Відень, з міста не евакуююватись, оскільки з очищенням Відня від німців щезнуть жахи війни, а тих, хто евакуюється, німці поженуть на загибель» [7, с. 487].

Зі свого боку німецько-фашистське командування звернулося до мешканців Відня із закликом «боротися до останньої можливості». Та згодом німецький генерал фон Бунау сповістив ставком Гітлера про бої у столиці Австрії наступним чином: «Цивільне населення вивіщує червоно-білі прапори і веде по німецьких військах вогонь, який вражає більше, ніж вогонь противника» [8].

У цей період до прорадянської пропагандистської роботи активно підключаються прихильники австрійського руху Опору. Вони розповсюджують у Відні багато листівок, у яких австрійські робітники закликають усіма силами здійснювати протидію руйнуванню фабрик і заводів, що планували зробити нацисти. В одній із них було зазначено: «Нацисти прагнуть перетворити нашу батьківщину на руїни. Вони хочуть підірвати наші фабрики. Австрійці! Знешкодуйте міні та чиніть згуртовану протидію усім руйнівним планам нацистів» [10, с. 27].

Тут варто наголосити, що австрійський рух Опору проходив у своєрідних умовах. У країні не було окупаційного режиму, а отже, й такого жорстокого терору; значна частина населення перебувала під впливом фашистської пропаганди; праві лідери

соціал-демократичної партії Австрії опиралися здійсненню організаційних заходів, спрямованих на об'єднання антифашистських сил та активізацію їх боротьби. В результаті рух Опору мав обмежений характер. І лише у міру наближення Червоної Армії до австрійського кордону він активізувався.

За ініціативою комуністів почали виникати перші невеликі партизанські групи та озброєні загони, які здійснювали диверсійні акти на лініях зв'язку, підривали залізничні потяги з боєприпасами і військовою технікою, організовували саботажі на промислових підприємствах і транспорті. Весною 1945 р., незадовго до вступу радянських військ в Австрію, в рух Опору включилися і представники буржуазії. Але, як правило, вона займала вибірковою позицію і дотримувалася пасивної тактики [4].

Комуністи Австрії закликали населення усіма силами допомагати радянським військам, які повинні позбавити їх країну від німецько-фашистського панування. Коли Червона Армія вже наблизилась до Відня, у місті розгорнулася діяльність нелегальної організації «Австрійський фронт свободи», створеної за ініціативою комуністів [4]. Та хоча усі дії австрійських антифашистів мали епізодичний характер і не могли істотно вплинути на відновлення національної незалежності країни, вони були носіями прорадянської пропаганди, тим пом'якшувальним чинником, який створював якщо не довіру, то, принаймні, мовчазну згоду з боку окремих прошарків австрійського населення під час вступу Червоної Армії на територію їх держави.

Один із активних австрійських борців проти гітлерівців К. Соколл згодом зазначить у своїх мемуарах, що факт допомоги Червоній Армії з боку австрійського руху Опору «повинен був витіснити з історичної пам'яті неприємну картину радісної зустрічі, яку мешканці Відня влаштували Гітлеру в 1938 році під час аншлюсу. Він же вкаже на порівняно коротку віденську операцію, в ході якої Відень, на відміну від Будапешта або Берліна, не був підданий таким сильним руйнуванням, що можна вважати деякою мірою заслугою австрійців, які брали участь у русі Опору» [6].

Наприкінці квітня 1945 року радянські війська відновили наступ на захід і на початку травня вийшли на рубіж Лінц – Гіфлец – Клагенфурт, де зустрілися з американськими арміями. Але бої на території Австрії проти тих гітлерівських військ, що закріпились в горах західної частини країни, тривали до кінця війни.

Ось як оцінював дії Червоної Армії Карл Реннер, глава Тимчасового уряду країни, в ноті, спрямованій урядом СРСР, США і Великобританії у кінці квітня 1945 року: «Завдяки звитязному просуванню Червоної Армії, що звільнила столицю Відень і значну частину Австрії від військ німецької імперії, стало можливим знову повернути нашу повну політичну незалежність і, спираючись на рішення Кримської конференції, а також Московської конференції 1943 р., представники різних політичних партій країни вирішили відновити Австрійську Республіку як самостійну, незалежну і демократичну державу» [3; 8].

Більше того, 13 квітня 1945 року К. Реннер у своєму «Зверненні до чоловіків і жінок Австрії» заявив, що «тільки безумство могло штовхнути австрійський народ на прийняття ідей Гітлера. ...гітлерівці перекутили і принизили ідею аншлюсу, яка для нас, австрійців, була важливою і священною. Німеччина не приєднала, а поневолила нас» [3].

У ході загального наступу в Австрії радянські війська зіткнулися з «поголовною капітуляцією»: «Цілі селища завітчувались білими тканинами. Літні жінки піднімали догори руки при зустрічі

з людиною в червоноармійській формі» [5]. Селянин із селища Цорнсдорф Фіх говорив: «Ми знали, що Червона Армія не має намірів знищувати австрійський народ, але ми не зовсім уявляли собі, яким буде наше життя після приходу радянських військ... Ось чому у багатьох не проходить страх, хоча найстрашніше вже позаду» [10, с. 33].

Тут не варто забувати, що австрійське населення дивилося на чужих солдатів, враховуючи те, як їх змалювала нацистська пропаганда – як на грабіжників, мародерів і насильників. Також і червоноармійці прибули «у вороже капіталістичне оточення» разом зі своїм стереотипним уявленням про ворога. «Жінки, цінні речі, алкоголь» – такі були найчастіші «спокуси» червоноармійців в Австрії, згідно з документами НКВД [16].

У зв'язку з довгою відсутністю у сім'ях та відчуттям всездозволеності, яке виникло після переможної ейфорії у військовослужбовців Червоної Армії, перед радянськими політпрацівниками виникла проблема приборкання розпусти серед особового складу.

Саме в Австрії, за словами Б. Слуцького, солдати «дорвалися до білявих баб» [5]. Радянські солдати, що отримували пайкову їжу і тютюн, ставали своєрідною аристократією на колишніх землях Рейху, що викликало цілком зрозумілий інтерес до них серед жінок. Влада Австрії незабаром після вторгнення радянських військ зафіксувала зростання числа випадків відвертої проституції серед молодих місцевих мешканок. Одночасно було зафіксовано низьку згвалтувань. Не заперечуючи цей факт, варто відмітити, що на сьогодні документальних підтверджень даних епізодів немає. На захист радянських солдатів виступив у 1945 році й австралійський військовий кореспондент О. Уайт, який написав наступні рядки: «В Червоній Армії панує суворая дисципліна. Грабежів, згвалтувань і знущань тут не більше, ніж в будь-якій іншій зоні окупації. Історії про звірства спливають через перебільшення і спотворення окремих випадків під впливом нервозності, викликані непомірністю манер російських солдатів та їх любов'ю до горілки» [14].

Але навіть поодинокі випадки негідної поведінки було більш ніж достатньо для створення негативного іміджу радянським військам. Пограбування і згвалтування ускладнювали «боротьбу за вплив серед населення». Значним негативним чинником були й випадки дезертирства і пов'язаних з ним злочинів.

Радянські політпрацівники розуміли, що не лише престиж Червоної Армії, але й авторитет Радянського Союзу поставлений на карту. Необхідно було негайно діяти. Політичні заняття, внутрішній контроль, а також покарання військовослужбовців, що «морально розклалися», на їх думку, повинні були виправити «образ росіян». До відповідальності притягувалися й відповідні начальники, яких звинувачували у «відсутності політико-ідеологічного виховання» [1; 12].

Згодом, у вересні 1945 року, Головнокомандувач Центральної групи військ маршал І. Конєв видав наказ про збереження дисципліни, «заборону мародерства», «утримання від політики помсти» і «вжиття рішучих заходів до усіх випадків незаконних конфіскацій і насильства» [14]. Більше того, Конєв передбачав карну відповідальність за операції на чорному ринку, а також вводив заборону на відвідування народних свят, нічних закладів, кафе і закусочних (особливо для молодших офіцерів і рядових), у яких продавався алкоголь [12].

Поряд із тим головним завданням радянських пропагандистів і партполітпрацівників залишалось створення належного морально-психологічного сприйняття австрійським населенням присутності

Червоної Армії на теренах їх держави. Відповідно до цього з перших днів після вступу радянських військ на територію Австрії політоргани РСЧА розгорнули серед населення звільнених районів Австрії широку агітаційно-пропагандистську роботу. Зміст її визначався двома найважливішими документами: Декларацією Московської конференції трьох держав і заявою Радянського уряду про Австрію [10, с. 36].

Для пропаганди цих документів використовували всі засоби друкованої та усної пропаганди, якими володіли політоргани. Звернення маршала Толбухіна було віддруковане у вигляді листівок і розповсюджене серед населення. Крім того, лише за період з 1 по 8 квітня було видано та розповсюджено 2,5 млн листівок і 2 млн яскравих плакатів та гасел, які роз'яснювали це Звернення та Заяву Радянського Уряду [10, с. 36].

Дуже важливу роль відіграла Московська декларація, яка була прийнята в 1943 році. Тоді було задекларовано, що Австрія є першою жертвою фашистської нацистської агресії, й австрійці довгі роки дуже любили цю картину першої жертви [11]. Вищезазначене певним чином пом'яшувало інший пункт даного документа, а саме, що Австрія повинна взяти участь у звільненні від фашизму. Тобто вже тоді в Московській декларації писали про те, що жертва – це одне. Але не лише жертва – Австрія повинна узяти на себе усю відповідальність за свою роль у війні.

Вказані вище документи та присвячені їм спеціальні програми доводились до населення також за допомогою різноманітних звукомовних засобів. В одному лише Відні за 3 дні (з 9 по 11 квітня) було проведено 268 передач через потужні гучномовні установки (МГУ) та окопні звукомовні станції. Містом курсували 2 МГУ та спеціальна агітмашина [10, с. 36].

Серед форм усної пропаганди значне місце займали індивідуальні та групові бесіди політпрацівників з місцевим населенням. У містах та селах було проведено сотні бесід з мешканцями різних прошарків, місцевими громадськими діями і т.д. [10, с. 37]. Застосовувалась також така форма роботи, як мітинги. Для прикладу, у місті Ейзенштадт на такий мітинг зібралось до 400 чоловік [10, с. 37].

Політуправління 3-го Українського фронту видавало щоденну «Австрійську газету» тиражем у 25000 примірників. Лише 16 та 17 квітня 1945 року у Відні було розповсюджено 10 тисяч примірників першого номера цієї газети. Частина тиражу газети були розклеєні на стінах міста та виставлена у спеціальних вітринах [10, с. 37; 14].

Наприкінці звукомовних програм, зазвичай, передавалась австрійська музика та вальси Штрауса. На площах стихійно виникали масові гуляння [10, с. 37]. Крім того, ансамблі Червоної Армії давали концерти для мешканців Відня та багатьох інших міст. Пропагандистську лепту вносили й радянські кінофільми. Спочатку демонструвались кінострічки, присвячені визволенню територій СРСР, героям війни, а згодом – поглядам росіян на те, якою повинна бути Австрія, як необхідно підіймати її з попелу та фашистської пучини [11].

Засобом створення позитивного іміджу СРСР у перші повоєнні тижні та місяці була й допомога червоноармійців у відновленні австрійської держави. Радянські солдати залучались до будівництва доріг і мостів, відновлення будівель і заводів тощо. Але найбільшого значення у повоєнній Австрії набуває продовольча допомога, про надання якої одразу повідомлялось через австрійські періодичні видання [7, с. 498-503].

Водночас не все так гладко було у державі з приходом радянських військ. Тут варто зазначи-

ти, що зі входом Червоної Армії у Відень та продовженням боротьби на решті території Австрії у внутрішній політиці австрійської держави одразу ж розпочалось відтворення партійно-політичної й адміністративної системи, яка існувала в країні до аншлюсу. У цей час з'явилась й недовіра, з якою радянські окупаційні структури ставились до австрійського державного апарату, що «знизу доверху складався із старого бюрократичного чиновництва» [3].

Більше того, у післявоєнні сорокові роки в Австрії виник феномен «розколотої свідомості», який проявився, з одного боку, в байдужості або категоричному запереченні частиною населення ідей нацизму, з іншого боку, в суспільстві мали місце настрої, що свідчили про сприйняття націонал-соціалістської доктрини як хорошої ідеї, з обмовкою про її погане втілення в житті [3].

Далі розпочалась «холодна війна». 11 вересня 1945 р. відбулося перше засідання Союзницької Ради. На ньому І. Конев підняв питання про визнання Тимчасового уряду Реннера. Ця пропозиція була в черговий раз категорично знехтувана союзниками. Така відверта підтримка, швидше навіть – боротьба за швидке визнання австрійської державності, пояснювалася прагненням посилити моральний вплив СРСР і підтримати престиж комуністів напередодні виборів в Національні збори Австрії, які були намічені на листопад 1945 р [9]. Ставка була зроблена на перемогу комуністів. Це був класичний сценарій поступової передачі влади від коаліційного уряду до комуністичного, який буде послідовно відтворений в країнах Східної Європи з 1946 р. до початку 1950-х років. На прикладі Австрії ця ідея тільки починала апробуватися.

Але шанси австрійських комуністів в Кремлі явно завищувалися. 25 листопада 1945 р. відбулися вибори в Національну раду Австрії і в ландтаги земель. Результати буквально шокували радянське керівництво: за комуністів проголосувало лише 5,4% [9].

К. Реннер, як досвідчений політик, відчув зміну політичної кон'юнктури ще у вересні 1945 р. Тоді він зробив в пресі дуже істотне визнання: «СРСР приніс мені розчарування. Я бажав би орієнтуватися на схід, але події показали, що нам треба чекати приходу західних союзників. Зрозумілим є одне: Австрія повинна маневрувати» [9].

Вже з початку 1946 р. стосунки між австрійським і радянським керівництвами все більше холодали. Видатні державні діячі того часу, у тому чис-

лі й сам президент Реннер, все частіше схилялися до думки про визнання Червоної Армії «не армією визволителькою, а армією рятівницею» з усіма витікаючими звідси наслідками. Крім того, радянській стороні було відомо й таке висловлювання Реннера: «Спочатку був зелений фашизм, його змінив коричневий. Я дуже боюся, що його замінить червоний фашизм. Такий фашизм можна собі уявити» [3]. Ймовірно, австрійські політичні діячі, так само як і західнонімецькі, виявилися в полоні укоріненої боязні «червоної зарази зі сходу».

Віддалення Австрії пояснюється не лише помилками у радянській пропагандистській діяльності, а в першу чергу тим, що для австрійців залишалась небезпека, що Радянський Союз не введе свої війська з їх держави. І що парадоксально: коли у 1945 році Червона Армія вступила на територію Австрії – то це було звільненням від фашизму, але багато австрійців сприймали потім ці десять років, поки стояли війська в Австрії, як окупацію. Цьому підтвердженням є слова міністра іноземних справ, які він промовив після підписання Державного договору у 1955 році: «Австрія вільна» [11]. Тобто перше звільнення, у принципі, було у 1945 році, а друге – звільнення від визволителів – у 1955 р.

Висновки і пропозиції.

1. У радянській пропаганді в ході бойових дій Червоної Армії на території Австрії можна простежити дві характерні хвили впливу: перша – з початку вступу на територію Австрії і до оволодіння Віднем, друга – в ході боїв за решту австрійської території і перші повоєнні місяці.

2. На території Австрії навесні 1945 року була організована та проведена прорадянська пропагандистська кампанія з усім комплексом заходів впливу на населення держави, що дозволила забезпечити відносно м'який вступ і пересування радянських військ по території держави.

3. Спецпропаганда Червоної Армії відрізнялась оперативністю реагування відповідно до потреб та обстановки на фронті.

4. З огляду на те, що світ увійшов у століття застосування інформаційних технологій у військовій сфері, історичний досвід пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії є чималим джерелом для накопичення, аналізу та застосування інформації щодо доцільності та дієвості тих чи інших форм впливу на населення держави, на якій з тією чи іншою метою перебувають іноземні війська та дислокуються військові бази.

Список літератури:

1. Австрия, май 1945-го: освобождение или поражение?: [Беседа с заместителем руководителя Института общественно-политических наук Венского Университета доктором политологии, профессором Карлом Учакаром] // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://www.sootechestvennik.com/index.php/history-items/554-freyung> – Официальный сайт газеты «Соотечественник».
2. Аншлюс: Гитлер сообщает депутатам Рейхстага о присоединении Австрии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://ru.wikipedia.org/wiki/wiki/Аншлюс> – Сайт свободной энциклопедии «Википедия».
3. Горлова О.С. Денацификация Австрии после Второй мировой войны: По материалам советской оккупационной зоны: автореферат диссертации к.и.н. / Всеобщая история (соответствующего периода): 07.00.03. – Тамбов, 2004 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://www.dissertat.com/content/denatsifikatsiya-avstrii-posle-vtoroi-mirovoi-voiny-po-materialam-sovetskoj-okkupatsionnoi-z>.
4. Движения Спротивления против фашистской оккупации // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://www.km.ru/referats/AD_5091467DB04607AAEED0B190A0B2F7. – Сайт «KM.RU».
5. Женщины освобожденной Европы глазами советских солдат и офицеров (1944-1945 гг.) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://topwar.ru/21540-zhenschiny-osvobozhdennoy-evropy-glazami-sovetskih-soldat-i-oficerov-1944-1945-gg.html> – Сайт «Военное обозрение».
6. Киперман С. Австрийский Сокол / С. Киперман // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://www.jewish.ru/history/press/2009/07/news994276417.php> – Ежедневник «Секрет».
7. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне: Документы и материалы. – М.: Воениздат, 1985. – 640 с.
8. Освобождение Австрии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://rus.ruvr.ru/2006/08/08/595383/>. – Сайт радио «Голос России».

9. Павленко О.В. Австрийский вопрос в Холодной войне (1945 – 1955 гг.) / О.В. Павленко // Новый исторический вестник. – 2004. – № 10 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://cyberleninka.ru/article/n/avstriyskiy-vopros-v-holodnoy-voyne-1945-1955-gg> – Сайт «Cyberleninka».
10. Положение в Австрии [ред. К.Л. Селезнев] // Информационный бюллетень. – М.: 1-я типография Управления Воениздата НКО им. Тимошенко, 1945. – № 8(299). – 39 с.
11. Послевоенная судьба Австрии: [Беседа с Ю. Кантор доктором исторических наук советником директора государственного музея «Эрмитаж», Россия; Б. Штейцель-Маркс, заместителем директора института имени Больцмана, Австрия] // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://www.echo.msk.ru/programs/victory/718569-echo/>. – Сайт «Эхо Москвы».
12. Русские дети и король вальса // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://inosmi.ru/world/20120829/197406347.html> – «Сайт inoСМИ.ru».
13. Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета [отв. ред. В.К.Волков] / М.И. Семиряга. – М.: Наука, 1965. – 328 с.
14. Советский солдат в логове фашистского зверя // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://amnesia.pavelbers.com/Straniza_istorii_voyni_42.htm – Сайт «Забывшие страницы войны».
15. Сухопутные войска Австрии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://ru.wikipedia.org/wiki/wiki/Сухопутные_войска_Австрии – Сайт свободной энциклопедии «Википедия».
16. Энигл М. Солдаты Сталина в Австрии / М. Энигл // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://www.inoforum.ru/inostrannaya_pressa/soldaty_stalina_v_avstrii/. – Сайт «INOфорум».

Куцкая О.Н.

Академия сухопутных войск

ПРОПАГАНДИСТСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВСТУПЛЕНИЯ И ПРЕБЫВАНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ АВСТРИИ В КОНЦЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

Исследуются основные направления ведения пропагандистского сопровождения советских войск, формы и способы морально-психологического влияния и их практическое применение в ходе боевых действий Красной Армии на территории Австрии в марте – мае 1945 года. В ходе исследования выделяются два характерных этапа советского влияния на австрийское население: первый – до захвата Вены, второй – в ходе последующих боев на территории государства. Прослеживается оперативность реагирования советской спецпропаганды на потребности и обстановку на фронте.

Ключевые слова: пропаганда, обращение, листовки, звуковещательные программы, митинги.

Kutskaja O.N.

Army Academy

PROPAGANDA SUPPORT FOR THE ENTRY AND STAY OF THE RED ARMY ON THE TERRITORY OF AUSTRIA AT THE END OF THE WORLD WAR II

Summary

The basic direction of conduction the propaganda support of Soviet troops, forms and methods of moral and psychological effects and their practical application in the fighting the Red Army in Austria in March – May 1945, were researched. The study distinguishes two stages character Soviet influence on the Austrian population: first – before the Vienna capturing, second – in the further battles on the state territory. Soviet special propaganda responsiveness to the needs and situation on the front is traced.

Keywords: propaganda, treatment, leaflet, sound-language programs, meetings.

ЦВИНТАР НА ПАПАРІВЦІ – ОДИН З ПЕРШИХ ЗАМІСЬКИХ ЦВИНТАРІВ ЛЬВОВА (XVII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Харчук Х.Р.

Львівський національний аграрний університет

Досліджено основні причини виникнення, розвитку та занепаду найдавнішого замиського цвинтаря Львова на Папарівці (або ж за другою назвою Жовківського). Перші замиські цвинтарі, в тому числі і Папарівка, були створені завдяки прогресивним декретам австрійського імператора Йосифа II, спрямованим на поліпшення санітарного стану у місті. Досліджено також поховання на цьому цвинтарі, зокрема виявлено відомі історичні особи, які були там поховані.

Ключові слова: замиські цвинтарі, поховання, імператорський декрет, надмогильний пам'ятник, історико-меморіальна пам'ять.

Постановка наукової проблеми та її значення. Морові пошесті та антисанітарія були основними причинами появи замиських цвинтарів Львова в другій половині XVII ст. Тоді на околицях Львова виникли цвинтар на Папарівці (або Жовківський), Стрийський та Личаківський цвинтарі. Приблизно через сторіччя згідно з прогресивними декретами австрійського імператора Йосифа II були ліквідовані прихрестові цвинтарі та поховання в середмісті, які значною мірою впливали на погіршення санітарного стану. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. через значне розширення міста та створення нових ділянок замиські цвинтарі опинилися вже на міській території. Тоді ж були прийняті австрійським урядом нові прогресивні декрети та постанови стосовно поховального обряду та захоронень. З плином часу, у другій половині XIX ст., замиські цвинтарі були ліквідовані з тої чи іншої причини, до наших днів з них залишилися лише Личаківський, який є перлиною сепулькрального мистецтва не лише Львова, але й відноситься до найдавніших та найвідоміших некрополів Європи та світу. Найдавніший замиський цвинтар Львова Папарівка (перша назва походить від власників ґрунту – багатих грецьких купців Папар) або Жовківський (друга назва походить від Жовківського передмістя, на якому містився цей цвинтар) був офіційно закритий для поховань у 1856 р., а в 1868 р. львівський магістрат віддав його північну частину під будівництво нової залізничної станції на Підзамчі [4, с. 145; 15, с. 147].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематикою перших замиських цвинтарів у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема коротким історичним згадкам та загальному опису їхнього стану у 1920–1930 рр., цікавилися такі відомі львівські дослідники як, Юзеф Біалиня Холодецький, Іван Крип'якевич, Марія Бачинська, Александер Мединський. До найцінніших джерел про львівські цвинтарі відноситься праця Владислава Цесельського [10]. Цвинтар на Папарівці, його походження, історико-культурні пам'ятники досліджували Богдан Януш, Мечислав Опалек, Станіслав Зареніч, Францішек Яворський. Зокрема цікаві згадки про перші замиські цвинтарі, з детальним описом їхнього тогочасного стану збереглися у львівській пресі 1920–1930-х рр [15, с. 145–153; 20, с. 2–3]. Аналіз останніх сучасних досліджень та публікацій показує, що дана тема у наш час практично не піднімалася, а деякі сучасні дослідники до яких можна віднести Олександра Шишку [8], Романа Фіголя [5] Андрія Квятковського [3] згадували про неї лише дотично, у певному контексті, а тому вона досі залишається актуальною та потребує подальшого комплексного дослідження.

Метою статті є виявлення основних причин виникнення та занепаду одного з перших замиських цвинтарів – Жовківського, який у процесі тери-

торіального розвитку міста опинився на міській території та отримав відповідно новий статус, розширення території та нові вказівки прийняті прогресивним австрійським урядом стосовно поховального обряду та захоронень.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основною причиною появи перших замиських цвинтарів, як вже згадувалося, були морові пошесті, яких, як твердить статистика, у Львові було чимало. Впродовж перших п'яти століть існування міста було зафіксовано 51 епідемію [9, с. 72]. Санітарний стан міста тоді був вкрай незадовільним, зокрема необхідно було поліпшити ситуацію, яка склалася стосовно розміщення кладовищ. Слід зазначити, що у давньому Львові, як і в більшості міст Європи, до кінця XVIII ст. не було цвинтарів у сучасному розумінні цього слова, тобто не існувало спеціально відведених ділянок землі для поховань, розташованих окремо від житлової забудови. Територію кожного міського храму оточував мур і саме на ній містився цвинтар. Померлих ховали за християнським звичаєм біля храмів, кожен з яких мав свій власний посвячений цвинтар. Знатних городян ховали в крипах або в підземеллях храму. Доволі часто заможні городяни будували для себе родинні похоронні каплиці, які здебільшого також містилися біля святинь. На прихрестових цвинтарях могили багатих городян містилися ближче до святині, а бідних – далі, причому останні часто спочивали у спільних могилах. За містом ховали лише у надзвичайних випадках: під час мору, війни, у випадку самовбивства тощо.

Жовківський цвинтар, як і Стрийський цвинтар, виник у середині XVII ст. за межами міста Львова, під час пошесті за часів панування польського короля Яна Казимира (1648–1668). «Чорна смерть» косила людей покотом, в середмісті Львова забракло місця на поховань тіл [20, с. 2]. Тоді заможна грецько-італійська родина Папарів виділила зі свого маєтку частину ґрунту і подарувала місту під цвинтар. Тут почали ховати померлих від чуми, а також самогубців та дуелянтів, яких згідно з середньовічними переконаваннями не могли ховати в освячену землю біля храму [11, с. 10]. Заможне львівське містянство неприхильно ставилося до прибульців з інших країн. Львівський патріархат створював значні перешкоди іноземцям в отриманні міського права. Щоб отримати це право, необхідно було скласти великі кошти на користь міста. Через це грек Емануель Арфані подарував Львову дві великі гаківниці, Томазо де Альбертіс збудував монументальну муровану криницю «Мелюзину» на східному боці площі Ринок, а Папарі подарували ґрунт під цвинтар [20, с. 2].

Львівська містянська родина Папарів походила з грецького міста Яніна, пізніше деякий час жила в Молдавії. Згодом, в 1658 р., вони опинилися в

Речі Посполитій. Основоположник роду львівських Папар – Юрій (Георгій) Папара гербу Папарона був купцем, дипломатом, членом Львівського Ставропігійського братства. Як один з ктиторів Успенської церкви близько 1700 р., він був похований в її крипті. У Львівському історичному музеї зберігається натрунний портрет Ю. Папари, виконаний невідомим художником початку XVIII ст. [7, с. 6].

Слід зазначити, що Папарівка – один з перших замських морових цвинтарів України, який після прогресивних декретів австрійського імператора Йосифа II став одним з перших замських цвинтарів, на якому почали захоронювати людей за загальноприйнятими європейськими традиціями. Потрібно було багато часу для того, щоб переламати упередження громадськості стосовно давніх замських цвинтарів, які спочатку приймали лише померлих від інфекційних хворіб, а також осіб, які не могли бути поховані за християнськими звичаями. Містяни привикли до думки, що будуть поховані на освяченій землі біля храму, а тому вважали, що захоронення на замських цвинтарях, є профанацією для маєстату смерті. Потрібно зазначити, що у Європі почали ховати за прикладом Франції на замських цвинтарях починаючи від кінця XVIII ст [19, s. 8]. 4 червня 1776 р. французький король Людовік XVI видав едикт, згідно з яким заборонив хоронити людей біля храмів у середмістях з огляду на антисанітарний стан та велів закладати замські цвинтарі для поховань [11, s. 7; 19, s. 8]. Однак перший цвинтар за містом для загальних поховань у Франції з'явився лише 1781 р. після того, як люди усвідомили цю загрозу, а також позбулися упереджень стосовно замських цвинтарів. Для того, щоб переламати упередження громадськості стосовно давніх замських цвинтарів як місця не посвяченого та не гідного для християнського захоронення, їхні території почали обмуровувати кам'яними мурами, а також почали будувати на них цвинтарні каплиці та храми. У кінці XVIII ст. появились перші проекти замських некрополів, у тому числі й відомого французького архітектора Етьєна Луї Буллі. Запроектовані ним перші міста та парки для померлих, у центральній частині яких мали стояти помпезні піраміди з катакомбами для князів та аристократів, біля них містилися поховання шляхти, а на околицях – могили для бідних, через свій утопічний характер так і не були реалізовані.

Цвинтар на Папарівці знаходився з північної сторони підніжжя гори Високого замку між сучасними вул. Замковою¹ та вул. Папарівка. Від інших замських цвинтарів Папарівка відрізнялася своїм оточенням. По сусідству з Жовківським цвинтарем, у затишному буковому гаю стояли раніше василіанський монастир і церква Івана Богослова, який заснував у 1640 р. львівський містянин Симеон Содома записавши їм земельну ділянку свого філварку, який раніше стояв на цьому місці [4, с. 144]. Церква і монастир містилися при сучасній вулиці Замкової, біля залізничної станції Підзамче, де дотепер збереглися залишки давнього замського цвинтаря, званого Папарівкою. Перша дерев'яна церква і монастир, які заклали тут василіани, постраждали під час облоги Львова 1648 р. Наступного року церкву відновив отець Паїсій, монах цього монастиря. Згодом, у 1679 р., василіанське братство розібрало знищену дерев'яну і поставило нову церкву з тесаного каменю [4, с. 144]. Монастирські келії, які прилягали до неї, залишилися тоді дерев'яними. Відомо, що біля церкви Святого Івана Богослова містилося кладовище. Монастир, церква і цвинтар стояли на невисокому пагорбі, оточеному мурова-

ною огорожею. Нижче від монастиря тоді містився дворик з філварком, що належав заможній родині міських патриціїв Папарів. У 1736 р. Костянтин Папара, підचाший подільський, член Ставропігійського братства, подарував монастиреві поле, яке з ним межувало [4, с. 145]. Слід зазначити, що деякі львівські дослідники плутають Папарівський цвинтар з цвинтарем давньої церкви Івана Богослова. Цвинтар на Папарівці хоч і містився поруч, але був заснований, на думку В. Цеселського, значно раніше (близько 1660 р.) [11, s. 15].

За першим поділом Речі Посполитої, згідно з універсалом імператора Йосифа II від 11 вересня 1772 р., землі Галичини увійшли до складу Австрійської імперії, а Львів, відповідно став адміністративним центром новоствореної австрійської провінції. Згодом як столиця Галичини, місто отримало великі інвестиційні кошти, які в 1870–1890 роках, у добу самоврядування, вміло використав дуже активний міський уряд. Слід зазначити, що у другій половині XVIII ст. у середмісті давнього Львова налічувалося сім кладовищ, які були скупчені навколо храмів на загальній площі 36 гектарів. Разом із щоденними побутовими відходами, таке скупчення цвинтарів створювало нестерпну атмосферу. У болоті, смітті й фекаліях тонула бруківка міських вулиць, навкруги панували руїна та запустіння. Давні фортифікаційні укріплення Львова вже в середині XVIII ст. остаточно втратили своє оборонне значення і через поганий стан збереження почали перетворюватися на звалища каміння та цегли. Рови, які також давно не використовувалися, заповнилися сміттям.

Австрійський імператор Йосиф II, вихований у дусі «освідченого абсолютизму», вирішив кардинально змінити ситуацію і вжив рішучих заходів. Для поліпшення санітарного стану міста у той час були спрямовані відповідні декрети та приписи про кладовища та поховання. 11 грудня 1783 р. у віденській Надвірній канцелярії вийшов імператорський декрет, в якому наказувалося ліквідувати всі цвинтарі при храмах, натомість магістратам усіх австрійських провінцій упродовж чотирьох тижнів потрібно було виділити за містом спеціальні ділянки для цвинтарів [16, s. 17–18]. Цей декрет опублікувало Галицьке намісництво 22 січня 1784 р., однак через чотири тижні жодних замських цвинтарів не почали влаштовувати, а померлих і надалі ховали навколо святинь [16, s. 18]. Тоді 9 вересня 1784 р. вийшов другий імператорський декрет, згідно з яким для порушників встановили відповідні покарання [12, s. 223]. Незважаючи на це, справа облаштування замських цвинтарів тягнулася у Львові ще кілька років [12, s. 223, 16, s. 17].

Наприкінці XVIII ст. зі зростанням міста цвинтарі при храмах стали затісними, тим більше що права індивідуального поховання домагалися щораз ширші кола суспільства. Висока смертність також спричинилася до того, що забракло місця для поховань при святинях. З ліквідацією оборонних укріплень наприкінці XVIII – на початку XIX ст. територія середньовічного Львова почала розширюватися. Колишні передмістя злилися з містом, утворивши площу в 31,9 квадратного кілометра. Місто поділили на п'ять діляниць: I – Галицьку, II – Краківську, III – Жовківську, IV – Личаківську, V – Середмістя. Тоді, згідно з рішеннями магістрату м. Львова, виникли перші міські цвинтарі для поховань усіх містян на загальних засадах, які втратили колишній характер лише морових могильників та цвинтарів для самогубців та убивць. Для нових поховань магістрат виділив нові площі – для кожної ділянки міста відповідно. Галицька діляниця отримала Стрийський цвинтар, початково розташований в околицях теперішнього голов-

¹ В давнину вулиця називалася Папарівською дорогою, а потім вул. Під смерекою.

ного входу в Стрийський парк з вул. І. Франка. Краківська дільниця мала ховати померлих на Городоцькому цвинтарі², розміщеному у верхній частині теперішньої вул. Ю. Федьковича. Жовківській дільниці виділено цвинтар на Підзамчі, названий Папарівкою, – від прізвища колишнього власника цих ґрунтів. Личаківська дільниця і Середмістя отримали для поховань площу за церквою Петра і Павла, де ще у XVI ст. містився моровий цвинтар, названий пізніше Личаківським.

Окрім радикальних постанов щодо влаштування цвинтарів та адміністративного поділу міста, австрійський уряд вніс також зміни у сам поховальний обряд, рішуче виступаючи проти великої помпезності під час похоронів. З цією метою у Львові поширювалася брошура анонімного автора, видана у Відні в 1781 р., в якій критикувалися гучні похорони. Згодом ще одна анонімна брошура під назвою «Смерть з могил» змальовувала апокаліптичні нещастя, які впадуть на Львів, якщо магістрат не створить заміських цвинтарів [19, s. 9; 16, s. 19]. Крім того, за новими імператорськими розпорядженнями, не зважаючи на одвічні місцеві традиції, уряд мав намір ввести зміни і в поховальний обряд. Старопольські похоронні обряди у XVII–XVIII ст. набрали характеру великих видовищ [10, s. 94–208]. Похорони магнатів вражали урочистістю і пишністю. Будувалися величезні катафалки і тріумфальні брами, для гостей ставилися намети. Під час похорону влаштовувалися ілюмінації та феєрверки, грав військовий оркестр.

Австрійський уряд впровадив постанову, згідно з якою планувалося, з гігієнічних міркувань, зробити обов'язковим для всіх верств населення захоронення померлих (для прискорення розкладу тіла) лише у савані і без труни [16, s. 19]. Ще в одному імператорському розпорядженні – від 27 вересня 1787 р. – йшлося про те, що перед похороном тіло небіжчика необхідно привезти до парафіяльної святині, а звідти «без розкоші на траурному возі на цвинтар привезти» [16, s. 19].

У Львові, починаючи з 1786 р., як стверджує історик Ф. Яворський, імператорські розпорядження стосовно заміських цвинтарів вводилися без особливих ексцесів. Протягом 1785–1788 рр. видано цілу низку розпоряджень та інструкцій [16, s. 18]. Від 26 травня і 13 червня 1788 р. австрійська влада суворо заборонила поховання на території середмістя, а у храмах наказала випорожнити крипти [14, s. 11]. Дозволялося ховати померлих у крипті костелу сестер сакраменток, тому що їхній храм тоді знаходився на околиці міста. З газетних повідомлень за 1887 р. відомо, що цю замуровану крипту, у якій була збережена труна з останками монахині, фундаторки костелу, княгині Четвертинської з 1771 р., знайшла будівельна комісія магістрату при дослідженні мурів цокольної частини вежі костелу сакраменток [18, s. 3].

Нововведення австрійського уряду були прийняті не відразу. Так, наприклад, після касації у 1784 р. монастиря Святого Антонія і заміни костелу на парафіяльний, на цвинтарі при ньому ховали ще три роки [23, s. 103]. Поховання у міському кос-

телі бернардинів тривали аж до 1817 р. Тоді з нього вивезено 330 майже цілих домовин і 173 підводи зігнаних трупів [23, s. 103]. В закритих імператорською реформою костелах поховання також не завжди ліквідовувалися. У костелі Святого Хреста ордену францисканів, збудованому на місці давньої дерев'яної церкви такої ж назви, підземелля не були випорожнені. У 1792–1842 рр. тут відбувалися вистави німецького, а потім – польського театру (Войцеха Богуславського та Яна Непомучена Камінського). Під час однієї з вистав на сцені проломилася підлога і перелякани актори опинилися посеред домовин з людськими скелетами. При перебудові костелу на театр забули усунути з підземелля давні поховання [4, с. 67]. В цьому костелі був похований один з перших у Львові римо-католицьких архієпископів Якуб Стрепа (1391–1409), проголошений блаженним у 1790 р. Остаточно поховання з підземелля костелу усунули в 1891 р., під час будівництва промислової школи ім. Міцкевича на вул. Театральній, 15 (тепер – СШ № 62). Тоді при будівельних роботах натрапили ще на засклеплену крипту костелу, в якій знаходилося багато людських скелетів і домовин, оздоблених votivними таблицями [23, s. 103].

Внаслідок касаційних реформ Йосифа II у Львові було знесено 27 католицьких костелів та монастирів, 7 церков і 3 костели вірменського обряду, більшість із яких замінені на урядові установи, казарми та тюрми [1, с. 102]. Впродовж усього XIX ст. каравани возів перевозили останки з ліквідованих кладовищ і випорожнених крипт сакральних будівель на новоутворені цвинтарі. Наприкінці XIX ст., з подальшим зростанням території Львова, настали докорінні зміни в його адміністративному поділі. До п'яти дільниць, на які поділялося місто раніше, додалася шоста – Новий Світ³, яка також потребувала цвинтаря для поховань.

Після декрету 1783 р., коли імператор Йосиф II ліквідував у середмісті цвинтарі при храмах в середмісті, Папарівка як і інші тогочасні львівські цвинтарі – Личаківський, Стрийський та Городоцький, набула статусу заміського цвинтаря, на якому почали ховати львів'ян згідно з новими загальноприйнятими у Європі традиціями [13, s. 77; 15, s. 147]. Розташований внизу при вул. Жовківській (тепер – вул. Б. Хмельницького) Жовківський цвинтар підносився на південь і горбистою поверхнею йшов до підніжжя Замкової гори. У 1817 р. львівський магістрат розширив його межі, відкупивши сусідні земельні ділянки від родин Герсів і Прухницьких [13, s. 77; 11, s. 15]. Тоді кладовище займало територію площею 2 956 квадратних сажнів, тобто 13 450 квадратних метрів [20, s. 3]. Ця площа відповідала території майбутнього залізничного вокзалу на Підзамчі і привокзальної колії, що вела до Бродів, яка збудована на початку XX ст. [24, s. 4–5]. Цвинтар служив місцем вічного спочинку львів'ян більше як 200 років. На ньому стояло чимало мистецьких гробівців з епохи ампіру і бідермаєру [20, s. 2–3].

В 1856 р. цвинтар на Папарівці закрили для поховань, а у 1868 р. магістрат віддав його північну частину під будівництво залізничної станції на Підзамчі [4, с. 145; 20, s. 3]. Закритий цвинтар почав руйнуватись, частину його надмогильних пам'яників перенесли на Личаківське і Городоцьке кладовища [23, s. 4–5]. Під час будівництва залізничної станції бродівської колії у 1860-х рр. було знищено багато могил [4, с. 145]. Вигляд цвинтаря станом на 1868 р. так описує у своїй статті відомий львівський дослідник Антоні Шнайдер: «Воістину прикий вигляд представляє цей цвинтар, де повідкривані могили, порозкидані кості й зігнили дошки труп переймають найбільшим жалем, бо це

² Городоцький цвинтар, на думку історика В. Цесельського, виник у XVII ст. під час зборів польського війська короля Яна III на допомогу Відню, обложеному турками. Тоді тут почали ховати польських жовнірів через брак місця на цвинтарі при костелі Св. Анни. Ф. Яворський вважає, що цвинтар заснував австрійський уряд наприкінці XVIII ст., а раніших поховань тут не було. Доказом цього, на його думку, є той факт, що на планах Львова з другої половини XVIII ст. в цьому місці немає сліду цвинтаря.

³ Новий світ (Байки, На Байках) – дільниця Львова, яка почала забудовуватися у 1890-х рр. Тепер це місцевість Франківського району Львова, яка межує від півдня з залізничною колією на Кульпаркові, із заходу обмежена вулицями Антоновича та Героїв УПА, зі сходу – Княгині Ольги та Сахарова, від півночі – Бандери.

здебільшого останки людей убогих, яких не було навіть кому перенести. Нещасливим за життя не дано навіть після смерті мати спокій, на який заслужили собі своїм терпінням. Сумний то насправді поступ нашого віку» [22, s. 229-231]. 22 жовтня 1868 р. з Жовківського цвинтаря на п'яте поле Личаківського перенесено останки та надгробний пам'ятник польського письменника, поета, історика, літературного критика та видавця Станіслава Яшовського (*1803 – †12.02.1842)⁴, відомого своєю повістю про трагічну долю Гальшки Острозької, та його дружини Вікторії з Лангурських († 1843) завдяки старанням їхніх товаришів [17, s. 91; 22, s. 230]. На Личаківський цвинтар була перенесено також надгробок Якова Геровського, греко-католицького священника, професора біблійних наук у Львівському університеті, у 1841 – 1842 рр. його ректора [4, с. 145]. Ситуаційний план цвинтаря на Папарівці (тої частини, яка залишилася під Замковою горою) був виконаний інженером Р. Секерським з технічного департаменту м. Львова 5 серпня 1925 р [6, с. 44].

Як і на інших тогочасних львівських цвинтарях, на Папарівці спочило чимало родин австрійських урядовців. Тут містилися поховання Блеймів, Плодерів, Глянців, Міллерів, Дресхерів, Кастлерів та інших [16, s. 89]. Згідно з дослідженнями Владислава Цесельського та Мечислава Опалека, найдавніший, збережений до 1889 р. надгробок папарівського цвинтаря походив з 1817 р. і належав львівській містянці Барбарі Кастлер [11, s. 76; 21, s. 2]. В 1924 р. історик та консерватор пам'яток Богдан Януш нарахував на Жовківському цвинтарі 25 пам'ятників гідних уваги, у тому числі й давні надгробні кам'яні плити, найдавніша з яких нажаль безіменна походила з 1798 р [13, s. 77]. Друга надгробна плита Катерини з Костянтинських Яремкевичевої датувалася 1817 р. [15, s. 148]. Третя – Марціна Мотилеського, подібна до попередньої, прикрашена у верхній частині рельєфним зображенням хреста у вінку, а у нижній – клепсидрою з двома опущеними додолу згасаючими смолоскипами, також датувалася 1817 р. [15, s. 148]. Іван Крип'якевич подав у своїх дослідженнях, що найстарша зі збережених могил походить з 1795 р [4, с. 145]. Найбільшу мистецьку вартість цвинтаря становили різьблені у камені гробівці у стилі ампір (вірогідно, різця скульптора Антона Шімзера) – Йозефа Кісельки (†1829 р.) та Франца Кісельки (†1831 р.), власника бровару на Підзамчі [15, s. 148-149], виконані у стилі ампіру (вірогідно, різця Антона Шімзера). Перший гробівець був виконаний з теребовельського пісковика й оздоблений рельєфами у вигляді амфорних урн, пальмових гілок та Всевидачого ока [15, s. 148-149]. Другий гробівець стояв над мурованою криптою, горизонтальна плита якої була прикрашена рельєфними зображеннями клепсидри та двома амфорними урнами з обох боків. Вертикальна частина над гробівцем була вирішена у вигляді прямокутного блоку з пілястрами, над якими був посаджений архітраф з різьбленим карнизом, завершений трикутним тимпаном з рельєфами двох сидячих навпроти

себе ангелів зі смолоскипами у руках [15, s. 149]. Зі статті Б. Януша можна довідатися, що на увагу заслуговувала також вертикальна кам'яна плита з різьбленим фризом на могилі Кшиштофа Юзефа Глянця з 1830 р [15, s. 149]. Оригінальним був також знищений надгробок Марії Чацької, померлої 21 березня 1836 р., оздоблений амфорною урною, на фоні якої був вирізьблений хрест і два смолоскипи.

Потрібно зазначити також, що під час епідемії холери 1831 р. у Галичині, коли у самому Львові померло 2621 особа, поминальний дзвін при воротах Папарівки звучав по декілька разів на день [17, s. 89]. На початку XX ст. на Жовківському цвинтарі ще стояв надгробок українського священника Сергія Томовича з 1848 р [4, с. 145; 2, с. 4]. Згодом кладовище на Папарівці було повністю зруйноване, а рештки надгробних пам'ятників використали місцеві мешканці під фундаменти для своїх будинків.

Сьогодні вже немає цвинтаря на Папарівці, василіянського монастиря та церкви Івана Богослова, які межували з ним. Монастир і церква знесені австрійським урядом у 1802 р., а в 1809 р. – розібрані [4, с. 145]. Рештки поруйнованих пам'ятників Жовківського цвинтаря стояли на схилах Високого замку над залізничною станцією Підзамче ще в 1990-х роках, де-не-де з-під землі стирчали останні рештки зруйнованих надгробків колишнього цвинтаря. Останні надгробки Папарівки встиг зафіксувати для потомків відомий львівський фотограф Юліян Дорош. Тепер від нього вже майже нічого не залишилося, зберігся лише фундамент від фігури Івана Хрестителя, яка стояла у цвинтарній капличці з північного боку Високого замку. Значна частина цвинтаря тепер опинилася під колією залізничної станції Львів – Підзамче, на ній стоять також приватні житлові будинки при вул. Замковій, 21 і 23, а решта території колишнього кладовища використовується як промислова зона.

Висновки. Цвинтар на Папарівці – один з найдавніших заміських морових цвинтарів Львова виник у середині XVII ст. за межами міста. У кінці XVIII ст. внаслідок прогресивних реформ австрійського імператора Йосифа II, Жовківський цвинтар став одним з перших офіційних кладовищ у Львові, на якому хоронили людей згідно з загальноприйнятими європейськими традиціями того часу. З розширення території міста на початку XIX ст. цвинтар на Папарівці отримав статус міського кладовища. На цвинтарі були колись поховані такі відомі львівські особистості, як підприємець Франц та Йозеф Кісельки, священник Сергій Томович, польський письменник Станіслав Яшовський, ректор Львівського університету Яків Геровський. Однак і досі частково збережена територія Жовківського цвинтаря не позначена хоч би пам'ятним знаком, який засвідчував би його колишнє існування. Справа у тому, що хоч і цвинтар на Папарівці не збережений, та територію його чітко зафіксовано на давніх картах та планах Львова кінця XVIII – початку XX ст. З огляду значну історико-меморіальну та культурну цінність Жовківського кладовища, варто було б відзначити колишню його територію, оскільки вона відома, пам'ятною каплицею, або хоча б пам'ятним хрестом. На жаль у нашому суспільстві ще досі не сформувалося на достатньо відповідному рівні таке поняття, як історико-меморіальна пам'ять.

⁴ Пам'ятник існує і досі на 5-му полі Личаківського цвинтаря. На ньому і досі видно напис польською мовою: «Stanisławowi Lubicz Jaszowskiemu, członkowi redakcji Gazety Lwowskiej, autorowi kilku dzieł polskich, ur. w r. 1803, zmarłemu dnia 12 lutego 1842 – Wieczyste pamięci czci zmarłego – Galicjanin».

Список літератури:

1. Голубець М. Історія Львова від найдавніших часів. Історичні пам'ятки старовини. Л. Л. Львів в часах великої і визвольної війни. З. У. Н. Р. Провідник по Львові. – Видавництво «Червона Калина». Друковано в друкарні ОО. Василян у Жовкві Р. Б. 1925. – 170 с. : 23 іл.
2. Е. Могилы говорят про минуле. Львівські цвинтарі колись і сьогодні /Е. // Львівські вісті. – Львів, 1943. – Ч. 131. – 11 червня. – С. 4.

3. Квятковский А., Р. Ратушний. Цвинтар на Личакові. – Львів: літературна агенція «Піраміда», 2001. – 198 с. : іл.
4. Крип'якевич І. Историчні проходи по Львові / Іван Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – 167 с. : іл.
5. Криса Л., Фіголь Р. Личаківський некрополь. Путівник / Любомир Криса, Роман Фіголь. – Львів, 2006. – 480 с. : іл.
6. Плани та креслення надгробних пам'ятників, гробівців та каплиць на Личаківському кладовищі. – Державний архів Львівської області. – Ф. 2 [Міське управління в королівському столичному місті Львові, 1919–1939 pp]. – Оп. 4 [Будівельний відділ]. – Спр. 1266. – 121 с.
7. Семенюк Д. Папара Юрій (Георгій) гербу Папарона / Дарія Семенюк // Галицька брама. – Львів: вид-во Центр Європи, 1997. – Ч. 3 (27). – С. 6.
8. Шишка О. Львівські некрополі/Олександр Шишка//Львів. Туристичний путівник. – Львів: вид-во «Центр Європи», 1999. – С. 459-486.
9. Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie / Łucja Charewiczowa. – Lwów, 1930. – 102 s. : il.
10. Chryścicki J. Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej. Warszawa, 1974. – 350 s.
11. Ciesielski W. Pomnikowe rysy z cmentarzy Lwowskich / Władysław Z. Ciesielski. – Lwów: Nakł. E. Kreutza, 1890. – Cz. I. – 95 s.
12. Continuatio edictorum mandatorum et universalium Leopoli. – 1784. – 258 s. (Циркуляр. Розпорядження відносно похоронів і цвинтарів).
13. Białynia Chołodecki J. Cmentarze dawne i obecne/Jyzef Białynia Chołodecki// Lwów dawny i dzisiejszy. – Praca zbiorowa pod redakcją B. Janusza. – Nakładem wydawnictwa «MAR» (Mołopolska Agencja Reklamowa). – Lwów, 1928. – S. 72-81.
14. Białynia-Chołodecki J. Cmentarz Stryjski. – Lwów, 1913. – 90 s. : il.
15. Janusz B. Zniszczone cmentarze Lwowskie / B. Janusz // Wiadomości konserwatorskie. – Lwów, 1925. – № 5-6. – S. 148-149.
16. Jaworski F. Cmentarz Grydecki we Lwowie. Z 11 rycinami w tekście./Franciszek Jaworski. – Lwów : Nakł. T-wa miłośników przeszłości Lwowa, 1908. – 49 s. : il.
17. Jaworski F. Na zapomnianym cmentarzu/ Franciszek Jaworski. – Biblioteka Lwowska. – Lwów, 1912. – T. V. – S. 86-92.
18. Kronika. Trumna z przed 116 laty. // Kurier Lwowski. – Lwów, 31.08.1887. – № 208. – S. 3.
19. Nicieja S. Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986. – Wrocław, 1989. – 450 s.: il.
20. Opalek M. Paparywka. Zapomnialy cmentarz lwowski. / Mieczysław Opalek // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1916. – 1 listop. (№ 545). – S. 2-3.
21. Opalek M. Paparywka. Zapomnialy cmentarz lwowski. / Mieczysław Opalek // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1916. – 3 pazdz. (№ 547). – S. 2-3.
22. Schneider A. Wspomnienie o Stanisławie Jaszowskim / Schneider Antoni. – Strzecha. – R. I. – Lwów; Nakładem księgarni F. H. Richtera, 1868. – 229-231.
23. Schnür-Pepłowski S. Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772-1858) / Stanisław Schnür-Pepłowski. – Lwów, 1896. – T. II. – 332 s.
24. Zarenicz S. Zapomniale mogiły. (Cmentarz na Paparywce) // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1916. – № 248. – S. 4-5.

Харчук К. Р.

Львовский национальный аграрный университет

КЛАДБИЩЕ НА ПАПАРОВКЕ – ОДНО ИЗ ПЕРВЫХ ЗАГОРОДНЫХ КЛАДБИЩ ЛЬВОВА (XVII – НАЧАЛО XX СТ.)

Аннотация

Исследованы основные причины возникновения, развития и упадка древнего загородного кладбища Львова на Папаровке (или за вторым названием Жовкивского). Первые загородные кладбища, в том числе и Папаровка, были созданы благодаря прогрессивным декретам австрийского императора Иосифа II, направленным на улучшение санитарного состояния в городе. Исследованы также захоронения на этом кладбище, в частности выявлены известные исторические лица, которые были там похоронены.

Ключевые слова: загородные кладбища, захоронения, императорский декрет, надгробный памятник, историко-мемориальная память.

Kharczuk K.P.

Lviv National Agrarian University

CEMETERY ON PAPARIVTSI – ONE OF THE FIRST SUBURBAN CEMETERY LVIV (XVII – BEGINNING XX CENTURIES)

Summary

The main causes, development and decline of ancient suburban cemetery Lviv in Paparivtsi (or by another name Zhovkivskyi). The first suburban cemeteries, including Paparivka were created through progressive decrees Austrian Emperor Joseph II, aimed at improving the sanitary condition of the city. Also investigated burial in this cemetery, including the detected known historical persons who were buried there.

Keywords: suburban cemeteries, burial, imperial decree, gravestone monument, the memorial memory.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТРАНСПОРТНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Бабаченко Л.В.

Чернігівський національний технологічний університет

У статті визначено вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на процес управління. Запропоновано вирішення завдань щодо підвищення його ефективності. Розглянуто шляхи побудови системоутворюючого алгоритму, що враховує вплив зовнішнього середовища та внутрішньої структури системи на процес управління.

Ключові слова: пасажирський транспорт, підвищення ефективності, оптимізація системи.

Постановка проблеми. Зміни в системі регулярних перевезень відбуваються безперервно. Вони відбуваються під дією внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на процес управління. Внутрішні чинники: структура і кількість перевізників, види і характеристики маршрутів, дорожня обстановка, стан автомобільного парку і зовнішні чинники: законодавство, стан економіки країни та регіону, культурне зростання, зміна технологій. В умовах динамічної зміни факторів процес управління та підвищення його ефективності стає більш скрутним. У зв'язку з цим необхідна побудова системоутворюючого алгоритму, що враховує вплив зовнішнього середовища та внутрішньої структури системи на процес управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання концепції регулювання діяльності міського пасажирського транспорту знаходять відображення у працях сучасних економістів. Зокрема, різним аспектам даної проблеми приділено увагу в дослідженнях Антошвілі М.Е., Власенко Д.О., Гнеденко Б.В., Миротіна Л.Б., Рижикова Ю.І., Спіріна І.В., Шабанова А.В. [1-6]. Вченими розглянуті положення щодо вдосконалення процесу регулювання міського пасажирського транспорту, питання оптимізації перевізного процесу та більш якісної взаємодії всіх учасників ринку транспортних послуг, визначено основні напрямки вдосконалення територіальної організації автомобільних пасажирських перевезень в Україні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте недостатньо вивченими залишаються шляхи побудови системоутворюючого алгоритму, що враховує вплив зовнішнього середовища та внутрішньої структури системи на процес управління з метою підвищення ефективності.

Ціль статті. Головною метою цієї роботи є розробка заходів для ефективного управління з точки зору системи, як постійного динамічного процесу прийняття рішень, з врахуванням різних ситуацій, а також соціальної складової пасажирських перевезень транспортом загального користування.

Виклад основного матеріалу. Алгоритм повинен передбачати всі результати управлінських рішень на підставі аналізу ситуації. Побудову алгоритму вважаємо за необхідне засновувати на методі раціонального прийняття рішень. Першим кроком такого методу є діагностика проблеми і виявлення симптомів ускладнень. Існує ряд проблем функціонування системи регулярних перевезень. Симптомами утруднень з'явилися збитковість муніципального автотранспорту м. Чернігова, деяка незадоволеність споживачів автотранспортних послуг загального користування, яка виявляється в перевазі особистого транспорту, велике співвідношення особистих витрат населення на послуги перевезення та середньомісячної зарплати працюючих. Актуальною пробле-

мою є незадовільне виконання перевізниками одного з складових послуг перевезення – забезпечення безпеки пасажирських перевезень.

Другий крок алгоритму – вибір обмежень і критеріїв для прийняття рішень. Обмеження при функціонуванні системи пасажирських перевезень задаються замовниками (організаторами) перевезень з урахуванням державного і регіонального законодавства. Такими обмеженнями служать норми транспортного обслуговування (графіки, коефіцієнт випуску автобусів на лінію, етика обслуговування, вимоги законодавства). Обмеження повинні мати кількісну оцінку для фіксування їх дотримання. Кількісна оцінка обмежень вимагає врахування такого параметра як період. У разі виробництва послуг цей параметр формує показники продуктивності процесу, а в разі дотримання норм – показники забезпечення. Обмеженнями також необхідно вважати параметри застосування механізму збору інформації про економічну діяльність учасників ринку. Критеріями при прийнятті рішень можуть бути дієвість, економічність, якість, продуктивність, прибутковість, повнота, своєчасність, витратність досягнення мети. Соціалізованість пасажирських автоперевезень створює передумови для включення в перелік критеріїв показники рівня якості перевезень, економічна сторона системи транспорту – ефективність управління, економічне зростання, економічну свободу, справедливий розподіл доходів.

Третім кроком алгоритму приймаємо виявлення альтернатив прийняття управлінських рішень. Всі рішення повинні бути спрямовані на досягнення такого стану системи, при якому будуть максимально задоволені критерії та дотримані умови обмежень. Характер рішень може мати самий широкий діапазон. Рішення щодо зміни одного елемента всієї системи, наприклад створення нового маршруту, або декількох елементів, наприклад зниження транспортного тарифу при збільшенні субсидування перевізників. Найскладнішим, але і найефективнішим буде прийняття рішення з оптимізації всієї системи. При оптимізації також може бути змінено параметри тільки одного елемента, але вже з урахуванням впливу цієї зміни на інші елементи і на взаємозв'язку учасників ринку. Альтернативи також повинні враховувати рівень повноважень керуючої структури. Прийняття рішень має враховувати вплив змін на стан ринку перевезень.

Рішення повинні бути обґрунтованими і в рамках законодавства. Інакше система може досягти критичного стану при якому управлінські впливи припинять приносити якісь результати.

Для того щоб оптимізувати систему до заданого стану, необхідно застосувати принцип поетапного побудови управління. Результатом оптимізації має стати такий стан системи, при якому

буде досягнутий максимальний рівень якості пасажирських автотранспортних послуг при оптимальному співвідношенні прибутковості всіх підприємств автотранспорту.

Четвертий етап – оцінка альтернатив може будуватися на градації складності планованих заходів, витратність, довготривалості і необхідності зміни. Ромб алгоритму, що передбачає два варіанти «так» чи «ні» у разі вибору, перетворюється на багатокутник одночасного вибору безлічі альтернатив. Складна система передбачає одночасні зміни в різних її підсистемах. Оцінити дві альтернативи, різні за масштабами досить важко. З точки зору всієї системи всі елементи пов'язані і зміна одного може відбитися на інших. Наприклад, приймається рішення щодо зменшення інтервалів на популярному маршруті. Це призведе до залучення перевізниками додаткових автобусів. Пасажиропотік змінить напрямом, з'явиться відтік пасажирів від інших маршрутів. Соціальна мета досягнута – всі пасажирі популярного маршруту перевезені. Проте перерозподіл пасажиропотоків збільшить прибутковість одного перевізника і зменшить на ту ж величину прибутковість інших перевізників. Без втрати прибутку деякими перевізниками при змінах не обійтись, але втрати повинні бути в межах встановлених норм.

Після оцінки всіх наявних альтернатив можна приступати до п'ятого етапу – вибору однієї, найбільш підходящою в даний момент і в даному місці. Вибір повинен будуватися на аналітичних підходах і точних розрахунках. Повинні бути оцінені всі критерії та обмеження. Має бути чіткий механізм отримання необхідної релевантної інформації, методика аналізу і розрахунку отриманих даних, має бути враховано вплив прийнятого рішення на всю систему. Необхідно, щоб вибір рішення ґрунтувався на виборі кращого з прогнозованих станів системи після прийняття управлінського рішення. Приведення стану системи може бути багатоетапним, оптимізує. У такому випадку альтернатива повинна задовольняти загальної концепції досягнення мети. Іншими словами, таке рішення має бути сплановано на всіх етапах оптимізації. Заморожування транспортного тарифу має передбачати зниження прибутковості автопідприємств, в умовах зростання витрат, але при цьому необхідно також передбачити можливість зниження податків або перерозподілу високоприбуткових маршрутів.

Останній етап алгоритмізації підвищення ефективності управління ринком пасажирських автотранспортних послуг передбачає встановлення комунікацій. Комунікації включають в себе систему зворотного зв'язку з усіма учасниками ринку і систему прямого інформування їх для коригування функціонування відповідно до запланованих заходів. Весь процес підвищення ефективності управління буде перерваний без встановлення сполучних механізмів. Отримання результатів змін має фіксуватися і оброблятися.

Підвищення ефективності системи досягається, як уже говорилося, оптимізацією її стану. Раніше задані змінні управління – відношення фактичних витрат на функціонування системи регулярних перевезень до запланованим і відношення фактичної прибутковості всіх перевізників до нормативної (прийнятої нормальної), диференційовано за маршрутами і перевізникам відповідно. Загальна кількість змінних залежатиме від кількості перевізників і кількості маршрутів в регіоні.

Заходи, спрямовані на підвищення ефективності, можуть бути представлені у вигляді математич-

ного апарату динамічної оптимізації, з урахуванням стратегії оптимізації. Стратегія – це логіка обчислень, необхідна для визначення збільшень змінних управління на черговому кроці. Ефективність стратегії визначається швидкістю досягнення оптимуму, применимостью, здатністю встановлювати, чи є знайдена робоча точка оптимумом і простотою. Для досягнення ефективності стратегії необхідно визначити градієнт – деяку векторну величину, що визначає напрямок зростання цільової функції. Кожна складова градієнта дорівнює приватної похідної цільової функції з відповідної змінної управління.

Якщо окрема складова градієнта наближається до одиниці, рух відповідної змінної управління уздовж осі в позитивному напрямку наближає робочу точку до максимуму поверхні відгуку (залежно цільової функції від змінних управління). Відповідно, рух уздовж осі в негативному напрямку повинно призводити до мінімуму поверхні відгуку. Якщо окрема складова градієнта наближається до нуля, рух уздовж осі призводить до мінімуму в кінцевій точці. Таким чином, градієнт вказує напрямок руху від мінімуму до максимуму.

На практиці після кожного кроку необхідно якийсь час, щоб процес регулярних перевезень прийшов у стійкий стан. Кожен крок Хр може бути охарактеризований двома компонентами: величиною кроку і його напрямком. Траєкторія (послідовність кроків, прийнята в стратегії для досягнення оптимуму поверхні відгуку), на якій виконані наступні кроки виглядає наступним чином:

$$P_0 \rightarrow P_1, P_1 \rightarrow P_2, P_2 \rightarrow P_3 \quad (1)$$

Вирішення проблем, пов'язаних з управлінням процесами перевезень в сучасному періоді, на території України, нам бачиться в комплексному підході, з точки зору різних наук і з застосуванням різних по суті і напрямку методів досліджень. Теоретичні дослідження в фундаментальних науках спрямовані на практичну реалізацію в довгостроковому періоді, їх застосування зазвичай знаходиться тільки по закінченні декількох десятиків років. Прикладні науки мають більш короткострокові періоди. Реалізація їх досліджень спрямована на вирішення насущних проблем, протягом одного, двох десятиків років. Однак, незважаючи на терміни, в даний час у світовій науці відсутні підходи до проблеми з точки зору однієї лише науки, використовується комплекс методів і методик, як чисто теоретичних, так і прикладних. Якщо дослідження теоретичне, необхідне обґрунтування подальшого його практичного застосування і навики. Зміна політичного і економічного ладу України спричинило за собою зміну інформаційних потоків за структурою та напрямками. У період становлення, деякі системи не мають повної інформації про функціонування своїх підсистем, покладаючись на деяку самоорганізацію ринкових механізмів. Це породжує деякі проблеми взаємодії системи комунікативного та контрольного змісту. В системі транспортного обслуговування населення було створено комунікації на основі даних першої необхідності технічного, соціального, економічного і управлінського характеру. Необхідність якнайшвидшого відновлення системи пасажирських перевезень змусили управлінські структури застосовувати прикладні методи та методики для реалізації насущних проблем, без оглядки на стратегічний розвиток та без урахування впливу на інші сфери життєдіяльності.

Сучасна наука пропонує величезний перелік підходів до вирішення проблем транспорту, з

практичним застосуванням і варіантами подальшого розвитку. Положення нового законодавства України дають і уточнюють фундаментальні поняття і визначення в транспортній галузі, правила перевезень і правила взаємодії органів виконавчої влади. Але, незважаючи на різноманітність підходів до перевізної діяльності не враховуються чинники мотивації підприємців, фактори обґрунтованості замовлень на транспортне обслуговування і відкрите планування пасажиропотоків.

В даний час цивільно-правові та економічні відносини замовників регулярних перевезень та перевізників розглядаються тільки з точки зору виконання останніми зобов'язань. Договором передбачено обов'язок замовників перевезення інформувати перевізників про величину і структуру пасажиропотоків, але в реальності більшість перевізників такою інформацією не володіють. Це призводить до того, щоб по закінченню деякого періоду підприємець виявляє деяку невідповідність фактичних планових показників, рівень прибутковості не дозволяє підприємству розвиватися, статті витрат урізаються, рівень забезпечення якості знижується.

Аналіз, показав, що для підвищення ефективності організації транспортного обслуговування населення необхідно створити механізм регулювання інформаційних потоків, здатних надати перевізнику дані про величину пасажиропотоку, фінансуванню з бюджетів різних рівнів і нормативах послуг перевезення, для планування ним структури витрат на забезпечення якості пасажирських перевезень.

Висновки і пропозиції. Можна підсумувати, що підвищення ефективності управління системами складний, багатфакторний процес, це багатокроковий захід, зобов'язаний враховувати вплив змін в системі на всіх стадіях процесу поліпшення. Запропоновані підходи до ефективного управління з точки зору систем, як постійний динамічний процес прийняття рішень, обґрунтовано необхідність врахування різних ситуацій, а також урахування соціальної складової пасажирських перевезень транспортом загального користування.

Рішення проблем нам бачиться у формуванні нових підходів до організації транспортного обслуговування населення. Розробка механізму реалізації функцій управління представлена в главі поетапно, як: розробка алгоритму підвищення ефективності управління; створення передумов, в рамках алгоритму, для розробки методик, необхідних для реалізації покрокової стратегії; розробка методики оцінки рівня забезпечення безпеки перевезень пасажирів як показника якості автотранспортного обслуговування; деякі пропозиції та доповнення до переліку функцій органів управління (контролю) системою пасажирських перевезень; розробка методики управління якістю пасажирських автомобільних перевезень; перелік рекомендацій для реалізації поставленої мети підвищення ефективності організації транспортного обслуговування населення з автобусним маршрутам регулярних перевезень.

Список літератури:

1. Антошвили М.Е., Либман С.Ю., Спирин И.В. Оптимизация городских автобусных перевозок / М.Е. Антошвили // М.: Транспорт, 1985. – С. 102.
2. Гнеденко Б.В., Коваленко И.Н. Введение в теорию массового обслуживания / Б.В. Гнеденко // М.: УРСС, 2005. – С. 400.
3. Миротин Л.Б. Логистика: общественный пассажирский транспорт / Л.Б. Миротин // М.: Издательство «Экзмен», 2003. – С. 224.
4. Рыжиков Ю.И. Имитационное моделирование. Теория и технологии / Ю.И. Рыжиков // СПб.: КОРОНА принт; М.: Альтекс-А, 2004. – С. 384.
5. Спирин И.В. Перевозки пассажиров городским транспортом: справочное пособие / И.В. Спирин // М.: ИКЦ «Академкнига», 2004. – С. 413.
6. Шабанов А.В. Региональные логистические системы общественного транспорта: методология формирования и механизмы управления / А.В. Шабанов // Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2001. – С. 206.

Бабаченко Л.В.

Черниговский национальный технологический университет

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ТРАНСПОРТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В статье определено влияние внутренних и внешних факторов на процесс управления. Предложено решение задач по повышению его эффективности. Рассмотрены пути построения системообразующего алгоритма, учитывающего влияние внешней среды и внутренней структуры системы на процесс управления.

Ключевые слова: пассажирский транспорт, повышение эффективности, оптимизация системы.

Babachenko L.V.

Chernihiv National University of Technology

REGULATION OF PROCESSES TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF POPULATION TRANSPORT SERVICE

Summary

In this article the influence of internal and external factors on management process. A problem solving to improve its efficiency. The ways of constructing backbone algorithm that takes into account the influence of the external environment and the internal structure of the process of governance.

Keywords: passenger transport, efficiency, optimization of the system.

РОЛЬ ТА СКЛАДОВІ СИСТЕМИ ФІНАНСОВОГО УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ХОЛДИНГОВИХ СТРУКТУР

Ділай Н.Г.

Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розкрито сутність фінансового управління холдингової структури та проаналізовано його складові. Виділено роль фінансового управління як основної мети створення холдингової компанії згідно вітчизняного законодавства. Згруповано фінансові потоки холдингової структури та здійснено їх умовний розподіл на грошові надходження та грошові витрати.

Ключові слова: Холдингова структура, холдингова компанія, фінансове управління, грошові надходження, грошові витрати.

Постановка проблеми. Останніми десятиріччями в умовах глобалізації економіки на вітчизняних теренах кількість різноманітних організаційних утворень значно зросла. Холдингова структура являє собою різновидом акціонерного товариства, що створюється для володіння контрольним пакетом акцій інших підприємств з метою ділового контролю над ними та управління їх діяльністю. У холдингових структурах концентрується значний обсяг капіталу, налагоджується його рух і взаємодія, зливаються активи різних за напрямками діяльності підприємств. Виступаючи фінансовим центром групи підприємств, чисельність яких в окремих випадках перевищує сотню підконтрольних одиниць, холдингова структура потребує максимально ефективного апарату фінансового управління, в рамках повноважень якого знаходиться життєдіяльність холдингової компанії [3, с. 62].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел свідчить про актуальність дослідження обраної тематики. Однак, слід зауважити про недостатній рівень наукового розкриття даного напрямку. Порядок створення, функціонування та діяльності холдингових компаній в державі регулюється Законом України «Про холдингові компанії в Україні» [4].

Значний внесок у формування теоретико-прикладних засад формування та діяльності підприємницьких об'єднань здійснили ряд вітчизняних науковців, зокрема: С.П. Румянцев [7, с. 14], Г.В. Осовська [6], Н.М. Гаркуша, О.В. Цуканова, О.О. Горошанська, А.Д. Бутко, Г.І. Левицька, Є.В. Скоболева та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Підвищення ефективності функціонування холдингової структури за рахунок удосконалення системи фінансового управління є досить важливим елементом життєдіяльності такого роду інтегрованих об'єднань та потребує подальшого розвитку.

Цілі статті. Основною метою статті є виокремлення ролі та складових фінансового управління в системі управління холдинговою структурою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під фінансовим управлінням розглядають сукупність прийомів, методів і способів, які використовують підприємствами з метою підвищення прибутковості та зниження рівня ризику неплатоспроможності. Ціль фінансового управління співпадає з основною метою ведення господарської діяльності будь-якого економічного суб'єкту – зростання доходності та мінімізація витрат.

На практиці ж фінансове управління являє собою набір форм і методів цілеспрямованого впливу суб'єктів управління на формування та використання фінансових ресурсів.

Для холдингових структур фінансове управління є достатньо складним та багатограним процесом, оскільки охоплює координацію та контроль фінансової діяльності як мінімум декількох підприємств (інколи їх кількість більше ста господарюючих суб'єктів). Така широка мережа підконтрольних підприємств зумовлює необхідність централізованого розподілу фінансових ресурсів та регулювання їх обігу [2, с. 356].

Отже, основна мета фінансового управління зводиться до отримання найбільшої вигоди від функціонування дочірніх підприємств у їхніх власних інтересах та в інтересах холдингової структури.

До основних завдань фінансового управління холдингової структури можна віднести наступні:

- оптимізація фінансових потоків дочірніх підприємств (реалізується шляхом ефективного управління колообігом фінансових ресурсів підприємства в рамках певного часового періоду, тобто підтримка ліквідності підприємства);

- формування необхідної кількості фінансових ресурсів з метою забезпечення діяльності холдингової структури та дочірніх підприємств у рамках місії організації, задекларованої у статутних документах (полягає у визначенні загальної потреби в грошових коштах холдингової структури і її дочірніх підприємств, зростанні обсягів залучення таких ресурсів за рахунок внутрішніх джерел і оптимізації залучення грошових коштів з зовнішніх джерел);

- забезпечення найбільш доцільного використання фінансових ресурсів в межах основних завдань діяльності підконтрольних підприємств та материнської компанії (полягає у встановленні оптимальної пропорції стосовно спрямування фінансових ресурсів на цілі соціального, виробничого чи інвестиційного розвитку підконтрольного підприємства);

- забезпечення доходності господарської діяльності за прийнятної рівня ризику, постійна робота над оптимізацією фінансових ризиків та ризику втрати прибутку (максимізація прибутків можлива лише при мінімізації ризиків, що може бути забезпечена диверсифікації видів операційної і фінансової діяльності, а також пакета фінансових інвестицій, профілактики та уникнення окремих фінансових ризиків, ефективними формами їх внутрішнього і зовнішнього страхування);

- формування та реалізація політики внутрішнього кредитування дочірніх підприємств та інвестиційної політики (полягає у мінімізації кредитного ризику, мінімізації терміну надання кредиту та оптимізації його розміру, контролі за ефективністю використання кредитних ресурсів);

– оптимізація структури капіталу холдингової компанії (передбачає контроль за співвідношення власного і позикового капіталу холдингової структури, за виконанням зобов'язань перед інвесторами і кредиторами, зменшенням обсягів боргових зобов'язань, кращим забезпеченням грошовими ресурсами і досягненням максимального рівня фінансової стійкості холдингової структури і дочірніх підприємств);

– оптимізація грошових потоків холдингової компанії і дочірніх підприємств;

– контроль за якістю інформаційного забезпечення, тобто за достовірністю фінансової звітності дочірніх підприємств і, як наслідок, формування точної консолідованої звітності холдингової структури (полягає в аналізуванні фінансової звітності підприємств і консолідованої фінансової звітності холдингової структури для задоволення інформаційних потреб зовнішніх і внутрішніх користувачів стосовно цінних паперів, участі в капіталі холдингової структури, стану зобов'язань та їх забезпечення, визначення суми дивідендів, які підлягають розподілу та оцінюванню стану фінансового управління холдингової структури);

– моделювання фінансових процесів холдингової структури (полягає в розробці оптимальних форм та методів фінансового менеджменту).

Фінансове управління як єдина система ґрунтується на комплексному виконанні взаємодоповнюючих складових, а саме [1, с. 198]:

- 1) фінансового планування;
- 2) фінансового регулювання;
- 3) фінансового прогнозування;

4) фінансового стимулювання;

5) фінансового контролю.

Отже, значення фінансового управління холдинговою структурою поряд з основною метою підприємницької діяльності проявляє себе в управлінні її активами, виборі найбільш ефективних напрямів фінансової діяльності та дивідендної політики та максимізації чистого прибутку. Своєю чергою, дочірні підприємства зосереджують свою увагу на раціональному здійсненні операційної діяльності та зниження витрат виробництва.

Фінансове управління холдинговою структурою слід розглядати як поняття більш широке, ніж поняття фінансового управління підприємством, оскільки, враховуючи складну ієрархічну підпорядкованість дочірніх підприємств і відсутність безпосереднього комунікаційного зв'язку зі всіма ланками підприємством, налагодити ефективне інформаційне забезпечення про виконання фінансових планів, показників, кошторисів, тощо, надзвичайно складно. Часто важлива інформація, під впливом безвідповідальності кадрового складу, губиться, чи надходить до керуючого центру материнської компанії занадто пізно, що, своєю чергою, провокує негативний результат фінансового управління. На одноосібних підприємствах ситуація у сфері фінансового управління значно простіша, оскільки комунікаційно-інформаційна система налагоджена, орган фінансового управління підприємства має можливість безпосередньо співпрацювати з усіма необхідними підрозділами свого підприємства.

З огляду фінансового управління холдингової структури як системи виділяємо наступні його

Таблиця 1

Складові системи фінансового управління холдингової структури та їх характеристика

№	Складові системи фінансового управління холдингової структури	Характеристика дій, що здійснюються кожною складовою системи фінансового управління холдингової структури
1	Аналізування і оцінювання фінансового стану холдингової структури	- аналіз консолідованої фінансової звітності; - аналіз фінансової звітності дочірніх підприємств; - обчислення основних фінансових показників і коефіцієнтів; - обчислення показника загальної рентабельності холдингової структури; - аналіз фінансового стану холдингової структури та її дочірніх підприємств; - прогнозування доцільності здійснення економічної реструктуризації дочірніх підприємств з метою підвищення їх ліквідності і платоспроможності; - висновок стосовно результатів здійсненого аналізу та планування тактичних і стратегічних дій.
2	Управління ліквідністю холдингової структури	- контроль за рухом грошових коштів; - контроль за обсягами зовнішніх (від банків та інших фінансово-кредитних установ) і внутрішніх (наданих дочірнім підприємствам) кредитів; - контроль поточних банківських рахунків; - контроль резервних фондів.
3	Управління структурою капіталу	- формування раціональної структури капіталу холдингової компанії; - аналізування варіантів довгострокового залучення капіталу; - управління довгостроковими зобов'язаннями.
4	Управління інвестиційною діяльністю	- формування інвестиційної політики та її реалізація; - оптимізація інвестиційного портфеля холдингової структури; - управління фінансовими інвестиціями; - управління капітальними інвестиціями; - аналізування та оцінка фінансових і капітальних вкладень;
5	Ідентифікація та управління ризиками	- визначення видів ризиків і сфер їх виникнення; - пошук можливостей щодо нейтралізації існуючих ризиків; - врахування ризику втрати прибутку холдинговою структурою і визначення його рівня; - побудова стратегії управління існуючими ризиками.
6	Контролювання	- контроль достовірності і правдивості системи інформаційного забезпечення і внутрішньої комунікації між холдинговою компанією і дочірніми підприємствами; - контроль над системою фінансового управління і реалізацією конкретних управлінських завдань; - реалізація функції менеджменту – стимулювання у сфері фінансового управління холдингової структури, що є невід'ємною складовою успішної діяльності.

Примітка: сформовано автором

складові, систематизацію і характеристики яких наведено у таблиці 1.

Однак, окрім характеристик системи фінансового управління холдингової структури доцільно проаналізувати і систему внутрішнього фінансового управління кожного дочірнього підприємства, яке в рамках системи фінансового менеджменту формуватиметься з таких заходів [8, с. 115]:

- формування кошторисів витрат та їх оптимізація;
- пошук альтернативних можливостей зростання прибутковості дочірнього підприємства;
- аналізування фінансової звітності та формування прогнозних показників фінансової діяльності дочірнього підприємства;
- звітування перед реструктуризаційним відділом холдингової структури і обчислення коефіцієнту доцільності здійснення економічної реструктуризації дочірнього підприємства на основі аналізованої фінансової звітності;
- аналізування стратегії діяльності дочірнього підприємства у рамках власної мети формування і місії холдингової структури та пошук можливостей корегування знайдених відхилень, тощо.

Як зазначалось раніше, ефективне фінансове управління холдинговою структурою можливе лише у поєднанні двох умов: по перше – ефективної фінансової діяльності і фінансового управління кожного дочірнього підприємства, і, по друге – налагодженої і прозорої співпраці дочірніх підприємств з єдиним керуючим центром (материнською компанією) [5, с. 88].

Фінансові потоки холдингової структури, як і фінансові потоки підприємства, прийнято розділяти на вхідні та вихідні фінансові потоки, або іншими словами – грошові надходження та грошові витрати. Здійснивши огляд літературних джерел, згрупуємо грошові витрати і грошові надходження холдингової структури і схематично їх рух відобразимо на малюнку, поданому нижче (Рис. 1).

З малюнку 1 бачимо, грошові надходження або прибутки холдингової компанії формують матеріальний фонд для забезпечення фінансових витрат, зумовлених її діяльністю. Прибутковість холдингової структури досягається при умові, коли доходи від ведення господарської та фінансової діяльності перевищують передбачені такою діяльністю витрати.

Грошові надходження холдингової структури, як і грошові витрати, складаються з різного роду грошових надходжень і витрат як самої холдингової структури, так і кожного окремо взятого підконтрольного підприємства. Грошові потоки такого підприємницького утворення, як і сама структура, є інтегрованим об'єднанням всіх її складових час-

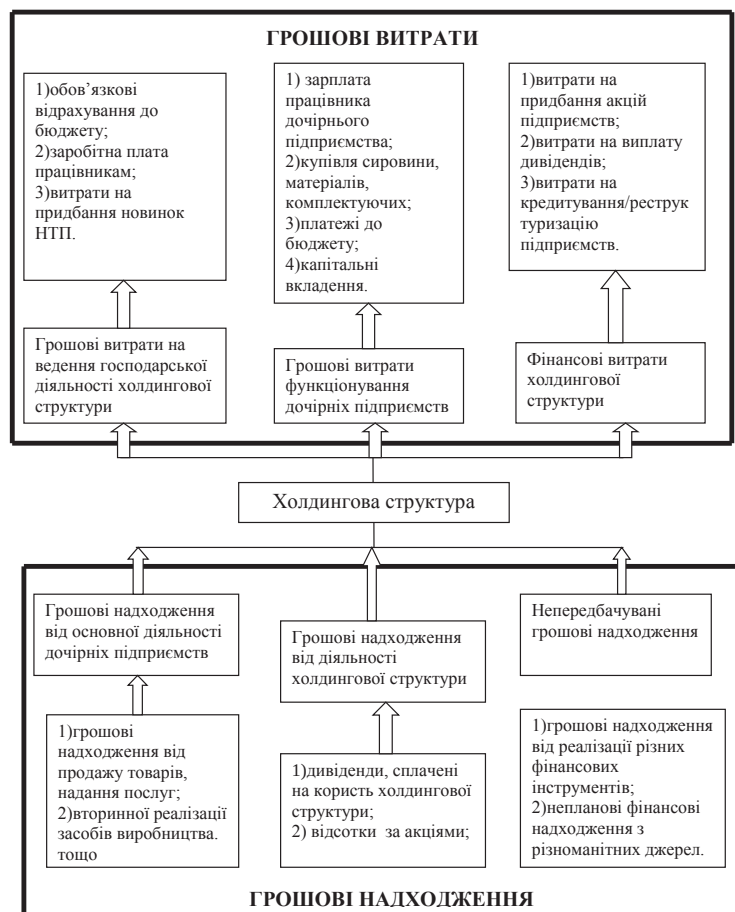

Рис. 1. Фінансові потоки холдингової структури

Примітка: сформовано автором

тин, тобто загальний позитивний ефект фінансової діяльності завжди буде залежати від забезпечення продуктивності функціонування кожного дочірнього підприємства.

Висновки і пропозиції. Отже, система фінансового управління холдинговою структурою, як і загалом система управління підприємством, складається з таких невід'ємних складових, як фінансове управління, фінансове регулювання, фінансове прогнозування, фінансове стимулювання та фінансовий контроль. Фінансове управління в рамках діяльності холдингової структури відіграє провідну роль, оскільки саме в управлінні фінансами, згідно Закону України «Про холдингові компанії в Україні», і ґрунтується мета створення і функціонування холдингової структури. Однак, ефективність і удосконалення фінансового управління українськими холдинговими компаніями, як і удосконалення вітчизняного законодавства у даному науковому напрямку, потребує подальшого розвитку і узгодження у відповідності з прогресивним європейським досвідом.

Список літератури:

- Бутко А.Д., Заремба О.О. Методи і моделі прийняття управлінських рішень в аналізі та аудиті: навч. посібник / Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2008. – 323 с.
- Гаркуша Н.М. Моделі і методи прийняття рішень в аналізі та аудиті: Навч. посіб. / Н.М. Гаркуша, О.В. Цуканова, О.О. Горошанська. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2012. – 591 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
- Дулиба Н.Г. Теоретико-методологічні підходи щодо розуміння сутності поняття «холдингова структура» / Н.Г. Дулиба // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. № 748. – Львів, 2012. – С. 60-66.
- Закон України «Про холдингові компанії в Україні» (ст. 3) від 15 березня 2006 року, № 3528-IV зі змінами № 4498-17 від 13.03.2012.

5. Левицька Г.І. Математичне моделювання в управлінні фінансовою діяльністю підприємства // Фінанси України. – 2000. – № 1. – С. 88.
6. Осовська Г.В. Основи менеджменту: Навч. посібник, для студентів вищих навчальних закладів. – К.: «Кондор», 2003. – 556 с.
7. Румянцев С. П. Зарубіжний досвід діяльності холдингових компаній // Цінні папери України. – 2004. – № 16. – С. 14-15.
8. Скобелева Э.В. Финансовые потоки холдинга: объект управления / Э.В. Скобелева. Вестник ОГУ. – № 9. – 2007 г. – С. 112-119.

Дилай Н.Г.

Национальный университет «Львовская политехника»

РОЛЬ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХОЛДИНГОВЫХ СТРУКТУР

Аннотация

В статье раскрыто сущность финансового управления холдинговой структуры и проанализированы его составляющие. Выделено роль финансового управления как основной цели создания холдинговой компании согласно отечественного законодательства. Сгруппировано финансовые потоки холдинговой структуры и осуществлено их условное деление на денежные поступления и денежные расходы.

Ключевые слова: Холдинговая структура, холдинговая компания, финансовое управление, денежные поступления, денежные расходы.

Dilai N.G.

Lviv Polytechnic National University

THE ROLE AND COMPONENTS OF FINANCIAL MANAGEMENT IN THE ACTIVITIES OF HOLDING STRUCTURES

Summary

In the article the author discovered the essence of financial management of holding structure and analyzed its components. The role of financial management is highlighted like a main goal of creating the holding company in accordance to a national law. The author grouped financial flows of holding structure and made its division into financial earnings and financial costs.

Keywords: Holding structure, holding company, financial management, financial earnings, financial costs.

УДК 330.332.12

РОЛЬ БАНКІВСЬКОГО СЕКТОРУ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТИВАННЯ

Кузьмук І.Я.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Досліджено теоретичні питання розвитку банківського сектору як складової ринку фінансових послуг в контексті експансії іноземного банківського капіталу. Виявлено основні позитивні та потенційно негативні наслідки присутності іноземного банківського капіталу. Обґрунтовано ефективність залучення іноземного капіталу та необхідність державного регулювання банківського сектору.

Ключові слова: ринок фінансових послуг, фінансова глобалізація, банківський сектор, іноземний банківський капітал.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації фінансових ринків та посилення процесів інтернаціоналізації у світовій економіці відбувається підвищення відкритості національних економік з подальшою інтеграцією країн в економічні союзи, які покликані забезпечити економічний вигаш для їхніх учасників. В таких умовах роль банківського сектору набуває особливої ваги, адже саме на них припадає основна частина операцій на ринку фінансових послуг. При цьому варто враховувати, що при лібералізації фінансових ринків відбувається інтенсивний приплив іноземного банківського капіталу. Діяльність банківських установ з інозем-

ним капіталом є чинником, який суттєво впливає на розвиток економіки України, сприяє залученню іноземних інвестицій та євроінтеграції, посилює конкуренцію на ринку банківських послуг. Поряд з цим необхідно враховувати, що ця діяльність може стати чинником і не- стабільності української економіки: призвести до втрати суверенітету у сфері грошово-кредитної політики, імовірності впливу фінансових ресурсів. Звідси і виникає потреба в дослідженні діяльності банків з іноземним капіталом та їх впливу на банківський сектор України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи актуальність дослідження проблеми гло-

балізації фінансового ринку, чимало іноземних і вітчизняних економістів присвятили свої праці даній проблематиці, серед них слід відзначити Д. Гелда [1], З. Луцишин [2], О. Мозгового, Дж. Сороса [3], Т. Циганкову, А. Філіпенко [4] та інших. Дослідженню проблем функціонування банківської системи за умов впливу на неї глобалізації присвячено праці таких вчених як О. Дзюблюка, І. Івасіва, Р. Коринлюка [5], В. Міщенко, Ф. Шпиго. Зокрема, у роботі Луцишин З.О. [2] зазначається, що саме фінансова глобалізація є основним чинником розвитку інтернаціоналізації господарської діяльності. Р. Коринлюк [5] аналізує вплив іноземного банківського капіталу як рушійної сили фінансової глобалізації, виокремлюючи ряд потенційно позитивних та негативних наслідків цього процесу. Проте, аналіз літературних джерел вказує на відсутність комплексного підходу щодо докорінного реформування системи соціального страхування в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі банківського сектору як головної складової ринку фінансових послуг та аналіз процесу експансії іноземного банківського капіталу, який в XIX столітті став одним із визначальних чинників його розвитку. Для досягнення поставленої мети головна увага зосереджена на дослідженні структури ринку фінансових послуг, аналізі банківського сектору в контексті експансії іноземного капіталу та з'ясуванні потенційних наслідків його присутності.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2001 р. № 2664-ІІ ринок фінансових послуг постає як сфера діяльності учасників ринків фінансових послуг з метою надання та споживання певних фінансових послуг.

За економічною сутністю ринок фінансових послуг – сукупність економічних відносин, які виникають між його учасниками при формуванні попиту і пропозиції на послуги, пов'язані зі здійсненням операцій із фінансовими активами. Сутнісні ознаки ринку фінансових послуг відображають його спорідненість із фінансовим ринком.

На ринку фінансових послуг фінансові посередники здійснюють професійну діяльність з фінансовими активами, яка визначається потребою спрямовувати рух грошових коштів від заощадників до позичальників, забезпечуючи при цьому прийнятний рівень дохідності, ризику та ліквідності.

Ринок фінансових послуг об'єднує різноманітні форми мобілізації, акумулювання та переміщення грошових коштів із

вільного обігу в сферу інвестиційного використання за участю фінансових посередників.

Отже, основними ознаками ринку фінансових послуг є такі:

- 1) ринок фінансових послуг постає як сфера взаємодії фінансових посередників із клієнтами;
- 2) обслуговування клієнтів відбувається в процесі здійснення операцій із фінансовими активами;
- 3) ринок фінансових послуг має характер організованого ринку на основі укладання відповідних угод або продажу цінних паперів.

У вітчизняній літературі банки розглядаються як провідні інституції фінансового посередництва. У свою чергу, небанківські фінансові інституції поділяються на договірних фінансових посередників, які залучають кошти на основі договору з кредитором (інвестором), та інвестиційних фінансових посередників, котрі залучають кошти шляхом продажу кредиторам (інвесторам) своїх акцій, облігацій, паїв тощо.

Сегментація ринку фінансових послуг, на якому діють фінансові посередники, котрі суттєво відрізняються за характером діяльності, може здійснюватися за різними ознаками. Залежно від спрямованості діяльності фінансових посередників ринок фінансових послуг може бути представлений як ринок фінансових послуг банків і небанківських установ (рис. 1).

До небанківських кредитних установ належать кредитні спілки, факторингові та лізингові компанії, ломбарди. До небанківських фінансових установ належать страхові компанії; інститути спільного інвестування; установи накопичувального пенсійного забезпечення; компанії з довірного управління; компанії з управління майном при фінансуванні будівництва житла; торгівці цінними паперами; інші.

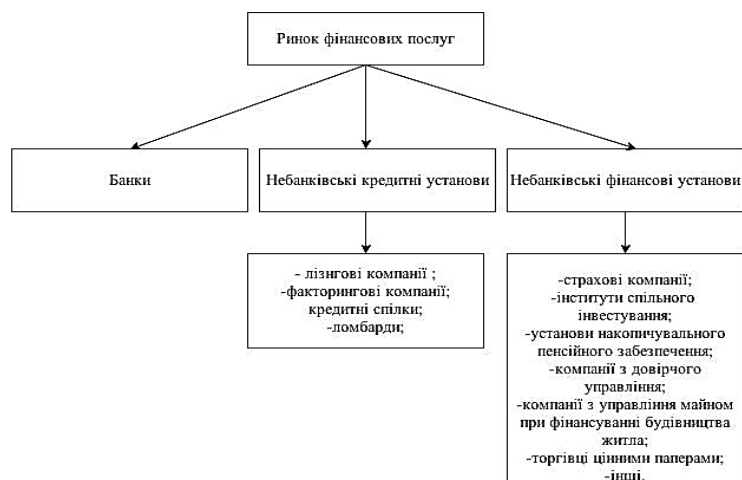

Рис. 1. Сегментація ринку фінансових послуг за видами діяльності фінансових посередників [12]

Таблиця 1

Основні макроекономічні показники діяльності ринку фінансових послуг

	01.01.2008	01.01.2009	01.01.2010	01.01.2011	01.01.2012	01.01.2013	01.01.2014	01.07.2014
Кількість діючих банків	175	184	182	176	176	176	180	174
Активи банків	599 396	926 086	880 302	942 088	1 054 280	1 127 192	1 278 095	1 306 962
Пасиви	599 396	926 086	880 302	942 088	1054280	1127 192	1 278 095	1306 962
Доходи	68 185	122 580	142 995	136 848	142 778	150 449	168 888	103 370
Витрати	61 565	115 276	181 445	149 875	150 486	145 550	167 452	102 120
Результат діяльності	6 620	7 304	-38 450	-13 027	-7 708	4 899	1 436	1 250
Рентабельність активів, %	1.50	1.03	-4.38	-1.45	-0.76	0.45	0.12	0.19
Рентабельність капіталу, %	12.67	8.51	-32.52	-10.19	-5.27	3.03	0.81	1.37

Примітка: систематизовано і побудовано автором за [9]

ного пенсійного забезпечення; компанії з довірчого управління, компанії з управління майном при фінансуванні будівництва житла, торгівці цінними паперами та ін.

Розвиток ринку фінансових послуг як невід'ємної складової всього фінансового сектора економіки України у 2013 році здійснювався у макроекономічному середовищі, загальний стан якого характеризується такими показниками (табл. 1).

Загальний обсяг активів небанківських фінансових установ, піднаглядних Нацкомфінпослуг, має тенденцію до зростання. Так, протягом 2013 року активи таких установ зросли на 24,0% та становили 8,6% ВВП України (довідково: загальні активи за 2012 рік становили 100,8 млрд. грн., що становить 7,1% ВВП). У вітчизняній літературі банки розглядаються як провідні інституції фінансового посередництва. У свою чергу, небанківські фінансові інституції поділяються на договірних фінансових посередників, які залучають кошти на основі договору з кредитором (інвестором), та інвестиційних фінансових посередників, котрі залучають кошти шляхом продажу кредиторам (інвесторам) своїх акцій, облігацій, паїв тощо.

Сукупні активи комерційних банків та небанківських фінансових установ, піднаглядних Нацкомфінпослуг станом на 31.12.2013 становили 1533,7 млрд. грн., у тому числі банків – 1408,7 млрд. грн. (91,9%), небанківських фінансових установ – 125,0 млрд. грн. (8,1%) (рис 2).

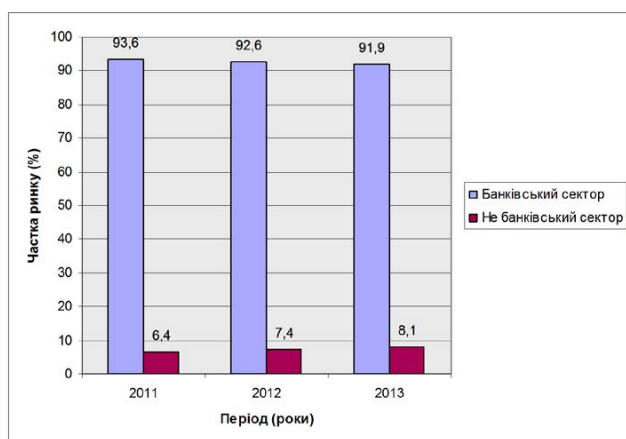

Рис. 2. Динаміка активів банківського та небанківського фінансового сектора, піднаглядного Нацкомфінпослуг, за 2011-2013 роки
Примітка: систематизовано і побудовано автором за [9]

Фінансова діяльність банківського сектору другий рік поспіль була прибутковою. За 2013 рік прибуток банківського сектору становив 1,4 млрд. грн. (за 2012 рік – 4,9 млрд. грн.). Співвідношення витрат

банків до їхніх доходів за підсумками 2013 року становило 99,1% (порівняно із 96,7% у 2012 році).

Станом на 01.01.2014 в Україні діяло 179 із 181 зареєстрованої філії, 19 091 відділення банку та 28 представництв українських банків, із яких 19 діяло на території України та 9 – за кордоном. Аналізуючи вплив іноземного капіталу на банківську систему України варто відмітити, що за більшістю показників, які характеризують її потужність, вона поки що не в змозі конкурувати з банківськими системами багатьох постсоціалістичних європейських країн, не кажучи вже про економічно розвинуті держави Західної Європи. Станом на початок липня 2014 року в Україні діяло 53 банки з іноземним капіталом, 20 з яких зі 100% іноземним контролем (табл. 2).

Проводячи аналіз банківського сектору України, варто відмітити, що банки з іноземним капіталом відіграють у ньому помітну роль. Неможливо не враховувати те, що практично одна третина банківського капіталу України належить іноземним інвесторам. Тому, на наш погляд, варто більш детально зупинитися на деяких позитивних і негативних моментах присутності іноземних банків. Позитивні моменти :

1. Швидше та ефективніше впровадження передових методів банківської діяльності. Система менеджменту іноземного банку та наявність новітніх інформаційних технологій може поліпшити ефективність функціонування національної банківської системи.

2. Підвищення якості кредитного аналізу.

3. Зростання обсягу кредитних ресурсів та посилення стабільності їх джерел. Іноземні банки з вищою капіталізацією, на відміну від місцевих, будуть спроможні здійснювати кредитну діяльність навіть під час економічного спаду. Аналізуючи досвід країн Латинської Америки, фахівці зазначали, що філії іноземних банків не зменшували пропозицію кредитів під час економічного спаду. Дану ситуацію вони розглядали як можливість розширити присутність своїх філій шляхом процесів злиття та поглинання.

4. Розширення спектра якісних послуг, комплексний підхід до обслуговування різних клієнтів.

5. Здешевлення банківських послуг (за розрахунками експертів, відміна бар'єрів у банківському секторі знизить вартість послуг на 21-28%).

6. Запровадження системи страхування банківських ризиків.

7. Трансформація банківської системи в процесі розподілу кредитно-інвестиційних ресурсів.

8. Запровадження міжнародного досвіду фінансового оздоровлення, реорганізації та реструктуризації банків, що набуває дуже важливого значення в умовах майбутніх об'єднань, поглинань і злиттів банків.

Таблиця 2

Іноземне входження до банківського сектору України

	01.01.2008	01.01.2009	01.01.2010	01.01.2011	01.01.2012	01.01.2013	01.01.2014	01.07.2014
Кількість діючих банків	175	184	182	176	176	176	180	174
Із них із іноземним капіталом	47	53	51	55	53	53	49	51
в т.ч. зі 100-% іноземним капіталом	17	17	18	20	22	22	19	19
Частка іноземного капіталу у статутному капіталу банків, %	35.0	36.7	35.8	40.6	41.9	39.5	34.0	32.3

Примітка: систематизовано і побудовано автором за [6-8].

9. Збільшення обсягу залучення недорогих ресурсів.

10. Поліпшення банківського нагляду і регулювання банківської діяльності.

11. Звуження можливості для відмивання брудних коштів.

12. Посилення дієвості національних банківських систем як засобу роз-поділу інвестиційних ресурсів.

13. Надання поштовху розвитку конкуренції та прискорення процесу реформування банківського сектору.

14. Підвищення кваліфікаційного рівня банківських працівників, оскільки вони будуть вимушені працювати за європейськими стандартами надання банківських послуг.

15. Слід також згадати про соціальний аспект приходу філій іноземних банків – створення нових робочих місць [5].

Потенційно негативні наслідки:

1. Банки з іноземним капіталом можуть бути менш схильними до здійснення кредитної діяльності у приймаючій країні.

2. Присутність банків з іноземним капіталом може послабити позиції ще недостатньо розвинутої банківської системи країни. Місцеві банки, які неспроможні на рівних конкурувати з іноземними, банкрутують.

3. Іноземний банківський капітал може проводити лише спекулятивну діяльність, не надаючи повний спектр якісних банківських послуг. Вагомим є той факт, що ризики та потенційні негативні моменти від проникнення іноземних банків стосуються не стільки ефективності, скільки ста-

більності банківської системи та рівня економічного розвитку приймаючої країни.

Висновки і пропозиції. Однією із головних та найбільш дискусійних залишається проблема регулювання іноземного інвестування у вітчизняному банківському секторі. Визначальним є паритет регулювання потоків іноземного капіталу в банківську систему в контексті національних інтересів та розвитку економіки держави [10]. Так, виникає необхідність стимулювання розвитку банківського сектору, через залучення іноземного капіталу для розширення спектра банківських послуг, сприяння використанню новітніх технологій ведення бізнесу та забезпечення розвитку конкурентного середовища. Але, в той же час, якщо банківська система є слабкою, правова база недосконалою, існує можливість втрати конкурентних позицій вітчизняних банків та відтоку капіталів за кордон. З метою максимізації потенційних переваг та усунення недоліків від присутності іноземних банків, уряду необхідно покращити інвестиційну привабливість, зменшити ризики банківської діяльності, врегулювати механізм відкриття і функціонування банків за участю нерезидентів України та сприяти висвітленню інформації про прямих і опосередкованих власників банків з іноземним капіталом. При цьому необхідно враховувати процеси глобалізації, які не оминають і Україну. Під впливом глобалізації відбуваються процеси інтеграції вітчизняної банківської системи у світовий фінансовий простір, а обмеження доступу іноземного капіталу в банківську систему України може призвести до сповільнення темпів економічного зростання.

Список літератури:

1. Гелд Д. Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура [Текст] : пер. з англ. / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон ; передне сл. Ю. Павленка. – К. : Фенікс, 2003. – С. 231–283.
2. Луцишин З.О. Трансформація світової валютної системи в умовах глобалізації [Текст] / З.О. Луцишин. – К. : Вид. центр «Друк», 2002. – С. 230–232.
3. Сорос Дж. Новая глобальная финансовая архитектура [Текст] // Вопросы экономики. – 2000. – № 12. – С. 60–64.
4. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність [Текст] / А.С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – С. 345–349.
5. Корнилюк Р. В. Іноземні банки в Україні: вплив та регулювання [Текст] : монографія / Р. В. Корнилюк, І. Б. Івасів, О. М. Діба. – К. : КНЕУ, 2012. – С. 32–54.
6. Основні показники діяльності банків України. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807 – Річний звіт Національного банку України 2012. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=2150782>
7. Річний звіт Національного банку України 2013. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=8253030>
8. Річні звіти Нацкомфінпослуг. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html>
9. Демчук Н.І. Проблеми та перспективи розвитку банківської системи України в умовах фінансової. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=383>
10. ТОП-10 реформ банківської системи до 2020 року. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://bankografo.com/reformi-bankivskoyi-sistemi-ochima-kliyentiv.html>
11. Ринок фінансових послуг та його структура. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/10561127/finansii/rinok_finansovih_poslug_yogo_struktura

Кузьмук І.Я.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА НА РЫНКЕ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ИНОСТРАННОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ

Аннотация

Исследованы теоретические вопросы развития банковского сектора как составляющей рынка финансовых услуг в контексте экспансии иностранного банковского капитала. Выявление основных положительных и потенциально негативных последствий присутствия иностранного банковского капитала. Обоснована эффективность привлечения иностранного капитала и необходимость государственного регулирования банковского сектора.

Ключевые слова: рынок финансовых услуг, финансовая глобализация, банковский сектор, иностранный банковский капитал.

Kuzmuk I.J.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

ROLE OF BANKING SECTOR IN THE MARKET OF FINANCIAL SERVICES UNDER FOREIGN INVESTMENT

Summary

The theoretical problems of the banking sector was studied as part of the financial services market in the context of the expansion of foreign bank capital. Identifying the main positive and potentially negative effects of the presence of foreign banking kapitalu. Efficiency of bringing in of foreign capital and the need for government regulation of the banking sector is grounded.

Keywords: market of financial services, financial globalization, banking sector, foreign bank capital.

УДК 339:138

ВИКОРИСТАННЯ СКЛАДОВИХ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Леськів С.Р.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Бочко О.Ю.

Мукачівський державний університет

У статті обґрунтовано складові комплексу маркетингових комунікацій. Здійснено моніторинг практичного використання комплексу комунікацій передовими підприємствами Закарпатської області.

Ключові слова: маркетинг, маркетингові комунікації, реклама, пропаганда, стимулювання збуту, паблік рілейшенз, персональний продаж.

Постановка проблеми. В сучасних умовах ринкової економіки все більшого значення та ваги, для вітчизняних підприємств, набуває комплекс маркетингових комунікацій. Сучасну боротьбу підприємств, за краще місце на ринку, дуже важко уявити без наступних засобів комплексу маркетингових комунікацій (КМК), як реклама, пропаганда, PR – заходи, стимулювання збуту, паблік рілейшенз а також персонального продажу. Всі ці перелічені елементи є «зброєю», яка знаходиться в арсеналі, майже, кожного підприємства. Проте виникає необхідність вибору окремих елементів комплексу комунікацій для ефективного ведення маркетингової діяльності, отримання прибутків тощо. Тому досліджувана тема є надзвичайно цікавою та актуальною для розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний науковий внесок у розробку системи маркетингових комунікацій зробили такі науковці, як Т. Амблер, Г. Армстронг, А. Войчак, Ф. Котлер, Н. Куденко, Ж. Ламберн, М. Левіна, Т. Лук'янець,

П. Поченцова, Т. Примака, Т. Процюк, І. Решетнікова, Е. Ромат, Р. Скриньковський, Т. Ткаченко, С. Цюх та ін. [1-17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри всебічне дослідження проблематики маркетингових комунікацій підприємства, недостатньо висвітленими лишаються питання практичного їх застосування на підприємствах через брак інформації, відповідних спеціалістів, неправильне використання тощо.

Мета статті. Мета даного дослідження полягає у вивченні складових маркетингових комунікацій та обґрунтуванні практичного їх застосування на підприємствах Закарпатської області.

Для досягнення цієї мети, в ході наукового дослідження, були поставлені та вирішені наступні завдання:

- обґрунтувати суть складових маркетингових комунікацій;
- проаналізувати використання маркетингових комунікацій окремими підприємствами Закарпатської області.

Виклад основного матеріалу. Підприємства існують в умовах ринкової економіки і потребують від керівників вміння своєчасного адаптування до змін, обґрунтування перспектив розвитку, вихід на нові ринки, ефективне здійснення маркетингової діяльності, використання складових маркетингових комунікацій тощо.

Маркетингова комунікація є двостороннім процесом: з однієї сторони, передбачається вплив на цільові та інші аудиторії, а з іншої, – отримання зустрічної інформації про реакції аудиторій на здійснюваний вплив. Ці дві складові однаково важливі та дають можливість розглядати маркетингову комунікацію як систему [8].

Найпоширенішим елементом комплексу маркетингових комунікацій є реклама. На сьогодні існує велика кількість різноманітних визначень поняття «реклама». Особливу увагу звернемо на визначення, яке надають А. Павленко та А. Войчак: реклама – це довільна платна форма не персональної презентації та просування ідей, товарів, послуг через засоби масової інформації [5, с. 144].

Наступною складовою МК є пропаганда (public relations – англ. громадські зв'язки; publicity – публічність, гласність) – організація громадської думки, яка сприяє успішному функціонуванню підприємства, досягненню ним поставлених цілей [5, с. 144].

Стимулювання продажу товарів, можна, визначити, як сукупність прийомів, котрі застосовують протягом усього життєвого циклу товару до трьох учасників ринку – споживача, оптового та роздрібного торговця і власного торгового(збутового) персоналу з метою максимального (нехай і короткочасного) збільшення кількості нових покупців [6, с. 98].

Одним із засобів впливу на покупця є персональний продаж товарів, який передбачає особисте пред'явлення товарів покупцю або групі покупців під час бесіди з метою продажу цих товарів [6, с. 98; 14].

Прямий маркетинг – засіб маркетингових комунікацій, який передбачає безпосередню (без проміжних ланцюжків) інтерактивну взаємодію продавця, виробника товару з кінцевим споживачем даного товару, розрахований на отримання відгуку або здійснення угоди [7, с. 453].

Дослідження використання комплексу маркетингових комунікацій проведемо на прикладі підприємств Закарпатської області. До провідних підприємств Закарпаття належать:

1. ТОВ «Фішер-Мукачево»;
2. ЗАТ «Ужгородська швейна фабрика»;
3. БАТ «Мукачівський завод «Точприлад»;
4. ОП «Ужгородський коньячний завод»;
5. ТОВ «ЗакарпатЄвроТранс»;
6. БАТ «Мукачівська трикотажна фабрика «Мрія»;
7. ЗАТ СП «Котнар».

В залежності від спеціалізації фірми, а також її цілей підприємства застосовують і різні заходи комплексу маркетингових комунікацій. Візьмемо для прикладу підприємство БАТ «Мукачівська трикотажна фабрика «Мрія». За нашим спостереженням дана фірма активно застосовує рекламні заходи, проте вони стосуються не тільки реклами продукції, а реклами вільних робочих місць. Тобто, стає зрозумілим, що підприємство залучає додаткову кількість працівників з метою розширення виробництва.

ТОВ «ЗакарпатЄвроТранс» використовує майже всі елементи комплексу маркетингових комунікацій. По-перше, це реклама, товарів та реклама самого підприємства. Основними формами якої є

телереклама, Біг-борди міста та обласні інформаційно-рекламні вісники і т.д. Також фірма застосовує активні PR-заходи у вигляді активних публікацій, прес-релізів в газетах та Інтернет-просторі. По-друге, персональний продаж використовується продавцями-консультантами, які знаходять індивідуальний підхід до кожного покупця.

ОП «Ужгородський коньячний завод» також здійснює активні дії в напрямку маркетингових комунікацій, зокрема через всевітню мережу Інтернет, можна отримати потрібну інформацію щодо продукції що виготовляється. Також завод запровадив систему заохочувальних стипендій студентам-сиротам Ужгородського національного університету.

Отже, як бачимо, Закарпатські підприємства застосовують різні елементи комплексу маркетингових комунікацій. Але на сьогоднішній день фірми значно скорочують витрати на маркетинг, це пов'язано насамперед з нестабільною економічною ситуацією в країні, Україна до цих пір не може оговтатись від світової кризи, також невпевненості в завтрашньому дні підприємствам додають президентські вибори що наближаються.

Для того щоб дослідити, які ж з нижче наведених підприємств використовують комплекс маркетингових комунікацій було проведено маркетингове дослідження. Серед 6-и запропонованих підприємств респондент мав можливість обрати найбільш активніше, на його думку, підприємство, яке застосовувало комплекс маркетингових комунікацій. Результати проведеного маркетингового дослідження подано в табл. 1.

Таблиця 1
Використання маркетингових комунікацій підприємствами

Назва підприємства	Питома вага в структурі, %
ТОВ «Фішер-Мукачево»	14
ЗАТ «Ужгородська швейна фабрика»	11
ОП «Ужгородський коньячний завод»	21
ТОВ «ЗакарпатЄвро Транс»	23
БАТ «Мукачівська трикотажна фабрика «Мрія»	9
ЗАТ СП «Котнар»	22
Всього	100

Джерело: досліджено авторами

Для більш наглядного аналізу результати дослідження (табл. 1) подамо на рис. 1.

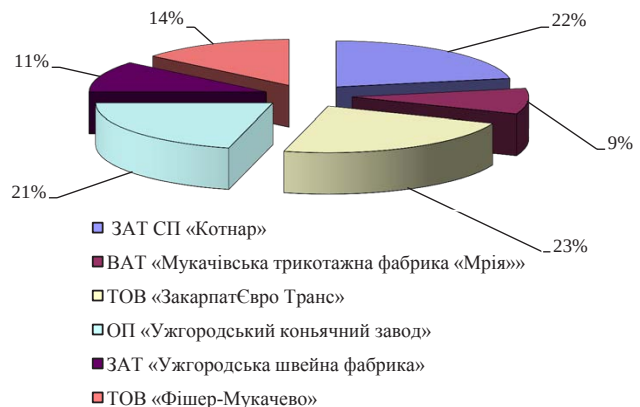

Рис. 1. Розподіл підприємств Закарпатської області за активністю застосування маркетингових комунікацій, за 2013 р.

Джерело: сформовано авторами

Як бачимо, найбільш активними є ТОВ «ЗакарпатСвро Транс», ЗАТ СП «Котнар», ОП «Ужгородський коньячний завод», які займають лідируюче становище на ринку за активністю проведення та використання маркетингових комунікацій. Інші фірми займають дещо відстаюче положення, що пов'язане з відсутністю кваліфікованих спеціалістів, правильність та періодичність використання МК.

Висновки і пропозиції. В статті обґрунтовано складові маркетингових комунікацій, здійснено моніторинг їх практичного використання передовими підприємствами Закарпатської області.

Виявлено, що значну увагу маркетинговим комунікаціям приділяють наступні підприємства: ТОВ «ЗакарпатСвроТранс», ЗАТ СП «Котнар», ОП «Ужгородський коньячний завод». Потребує залучення спеціалістів-маркетологів ВАТ «Мукачівська трикотажна фабрика «Мрія».

Зазначимо, що питання методики практичного застосування маркетингових комунікацій знаходяться на стадії дослідження й систематизації. Основою для подальших практичних досліджень є визначення пріоритетних видів маркетингових комунікацій для окремого підприємства, обґрунтування рівня ефективності.

Список літератури:

1. Амблер Т. Практический маркетинг / Т. Амблер. – [пер. с англ. ред. Ю.Н. Каптуревского]. – СПб.: Питер, 1999. – 400 с.
2. Армстронг Г. Маркетинг. Загальний курс / Г. Армстронг, Ф. Котлер. – 5-е вид. – М.: Вільямс, 2001. – 712 с.
3. Ассэль Г. Маркетинг: принципы и стратегия: [учеб. для вузов] / Г. Ассэль. – М.: ИНФРА, 1999. – 804 с.
4. Войчак А.В. Маркетинговый менеджмент: [підручн.] / А.В. Войчак. – К.: КНЕУ, 2007. – 268 с.
5. Павленко А.Ф. Маркетинг: [підручн.] / А.Ф. Павленко, А.В. Войчак. – К.: КНЕУ, 2003. – 246 с.
6. Лук'янець Т.І. Маркетингова політика комунікацій [Електронний ресурс] / Т.І. Лук'янець. – Режим доступу: <http://library.if.ua/books/126.html>
7. Гаркавенко С.С. Маркетинг: [підручн.] / С.С. Гаркавенко. – К.: Лібра, 2002. – 712 с.
8. Жашкевич И.В. Комплекс маркетинговых коммуникации / И.В. Жашкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.webstarstudio.com/>
9. Бочко О.Ю. Взаємозв'язок реклами та «паблік рілейшенз» в діяльності підприємств для підвищення просування продукції / О.Ю. Бочко // Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах»], (Мукачево, 17-18 лютого 2012 р.). – Мукачево, 2012. – С. 61-62.
10. Бондар В.П. Комунікації в сучасному маркетингу / В.П. Бондар, Т.О. Гаврилко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.nau.edu.ua/Journals/3_27_2010/Bondar.pdf
11. Скриньковський Р.М. PS-менеджмент: концепція та еволюція / Р.М. Скриньковський, Т.Б. Процюк // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 8. – С. 15-23.
12. Скриньковський Р.М. PS-маркетинг: соціальні основи та система управління / Р.М. Скриньковський, Т.Б. Процюк // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 8/1. – С. 12-26.
13. Скриньковський Р.М. Концепції PS-менеджменту та PS-маркетингу: компедіум / Р.М. Скриньковський // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 11. – С. 42.
14. Цюх С.І. Модель поведінки покупця на ринку / С.І. Цюх, Р.М. Скриньковський // Матер. XXIV Міжн. наук.-практ. конф. [«Економіка в умовах глобалізації світових економічних процесів»], (Львів, 05-06 квіт. 2013р.) / ГО «Львівська економічна фундація». – У 2-х ч. – Львів: ЛЕФ, 2013. – Ч.1. – С. 10-11.
15. Примак Т.О. Маркетинг: [навч. посібн.] / Т.О. Приймак. – К.: МАУП, 2001. – 200 с.
16. Левіна М.О. Теоретичні основи комплексу маркетингу / М.О. Левіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.kpi.kharkov.ua/Vestnik/2010_5/statti/Levina.pdf
17. McCarthy, Jerome E (1960). Basic Marketing. A Managerial Approach. Homewood, IL: Richard D. Irwin.

Леськів С.Р.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Бочко Е.Ю.

Мукачевский государственный университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОСТАВЛЯЮЩИХ МАРКЕТИНГОВЫХ КОММУНИКАЦИЙ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В статье обоснованно составляющие комплекса маркетинговых коммуникаций. Осуществлен мониторинг практического использования комплекса коммуникаций передовыми предприятиями Закарпатской области.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговые коммуникации, реклама, пропаганда, стимулирование сбыта, паблик рілейшенз, персональная продажа.

Leskiv S.R.

Ivan Franko National University of Lviv

Bochko O.Yu.

Mukachevo State University

USING COMPONENTS OF MARKETING COMMUNICATIONS FOR ENTERPRISES TRANSCARPATHIAN REGION

Summary

In the article the components of the system of marketing communications. Be monitored practical use of complex advanced enterprise communications Transcarpathian region.

Keywords: marketing, marketing communications, advertising, promotion, sales promotion, Public Relations, personal selling.

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА СТАНУ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Назаренко О.В., Гуцин А.А.

Сумський національний аграрний університет

У статті висвітлюються регіональні аспекти про стан земельних ресурсів Сумської області. Згруповані результати дослідження в процесі аналізу, оцінки, динаміки та статистичного спостереження за даними про земельні ресурси Сумської області. Крім того, у статті проаналізовано та зроблений акцент на змінах в структурі земельного фонду Сумського регіону в розрізі років.

Ключові слова: земельні ресурси, Сумський регіон, аналіз стану даних про земельні ресурси, статистичний аналіз.

Постановка проблеми. Висока природна продуктивність ґрунтового покриву визначає провідну роль земельного фонду як одного з найважливіших видів ресурсів економічного розвитку та найціннішої частини національного багатства України.

У соціальній значимості землі як ресурсу природи багатотілового використання найвагомішим є її функціонування як просторово-територіального базису розвитку продуктивних сил і розселення, як головного засобу виробництва і предмета праці в сільському й лісовому господарствах та джерела продовольства. Разом з тим, земля з її ґрунтовим покривом – фізична основа і невід'ємна частина екосистем суші, необхідна і вирішальна умова існування як біогеоценозів, так і географічних середовищ, що в сукупності утворюють «нарколішне природне середовище».

В контексті реформування економічної системи України, земля як базис будь-якої кредитно-фінансової системи, була і залишається основним надійним ресурсом оздоровлення економічної ситуації, що склалася на сьогоднішній день у країні. Подолання економічної кризи через залучення в ефективний обіг земельно-ресурсного потенціалу та удосконалення земельних відносин має розглядатись як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням аналізу стану та динаміки використання земельних ресурсів висвітлювали в своїх працях наступні вчені: В. Власов, В. Горлачук, А. Даниленко, Б. Данилишин, В. Докучаєв, М. Дем'яненко, В. Каразін, І. Лукінов, В. Месель-Веселяк, Л. Новаковський, О. Онищенко, С. Подолинський, П. Саблук, М. Туган-Барановський, В. Юрчишин та ін.

Постановка завдання. Основними цілями поставленими в даній статті є наведення результатів дослідження в процесі аналізу, оцінки, динаміки та статистичного спостереження за даними про земельні ресурси Сумської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сумська область – область, яка розташована у північно-східній частині України; охоплює частини Середньоруської височини і Придніпровської низовини.

На території Сумської області: 1501 населених пунктів (на площі 241,75 тис. га) в тому числі:

- 7 міст обласного значення (на площі 28,7 тис. га),
- 8 міст районного значення (на площі 13,5 тис. га),
- 1486 селищ, сіл (на площі 199,5 тис. га) [1].

На півночі та сході область межує з Брянською, Курською та Белгородською областями; протяжність державного кордону з Російською Федерацією. Розташована у межах двох природних зон – лісостепової та поліської. Гідрографічна мережа області, яка вся належить до басейну ріки Дніпро, по-

рівняно густа: на 5 кв. км площі припадає 1 км річок. Територією області протікають 165 річок довжиною більше 10 км і 2115 річок довжиною менше 10 км.

Земельний фонд Сумської області станом на 01.01.2013р. становить 2383,2 тис. га. Площа сільськогосподарських угідь складає 1739,1 тис. га, що становить 71,3% від загальної площі області та свідчить про високий рівень сільськогосподарського освоєння та надмірної розораності орних земель. Землі лісогосподарського призначення в області займають 460,0 тис. га, що становить 19,3% від загальної площі області, а за обґрунтованими нормативами повинні займати 21,0%.

По функціональному використанню земельний фонд Сумської області станом на 01.01.2013р. поділяється на:

- сільськогосподарські землі: 1739,1 тис. га (73,0%);
- ліси та інші лісовкриті площі: 460,0 тис. га (19,3%);
- забудовані землі: 84,7 тис. га (3,6%);
- відкриті заболочені землі: 62,6 тис. га (2,6%);
- сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом: 0,2 тис. га (0,01%);
- відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом: 5,7 тис. га (0,2%);
- під водою: 30,9 тис. га (1,3%).

Загальна площа лісів лісового фонду області складає 447,8 тис. га, в тому числі покрито лісом 387 тис. га. Тваринний світ області представлений 370 видами тварин, що належать до класу ссавців. Область має значні мисливські угіддя, що сприяє розвитку мисливського та рибальського туризму. Природно-заповідний фонд області налічує 182 заповідні території та об'єкти, на загальній площі понад 156,2 тис. га, у тому числі заповідник, національно-природний парк, заказники, пам'ятники природи, дендрологічний парк, парки-пам'ятники, заповідні урочища, які займають 6,5% території області [2].

Пріоритетним для Сумщини в рослинництві є виробництво продовольчого зерна, цукрових буряків, озимого і ярого ріпаку, олійної редьки, соняшника, льону, конопель, круп'яних культур, картоплі.

На сучасному етапі розвиток аграрного виробництва неможливий без функціонування розгалуженого аграрного ринку. Тому в області створені і функціонують Сумська товарна агропромислова біржа, 1200 пунктів по заготівлі молока, 243 – по заготівлі м'яса та 481 приймально-заготівельний пункт по заготівлі овочів, олії, цукру, зерна [3].

Земельний фонд районів Сумської області по основних видах угідь станом на 01.07.2013р. показує (табл. 2 та рис. 1), що найбільша площа сільськогосподарських угідь розташовані в Сумсько-

Структура земельного фонду Сумського регіону

Основні види земель та угідь	2008 рік		2009 рік		2010 рік		2011 рік		2012 рік	
	усього, тис. га	% до загальної площі території	усього, тис. га	% до загальної площі території	усього, тис. га	% до загальної площі території	усього, тис. га	% до загальної площі території	усього, тис. га	% до загальної площі території
Загальна територія	2383,2	100,00	2383,2	100,00	2383,2	100,00	2383,2	100,00	2383,2	100
у тому числі:										
1. Сільськогосподарські угіддя	1703,5	71,48	1703	71,46	1700,4	71,35	1699,6	71,3	1698,6	71,3
з них:										
рілля	1235,2	51,83	1234,2	51,79	1231,8	51,69	1226,7	51,4	1226,3	51,5
перелоги	0,2	0,01	0,2	0,01	0,2	0,01	0,2	0,008	0,1	0
багаторічні насадження	24,6	1,03	24,5	1,03	24,4	1,02	24,4	1,0	24,4	1,0
сіножаті і пасовища	443,5	18,61	444,1	18,64	444,1	18,63	448,3	18,8	447,8	18,8
2. Ліси і інші лісовкриті площі	455,9	19,13	456,5	19,16	458,5	19,24	459,4	19,2	460,0	19,3
з них: вкриті лісовою рослинністю	424,7	17,82	425,7	17,86	425,9	17,87	426,7	17,9	427,6	17,9
3. Забудовані землі	83,2	3,49	83,1	3,49	83,9	3,52	84,2	3,5	84,7	3,6
4. Відкриті заболочені землі	63,1	2,65	62,9	2,64	63	2,64	62,7	2,6	62,6	2,6
5. Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (піски, яри, землі, зайняті зсувами, щебенем, галькою, голими скелями)	5,8	0,24	5,8	0,24	5,8	0,24	5,7	0,2	5,7	0,2
6. Інші землі	41	1,72	40,9	1,72	40,7	1,71	160,0	6,7	71,6	6,7
Усього земель (суша)	2352,5	98,71	2352,2	98,71	2352,4	98,71	2289,6	96,1	2289,6	96,1
Території, що покриті поверхневими водами	30,7	1,29	30,8	1,29	30,8	1,29	30,9	1,3	30,9	1,3

Джерело: За даними Департаменту екології, паливно-енергетичного комплексу та природних ресурсів Сумської обласної державної адміністрації [2]

му, Роменському та Конотопському районах, що складає 143,5 тис. га, 151,1 тис. га, 138,2 тис. га відповідно. Найменше площі сільськогосподарських угідь представлені в наступних районах Сумської

області: Ямпільському (55,7 тис. га) та Тростянському району (65,2 тис. га).

Ліси та інші лісовкриті площі найбільше представлені в Кролевецькому (41,5 тис. га), Лебединському (41,2 тис. га) та Шостинському районах (37,4 тис. га). Найменше – у Буринському та Липоводолинському районах, що складає 4,1 та 6,3 тис. га відповідно.

Лідером по забудованим землям займає Сумський район – 122,2 тис. га, аутсайдерами являються: Великописарівський (2,2 тис. га) та Середино-Будський (2,4 тис. га) райони.

По відкритим заболоченим землям першість належить Недригайлівському (0,7 тис. га) та Липоводолинському (1,3 тис. га) районам.

Відкриті землі без рослинного покриву (кам'яністі місця, піски, яри) займають найменшу площу в Липоводолинському районі (0,01 тис. га), найбільшу – в Лебединському районі (0,8 тис. га).

Води (території, що покриті поверхневими) покривають значні території в Конотопському районі (3,6 тис. га) та в Сумському районі (3,2 тис. га), найменше – в Липоводо-

Рис. 1. Структура земельного фонду в розрізі районів Сумської області

Джерело: Згруповано та побудовано за даними Держкомзему Сумської області

линському (0,1 тис. га) та в Ямпільському (0,8 тис. га) районах.

Всього земельний фонд по районах найбільше представлений у Сумському районі – 200,1 тис. га, що складає 8,4% від площі земельного фонду Сумської області. Найменше – у Великописарівському районі – 83,1 тис. га, що складає 3,5% від площі земельного фонду області.

За оперативними даними Державного комітету земельних ресурсів Сумської області проведений детальний аналіз та досліджено динаміку та структуру земельних ресурсів Сумського регіону як в розрізі районів, так і в цілому по області.

Статистичний аналіз характерних особливостей відносин власності на земельні ділянки, які склалися в підприємствах Сумської області за роки незалежності України, показує, що у процесі реформування земельних відносин та проведення земельної реформи відбулися зміни у формах власності на землю. Відповідні зміни структури земельного фонду за формами власності на землю наведено на рис. 2-11, де динаміка наводиться з інтервалом в 1 рік.

На рис. 1 відображений земельний фонд Сумської області по основних видах угідь в розрізі районів області станом на 01.07.2013 р.

Розподіл земель за власниками землі та землекористувачами Сумської області за період 2007-2012 рр. відображені в таблиці 3.

Розподіл земель за їх власниками і землекористувачами зазнав змін в першу чергу через розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств, запровадження нових форм організації сільськогосподарського виробництва.

Кількість землевласників та землекористувачів має тенденцію до зменшення в період з 2007-2009 рр. та тенденцію до зростання в період з 2009-2012 рр.

В результаті аналізу даних на рис. 2 спостерігається незначне зменшення кількості як недержавних підприємств у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. з 522 до 515 (на 1,35%) так і державних підприємств у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. з 75 до 63 (на 16%).

Виходячи з даних рис. 2 спостерігається незначне зменшення земельних площ державних підприємств у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. з 45 до 42,6 тис. га (на 5,34%). Площі недержавних підприємств у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. збільшилися

Таблиця 2

Земельний фонд районів Сумської області по основних видах угідь станом на 01.07.2013 р., тис. га

№	Райони Сумської області	Сільськогосподарські землі	% до загальної площі району	Ліси та інші лісовкриті площі	% до загальної площі району	Забудовані землі	% до загальної площі району	Відкриті заболочені землі	% до загальної площі району	Відкр. землі без росл. покриття (кам'янисті місця, піски, яри інші)	% до загальної площі району	Води (території, що покриті поверхневими водами)	% до загальної площі району	Інші землі	% до загальної площі району	Разом	% від площі області
1	Білопільський	126,4	87,6	6,2	4,3	6,2	4,3	3,2	2,2	0,2	0,1	2,1	1,4	-	-	144,3	6,1
2	Буринський	97,5	88,3	4,1	3,7	3,2	2,9	3,5	3,2	0,2	0,1	1,9	1,7	-	-	110,4	4,6
3	Великописарівський	69,2	83,3	7,3	8,7	2,2	2,6	3,2	3,8	0,2	0,2	1,0	1,2	0,007	-	83,1	3,5
4	Глухівський	123,9	71,0	36,9	21,2	5,9	3,4	5,4	3,1	0,5	0,3	1,9	1,1	-	-	174,4	7,3
5	Конотопський	138,2	78,1	22,4	12,7	7,6	4,3	4,9	2,8	0,2	0,1	3,6	2,0	-	-	177,0	7,4
6	Краснопільський	91,9	68,0	34,9	25,9	3,0	2,2	2,8	2	0,7	0,6	1,8	1,3	-	-	135,2	5,7
7	Кролевецький	79,8	62,3	41,5	32,3	3,5	2,7	1,8	1,4	0,3	0,3	1,5	1,1	-	-	128,4	5,4
8	Лебединський	118,2	69,1	41,2	24,1	5,1	3,0	3,3	1,9	0,8	0,4	2,2	1,3	0,2	0,1	171,0	7,2
9	Липоводолинський	77,2	87,5	6,3	7,1	2,6	3,0	1,3	1,5	0,01	0,1	0,1	0,9	-	-	88,2	3,7
10	Недригайлівський	84,6	81,7	13,6	13,1	3,4	3,3	0,7	0,7	0,1	0,1	1,1	1,0	-	-	103,6	4,3
11	Охтирський	90,5	68,7	27,4	20,8	6,5	4,9	5,5	4,2	0,5	0,3	1,4	1,1	-	-	131,7	5,5
12	Путівський	80,9	73,3	20,5	18,6	2,8	2,5	4,0	3,6	0,4	0,4	1,8	1,7	-	-	110,3	4,6
13	Роменський	151,1	80,0	21,8	11,5	7,2	3,8	6,2	3,3	0,3	0,2	2,1	1,1	-	-	188,8	7,9
14	Середино-Будський	68,9	61,3	37,1	33	2,4	2,1	2,6	2,3	0,1	0,1	1,3	1,1	-	-	112,3	4,7
15	Сумський	143,5	71,7	36,2	18,1	122,2	6,1	4,5	2,3	0,5	0,2	3,2	1,6	-	-	200,1	8,4
16	Тростянецький	65,2	62,3	31,8	30,3	3,6	3,4	2,9	2,7	0,5	0,4	0,9	0,9	-	-	104,8	4,4
17	Шостинський	76,5	61,0	37,4	29,8	5,1	4,1	4,8	3,8	0,2	0,2	1,4	1,1	-	-	125,5	5,3
18	Ямпільський	55,7	59,0	33,4	35,4	2,1	2,3	2,0	2,2	0,2	0,3	0,8	0,9	-	-	94,3	4,0

Джерело: Згруповано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Таблиця 3

Розподіл земель за власниками землі та землекористувачами Сумської області за період 2007-2012 рр.

№	Землекористувачі	2007 р.			2008 р.			2009 р.			2010 р.			2011 р.			2012 р.		
		Q	S	%	Q	S	%	Q	S	%	Q	S	%	Q	S	%	Q	S	%
	Разом	915610	2383,20	100	890905	2383,2	100	876870	2383,2	100	880394	2383,2	100	882538	2383,2	100	885286	2383,2	100
1	Недержавні сільськогосподарські підприємства – всього, в т. ч.:	522	732,80	30,75	518	799,7	33,56	518	838,3	35,18	508	834,4	35,01	515	824,5	34,60	515	824,9	34,61
1.1	Сільськогосподарські кооперативи	19	20,30	0,85	18	21	0,88	18	21	0,88	17	21,8	0,92	18	22	0,92	16	20,2	0,85
1.2	Сільськогосподарські товариства	339	516,60	21,68	332	549,7	23,07	333	591,1	24,80	330	596,1	25,01	336	585,3	24,56	338	592,3	24,85
1.3	Підсобні сільські господарства недержавних підприємств, установ та організацій	5	1,4	0,059	5	0,1	0,004	10	0,5	0,02	10	0,5	0,02	10	0,5	0,02	10	0,5	0,02
1.4	Інші недержавні сільськогосподарські підприємства	158	194,3	8,15	163	228,9	9,605	157	225,7	9,47	151	216	9,06	151	216,7	9,09	151	211,9	8,89
2	Державні сільськогосподарські підприємства	75,00	45,00	1,89	72	43,5	1,82	69	140,0	5,87	65	42,9	1,8	64	43	1,81	63	42,6	1,78
3	Громадяни, яким надані землі у власність і користування – всього, в т. ч.:	908969	706,40	29,64	884190	647	27,15	870156	602,2	25,27	873690	602,9	25,3	875842	608	25,51	878701	611,7	25,67
3.1	Селянські (фермерські) господарства	807	104,5	4,38	830	108,9	4,569	823	112,8	4,73	813	113	4,74	799	110,3	4,63	798	112,9	4,73
3.2	Ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	64748	359,5	15,08	47145	301	12,63	34863	251,9	10,57	36265	251,4	10,55	35859	258,2	10,83	37066	255,9	10,73
3.3	Особисті підсобні господарства	276177	139,5	5,83	27661	139,9	5,87	277103	140,0	5,87	278082	141,1	5,92	280794	144,1	6,05	283125	147,6	6,19
3.4	Ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибні ділянки)	345832	30,6	1,28	345181	30,7	1,289	345744	30,7	1,29	346184	30,7	1,288	346723	30,9	1,29	347272	30,9	1,29
3.5	Ділянки для садівництва	97279	8,7	0,36	97067	8,7	0,365	97081	8,7	0,37	97073	8,7	0,365	96543	8,6	0,36	95797	8,5	0,35
3.6	Ділянки для дачного будівництва	63	0	0	69	0	0	79	0,0	0,00	207	0,0	0,0	209	0,0	0	214	0	0
3.7	Ділянки для гаражного будівництва	36482	0,2	0,008	36564	0,2	0,008	36762	0,2	0,01	37099	0,2	0,008	37251	0,2	0,008	37542	0,2	0,008
3.8	Ділянки для городництва	84935	8,1	0,34	77676	7,5	0,314	74399	7,3	0,31	74443	7,3	0,306	73971	7,3	0,31	73141	7,1	0,29
3.9	Ділянки для здійснення несільськогосподарської підприємницької діяльності	2646	0,6	0,025	3048	0,6	0,0252	3302	0,6	0,03	3524	0,7	0,029	3693	0,7	0,02	3746	0,7	0,03
3.10	Ділянки для сінокосяння та випасання худоби	x	54,7	2,29	x	49,5	2,077	x	50,0	2,10	x	49,8	2,089	x	47,7	2,01	x	47,9	2,01
4	Заклади, установи, організації	4494	14,8	0,62	4526	14,2	0,59	4555	14,1	0,59	4587	14,2	0,596	4609	13,4	0,56	4537	11,8	0,49
5	Промислові та інші підприємства	1043	16,6	0,70	1066	15,5	0,65	1058	14,4	0,60	1021	13,9	0,58	1002	13,2	0,55	974	11,2	0,47
6	Підприємства та організації транспорту, зв'язку	228	26,2	1,1	237	26,2	1,099	225	26,1	1,10	234	26	1,09	221	26	1,09	216	26	1,09
7	Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони	160	3,1	0,13	165	3,2	0,134	162	3,3	0,14	162	3,3	0,13	159	3,3	0,13	154	3,3	0,13
8	Організації, підприємства і установи природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення	66	7,9	0,33	76	7,9	0,33	70	7,9	0,33	71	7,8	0,33	71	7,9	0,331	71	7,9	0,33
9	Лісгосподарські підприємства	13	440,5	18,48	13	440,8	18,49	13	442,1	18,55	13	442,5	18,57	13	442,6	18,57	13	443,1	18,59
10	Водогосподарські підприємства	15	1,7	0,07	17	1,9	0,079	17	1,9	0,08	19	2,2	0,092	18	2,1	0,088	18	2,2	0,09
11	Спільні підприємства, міжнародні об'єднання і організації з участю українських, іноземних юридичних та фізичних осіб	22	5,2	0,21	22	5,7	0,239	23	11,1	0,47	21	12,1	0,5	21	13,4	0,56	21	13,7	0,57
12	Підприємства, що повністю належать іноземним інвесторам	3	0,1	0,004	3	0,1	0,004	4	0,1	0,00	3	0,1	0,004	3	0,1	0,004	3	0,1	0,004
13	Землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів (які не надані у тимчасове користування)	x	382,9	16,06	x	377,5	15,84	x	378,9	15,90	x	380,9	15,98	x	385,7	16,18	x	384,7	16,15

Джерело: Згруповано та систематизовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області, де:

Q – кількість землекористувачів; S – загальна площа землекористування, тис. га; % – Структура загальної площі землекористування, %

з 732,8 до 824,9 тис. га (на 11,16%). Найбільший стрибок у сторону зменшення площ недержавних підприємств спостерігався у 2012 р. (42,6 тис. га), у сторону збільшення – у 2007 р. (45,0 тис. га), а державних сільськогосподарських підприємств: найбільші площі – у 2009 р. (838,3 тис. га); найменші – у 2007 р. (732,8 тис. га).

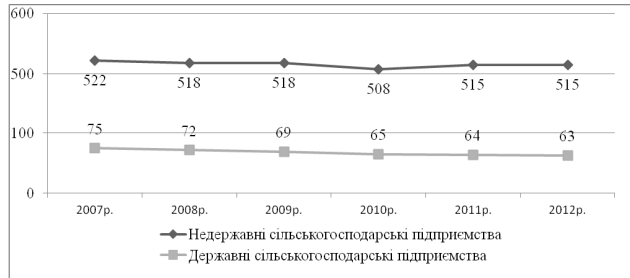

Рис. 2. Зміна кількості окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Сформовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Рис. 3. Зміна площ окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Сформовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Державні сільськогосподарські підприємства, до яких відносяться сільськогосподарські науково-дослідні установи та навчальні заклади, а також підсобні сільські господарства державних підприємств займають у структурі використання земель сільськогосподарського призначення 1,9% земель, яку використовують переважно для забезпечення наукової діяльності, з навчальною метою, а також для ведення спеціальних видів сільськогосподарської продукції.

Аналіз рис. 4 показує скорочення підприємств транспорту та зв'язку та підприємств, організацій, установ та навчальних закладів оборони у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. на 12 (на 5,26%) та на 6 (3,75%) відповідно. Кількість підприємств, установ та організацій оздоровчого, природоохоронного, рекреаційного та історико-культурного призначення та водогосподарських підприємств у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. збільшилися на 5 (на 7,4%) та на 3 (16,6%) відповідно.

Дані рис. 5 показують збільшення земельних площ у володінні та користуванні водогосподарських підприємств та підприємств, організацій, установ та навчальних закладів оборони у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. на 0,5 тис. га (на 22,72%) та на 0,2 (6,06%) відповідно. Площі підприємств, установ та організацій оздоровчого, природоохоронно-

го, рекреаційного та історико-культурного призначення та площ земель підприємств транспорту та зв'язку у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. не змінилися.

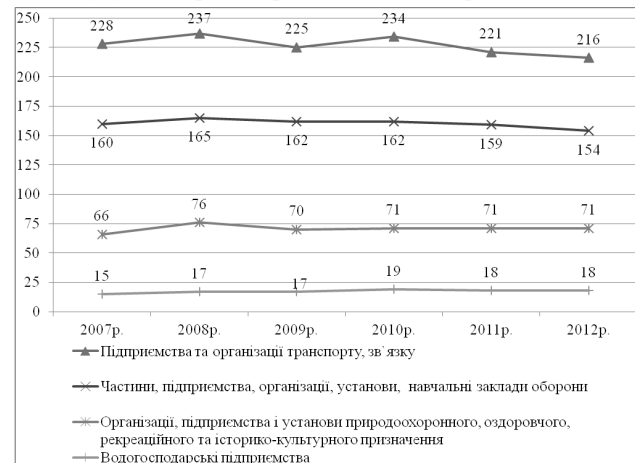

Рис. 4. Зміна кількості окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Сформовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

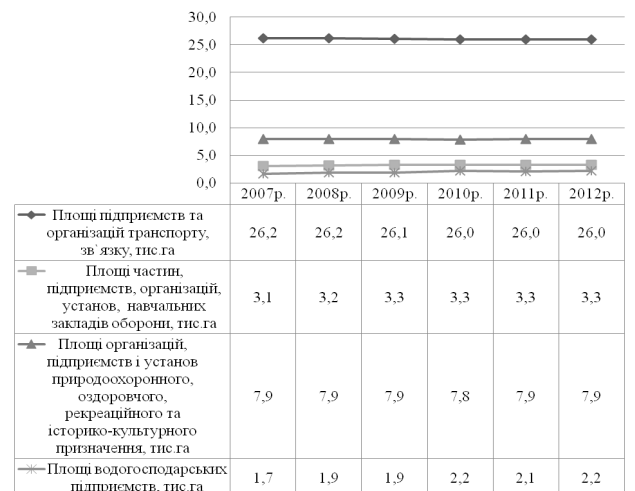

Рис. 5. Зміна площ окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Сформовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

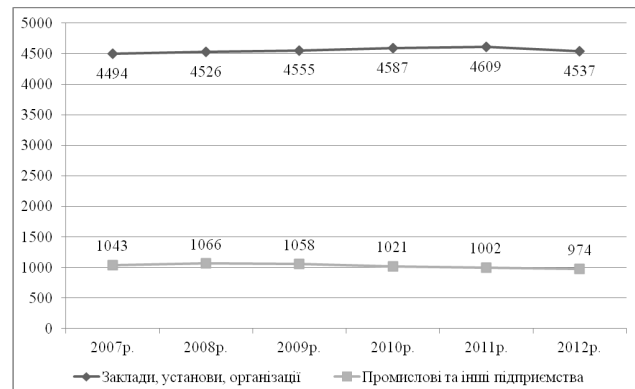

Рис. 6. Зміна кількості окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Сформовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Рис. 6 показує зміни площ окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років. Аналізуючи дані рис. 6 можна констатувати, що кількість закладів, установ та організацій у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. збільшився з 4494 до 4537, тобто 43 (на 1%). Кількість промислових підприємств зменшилась з 1043 (у 2007 р.) до 947 (у 2012 р.), тобто на 96 (9,2%).

Згідно з рис. 7 земельні площі промислових підприємств та закладів установ і організацій зменшились у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. на 5,4 тис. га (32,5%) та на 3 тис. га (20,3) відповідно.

З даних на рис. 8 та рис. 9 можна констатувати, що кількість спільних підприємств, міжнародних об'єднань та підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. майже не змінилися. Різкий скачок до скорочення кількості щойно перелічених організацій відбувся лише у 2009 р.

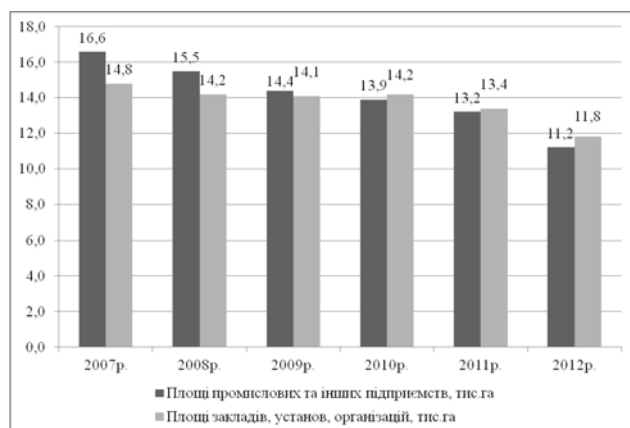

Рис. 7. Зміна площ окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Згруповано та сформовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Рис. 8. Зміна кількості окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Побудовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Стосовно зміни площ землекористувачів, то можна стверджувати наступне: земельні площі спільних підприємств, міжнародних об'єднань Сумської області у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. збільшилися у 2,6 рази, а по площам земель та підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам майже не спостерігалось змін.

Аналізуючи дані рис. 10 приходимо до висновку, що кількість громадян, яким надані землі у власність та користування зменшилась у 2012 р. в порівнянні з 2007р. з 908969 до 878701, тобто на 30268 (3,33%).

Найбільше скорочення чисельності громадян, яким надані землі у власність та користування спостерігалось в 2009 р. Кількість громадян цього

року зменшилась в порівнянні з 2007 р. на 756137, тобто більш ніж на 83%.

Рис. 9. Зміна площ окремих видів землекористувачів Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Побудовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

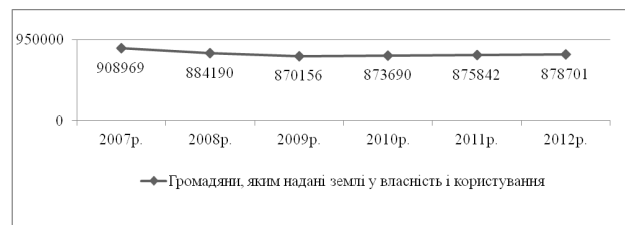

Рис. 10. Зміна кількості землекористування громадян Сумської області, яким надані землі у власність та користування в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Згруповано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Найбільше збільшення чисельності громадян, яким надані землі у власність та користування спостерігалось в 2010 р. Кількість громадян цього року в порівнянні з 2007 р. збільшилась на 720858, тобто більш ніж на 82,5%.

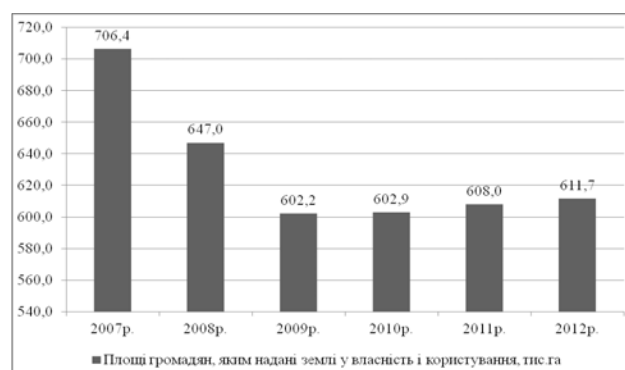

Рис. 11. Зміна площ землекористування громадян Сумської області в розрізі років (2007-2012 рр.)

Джерело: Побудовано автором на підставі даних Держкомзему Сумської області

Аналізуючи дані рис. 11 можна стверджувати, що площі земель які належать та якими користаються громадяни зменшилась у 2012 р. в порівнянні з 2007 р. з 706,4 тис. га до 611,7 тис. га, тобто на 97,4 тис. га (13,4%).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. В результаті проведеного дослідження нами був

проведений статистичний аналіз та проведена статистична оцінка змін у структурі земельного фонду Сумської області, крім цього була проана- лізована динаміка зміни земельних площ різних категорій землекористувачів та землевласників Сумського регіону.

Список літератури:

1. Слизький С.М., Оленич П.С., Липовий О.О., Пелих В.М., Костенко І.І., Лях Ю.М., Старинська О.О., Ковзік В.А. Довідник «Орендні відносини» в Сумській області. Держземагентство у Сумській області за підтримки Сумської обласної державної адміністрації. Головне управління Держземагентства у Сумській області, 2013. – 23 с.
2. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. від 11 травня 2007 р. № 233. Сумська область. Екологічний паспорт регіону станом на 01.01.2013р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.menr.gov.ua/docs/activity-ecopolit/zvit_2012_.doc
3. Каталог підприємств «Україна сьогодні». – [Електронний ресурс]. – <http://www.rada.com.ua/ukr/RegionsPotential/Sumy/>

Назаренко А.В., Гушчин А.А.

Сумской национальной аграрный университет

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В статье освещаются региональные аспекты о состоянии земельных ресурсов Сумской области. Сгруппированы результаты исследования в процессе анализа, оценки, динамики и статистического наблюдения по данным о ресурсах Сумской области. Кроме того, в статье проанализированы и сделан акцент на изменениях в структуре земельного фонда Сумского региона в разрезе лет.

Ключевые слова: земельные ресурсы, Сумской регион, анализ данных о ресурсах, статистический анализ.

Nazarenko A.V., Gushchyn A.A.

Sumy National Agrarian University

THE ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE LAND RESOURCES OF SUMY REGION

Summary

The article highlights the regional aspects of state land resources Sumy region. Grouped results of the research in the analysis, evaluation, dynamics and statistical monitoring of data on land resources Sumy region. In addition, the paper analyzes and focused on the changes in the structure of land fund Sumy region in terms of years.

Keywords: land, Sumy region, analysis of data on land resources, statistical analysis.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ЕС

Познанская И.В.

Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований
Национальной академии наук Украины

Проанализированы требования к построению современной транспортной инфраструктуры. Исследованы проблемы внедрения новой политики транспортной инфраструктуры Евросоюза. Выделены приоритетные направления развития по видам транспорта, а так же особенности влияния этих преобразований на украинскую практику.

Ключевые слова: концепция, транспортная система, эффективность, интеграция, конкурентоспособность, безопасность, ресурсоэффективность.

Постановка проблемы. В январе 2014 года Европейский союз выступил с новой политикой транспортной инфраструктуры, которая призвана объединить Восток и Запад, Север и Юг (рис. 1).

Рис. 1 Основные задачи политики транспортной инфраструктуры ЕС

Эта политика направлена на то, чтобы закрыть пробелы между транспортными сетями государств-членов, устранить узкие места, которые все еще препятствуют нормальному функционированию внутреннего рынка и преодоление технических барьеров, таких как несовместимость стандартов для железнодорожного движения. Эта политика призвана способствовать и укреплять бесшовные транспортные цепочки для пассажирских и грузовых перевозок, идти в ногу с технологическими разработками (бюджет в 26 млрд. € до 2020 года).

Анализ последних исследований и публикаций. Интерес к изучению проблемы развития транспортной системы породил большое количество публикаций, относящихся к рассмотрению направлений развития, как отдельных видов транспорта, так и к исследованию формирования единой транспортной системы: Котлубай А.М., Липинская А.А., Ильченко С.В., Т. Ноттебум, Я. Шпигельман, С. Горб и многие другие авторы затрагивали в своих работах вопросы евроинтеграции транспорта. Однако, последние трансформации, в частности, Политика транспортной инфраструктуры ЕС не была освещена и не изучено влияние этих факторов на транспортный комплекс Украины.

Цель статьи заключается в анализе требований к формированию современной транспортной инфраструктуры, исследованию проблем реализации новых положений, а так же выявлению последствий этих изменений для Украины.

Изложение основного материала. Целью развития современной европейской транспортной

системы, является ее способность содействовать торговле в условиях динамично развивающейся мировой экономики, функционировать как единое целое, а также разрабатывать политику в рамках концепции «транспортного планирования». Поэтапное продвижение Евросоюза на пути к построению оптимальной транспортной системы с учетом всех современных запросов, происходит на протяжении более чем 20 лет путем формулирования и продвижения основных положений: устранение заторов на дорогах, зависимость от нефти и сокращение выбросов парниковых газов, проведение стратегии, включая предоставление финансирования, по развитию транспортной инфраструктуры до определенного стандарта по всей территории ЕС, а также поиск путей содействия развитию европейского транспортного сектора, с целью повышения конкурентоспособности в условиях быстро развивающегося мирового рынка.

Основными целями продвижения транспортной политики являются удовлетворение потребностей внутреннего рынка, обеспечения устойчивого развития, расширение транспортных сетей по всей Европе, максимального использования пространства, повышения безопасности и развития международного сотрудничества.

Одной из основных задач политики транспортной инфраструктуры является разработка новой основной сети транспортных коридоров с учетом новых и имеющихся потребностей, в результате чего были определены следующие девять основных сетевых коридоров:

1. Скандинавско-Средиземноморский коридор является одним из важнейших оси север-юг для европейской экономики. Через Балтийское море из Финляндии в Швецию и, пройдя через Германию, Альпы и Италию, он соединяет крупные городские центры и порты Скандинавии и Северной Германии, промышленно развитых центров Южной Германии, Австрии и Северной Италии, итальянские порты и Валлетта.

2. Северное море – Балтийское море, коридор соединяет порты Восточного побережья Балтийского моря с портами Северного моря, свяжет Финляндию с Эстонией, включает транспортные сети между тремя странами Балтии, с одной стороны, и Польша, Германия, Нидерланды и Бельгия с другой.

3. Северное море-средиземное море. Коридор простирается от Ирландии и на севере Великобритании через Нидерланды, Бельгию и Люксембург, в Средиземном море на юге Франции. Это мультимодальный коридор, включающий внутренние водные пути в странах Бенилюкса и Франции.

4. Балтийско-Адриатический коридор является одним из наиболее важных для трансъевропейских

автомобильных и железнодорожных осей. Он соединяет Балтийское и Адриатическое моря, через промышленные районы Южной Польши (Верхняя Силезия), Вены и Братиславы, Восточно-альпийский регион и Северную Италию.

5. Ориентированный на Восточное средиземноморье коридор соединяет морские выходы Северного, Балтийского, Черного и Средиземного морей, что позволяет оптимизировать использование портами заинтересованных и связанных с ними морских магистралей.

6. Рейн-альпийский коридор представляет собой одну из самых оживленных грузовых маршрутов Европы, между портами Северного моря Роттердама и Антверпена, в бассейне Средиземного моря в Генуе, через Швейцарию и некоторые из основных экономических центров Рейн-Рур, в Рейн-Майн-Неккар, регионы и агломерации Милана в Северной Италии. Это мультимодальный коридор включает Рейн и по внутренним водным путям.

7. Атлантический коридор связывает западную часть Пиренейского полуострова через порты Гавр и Руан в Париж и далее Мангейм-Страсбург, по высокоскоростным железнодорожным дорогам и параллельно обычным, в том числе Сена, по внутренним водным путям.

8. Коридор Рейн-Дунай. Водные пути Дуная, как позвоночник, соединяет центральные районы вокруг Страсбурга и Франкфурта через Южную Германию в Вену, Братиславу, Будапешт и, наконец, на Черном море, Мюнхена в Прагу, Жилина, Кошице и украинская граница.

9. Средиземноморский коридор соединяет Пиренейский полуостров с венгерско-украинской границей. Он состоит из автомобильного и железнодорожного транспорта.

Наиболее важными для Украины, как видно из вышеизложенного, являются восьмой и девятый коридоры, которые заканчиваются, непосредственно, на украинской границе, но необходимо так же ориентироваться на пятый коридор, который затрагивает порты Черного моря.

На Транс-европейские транспортные сети возлагаются задачи социального, экономического и территориального характера, которые комплексно должны учитывать все потребности и обеспечивать всестороннее развитие, эффективность и устойчивость. Должны быть учтены особенности и обеспечена доступность всех необходимых участков сети, нивелированы несоответствия между инфраструктурой различных государств, разработаны оптимальные соотношения между грузовыми и пассажирскими перевозками, а так же перевозками в международном, региональном и местном сообщении. Эффективность сетей должна быть достигнута за счет устранения узких мест и недостающих звеньев; взаимосвязи и совместимости национальных транспортных сетей; оптимальной интеграции и взаимосвязи всех видов транспорта; пропаганды экономически эффективного, качественного транспорта, способствующий дальнейшему экономическому росту и конкурентоспособности; эффективного использования новой и существующей инфраструктуры; экономически эффективное применение инновационных технологических и оперативных концепций.

Развитие всех видов транспорта должно происходить в соответствии с обеспечением транспортом, который является устойчивым и экономически эффективным в долгосрочной перспективе. Такой транспорт должен обеспечивать вклад в реализацию целей по выбросам парниковых газов, низ-

коуглеродистого и чистого транспорта, топливной безопасности, сокращение внешних издержек и охраны окружающей среды, увеличения выгод для своих пользователей через:

Удовлетворение потребности транспорта в мобильности должно осуществляться не только в рамках Евросоюза, а также в отношениях с третьими странами. Обеспечение стандартов безопасности, надежности и высокого качества пассажирских и грузовых перевозок, в том числе аварийно-спасательные работы, соответствие инфраструктуры требованиям совместимости, безопасности и сохранности, так же призвано обеспечивать качество, эффективность и устойчивость транспортных услуг.

Транс-европейские транспортные сети должны планироваться, разрабатываться и эксплуатироваться ресурсоэффективным способом. При планировании и разработке транс-европейской транспортной сети, государства-члены должны принимать во внимание конкретные обстоятельства в различных частях Союза.

Для того, чтобы подключить транс-европейские транспортные сети к инфраструктуре сетей соседних стран возможна поддержка, в том числе в финансовом отношении, проектов, представляющих общий интерес, поскольку такие проекты позволяют:

подключить основную сеть на пунктах пересечения границы, необходимой для обеспечения непрерывного потока трафика, пограничных проверок, пограничного контроля и других процедур;

обеспечить связь между базовой сетью и транспортных сетей третьих стран, с целью повышения экономического роста и конкурентоспособности;

завершить доработку транспортной инфраструктуры в третьих странах, которые служат связующим звеном между частями базовой сети в Союзе;

внедрить системы управления дорожного движения в этих странах;

обеспечить содействие использованию морского транспорта и морских автострад, за исключением финансовой поддержки портов третьих стран;

облегчить перевозки по внутренним водным путям с третьими странами.

Для обеспечения бесперебойной работы всей сети намечены шаги по усовершенствованию работы всех видов транспорта. Работа железнодорожного транспорта должна быть обеспечена:

Системой управления движением европейской железной дорогой (ERTMS);

переходом на 1 435 мм ширину колеи;

смягчения воздействия шума и вибрации, вызванной железнодорожным транспортом, в частности путем принятия мер для подвижного состава и для инфраструктуры, в том числе защиты от шума;

удовлетворение потребностей инфраструктуры и повышение оперативной совместимости;

повышение безопасности на железнодорожных переездах;

в случае необходимости, подключение транспортной инфраструктуры железнодорожного транспорта к инфраструктуре внутренних водных портов.

Внутренние водные пути транспортной инфраструктуры должны быть усовершенствованы следующим образом:

меры по достижению необходимых стандартов внутренних водных путей класса IV;

достижение более высоких стандартов для модернизации существующих водных путей и для создания новых водных путей в соответствии с техническими аспектами инфраструктуры ЕКМТ; реализации телематических приложений, в том числе РИС;

подключение инфраструктуры внутренних порта для железнодорожных грузовых перевозок и инфраструктуры автодорожного транспорта;

содействие устойчивому внутреннему водному транспорту;

модернизация и расширение пропускной способности инфраструктуры, необходимой для транспортных операций на территории порта.

Модернизация инфраструктуры автомобильного транспорта, в основном, заключается в:

совершенствовании и продвижении безопасности дорожного движения;

использовании мультимодальных систем информации и управления трафиком, и интегрированных коммуникационных и платёжных систем;

внедрение новых технологий в целях снижения выбросов;

предоставление соответствующей парковки для коммерческих пользователей, предлагающих соответствующий уровень безопасности и сохранности;

снижение заторов на существующих дорогах.

Морская транспортная инфраструктура должна быть усовершенствована в плане доступности морских портов для автомобильного и железнодорожного транспорта и, по возможности, обеспечение связи с внутренними водными путями основной сети. Любой морской порт, который обслуживает грузопотоки должен иметь возможность предложить по крайней мере один терминал, который открыт для пользователей на недискриминационной основе к которому применяются прозрачные сборы. Морские каналы, портовые фарватеры и лиманы должны обеспечивать доступ от моря до морских портов и соответствовать, по крайней мере, VI классу внутреннего водного пути.

Содействие развитию морских магистралей, в том числе каботажного судоходства, заключается в содействии развитию соединений с внутренними районами и, в частности, меры по улучшению экологических характеристик морского транспорта в соответствии с применимыми требованиями в соответствии с законодательством Союза или соответствующих международных соглашений; взаимосвязь морских портов с внутренним водными путями; реализация VTMS (Vessel Traffic Monitoring & Information Systems) и электронных Морских услуг; внедрение новых технологий и инноваций в области поощрения альтернативных видов топлива и энергосберегающего морского транспорта, в том числе СПГ; модернизация и расширение пропускной способности инфраструктуры, необходимой для транспортных операций на территории порта.

Выводы и предложения. Многолетние усилия Евросоюза по совершенствованию работы транспортного комплекса привели к возникновению нового представления о работе транспорта, как единого, органичного и слаженного механизма. Временная составляющая в доставке грузов приобретает все большее значение для конкурентоспособности транспортных услуг. Развитие транспорта должно происходить только с учетом его безопасности для окружающей среды. Наиболее перспективными по-прежнему представляется железнодорожный и водный транспорт, который призван разгрузить автодороги Евросоюза. Такая ситуация привела к потребности в развитии инфраструктуры транспорта в этом направлении. Заинтересованность Евросоюза в расширении возможностей своих транспортных сетей открывает возможности для Украины в плане финансирования проектов по модернизации и унификации инфраструктурных элементов в конкретных транспортных узлах. Достаточно серьезные возможности внутренних водных путей Украины и наличие портов на побережье Черного моря, так же могут послужить толчком к сотрудничеству и развитию.

Список литературы:

1. Тетяна Пахомова *Европейська інтеграція. ЕС і Україна.* – К.: К.І.С. – 2003. – 84 с.
2. Яков Шпигельман «Белая книга» ЕЭК ООН: 15 лет спустя // Яков Шпигельман // Порты Украины. – 2013. – № 7(129) – С. 57–59.
3. Яков Шпигельман «Синяя книга» ЕЭК ООН / Яков Шпигельман // Порты Украины. – 2013. – № 10(132) – С. 66–70.
4. Записка секретариата Европейской экономической комиссии об изменениях на транспорте в Европейском союзе [Электронный ресурс]: ООН ЭСС ЕЭК Семьдесят шестая сессия, Пункт 17 – Женева – 2014. – С. 2–4. – Режим доступа к журналу: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2014/itc/ECE-TRANS-2014-29r.pdf>
5. Морская транспортная политика Европейского союза на 2018 год / Пресс-релиз [Электронный ресурс] – Брюссель – 2009. – 5 с. – Режим доступа к журналу: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-09-16_en.htm?locale=en
6. Regulation (EU) No 1315/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 on Union guidelines for the development of the trans-European transport network and repealing Decision No 661/2010/EU / [Электронный ресурс] / Официальный журнал Европейского Союза. – 2013. – 18 с. – Режим доступа к журналу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32013R1315>

Познанська І.В.

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень
Національної академії наук України

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЕС

Анотація

Проаналізовано вимоги до побудови сучасної транспортної інфраструктури. Досліджено проблеми впровадження нової політики транспортної інфраструктури Євросоюзу. Виділено пріоритетні напрями розвитку за видами транспорту, а також особливості впливу цих перетворень на українську практику.

Ключові слова: концепція, транспортна система, ефективність, інтеграція, конкурентоспроможність, безпека, ресурсоефективність.

Poznanskaya I.V.

Institute of Market Problems and Economic-Ecological Research
National Academy of Sciences of Ukraine

MODERN TRENDS OF DEVELOPMENT TRANSPORT INFRASTRUCTURE OF THE EU

Summary

Analyzed the formation requirements a modern transport infrastructure. Author elucidates the problems of new policy implementation of the European Union transport infrastructure. Highlighted priority areas for the development of modes of transport, as well as features of the influence of these transformations in the Ukrainian practice.

Keywords: conception, the transport system, efficiency, integration, competitiveness, safety, resource efficiency.

УДК 338.2

ПОБУДОВА КОНЦЕПЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦИФІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ, ЯКІ ВКАЗУЮТЬ НА КРИТИЧНИЙ СТАН ДЕРЖАВНОГО БОРГУ САМЕ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Сергієнко О.В.

Київський національний університет імені Вадима Гетьмана

У статті побудована концепція аналізу державного боргу за допомогою таких показників та індикаторів, які б могли дати чітку відповідь на питання які стосуються визначення критичного рівня державного боргу для економіки саме України. Також проаналізовано динаміку та структуру державного боргу України, виділено причини його зростання та запропоновано шляхи покращення управління державними зобов'язаннями.

Ключові слова: державний борг, боргова політика, критичний рівень державного боргу, управління державним боргом, державний бюджет.

Вступ. Борг країни є важливим інструментом фінансового розвитку. Залучення коштів за умов боргу є основою збільшення ресурсів для проведення бюджетних видатків, фінансування державних цільових фондів, забезпечення підприємницької діяльності як державними, так і недержавними суб'єктами господарювання, розширення споживчого попиту домогосподарств. Боргові інструменти використовують як для розширення меж фінансування загальнодержавних програм, так і розвитку територій.

Чинне законодавство України, передбачаючи принцип збалансованості бюджетів, визначає можливість покриття дефіциту бюджету за рахунок внутрішніх державних позик, позик іноземних держав та інших фінансових інститутів [1]. Виходячи з цього основними причинами виникнення і зростання державного боргу в Україні є дефіцит державного бюджету та постійний дефіцит платіжного балансу країни. Для фінансування дефіциту державного бюджету України залучаються кошти міжнародних фінансових організацій.

Актуальність проблеми державного боргу для України зумовлена тим, що його формування є необхідною умовою функціонування економіки України і, зокрема, виконання видаткової частини державного бюджету. Отже, аналіз і оцінка обсягів, структури та змін державного боргу мають важливе значення в процесі управління державним боргом, визначення впливу державного боргу на процеси економічного розвитку та платоспроможності держави. Окрім того, на основі статистичного аналізу може бути визначено оптимальний рівень державної заборгованості.

Значний вклад у дослідження проблеми державного боргу та його статистичного вивчення внесли такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як

А. Гальчинський, А. Саркіянц, А. Іларіонова, О. Баранівський, А. Єріна, О. Царук, Т. Вахненко, Г. Менкью, Д. Елмендорф та ін.

Постановка задачі. Метою статті є побудова концепції аналізу державного боргу за допомогою таких показників та індикаторів, які б могли дати чітку відповідь на питання які стосуються визначення критичного рівня державного боргу для економіки саме України.

Основний матеріал та результати. У країнах з трансформаційною економікою боргове фінансування використовується з метою збільшення обсягу інвестицій, проведення структурної перебудови економіки, впровадження інновацій, стимулювання експортних операцій. В окремих випадках кошти за умов позик залучають і для вирішення гострих соціальних проблем.

Для аналізу державного боргу використовують незліченну кількість показників. Серед них слід визначити такі, які допоможуть визначити нам критичний рівень державного боргу для нашої України, адже загальноприйняті межі не враховують специфіки окремої країни і не можуть показати точний вплив зростання державного боргу на економіку певної країни.

Тому ми обрали певні показники, які на нашу думку найкраще характеризують державний борг загалом, а також внутрішній та зовнішній борг (Рис. 1) та пропонуємо дослідити їх вплив на економіку України.

Для аналізу рівня і динаміки зовнішнього боргу, здатності країни продовжувати обслуговувати зовнішній борг, використовуючи надходження валюти, що дозволило б зіставляти його між різними країнами. Для аналізу державного боргу загалом можна використовувати наступні показники: показники динаміки та структури державного бор-

гу; показник витрат з обслуговування і погашення державного боргу; показник боргового навантаження держави; показник відношення обслуговування і погашення державного боргу до номінального ВВП та показник відношення державного боргу до ВВП.

Рис. 1. Показники державного боргу

Джерело: розроблено автором

Основна причина введення загальних показників є визначення безпечного рівня боргу та для аналізу боргової стійкості.

Слід почати аналіз державного боргу країни на основі визначених нами загальних показників, перш за все, за допомогою показників динаміки та структури державного боргу.

Безпечний рівень боргу – це такий його рівень, при якому держава може

1) своєчасно і в повному обсязі виконувати свої боргові зобов'язання без допомоги міжнародних фінансових організацій (чи інших суб'єктів), без проведення реструктуризації цих зобов'язань чи оголошення дефолту;

2) здійснювати державні запозичення на ринках капіталу за прийнятними відсотковими ставками.

Боргова стійкість – здатність держави виконувати зобов'язання за державним боргом своєчасно і в повному обсязі без суттєвого накопичення заборгованості, застосування реструктуризації чи списання боргу з одночасним підтриманням прийняттого рівня економічного зростання [34].

Валовий зовнішній борг України станом на 01 січня 2014 року становив 142,5 млрд. дол. США, збільшившись порівняно з початком року на

7,4 млрд. дол. США. Відносно ВВП обсяг боргу зріс за 2013 рік з 76,6% до 78,3%. Основним чинником такої динаміки було зростання обсягів зовнішніх зобов'язань реального сектору економіки, переважно за торговими кредитами. Водночас борг органів грошово-кредитного регулювання продовжував скорочуватися [20].

Державний борг України становив 480.218.629,44 тис. грн. (82,18% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 60.079.898,59 тис. дол. США. Державний зовнішній борг становив 223.259.053,78 тис. грн. (38,21% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 27.931.822,07 тис. дол. США. Державний внутрішній борг становив 256.959.575,66 тис. грн. (43,97% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 32.148.076,52 тис. дол. США [30].

Міжнародні фінансові організації розглядають граничні значення показників боргової стійкості через призму аналізу їх значень у періоди, що передували погіршенню боргової стійкості або взагалі дефолту. В Україні погіршення боргової стійкості за всю історію незалежності мало місце два рази: наприкінці 90-х років минулого століття і у 2009 році [23].

Другий показник який ми будемо досліджувати є показник витрат з обслуговування і погашення державного боргу [28]. Більшість експертів вважають його більш важливим, на відміну від рівня державного боргу по відношенню до ВВП, який грає другорядну роль і зовсім не може бути однозначним індикатором боргової стійкості. Адаже за умов досягнення платежів за борговими зобов'язаннями певного критичного рівня по відношенню до бюджетних показників – влада в країні змушена віддавати перевагу спрямуванню коштів на виконання своїх функцій у суспільстві, а не на погашення боргу. При цьому, відповідно, відбувається або реструктуризація (що є тототжним дефолту), або звернення про допомогу від міжнародних фінансових організацій.

Незважаючи на великий обсяг зобов'язань, у 2010 році вжито дієвих заходів щодо обмеження зростання державного боргу та збільшення доходів бюджету, що дало змогу зменшити співвідношення платежів з погашення та обслуговування державного боргу до доходів загального фонду державного бюджету до 19,7 відсотка проти 25,3 відсотків на кінець 2009 року.

Протягом 2010 року погашення та обслуговування боргу, який суттєво зріс у 2008–2009 роках, здійснювалось вчасно та в повних обсягах [6].

Співвідношення платежів з погашення та обслуговування державного боргу до видатків загального фонду державного бюджету зменшилось до 17,1 відсотка проти 21,1 відсотка на кінець 2009 року.

Таблиця 1

Платежі за державним боргом України 2007–2012 роки, млрд. грн.

	2006	2007	2008	2009	2010	2011 ¹	2012
Обсяг платежів з погашення державного боргу, млрд. грн.	18,12	12,81	11,44	31,3	26,676	45,628	68,1
Обсяг платежів з погашення внутрішнього державного боргу, млрд. грн.	7,0	4,69	6,94	17,9	19,69	32,085	38,0
Обсяг платежів з погашення зовнішнього державного боргу, млрд. грн.	11,1	8,13	4,49	13,4	6,986	13,546	30,1
Обсяг платежів з обслуговування державного боргу, млрд. грн.	5,38	6,634	7,163	9,0	15,539	23,1	24,2
Обсяг платежів з обслуговування внутрішнього державного боргу, млрд. грн.	1,526	1,47	1,63	4,6	10,884		17,3

Джерело: розраховано автором на основі Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>

¹ Примітка: дані взяті з «Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за 2011 рік» – Міністерство фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=328298&cat_id=77440

Порівняно з 2009 роком видатки державного бюджету на обслуговування державного боргу зросли на 71,9 відсотка, або на 6500,2 млн. грн., що є наслідком неконтрольованого зростання рівня державного боргу.

Внаслідок великого боргового навантаження, накопиченого за попередні роки, видатки державного бюджету з обслуговування державного боргу у 2011 році проти 2010 року зросли у 1,6 рази.

За даними Міністерства фінансів України у 2012 році обсяг платежів з погашення державного боргу становив 68,1 млрд. грн., з яких 38,0 млрд. грн., або 55,8% становлять платежі з погашення державного внутрішнього боргу, а 30,1 млрд. грн., або 44,2% – державного зовнішнього боргу [19].

Обсяг платежів з обслуговування державного боргу у 2012 році дорівнював 24,2 млрд. грн., з яких 17,3 млрд. грн., або 71,5% – з обслуговування державного внутрішнього боргу, а 6,9 млрд. грн. або 28,5% – з обслуговування державного зовнішнього боргу.

Третій показник, який ми збираємося досліджувати, характеризує ефективність боргової політики країни та її спроможність виконувати боргові зобов'язання, є *показник боргового навантаження держави*, що відображає відношення платежів з погашення та обслуговування державного боргу до доходів загального фонду державного бюджету. Після боргової кризи 1998 року, коли сумарні боргові виплати сягнули 71,4 відсотка річного обсягу дохідної частини держбюджету, здійснення упродовж 1999–2002 років реструктуризації боргових зобов'язань дало змогу суттєво знизити навантаження на державний бюджет.

Протягом 2006–2008 років спостерігалось поступове зниження обсягів платежів за державним боргом, але у 2009 році внаслідок впливу світової фінансово-економічної кризи бюджетні витрати на погашення та обслуговування державного боргу зросли більш як у 4 рази, з 0,98 відсотка у 2008 році до 4,33 відсотка ВВП на кінець 2009 року, що є найвищим рівнем показника з 1999 року.

Таблиця 2

Витрати державного бюджету України з обслуговування і погашення державного боргу

Показник	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Обсяг платежів з погашення державного боргу, млрд. грн.	18,12	12,81	11,44	31,3	26,676	45,628	68,1
Обсяг платежів з обслуговування державного боргу, млрд. грн.	5,38	6,634	7,163	9	15,539	23,1	24,2
Обсяг платежів з погашення та обслуговування державного боргу, млрд. грн.	23,50	19,44	18,60	40,30	42,22	68,73	92,30
Доходи загального фонду державного бюджету ² , млрд. грн.	101,33	126,1	185,85	156,6	207,5	265,8	289,6
Видатки загального фонду державного бюджету ³ , млрд. грн.	106,23	136,79	193,26	187,7	238,3	287,29	343,58

Джерело: розраховано автором на основі Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>

Примітка: ² Дані отримані з «Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2012 рік». – Рахункова палата України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16741935/Visnovok_2012.pdf

³ Дані отримані з «Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2011 рік». – Рахункова палата України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16740923/Buletyn_vykon_budg_2011.pdf

Таблиця 3

Відношення обслуговування і погашення державного боргу до номінального ВВП

Показник	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Обсяг платежів з погашення державного боргу, млрд. грн.	18,12	12,81	11,44	31,3	26,676	45,628	68,1
Обсяг платежів з обслуговування державного боргу, млрд. грн.	5,38	6,634	7,163	9	15,539	23,1	24,2
Обсяг платежів з погашення та обслуговування державного боргу, млрд. грн.	23,50	19,44	18,60	40,30	42,22	68,73	92,30
ВВП, млрд. грн.	544,15	720,73	948,06	913,35	1082,57	1302,08	1411,24
Відношення обслуговування і погашення державного боргу ВВП, %	4,32	2,70	1,96	4,41	3,90	5,28	6,54
Відношення платежів з погашення державного боргу до доходів загального фонду державного бюджету, %	3,33	1,78	1,21	3,43	2,46	3,50	4,83
Відношення платежів з обслуговування державного боргу до доходів загального фонду державного бюджету, %	0,99	0,92	0,76	0,99	1,44	1,77	1,71

Джерело: розраховано автором на основі Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>

Таблиця 4

Порівняльні темпи зростання витрат із обслуговування й погашення державного боргу та зростання ВВП

Показник	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Обсяг платежів з погашення та обслуговування державного боргу, млрд. грн.	23,50	19,44	18,60	40,30	42,22	68,73	92,30
ВВП, млрд. грн.	544,15	720,73	948,06	913,35	1082,57	1302,08	1411,24
Темп зростання обсягу платежів з погашення та обслуговування державного боргу, %		0,83	0,96	2,17	1,05	1,63	1,34
Темп зростання обсягу ВВП, %		1,32	1,32	0,96	1,19	1,20	1,08

Джерело: розраховано автором на основі Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>

Аналіз таблиці 2 свідчить про те, що після фінансової та боргової кризи 2008 року, витрати з обслуговування та погашення зберігають стійку тенденцію до зростання. Так, у 2009 році вони порівняно з 2008 р. зросли майже вдвічі.

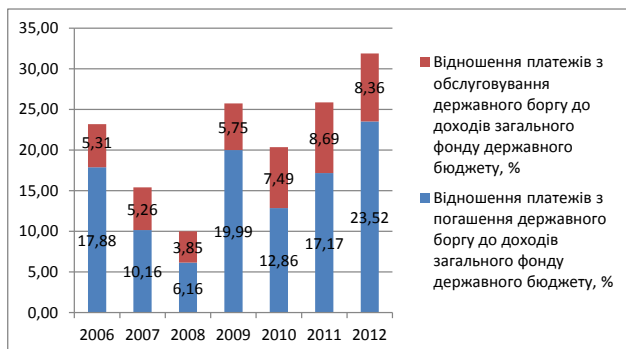

Рис. 2. Платежі з погашення та обслуговування державного боргу до доходів загального фонду Державного бюджету України

Джерело: розроблено автором

Отже, збільшення видатків на обслуговування та погашення державного боргу негативно вплинуло на показник боргового навантаження держави, що відображає відношення платежів з погашення та обслуговування державного боргу до доходів загального фонду державного бюджету. Критичним вважається рівень даного показника в розмірі 45% [19, с. 656-666].

Четвертий показником який слід розглянути є відношення обслуговування і погашення державного боргу до номінального ВВП (Таблиця 3).

Так, у 2008 р. відношення витрат з обслуговування та погашення державного боргу до номінального ВВП становило 1,96%, у 2009 р. зазначений показник, як прогнозується, збільшиться до 4,41% та протягом наступних років він тільки збільшуватиметься, так у 2012 році він становив вже 6,54%. Нагадаємо, що в Україні граничний рівень платежів за боргом становить 3,4% по відношенню до ВВП. Отже, сучасний рівень цього показника може негативно вплинути на перспективи зростання обсягів виробництва та ВВП, а також на платіжний баланс країни.

Динаміку темпів зростання витрат із обслуговування та погашення державного боргу порівняно зі зростанням ВВП відображено в таблиці 4.

Темпи збільшення витрат із обслуговування та погашення державного боргу значно випереджають темпи зростання економіки країни, що свідчить про системні прорахунки урядової фінансової політики щодо продовження фінансування державного бюджету шляхом дорого вартісних внутрішніх та зовнішніх запозичень, а також про подальше загострення боргової проблеми [21].

Внаслідок впливу світової фінансово-економічної кризи та нерозважливості боргової політики попередніх років Україна обтяжила себе катастрофічними боргами. Через це суттєву частину бюджетних коштів доведеться відволікати від фінансування соціальних програм та проектів розвитку на виплату основної частини державного боргу та сплату відсотків за його обслуговування.

З метою визначення фінансової стійкості держави розраховується коефіцієнт, який відображає відношення суми державного боргу до величини ВВП. За різними підходами критичний рівень такого показника становить від 50 до 100% ВВП. Вищі його значення вважаються неприйнятними для забезпечення погашення державою своїх зобов'язань у визначені періоди. В Україні критичний рівень державного боргу прийнято за 60% ВВП [24]. Цей показник в Україні запозичено з практики ЄС, однак він не має достатнього економічного обґрунтування, оскільки в ЄС до державного боргу відноситься ширше коло зобов'язань, ніж в Україні, а для країн з ринками, які формуються, безпечний рівень боргу є нижчим з огляду на нерозвинутість економіки. Це підтверджується результатами досліджень міжнародних фінансових організацій.

Згідно з міжнародними стандартами (Маастрихтською угодою) критичними вважаються боргові зобов'язання держави, які перевищують 60% від ВВП.

Згідно з вітчизняними і іноземними дослідженнями економічно безпечний рівень державного і гарантованого державою боргу для України наразі становить близько 35% від ВВП [15].

Отже, за висновками за останні 30 років 35% дефолтів було оголошено країнами, рівень держав-

Таблиця 5

Відношення Державного боргу до ВВП

Показники	2008	2009	2010	2011	2012
ВВП у фактичних цінах, млн. грн.	948056	913345	1082569	1302079	1411238
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу (млн грн)	189410	317904	432303	473185	515511
Державний борг (млн грн)	130690	226996	323475	357274	399218
Внутрішній борг (млн грн)	44667	91070	141662	161467	190299
Зовнішній борг (млн грн)	86023	135926	181813	195807	208919
Гарантований державою борг (млн грн)	58720	90908	108828	115911	116292
Внутрішній борг (млн грн)	2001	14063	13895	12303	16211
Зовнішній борг (млн грн)	56720	76845	94932	103608	100081
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	19,98	34,81	39,93	36,34	36,59
Державний борг до ВВП, %	13,79	24,85	29,88	27,44	28,34
Внутрішній борг до ВВП, %	4,71	9,97	13,09	12,40	13,51
Зовнішній борг до ВВП, %	9,07	14,88	16,79	15,04	14,83
Гарантований державою борг до ВВП, %	6,19	9,95	10,05	8,90	8,25
Внутрішній борг до ВВП, %	0,21	1,54	1,28	0,94	1,15
Зовнішній борг до ВВП, %	5,98	8,41	8,77	7,96	7,10

Джерело: розраховано автором на основі Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електрон-ний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>

ного боргу яких не перевищував 40% ВВП, 55% дефолтів мали місце у країнах з рівнем державного боргу до 60% ВВП. Окремі дослідження, проведені в Україні, показують, що державний та гарантований державою борг в Україні не повинен перевищувати 35% від ВВП [14]. З цим перекликається також положення Меморандуму про співробітництво з МВФ, яким визначається мета зниження до 2015 року рівня державного і гарантованого державою боргу в Україні не вище, ніж 35% від ВВП [26].

Такий висновок базується на статистиці настання дефолтів у країнах з ринками, що формуються, (досліджено МВФ) та на власному досвіді України, яка вже двічі була не в змозі самостійно виконувати свої боргові зобов'язання при їх наближенні до рівня 30-35% відносно ВВП, зокрема:

- наприкінці 90-х років минулого століття, що призвело до кількох реструктуризацій внутрішнього державного боргу і реструктуризації зовнішнього державного боргу;

- та наприкінці 2000-х років поточного століття, що призвело до звернення про допомогу до міжнародних фінансових організацій (сума якої була другою за величиною у світі після допомоги МВФ для Угорщини).

У міжнародній практиці державний борг на рівні 35-40% ВВП вважається максимально допустимим для країн з ринками, що формуються. Відомо, що надмірний рівень заборгованості підриває довгострокові основи економічного розвитку та посилює вразливість економіки (бюджету) до зворотного руху іноземного капіталу і різких змін валютних курсів [9].

Зазначене ще раз підтверджує тезу про те, що гранично допустимий рівень державного боргу України в теперішній час становить 35,0% від ВВП, а його перевищення свідчить про погіршення боргової стійкості України і труднощі (або взагалі нездатність) виконання боргових зобов'язань.

Поруч з цим в обох випадках при однаковому рівні платежів за боргом рівень державного боргу по відношенню до ВВП був різним. Зокрема, у 1997 році він становив 30,5% від ВВП, а у 2009 році – 34,8% від ВВП. З одного боку можна здійснити висновок, що, зважаючи на дуже різке розгортання кризових явищ, – показник 34,8% від ВВП у 2009 році уже є перевищенням допустимого рівня, оскільки довелося просити допомоги з метою уникнення дефолту і він уже містить в собі борг перед МВФ. А з іншого боку, різний рівень боргу відносно ВВП у двох кризових періодах підтверджує вищевикладену тезу про неоднозначність цього показника для аналізу боргової стійкості [23]. Станом на 2012 рік цей показник становить 36,59% і якщо брати до уваги об'єктивні наміри граничний рівень (35%) для України, то його перевищення свідчить про погіршення боргової стійкості України і труднощі (або взагалі нездатність) виконання боргових зобов'язань.

Список літератури:

1. Закон України «Про бюджетну систему України» від 29 червня 1995 р. // Урядовий кур'єр. – 1995.
2. Постанова КМ України від 10.08.2004 № 1036 «Деякі питання випуску облігацій внутрішньої державної позики для погашення простроченої бюджетної заборгованості з податку на додану вартість» – Електронний ресурс// Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/podatкова-baza-do-nabrannya-chinnosti-podatkovim-kodeksom/normativno-pravova-baza/postanovi-kabinetu-ministriv-ukraini/arhiv-postanov-kabinetu-ministriv-ukraini/postanovi-km-ukraini-za-2004-rik/59779.html>
3. Постанова КМ України від 25.12.2003 № 2014 "Про випуск облігацій внутрішньої державної позики для погашення простроченої бюджетної заборгованості з податку на додану вартість". – Електронний ресурс// Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovye-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/arhiv-postanov-kabinetu-mi/postanovi-km-ukraini-za-2003-/34133.html>
4. Постанова КМ України від 12 травня 2010 р. № 368 «Про випуск облігацій внутрішньої державної позики для відшкодування сум податку на додану вартість» – Електронний ресурс// Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/>

Водночас Мінфін України очікує зростання держборгу України в 2014 році до 52,7% до ВВП. За словами заступника міністра фінансів Віталія Лісовенко, Україна є країною з середнім ступенем боргового навантаження. «Проте динаміка його зростання є стрімкою в першу чергу за рахунок випереджаючого фінансування поточних потреб бюджету і рекапіталізації банків», – констатує експерт [27].

Знизити вартість кредитів Мінфін цього року планує шляхом співпраці з міжнародними фінансовими організаціями. За рахунок кредитів МВФ, інших МФО та двосторонніх партнерів Мінфін очікує в 2014 році надходження до бюджету близько \$ 13 млрд. При цьому значну частину цих коштів Україні тут же доведеться заплатити тим же партнерам. У 2014 році основне навантаження по платежах передбачається на користь МВФ – \$ 2,9 млрд, ОВДП у валюті – \$ 1,3 млрд, погашення єврооблігацій – \$ 1 млрд і 40 млрд гривень ОВДП [27].

Отже, відповідно до обраних нами загальних показників для аналізу державного боргу в Україні, граничний рівень платежів за боргом становить 3,4% по відношенню до ВВП і 14,0% по відношенню до доходів державного бюджету. Гранично допустимий рівень державного боргу знаходиться в межах 30,0-35,0% від ВВП. У майбутньому можливим є зростання граничного державного боргу понад рівень 35,0% від ВВП виключно за умов збільшення строків державних запозичень, що дозволить уникнути пікових навантажень з погашення боргу в окремих періодах.

Отже, основною причиною росту запозичень в нашій країні є неспроможність фінансування соціальних програм та постійний дефіцит платіжного балансу країни, а в розвинених країнах світу основна маса запозичень спрямовується на реалізацію масштабних національних проектів, розвитку інфраструктури та перспективних галузей економіки.

Разом з тим державний борг недостатньо оцінювати стосовно певних макроекономічних показників. Найголовніше – це оцінка державного боргу з позицій його ефективності та позитивного впливу на розвиток економіки держави. Йдеться про те, що запозичення повинні виконувати роль інвестицій, які за рахунок одержаного доходу дадуть змогу державі розрахуватись з кредиторами. Внутрішні запозичення у вигляді облігацій внутрішньої державної позики взагалі не мають цільового інвестиційного характеру. І в контексті проблем управління найнебезпечніше є те, що внутрішні та більшість зовнішніх запозичень призводять до непродуктивних видатків Державного бюджету з їх погашення і обслуговування.

Беручи за основу вищезазначене першочерговими завданнями є не тільки здійснення контролю за динамікою показників боргу, а і забезпечення ефективного використання залучених ресурсів

- podatkova-baza-do-nabrannya-chinnosti-podatkovim-kodeksom/normativno-pravova-baza/postanovi-kabinetu-ministriv-ukraini/arhiv-postanov-kabinetu-ministriv-ukraini/postanovi-km-ukraini-za-2010-rik/61348.html
5. Постанова КМ України від 1 квітня 2014 р. № 101 «Про випуск облігацій внутрішньої державної позики «Військові облігації» – Електронний ресурс/ Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/101-2014-p>
 6. Аналітична довідка з питань державного боргу за 2010 рік. – Міністерство фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=294252&cat_id=224493
 7. Бондарук Т.Г. Внутрішній борг України та проблеми його регулювання // Наукові праці НДФІ. – 1998. – № 6. – С. 40-45.
 8. Бондарук Т.Г. Зовнішній державний борг України та механізм його обслуговування // Фінанси України. – 2001. – № 5. – С. 94-102.
 9. Богдан Т. «Боргова піраміда та її наслідки» – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/finances/borgova-piramida-ta-yiyi-naslidki.html>
 10. Бюджетна система: підруч. / за наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К. : Центр учбов. Літератур; Тернопіль: Економічна думка, 2012. – 871 с.
 11. Бюлетень Національного банку України № 3/2014 (252). – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4881599>
 12. Бюлетень Національного банку України (електронне видання) лютий 2014 року. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : / <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=57446>
 13. Васильченко А. Державний борг невинно зростає // Економіст. – 1997. – № 1. – С. 34-35.
 14. Вахненко Т.П. Зовнішні боргові зобов'язання у системі світових фінансово-економічних відносин / Т.П. Вахненко: Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К.: Фенікс, 2006. – 536 с.
 15. Відношення державного боргу та гарантованого державою боргу до ВВП. – Міністерство фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://minfin.gov.ua/file/link/364949/file/vvp_31.12.2012.pdf
 16. Випуск облігації внутрішньої державної позики «Військові облігації» та казначейських зобов'язань «Військові». – Міністерство фінансів України. / – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=397855&cat_id=53608
 17. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2012 рік. – Рахункова палата України./[Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16741935/Visnovok_2012.pdf
 18. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2011 рік. – Рахункова палата України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16740923/Buletен_vykon_budg_2011.pdf
 19. Звіт про виконання Програми управління державним боргом за 2012. – Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=375216&cat_id=255473
 20. Зовнішній борг України на кінець 2013 року. – Національний банк України / [Електронний ресурс]/ Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=71174>
 21. Іваненко Ю. Державний борг України в цифрах і не тільки. Чи є необхідність у його достроковому погашенні? – Офіційний сайт Рахункової палати України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/36723;jsessionid=7B9D47D82AE3124509793F2F09B38D46>
 22. Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за 2011 рік. – Міністерство фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=328298&cat_id=77440
 23. Калитчук В. «Безпечний рівень державного боргу і витрат на його обслуговування» [Електронний ресурс]/ Режим доступу: <https://sites.google.com/site/debtrm/golovna/42>
 24. Кудряшов В.П. Курс фінансів. – К.: Знання, 2008. – 431с [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/14051003/finansii/derzhavnyi_borg_borgova_politika
 25. Малютін О. Місце державного зовнішнього боргу в економічному розвитку України//Наука молода. – 2009. – № 11. – С. 114-117.
 26. Меморандум про економічну та фінансову політику – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://bank.gov.ua/Publication/other/Memorandum.pdf>. – Назва з екрану.
 27. Моисеєнко А. «Инфографика: госдолг еврозоны продолжает бить рекорды. Лидерами по долговой нагрузке признаны Греция, Италия, Португалия и Ирландия» [Електронний ресурс]/ Режим доступу: http://forbes.ua/nation/1369986-infografika-gosdolg-evrozony-prodolzhaet-bit-rekordy?utm_source=BigmirMain&utm_medium=Media&utm_campaign=Forbes
 28. НПП Юрисконсульт «Граничні обсяги державного (місцевого) боргу та державних (місцевих) гарантій» [Електронний ресурс]/ Режим доступу: <https://sites.google.com/site/debtrm/golovna/42http://legalexpert.in.ua/komkodeks/bku/92-bku/4256-18.html>
 29. Офіційний сайт Державної служби статистики України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
 30. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>
 31. Офіційний сайт Національного банку України – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>
 32. Прес-реліз засідання Національного прес-клубу реформ на тему: «Основні чинники формування бюджету на 2004 рік» за участю Першого віце-прем'єр-міністра України, Міністра фінансів України Миколи Азарова http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article/main?art_id=39761&cat_id=34267&mustWords=&mayWords=&exactPhrase=%EE%E1%EB%B3%E3%E0%F6%B3%E9+%E2%ED%F3%F2%F0%B3%F8%ED%FC%EE%BF+%E4%E5%F0%E6%E0%E2%ED%EE%BF+%EF%EE%E7%E8%EA%E8&withoutWords=&searchDocarch=1&searchPublishing=1
 33. Україна повернула МВФ більше половини позики 2008-2010 років. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2013/09/10/308708>
 34. Kraay A., Nehru V. When is external debt sustainable?/ [Електронний ресурс]/ Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTDEBTDEPT/Resources/468980-1190907436115/4227097-1255108201687/WhenIsDebtSus200603.pdf>. – Title from the screen.

Сергиенко О.В.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ПОСТРОЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СПЕЦИФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ УКАЗЫВАЮЩИХ НА КРИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА ИМЕННО ДЛЯ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

Аннотация

В статье построена концепция анализа государственного долга, с помощью таких показателей и индикаторов, которые могли бы дать четкий ответ на вопросы, касающиеся определения критического уровня государственного долга, для экономики именно Украина. Также проанализированы динамика и структура государственного долга Украины, выделены причины его роста и предложены пути улучшения управления государственными обязательствами.

Ключевые слова: государственный долг, долговая политика, критический уровень государственного долга, управления государственным долгом, государственный бюджет.

Sergienko O.V.

Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman

CONSTRUCTION OF THE CONCEPT OF CRTAIN SPECIFICINDICATORS DUE TO THE CRITICAL STATE OF PUBLIC DEBT SPECIFICALLY FOR THE ECONOMY OF UKRAINE

Summary

The article is based concept analysis of public debt through such indicators that could give a clear answer to the question regarding the definition of a critical level of government debt on the economy of Ukraine. Also in the article the dynamics and structure of Ukrainian public debt are analyzed, the reasons for its growth and ways to improve management are determined.

Keywords: public debt, debt policy, critical level of government debt, public debt management, state budget.

УДК 336.71

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО КРЕДИТУ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Урванцева С.В.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Досліджено сутність інвестиційного кредитування на основі системного підходу. Узагальнено ознаки інвестиційного кредиту. Визначено переваги та недоліки інвестиційного кредиту в контексті виокремлення їх з точки зору підприємства – ініціатора проекту і кредитора. Запропоновано узагальнене визначення поняття «інвестиційний кредит».

Ключові слова: системний підхід, інвестиції, інвестиційні ресурси, інвестиційний кредит, інвестор, кредитор, позичальник.

Постановка проблеми. У сучасних умовах найважливішим засобом здійснення структурних зрушень в народному господарстві та забезпечення його технічного прогресу є інвестиційні ресурси, які неможливо сформулювати без достатнього кредитного забезпечення. Саме тому, питання, пов'язані з активізацією ролі інвестиційного кредиту у загальній системі фінансового забезпечення інноваційних перетворень у суспільстві набувають сьогодні особливої актуальності.

Зазначене зумовлює необхідність удосконалення методології визначення змісту інвестиційного кредиту та його ролі в процесі розширеного відтворення для забезпечення сталих темпів соціально-економічного розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних економістів акцентують увагу на зростанні об'єктивної потреби в кредитах, у першу чергу, на виробничі цілі, джерелом їх погашення буде майбутній прибуток від експлуатації створених та придбаних за рахунок кредиту засобів праці. Такі дослідники як Г. Белоглазова [1], А. Вожжов [2], Т. Грицай [3], О. Карташян [4],

Т. Майорова [5], В. Москвін [6], А. Пересада [7], Б. Пішик [8], О.Тихомирова [9], В. Шенаєв [10] торкаються питань розширення інвестиційної діяльності за рахунок кредитних ресурсів, активної взаємодії банківського та реального секторів економіки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість наукових праць та істотні досягнення у теорії та практиці інвестиційного кредитування, особливо банківського, відсутній комплексний підхід у дослідженні цього поняття, що призводить до необхідності подальшого його вивчення.

Мета статті. Завданням роботи є розкриття змісту інвестиційного кредиту через використання системно-елементного, системно-цільового, системно-ресурсного та системно-інтеграційного аспектів системного підходу пізнання та визначення переваг і недоліків інвестиційного кредиту в контексті виокремлення їх з точки зору підприємства – позичальника і кредитора.

Виклад основного матеріалу. Системний підхід у дослідженні поняття «інвестиційне кредитування» (ІК) – це комплексне вивчення процесу інвес-

тиційного кредитування як одного цілого, з представленням взаємовідносин між його компонентами (об'єктом та суб'єктами кредитування, об'єктами інвестиційної діяльності у формі капітальних інвестицій, ціною кредиту) як елементами системи. Базові компоненти (елементи) інвестиційного кредитування, що було обрано у процесі дослідження, наведено на рисунку 1. Внутрішні зв'язки між компонентами інвестиційного кредитування та зовнішні взаємини з іншими процесами в економіці розкриваються через рух позиченої вартості.

Слід зазначити, що позиковий капітал – це «капітал – власність», тобто власник цінностей, з приводу яких виникають кредитні відносини є сталим. Збереження та капіталізація позиченої цінності можлива тільки при її ефективному використанні позичальником на виробничі цілі, що забезпечить її відтворення через певний час (самозростання вартості). Позичена цінність, використана на особисте споживання, повертається з інших джерел доходу позичальника. В той же час, отримання споживчих кредитів на придбання активів, створених на внутрішньому ринку, також позитивно впливає на суспільне відтворення.

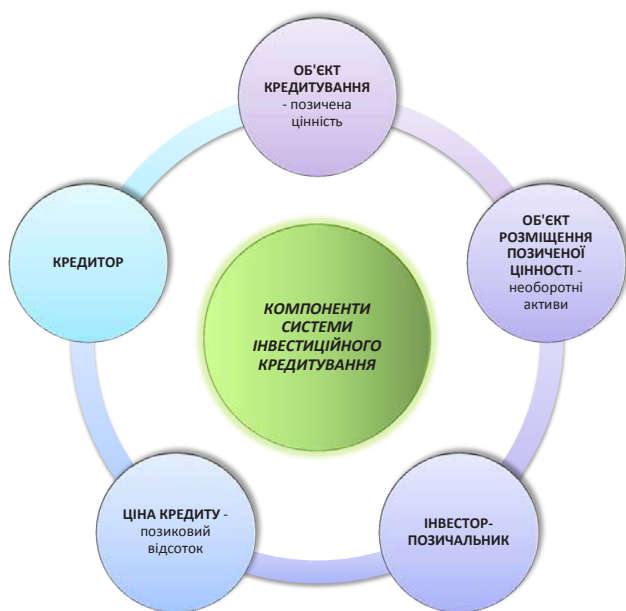

Рис. 1. Ключові елементи, що виокремлено при системному дослідженні сутності інвестиційного кредитування

Джерело: розроблено автором самостійно

Щодо суб'єктів кредитних відносин, варто наголосити, що тільки на добровільних та рівноправних засадах кредитори та позичальники набувають цього статусу, що дає їм можливість задовольнити свої потреби та інтереси. А. Пересада та Т. Майорова здійснюють поділ суб'єктів ІК на: прямих, що безпосередньо беруть участь у процесі кредитування, та від яких залежить можливість сплати позики своєчасно та з відсотками (кредитори, інвестори, замовники, страхові компанії, інжинірингово-консалтингові фірми, забудовники) та непрямих, що створюють сприятливі умови для залучення, використання та погашення позик, які йдуть на фінансування інвестиційної діяльності (Кабінет міністрів України, Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, Міністерство економіки України, тощо) [7, с. 12].

Базовою ознакою ІК є об'єкт розміщення кредитних ресурсів інвестором-позичальником – це

необоротні активи (капітальні інвестиції), що забезпечують розширене відтворення основного капіталу позичальника, як правило, на основі реалізації інвестиційного проекту.

До ознак кредитних відносин також відноситься нееквівалентний рух цінності, оскільки відсутній зустрічний рух відповідного еквівалента. При цьому нееквівалентність кредитних відносин значно посилює роль чинника платності в механізмі їх реалізації, що викликало потребу виокремити ціну кредиту в окремий компонент системи ІК.

Використанням системного підходу у дослідження змісту ІК, крім системно-елементного, також повинно враховувати системно-цільовий (визначення загальної мети кредитування інвестиційних заходів на макrorівні та у контексті цілей усіх суб'єктів кредитних відносин), системно-ресурсний та системно-інтеграційний аспекти (виокремлення сукупності характерних ознак ІК для визначення його цілісності та особливості).

Очевидно, що суб'єкти ІК переслідують різні цілі та представляють власні специфічні інтереси, забезпечувати узгодження яких повинен системно-цільовий блок. Виникнення потреби в розвитку бізнесу та коливання в кругообігу основних фондів, обумовлені невідповідністю між потребою у великих одноразових витратах на оновлення основних фондів і поступовим характером відшкодування їх вартості в процесі амортизації, зумовлюють інвестиційний попит. Фактично, це попит підприємців на блага для відновлення зношеного капіталу і збільшення реального капіталу.

Крім чинників, які визначають прибутковість інвестиційних проектів, інвестиційний попит залежить також і від фінансово-інвестиційних ресурсів, які обмежують його. Тобто виникає пряма залежність від інвестиційного потенціалу країни, що формується за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел. Інвестиційний потенціал, як сукупність фінансових ресурсів держави, підприємств, населення та фінансового сектору, є базовою фундаментальною основою стійкого розвитку національної економіки, оскільки внаслідок утворення тимчасово вільних фондів та їх руху формується можливість інвестиційної діяльності. Національний інвестиційний потенціал характеризується наявністю інвестиційних ресурсів для здійснення реальних і фінансових інвестицій, які матеріалізуються у новостворюваних факторах суспільного виробництва та суспільній інфраструктурі.

Ефективне використання інвестиційного потенціалу можливе через непрямий канал трансформаційного механізму – ринок фінансових посередників, значне місце на якому займають банківські установи. Відповідно, на макrorівні через ІК відбувається задоволення інвестиційного попиту економіки як окремих регіонів, так і країни загалом та процес трансформації заощаджень та нагромаджень в інвестиції. На мікрорівні, за умов обмеженості власних інвестиційних ресурсів корпорацій, посилюється роль ІК як інструменту фінансування реальних інвестицій, спрямованих на якісне поліпшення засобів виробництва, покращення технічної будови капіталу.

Отже, системне пізнання сутності ІК дає можливість визначити його характерні (суттєві) ознаки:

- учасники кредитних відносин мають бути суб'єктами інвестиційної діяльності (позичальник, кредитор, забудовник, підрядник, тощо);
- економічні відносини реалізуються між кредитором та позичальником у зв'язку з наданням вільної цінності (в грошовій або товарній формі) на:

Таблиця 1

Переваги та недоліки інвестиційного кредиту з точки зору підприємства – ініціатора проекту (позичальника) та кредитора

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ІНВЕСТИЦІЙНОГО КРЕДИТУ ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВА-ІНІЦІАТОРА ПРОЕКТУ	ПЕРЕВАГИ ІК ЯК ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ РЕАЛЬНИХ ІНВЕСТИЦІЙ: - забезпечується більш високий фінансовий потенціал розвитку підприємства; - він має довгостроковий характер і дозволяє отримати грошові кошти для організації інвестиційної діяльності раніше, ніж досягається дохід; - об'єкт кредитування може одночасно виступати заставою, що прискорює процес отримання коштів позичальником; - частину інвестиційного кредиту позичальник може трансформувати у активи підприємства (акції, паї, частки тощо), отже значна частина інвестиційного доходу залишається у розпорядженні підприємства і може знову направлятися на інвестиційні цілі; - при умові здійснення фінансування у формі ПК, обмежена відповідальність позичальника перед кредитором (оскільки фінансування без регресу на позичальника або з частковим регресом); - при створенні спеціалізованої проектною компанії (SPV) – можливість отримання кредиту без відображення заборгованості у своєму балансі, оскільки вона відноситься на баланс SPV. Такий кредит є «забалансовим», відповідно він не погіршує фінансовий стан ініціатора (засновника), а також, як правило, не враховується банками та рейтинговими агентствами при оцінці платоспроможності; - при синдикованому кредитуванні: залучення середньо - та довгострокових ресурсів на гнучких ринкових умовах при зверненні в один банк, економія на часі та витратах по оформленню кредиту, створення публічної кредитної історії на внутрішньому чи міжнародному рівні, розширюється база потенційних кредиторів та підвищується незалежність від одного банку; - у разі успішної реалізації інвестиційного заходу та своєчасного розрахунку з кредитором покращується кредитна історія позичальника; - порівняно з акціонуванням: · кредитор не претендує на частку у капіталі підприємства та на майбутні прибутки підприємства, а має право тільки на одержання обумовленої суми боргу та відсотків; · відсоткові платежі за користування кредитами включаються до фінансових витрат корпорації (крім фінансових витрат, які включені до собівартості кваліфікаційних активів), що забезпечує зменшення бази оподаткування. Також це дає можливість враховувати податковий мультиплікатор при розрахунку вартості залучення позикового капіталу та зменшувати її; · протягом періоду створення на підприємстві кваліфікаційного активу здійснюється капіталізація фінансових витрат, тобто до собівартості кваліфікаційного активу включається сума фінансових витрат, обчислена з урахуванням витрат на створення кваліфікаційного активу та процентних ставок за позиками; · залучення інвестиційного кредиту, при умові, що дохідність активів більше середньозваженої вартості позикового капіталу, дає можливість отримати ефект від дії фінансового важеля, що підвищує рентабельність власників.
	НЕДОЛІКИ ІК ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВА – ІНІЦІАТОРА ПРОЕКТУ: - високий рівень витрат, які несе потенційний позичальник у передінвестиційній фазі (підготовка техніко-економічного обґрунтування, маркетингові дослідження, екологічна оцінка впливу майбутнього проекту на оточуюче середовище тощо); - порівняно тривалий період до прийняття рішення про фінансування, що пов'язано з ретельною оцінкою проектною документації і великим обсягом робіт з організації фінансування (створення банківського консорціуму та ін.); - підвищений ризик враховуючи терміни реалізації інвестиційного проекту (збільшує вартість інвестиційного кредиту); - підвищені комісійні (комісія за оцінку проекту, організацію фінансування, нагляд тощо); - вартість ПК вище звичайного, оскільки воно здійснюється переважно у вигляді фінансування без регресу на позичальника (найбільш дорога для проектною компанії / або ініціатора) або з частковим регресом; - висока залежність вартості позикового капіталу від коливань кон'юнктури фінансового ринку; - набагато жорсткіший контроль за діяльністю позичальника, ніж при традиційному кредитуванні за всіма аспектами діяльності зі сторони банку (чи банківського консорціуму); - у певних випадках ризик втрати позичальником незалежності (якщо кредитор закріплює за собою право придбання акцій компанії); - ризик зниження фінансової стійкості та втрати платоспроможності.
	ПЕРЕВАГИ ІК ДЛЯ КРЕДИТОРА (БАНКУ): - зростання кредитного портфеля активів при забезпеченні їх якості (покращення головних фінансових показників); - укріплення позицій на ринку за рахунок нових клієнтів, встановлення довгострокових зв'язків з клієнтами, органами державної влади та підвищення іміджу банку як учасника масштабних проектів; - перевагою проектного кредитування для банку, при створенні SPV – є можливість створення декількох проектних компаній для реалізації портфеля проектів банку та винесення ризиків проектів за його баланс; - при використанні синдикованого кредиту забезпечується диверсифікація кредитного портфеля по ризикам на одного позичальника та великим кредитним ризиком, зниження операційних витрат на оформлення та обслуговування кредитів за рахунок розподілу функцій між банками в межах синдикату та єдиної кредитної документації; - забезпечується реалізація інвестиційного потенціалу та підвищення якості управління кредитно-інвестиційним портфелем банку.
	НЕДОЛІКИ ІК ДЛЯ КРЕДИТОРА: - підвищений ризик, що вимагає тривалої та ґрунтовної оцінки інвестиційної кредитоспроможності на передінвестиційному етапі та прийняття відповідних рішень щодо участі у фінансуванні; - вимагається ретельний контроль за цільовим використанням кредиту; - ПК, як правило, здійснюється у вигляді фінансування без регресу на позичальника або з частковим регресом, що фактично зумовлює паритетний розподіл або повну відповідальності кредитора за всі інвестиційні ризики, відповідно при умові неефективної реалізації проекту – призводить до значних фінансових втрат.

Джерело: розроблено автором самостійно на основі робіт: [5, 6, 7, 9, 10]

створення нових необоротних активів, розширення, реконструкцію та технічне переоснащення діючих виробничих потужностей, придбання нових необоротних активів (у тому числі нематеріальних);

- позичена цінність, як об'єкт інвестиційного кредитування, трансформується в капітальні інвестиції, ефективне використання яких створює передумови формування суспільного механізму капіталізації економічних відносин;

- кредитування інвестиційних заходів, як правило у вигляді інвестиційних проектів, має специфіку ресурсного, організаційного, інформаційно-аналітичного забезпечення, що зумовлює їх виділення в окрему сферу кредитних відносин та розробки спеціальної технології кредитування;

- джерелом погашення кредиту виступають, в першу чергу, грошові потоки від реалізації проекту, що вимагає ретельної оцінки його ефективності, також оцінюється запас міцності проекту – через розрахунок коефіцієнту покриття заборгованості;

- оцінюється інвестиційна кредитоспроможність підприємства (позичальника / ініціатора), тобто прогнозується його майбутній фінансовий стан з врахуванням реалізації інвестиційного проекту;

- вкладення позикових коштів може відбуватися на різних етапах реалізації інвестиційного проекту;

- розрахунок терміну інвестиційного кредиту, як правило, залежно від строку окупності інвестицій;

- тривалий термін освоєння капіталу (період використання кредиту);

- встановлення плати за кредит (відсотку) не вище рівня дохідності за інвестиціями;

- предметом застави може бути реальне майно позичальника; при проектному кредитуванні по мірі освоєння інвестицій, створені (придбані) активи можуть оформлюватись в якості заставного забезпечення;

- більш складна технологія ІК, що вимагає індивідуального підходу до структурування угоди.

На основі узагальнення робіт вітчизняних і зарубіжних науковців виокремимо переваги та недоліки інвестиційного кредиту з точки зору підприємства – ініціатора проекту та кредитора з врахуванням специфіки проектного (ІК) та синдікованого кредитування (таблиця 1).

Висновки і пропозиції. Отже, системне пізнання сутності інвестиційного кредитування дає можливість зробити наступні висновки:

- важливими компонентами системи ІК, що формують архітектуру єдності, є: об'єкт кредитування – позичена цінність; суб'єкти – кредитор, інвестор-позичальник; об'єкти інвестиційної діяльності у формі капітальних інвестицій; ціна кредиту – позиковий відсоток;

- внутрішні зв'язки між компонентами інвестиційного кредитування та зовнішні зв'язки з іншими процесами в економіці розкриваються в процесі кругообороту позиченої вартості;

- ефективне використання позиченої цінності у процесі інвестиційного кредитування забезпечує її відтворення та створює передумови формування суспільного механізму капіталізації економічних відносин;

- на макrorівні через інвестиційне кредитування відбувається задоволення інвестиційного попиту економіки як окремих регіонів, так і країни загалом та процес трансформації заощаджень та нагромаджень в інвестиції. На мікрорівні, за умов обмеженості власних інвестиційних ресурсів корпорацій, посилюється роль інвестиційного кредиту як інструменту фінансування реальних інвестицій, спрямованих на якісне поліпшення засобів виробництва, ефективне їх використання та покращення технічної будови капіталу;

- кредитування інвестиційних заходів, як правило у вигляді інвестиційних проектів, має специфіку ресурсного, організаційного, інформаційно-аналітичного забезпечення, що зумовлює їх виділення в окрему сферу кредитних відносин та розробки спеціальної технології кредитування.

Узагальнення підходів вітчизняних та зарубіжних науковців щодо поняття ІК, виокремлення його ключових ознак, дає можливість запропонувати авторське трактування згідно яким, інвестиційний кредит – це суспільно-економічні відносини, що виникають між учасниками інвестиційного процесу (кредитором та інвестором-позичальником) з приводу переданням в тимчасове користування цінності (коштів) на фінансування інвестиційних заходів, що здійснюється на основі загальноекономічних принципів кредитування та створює умови неперервності усіх стадій суспільного відтворення.

Список літератури:

1. Банковское дело: Учебник для вузов. 2-е изд. /Под ред. Г. Белоглазовой, Л. Кроливецкой. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
2. Вожжов А. Інвестиційне кредитування комерційних банків: зміст і вимоги до формування ресурсної бази / А. Вожжов, Н. Попова // Банківська справа. – 2003. – № 1. – С. 73–79.
3. Грицай Т.Л. Інвестиційне кредитування, його сутність та значення в суспільних формах господарювання// Інвестиції: практика та досвід № 14, 2011. – С. 7–10.
4. Карташян О. В. Організаційно-економічні механізми інвестиційної діяльності комерційних банків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит» / О. В. Карташян. – Львів, 2006. – 20 с.
5. Майорова Т.В. Інвестиційний процес і фінансово-кредитні важелі його активізації в Україні: монографія/ Т.В. Майорова. – К.КНЕУ, 2013 – 332 с.
6. Москвин В.А. Кредитование инвестиционных проектов: Рекомендации для предприятий и коммерческих банков. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 240 с.
7. Пересада А. А. Інвестиційне кредитування : навч. посібник / А. А. Пересада, Т. В. Майорова. – К. : КНЕУ, 2002. – 271 с.
8. Інвестиційне кредитування: Навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / Б.І. Пшик. – Нац. банк України, Львівський банк. ін-т – Л.: ЛБІ НБУ, 2005. – 292 с.
9. Тихомирова Е.В. Банковский рынок корпоративных кредитов России / Е.В. Тихомирова. – СПб. : Изд-во СПбГУ-ЭФ, 2011. – 259 с.
10. Шенаев В.Н., Ирнязов Б.С. Проектное кредитование. Зарубежный опыт и возможности его воспользования в России, Москва, Изд-во Консалтбанкир, 1996 г. – 117 с.

Урванцева С.В.

Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана

СУТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО КРЕДИТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Аннотация

Исследована суть инвестиционного кредитования на основе системного подхода. Обобщенно признаки инвестиционного кредита. Определены преимущества и недостатки инвестиционного кредита в контексте выделения их с точки зрения предприятия – инициатора проекта и кредитора. Предложено обобщенное определение понятия «инвестиционный кредит».

Ключевые слова: системный подход, инвестиции, инвестиционные ресурсы, инвестиционный кредит, инвестор, кредитор, заемщик.

Urvantseva S.V.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

ESSENCE AND VALUE OF INVESTMENT CREDIT IN THE MODERN ECONOMIC CONDITIONS

Summary

Essence of investment credit based of a systematic approach was researched. Signs of investment credit was generalized. Advantages and disadvantages of investment credit in the context of selection of them from the point of view of enterprise – initiator of project and creditor was determined. A generalized definition of "investment credit" was proposed.

Keywords: systemic approach, investment, investment resources, investment credit, investor, creditor, borrower.

УДК 338/21(075.8)

ПРОБЛЕМИ ІНВЕСТУВАННЯ ІННОВАЦІЙ В ПІДПРИЄМСТВІ НА СТАДІЇ КРИЗИ

Шевченко Ю.В., Сівашенко Т.В.

Національний авіаційний університет

Стаття присвячена актуальному питанню опрацювання методів інноваційно-інвестиційного управління підприємством на етапі кризи. В статті визначено роль, завдання та методи апіорного інвестування інновацій в антикризовому менеджменті підприємств. Дослідження інновацій дасть змогу правильно оцінити тенденції розвитку попиту і пропозиції, кон'юнктури ринку і сформулювати оптимальну науково-обґрунтовану інноваційну політику конкретних підприємств щодо реалізації інноваційних програм і проектів.

Ключові слова: криза; життєві цикли підприємства, товару, попиту, технології; стадія життєвого циклу, «паразитична зрілість», інвестування, інновація.

Постановка проблеми. Криза, переживана економіками пострадянських держав, проявляється не тільки в падінні виробництва, але й у деградації накопиченого економічного й науково-технічного потенціалу. Економічна криза торкнулася й високотехнологічних, наукомістких й соціально-орієнтованих галузей, в яких були зайняті найбільш висококваліфіковані кадри. Кризовий стан окремих підприємств у ринкових умовах викликаний головною причиною цього явища – грубими прорахунками керівників, низьким рівнем менеджменту. Не всі здатні витримати конкуренцію. Нині проводяться спроби застосування процедури прискореного банкрутства підприємств, яка покликано привести до появи нових власників, нових менеджерів, здатних ефективно функціонувати на ринку, дотримуючись чинного законодавства.

В цьому зв'язку дуже важливо визначити концепцію антикризового управління як економікою країни, галуззю, регіоном, так і конкретного підприємства.

Антикризове стратегічне управління має починатися не із застосування заходів щодо запобігання неплатоспроможності (банкрутства) і санації,

а з моменту вибору місії підприємства, створення концепції й встановлення цілей його діяльності, формування й підтримки на достатньому рівні стратегічного потенціалу. Основним профілактичним антикризовим заходом, з нашої точки зору, є апіорне інвестування інновацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інвестування інновацій в підприємстві на стадії кризи досліджували І. О. Бланк, О. М. Скібіцький, Л. О. Лігоненко, С. В. Корягіна, О. А. Сметанюк, А. Н. Алімов, Н. П. Гончарова, М. Г. Дражан, Д. Н. Черванев, Ю. В. Дайновський тощо.

Разом із тим, багато питань управління інвестуванням інновацій на стадії кризи підприємства потребує подальших досліджень і вирішення низки питань методологічного і практичного характеру. Достатньо дискусійним є перелік фінансово-економічних показників, що характеризують кризу і методика оцінки ефективності інноваційного інвестування. Більш того, в різних дослідженнях пропонуються різні назви одного показника (за одногового алгоритму) та різні алгоритми розрахунку (за однакової назви).

Більшість авторів публікацій з даної проблематики вважають, що антикризові заходи потрібно здійснювати лише тоді, коли фінансові результати підприємства стають загрозливими. Подібний підхід спотворює суть антикризового управління, відкидає його, що попереджувальну (профілактичну) функцію.

Метою статті є визначення ролі та завдань та методів апіорного інвестування інновацій в антикризовому менеджменті підприємств.

Виклад основного матеріалу. Криза, переживана економіками пострадянських держав, проявляється не тільки в падінні виробництва, але й у деградації накопиченого економічного й науково-технічного потенціалу. Економічна криза торкнулася й високотехнологічних, наукомістких й соціально-орієнтованих галузей, в яких були зайняті найбільш висококваліфіковані кадри. Кризовий стан окремих підприємств у ринкових умовах викликаний головною причиною цього явища – грубими прорахунками керівників, низьким рівнем менеджменту. В цьому зв'язку дуже важливо визначити концепцію антикризового управління як економікою країни, галуззю, регіоном, так і конкретному підприємству.

Стратегічне антикризове управління повинне починатися не з аналізу балансу підприємства й здійснення надзвичайних заходів по запобіганню неплатоспроможності (банкрутства) і санації, а з моменту вибору місії підприємства, створення концепції й встановлення цілей його діяльності, формування й підтримки на достатньому рівні стратегічного потенціалу. Основним профілактичним антикризовим заходом, на нашу думку, є апіорне інвестування інновацій.

Інноваційно-інвестиційна діяльність перебуває в динамічній єдності й боротьбі протилежностей із процесом виробничої діяльності підприємства. Нововведення можуть натрапити на прихований опір певної частини працівників (луддизм).

Інновації містять у собі не тільки технічні і технологічні розробки, але й всі зміни, що сприяють поліпшенню діяльності фірми (нові товари, послуги, нові сприятливі умови для клієнтів, включаючи ціни тощо). Нововведення повинні упроваджуватися в міру потреби ринку, але підприємець зобов'язаний передбачати їх необхідність і доцільність для забезпечення конкурентоздатності й ризикозахищеності свого підприємства для запобігання кризовим явищам і банкрутству.

Інноваційний менеджмент – це підсистема менеджменту, метою якої є управління інноваційними процесами на підприємстві. Його основною метою є забезпечення найбільш ефективних шляхів реалізації інноваційної стратегії підприємства (фірми) на окремих етапах його розвитку.

Інноваційна діяльність починається в певних галузях науки, а завершується в сфері виробництва, сприяючи прогресивним змінам у сфері виробництва. Первісними імпульсами впровадження нововведень (нововведень) на підприємствах служать не тільки суспільні потреби й результати фундаментальних наукових досліджень, а й використання закордонного прогресивного досвіду в області технології й організації проведення, сучасних форм господарювання. За своїм характером інноваційна діяльність, нововведення й нововведення діляться на взаємозалежні види: технічні, організаційні, економічні, соціальні, юридичні.

Інноваційна діяльність підприємства ґрунтується на здатності краще задовольняти суспільну потребу. Це особливо нагально у період кризи, як

невід'ємної складової життєвого циклу підприємств і економік, адже, конкурентні переваги не є вічними, вони завойовуються та утримуються тільки за умов ефективної інноваційної політики і належної організації інноваційної діяльності на підприємстві.

Інноваційна діяльність підприємств – це не тільки вирішення технічних завдань щодо створення нового продукту, нової технології або вдосконалення наявних, але й відбір перспективних науково-технічних досягнень, своєчасне патентування винаходів, просування наукомістких (або складно-технічних) товарів на ринок з метою випередити конкурентів і вижити в кризових умовах функціонування. На цій основі можливо вдосконалювати й оновлювати саму продукцію, технології її виготовлення, методи просування на ринок (у т.ч. маркетингові, логістичні питання, рекламу), систему керування проведенням, одержуючи більш високі доходи і зміцнюючи свою конкурентоспроможність.

Між інвестиціями та інноваціями існує щільний нерозривний зв'язок, оскільки останні вимагають фінансування, вкладення коштів:

- у нові вироби, їх розробку (проектування), в технології їх виробництва,
- вдосконалення кваліфікації персоналу,
- вдосконалення системи управління (в т.ч. комп'ютеризації),
- вдосконалення системи маркетингу (дослідження ринку, реклама і просування товарів, логістика).

Між окремими видами інноваційної діяльності також існує відносно щільний взаємозв'язок. Технічні новинки зумовлюють передусім відповідні організаційні нововведення, а останні потребують, як правило, певних змін в економічному механізмі діяльності підприємства.

Таким чином, попит на інновації виникає внаслідок змін, що відбуваються у середовищі господарювання. Ринкова динаміка, особливо кризові тенденції у світовій та вітчизняній економіках, починаючи з 2008 року, вимагають від підприємств опрацювання заходів щодо вдосконалення своєї продукції/послуг.

Це в першу чергу стосується зниження матеріалоемності та енергоемності виробництв, мікромініатюризація виробів, застосування нових композитних матеріалів із заздалегідь заданими властивостями, екологічна безпека виробів для споживачів і виробництва для довкілля.

Отже, попит на інновації виникає внаслідок змін, які відбуваються в середовищі господарювання. Ринкова динаміка, постійна загроза настання криз в економіці, вимагає від підприємств щоденної кропіткої роботи, спрямованої на вдосконалення своєї діяльності: перехід на принципово нові, екологічно чисті, безвідхідні технології; конструювання, технічної підготовки та освоєння випуску нових видів продукції; знаходження нових способів використання існуючих ресурсів, зниження матеріалоемності й енергоемності продукції, мікромініатюризацію. Разом із тим інноваційну діяльність потрібно направляти на раціоналізацію існуючого виробничого процесу, підвищення ефективності і якості всіх аспектів виробничо-господарської діяльності.

Впровадження інновацій має носити випереджаючий, профілактичний характер. Зрозуміло, що здійснення таких запобіжних заходів має здійснюватися до настання кризи.

Опрацювання і втілення інновацій, зазвичай вимагають певного інвестування. Отже, між інвестиціями і інноваціями існує щільний нерозривний

зв'язок, оскільки останні вимагають фінансування, вкладення коштів:

- у нові вироби, їх розробку (проектування), в технології їх виробництва,
- вдосконалення кваліфікації персоналу,
- вдосконалення системи управління (в т.ч. комп'ютеризації),
- вдосконалення системи маркетингу (дослідження ринку, реклама і просування товарів, логістика).

Інноваційна політика є частиною загальної політики підприємства, яка регламентує взаємодію науково-технічної, маркетингової, виробничої та економічної діяльності в процесі реалізації нововведень. Завершальною ланкою і результатом інноваційного процесу є створення певного конкурентоспроможного продукту. Проте, конкурентоспроможність залежить від ступеня новизни ідеї, взятої за основу нового продукту чи технології. В результаті вивчення теоретичних аспектів було виявлено, що конкурентоспроможність підприємства в період загострення економічної кризи підприємства, галузі, держави, світової економіки є особливо важливим показником, оскільки її підвищення забезпечує найбільш високу купівельну спроможність продукції/послуг.

Висновки. Проведені дослідження ролі інноваційного інвестування як апіорного (парципативного) антикризового заходу дають можливість констатувати наступне.

1. Завершальною ланкою і результатом інноваційного процесу є створення певного конкурентоспроможного продукту. Проте, конкурентоспроможність залежить від ступеня новизни ідеї, взятої за основу нового продукту чи технології. В результаті вивчення теоретичних аспектів було виявлено, що конкурентоспроможність підприємства в період загострення економічної кризи підприємства, галузі, держави, світової економіки є особливо важливим показником, оскільки її підвищення забезпечує найбільш високу купівельну спроможність виробів/послуг.

2. Інноваційний процес нерозривно пов'язаний з інвестуванням. Нововведення можуть натрапити на прихований опір певної частини працівників (люддизм).

4. Існує щільний зв'язок між життєвим циклом підприємства і життєвим циклом його продукції. Наразі не опрацьовано однозначного підходу до переліку альтернативних антикризових стратегій підприємства у взаємозв'язку зі стадіями його життєвого циклу.

6. Вірогідно, що впровадження інновацій має носити випереджаючий, профілактичний характер. Зрозуміло, що здійснення таких запобіжних заходів має здійснюватися до настання кризи.

7. Опрацювання і втілення інновацій, зазвичай вимагають певного інвестування.

8. Конкурентні переваги не є вічними, вони завоюються й зберігаються тільки при умовах ефективної інноваційної політики й належної організації інноваційної діяльності на підприємстві, які покликані не допустити банкрутства підприємств і зменшити негативні наслідки кризових тенденцій.

Перспективи подальших розробок у даному напрямку.

Оскільки антикризова інвестиційна діяльність підприємства спрямована на власне створення і залучення із зовнішнього середовища таких інновацій, які б сприяли підвищенню його конкурентоспроможності, зміцненню ринкових позицій, забезпечували б перспективу розвитку, подолання криз, остільки, прямуючи до гнучкого використання своїх внутрішніх можливостей підприємство повинно забезпечувати собі технічну та економічну ефективність. Дослідження (моніторинг і аналіз) інновацій, який здійснюється як у сфері інноваційних продуктів, створених суб'єктами інноваційної діяльності, так і в сфері підприємницької діяльності, дасть змогу правильно оцінити тенденції розвитку попиту і пропозиції, кон'юнктури ринку і сформулювати оптимальну науково-обґрунтовану інноваційну політику конкретних підприємств щодо реалізації інноваційних програм і проектів.

Список літератури:

1. Про банкрутство: Закон України від 14 травня 1992 року // Закон України, том 3. – К.: Інст. зак-ва Верх. Ради України. – 1996. – С. 236.
2. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 року // Закон України, том 2. – К.: Інст. зак-ва Верх. Ради України. – 1996. – С. 173.
3. Жаворонкова Г. В. Інноваційна стратегія розвитку України / Г. В. Жаворонкова, А. Н. Скибицкий // Железнодорожный транспорт Украины. Научно-практический журнал. 2008. – № 3. – С. 56-59.
4. Жаворонкова Г. В. Управління інвестиціями та інноваціями: Навчальний посібник / Г. В. Жаворонкова, Т. В. Сіващенко, Л. І. Скібіцька, О. І. Туз. – К.: «Кондор». 2010. – 184 с.
5. Інноваційне розвиток економіки: модель, система управління, державна політика. Монографія / Под ред. д-ра екон. наук, проф. Л. І. Федулової. – К.: Основа, 2005.
6. Скібіцький О. М. Інноваційний та інвестиційний менеджмент: Навч. посібник / О. М. Скібіцький. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 408 с.
7. Сметанюк О. А. Методика діагностики кризи підприємства за оцінкою показників фінансового стану в умовах організаційних змін / О. А. Сметанюк // Вісник Хмельницького національного університету (Вісник Технологічного університету Поділля). – Хмельницький: ХНУ, 2005. – № 6, Т. 1. – С. 128-131.
8. Шапурова О. О. Політика антикризового управління при загрозі банкрутства / О. О. Шапурова // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 8. – С. 147-154.

Шевченко Ю.В., Сивашенко Т.В.

Национальный авиационный университет

ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИРОВАНИЯ ИННОВАЦИЙ В ПРЕДПРИЯТИИ НА СТАДИИ КРИЗИСА

Аннотация

Статья посвящена актуальному вопросу разработки методов инновационно-инвестиционного управления предприятием на этапе кризиса. В статье определены роль, задачи и методы априорного инвестирования инноваций в антикризисном менеджменте предприятий. Исследование инноваций позволит правильно оценить тенденции развития спроса и предложения, конъюнктуры рынка и сформировать оптимальную научно-обоснованную инновационную политику конкретных предприятий по реализации инновационных программ и проектов.

Ключевые слова: кризис, жизненный цикл предприятия; жизненные циклы товара, спроса, технологии; стадии жизненного цикла, «паразитическая зрелость», инвестирование, инновация.

Shevchenko Yu.V., Sivashenko T.V.

National Aviation University

PROBLEMS OF INNOVATION'S INVESTMENTS OF ENTERPRISES IN CRISIS

Summary

The article is devoted to the pressing question of working out the methods of innovative investment management in an enterprise on the stage of crisis. In this article the role, objectives and methods of investment priori innovation in crisis management. Research innovations will help to properly assess the trends of supply and demand, market conditions and to generate optimal evidence-based innovation policy specific companies to implement innovative programs and projects.

Keywords: crisis, life cycle of enterprise; life cycles of commodity, demand, technology; stages of life cycle, «parasitic maturity», investing, innovation.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

ЭКСПЛИКАЦИЯ ОППОЗИЦИИ СВОЁ – ЧУЖОЕ В РОМАНЕ В. АКСЁНОВА «ОСТРОВ КРЫМ»

Аблаева А.Т.

Крымский инженерно-педагогический университет

Статья посвящена анализу романа В. Аксёнова «Остров Крым» в имагологическом аспекте. Исследование предусматривает рассмотрение изображенного автором крымскотатарского мира, персонажей – крымских татар в преломлении оппозиции своё – чужое. Выявлен основной принцип изображения персонажей – крымских татар в романе и определена их роль в развитии сюжета произведения.

Ключевые слова: имагология, своё – чужое, В. Аксёнов, «Остров Крым», система образов, крымские татары.

Понятие *имагология* не так давно вошло в лексикон ученых-филологов. Первым в России новое направление в литературоведении стал развивать В. А. Хорев [10, с. 19]. Основное внимание в имагологии отведено изучению образа *чужого* (чужой страны, народа и т.д.) в художественной литературе как одной из форм общественного сознания. Имагология ставит своей задачей выявить «истинные и ложные представления о жизни других народов, стереотипы и предубеждения, существующие в общественном сознании, их происхождение и развитие, их общественную роль и эстетическую функцию в художественном произведении» [17, с. 23].

Новое направление в литературоведении требует от учёного не только знаний в области истории, культуры народа, страны, которые стали объектами его исследования, но и уважения и такта к ним. «В имагологическом подходе к материалу исследователю приходится обращаться как к объективным явлениям, так и к эмоционально окрашенным, часто намеренно или не намеренно деформированным» [10, с. 21].

Проблемы имагологии отражены в трудах российских ученых Е. Артемовой [2], В. Лукова [7], С. Мезина [8], А. Ощепкова [13], С. Мусиенко [10], Е. Папиловой, О. Полякова [15, 16] и др. В Украине имагологическими исследованиями занимаются Н. Ищенко [5], В. Орехов [12], Д. Наливайко [11], Н. Колошук [6] и др. Указанные исследования послужили теоретической основой анализа.

Постановка проблемы. Исследования, посвященные изучению оппозиции *своё – чужое* через призму системы образов в творчестве В. Аксёнова, отсутствуют.

Цель статьи заключается в анализе образов крымских татар в имагологическом аспекте.

Поставленная цель предусматривает решение следующих задач:

1. Выявить основной принцип изображения персонажей – крымских татар в романе и определить их роль в раскрытии сюжета произведения.
2. Охарактеризовать психологическую оппозицию *своё – чужое*, представленную в системе персонажей.
3. Определить авторское отношение к персонажам – крымским татарам.

Актуальность и новизна исследования определяются необходимостью на современном методологическом уровне собрать и систематизировать эмпирический материал, связанный с характером изображения крымских татар в романе В. Аксёнова «Остров Крым». Заполнение этой лакуны обеспечит новый аспект осмысления крымскотатарского мира в его различных проявлениях – политическом, социологическом, культурном и других.

Ученые не пришли к однозначному выводу относительно жанра этого произведения: оно представляет собой синтез утопии и антиутопии. По некоторым формальным признакам произведение можно отнести к жанру фантастики – Крым представляется островом в бассейне Чёрного моря: отступающая Белая армия разрушила перешеек, соединявший полуостров с материком. Роман рассматривают также в аспекте альтернативной истории, главная специфика которой заключается в стремлении автора рассмотреть ход исторического процесса с внесенными в него изменениями – в рамках модели «что было бы, если...» [4, с. 134].

Роман создавался в 70-х годах, был завершён летом 1979 г. в Коктебеле. Как известно, в те годы на полуострове не было крымских татар: они подверглись тотальной депортации в мае 1944 года. Тем не менее крымскотатарский мир нашел своё отражение в содержании романа.

Система персонажей в романе представлена людьми разных национальностей и возрастов. Самые молодые относят себя к новой формации *яки*, «составленной из потомков татар, итальянцев, болгар, греков, турок, русских войск и британского флота» [1, с. 26]. Говорят представители этой «нации» на искусственном языке-жаргоне – смеси русского, английского и крымскотатарского языков: само слово *яки* сформировалось из тат. *якши* + англ. *о'кей*; ср. также *холитуй* < англ. *холлидэй* + тат. *сабантуй* 'праздник'.

Крымскотатарский мир представлен небольшим количеством персонажей: *яки* Маста Фа (он же Мустафа), темнокожая певица Заира, садовник Карим, безымянные отец Мустафы, «исламский руководитель татарского народа Крыма» и советник по печати ханского двора.

В центре внимания автора находится экспансивный 20-летний Маста Фа – потомок Ахмет-Гирея, сына крымского хана: *Скосил глаза вправо – вдохновенное, с пылающими глазами лицо юного татарчонка. Мустафа, подумал Лучников, вот как его зовут. Какой же он яки – настоящий крымский татарин, может быть, с каплей греческой крови. Они сейчас все переделывают свои имена, формируют нацию, наивные ребята – мой Тон Луч, этот Маста Фа...* [1, с. 328].

Особый интерес автора к крымскотатарскому миру проявляется в использовании им языковых средств, «притягивающих» внимание читателя: *мы здесь, на Острове, все, и даже* (выделено мной – А.А.) *татары* <...> [1, с. 280]; *Коренное население, то есть крымские татары, конечно* (выделено мной – А.А.), *будут нетронуты* <...> [1, с. 320]. О присутствии крымских татар на полуострове говорит разного типа крымскотатарские онимы: топонимы – *Карачель, Бахчи Эли, Альма-Тархан,*

Ак Мечеть, Сары-Булат, Кучук-Узень, Туак, Капсихор, антропимы: Мустафа, Заира, Карим, Ахмет-Гирей. В тексте встречаются слова и выражения из крымскотатарского языка: *якийи* 'хорошо', *кара кизим* 'черная дочка', а также слова, называющие исламские реалии: *мулла*, *минарет*, *гяур* и т.д. Автор подчеркивает и традиционное почитание старших у крымских татар (один из постулатов ислама): *Знайце, что не плюю вам в лицо только из-за уважения к вашему возрасту* [1, с. 419], – говорит Мустафа Андрею Лучникову.

На первый взгляд концепт *чужое* по отношению к крымским татарам в романе не эксплицирован, их с персонажами-русскими объединяют общие политические взгляды, формирующаяся культура яки, их «новояз»: *<...> мы здесь, на Острове, все, и даже татары, каким то образом причисляем себя к русской культуре* [1, с. 280]. Свои русские, с которыми Мустафа был объединен общей «островной» идеей, после её краха становятся ему *чужими*. *Мусульманин не должен принимать участия в варварских забавах гяуров. Затем и отец, богатейший плантатор, выгнал сына: иди к своим (выделено мной – А. А) русским!* [1, с. 399]. Когда идеология яки начала распадаться, между русским и татарским мирами возникает конфликт, выраженный в реплике Мустафы лексикой и синтаксисом противостояния: *Вы – русские! Я татарин!* [1, с. 328].

В Мустафе просыпается национальное самосознание, он ощущает свою индивидуальность и причастность к крымскотатарскому миру; он уже не считает себя яки, теперь русские для него *чужие*: *Я Мустафа, а не Маста Фа, – яростно говорил он. – К черту яки! В жопу русским! <...> Я татарин! – Клокочущая крымская речь, перепутанные англо русско татарские экспрессии, плевок под ноги* [1, с. 419]. Вспышка гнева, однако, в Мустафе быстро гаснет: он извиняется перед Лучниковым, рассказывает о судьбе его сына Антона и даже обращается к нему, используя крымскотатарскую этикетную форму, выражающую уважение: *Прости меня, Андрей ага, – прокричал Мустафа. – У меня был нервный срыв* [1, с. 421].

Вплоть до конца романа Мустафа находится рядом с Лучниковым, он выражает ему свое восхищение, но всё же не разделяет его политических взглядов: *Я знаю вашу концепцию, ага, – сказал Мустафа, – следил за всеми вашими речами. Не понимаю. Извините, я преклоняюсь перед вами – человеком, спортсменом, мужчиной, но, когда я думаю о вашей концепции отвлеченно, вы представляетесь мне горбатым и злобным уродом из подвалов Достоевского...* [1, с. 426].

Особое отношение автора к персонажам – крымским татарам проявляется не только на текстовом, но и подтекстовом уровнях. Вот, например, информация о действиях крымскотатарского хана: *Пресс-конференция в Бахчисарае. Советник по печати ханского двора делает заявление журна-*

листам. Его высочество исламский руководитель татарского народа Крыма призывает своих подданных голосовать за Союз Общей Судьбы и выражает уверенность, что в составе великого Советского Союза Крым сможет внести более солидную лепту в движение неприсоединения, укрепить антиимпериалистический фронт своих братьев по вере [1, с. 380]. Приведённый выше дискурс представляет собой свёрнутую стилистическую фигуру – антитезу, второй член которой, не выраженный в тексте, а извлечённый из подтекста путём выводного следствия, может быть «прочитан» искушённым, знающим историю читателем как выражение сочувствия многострадальному крымскотатарскому народу, имевшему в прошлом свою великую государственность (Крымское ханство, 1441–1783 гг.).

В одном из последних эпизодов главный герой ласково треплет юношу-татарина по щеке: *В последний момент он поймал на себе взгляд юноши и не увидел в нем ни презрения, ни гнева, а только лишь щенячью тоску* [1, с. 419]. Во взаимопонимании зрелого политика Андрея Лучникова и юного татарина Мустафы угадывается перспектива их возможного единения против общего врага.

Отношение автора к изображённым в романе персонажам – крымским татарам можно интерпретировать как положительное. Как человек, близкий к диссидентскому движению, В. Аксёнов не мог не знать о трагедии крымскотатарского народа, в одночасье лишённого родины и своей государственности (Крымская Автономная Республика, 1921–1945 гг.), рассеянного по разным регионам Советского Союза и обречённого на тотальную ассимиляцию. Думается, что пребывание автора в Крыму в момент завершения работы над романом, где всё напоминало о татарах (ср. Чичибабинское: *Как непристойно Крыму без татар!*), во многом способствовало обострению его внимания к трагедии коренного народа Крыма.

Существует мнение, что образ Андрея Лучникова, являясь собирательным, всё же имеет некоторые черты, связывающие его с автором: авантюризм, род занятий, политические взгляды [3]. Следовательно, отношение протагониста к крымским татарам может быть экстраполировано на автора.

Таким образом, в романе «Остров Крым» персонажи – крымские татары выполняют сюжетобразующую функцию, участвуя во многих ключевых, кульминационных моментах повествования, а также служат экспликацией концептуальной оппозиции *своё – чужое*, которая претерпевает к концу романа значительную трансформацию. Структурообразующая и аксиологическая функции оппозиции *своё – чужое* способствуют объёмному осмыслению разнообразных проявлений крымскотатарского мира. Отношение В. Аксёнова к крымским татарам можно интерпретировать как сочувственное, о чем говорит выражение авторского «я» на текстовом и подтекстовом уровнях.

Список литературы:

1. Аксёнов В. П. Остров Крым / В. П. Аксёнов. – М.: ЭКСМО, 2010. – 448 с.
2. Артемова Е. Ю. Культура России глазами посетивших ее французов (последняя треть XVIII века) / Е. Ю. Артемова // Под ред. Л. Н. Пушкарева. – М., 2000. – 178 с.
3. Балужева А. Василий Аксёнов «Остров Крым» [электронный ресурс] / А. Балужева // Комсомольская правда. – Режим доступа: <http://m.kpru/daily/26248.3/3128278/>
4. Воробьёва С. Ю. «Остров Крым» В. Аксёнова: эстетика комикса / С. Ю. Воробьёва // Сопоставительная филология и полилингвизм: материалы IV Международной конференции. Том 2. Аксёновские чтения (Казань 26–29 ноября) 2013 / Под ред. Т. Г. Прохоровой. – Казань: Казанский государственный университет, 2013. – С. 4–11.

5. Дадаян Э. Г. Роман В. П. Аксенова «Остров Крым» как альтернативная антиутопия / Э. Г. Дадаян // Университетские чтения – 2009 [материалы науч.-метод. чтений ПГЛУ] / отв. ред. З. А. Заврумов. – Пятигорск: ПГЛУ, 2009. – С. 133–137.
6. Ищенко Н. А. Перо сильнее, чем клинок. Мифология крымской войны 1853 – 1856 годов в литературе Великобритании второй половины XIX века: монография / Н. А. Ищенко. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2007. – 324 с.
7. Колошук Н. Г. «Свои» и «чужие» в романе И. Сельвинского «О, юность моя!» (имагологический аспект) / Н. Г. Колошук // Вестник Крымских чтений И. Л. Сельвинского. Симферополь: Бизнес-Информ, 2013. – Вып. 10. – С. 48–67.
8. Луков В. А. Россия и Европа: диалог культур во взаимном отражении литератур / В. А. Луков // Знание. Понимание. Умение. – М., 2007. – № 1. – С. 124–131.
9. Мезин С. А. Стереотипы России в европейской общественной мысли XVIII века / С. А. Мезин // Вопросы истории. – Волгоград, 2002. – № 10. – С. 148–157.
10. Михальская Н. П. Образ России в английской художественной литературе IX–XIX вв. / Н. П. Михальская. – М., 1995. – 257 с.
11. Мусиенко С. Ф. Имагология в интерпретации В. А. Хорева / С. Ф. Мусиенко // Лингвистика и методика в высшей школе. Вып. 4: сб. науч. ст. : 80-летию Виктора Александровича Хорева посвящается / – Гродно: Типография Зебра, 2012. – С. 19–43.
12. Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність. Українська література в контексті європейського літературного процесу. – К., 1988. – 394 с.
13. Орехов В. В. Русская литература и национальный имидж. (Имагологический дискурс в русско-французском литературном диалоге первой половины XIX века) / В. В. Орехов. – Симферополь: АнтиквА, 2006. – 608 с.
14. Ощепков А. Р. Имагология / А. Р. Ощепков // Знание. Понимание. Умение. – М., 2010. – № 1. – С. 251–253.
15. Папилова Е. В. Имагология как гуманитарная дисциплина / Е. В. Папилова // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. Филологические науки. – 2011. – № 4. – С. 31–40.
16. Поляков О. Ю. Имагология в междисциплинарном научном пространстве [Текст] / О. Ю. Поляков // Вестник ВятГГУ. – 2008. – № 4(2). – С. 8–10.
17. Поляков О. Ю. Имагология и компаративистика (о национальных стереотипах в диалоге культур) [Текст] / О. Ю. Поляков, О. А. Полякова // Русско-зарубежные литературные связи. Вып. 4: межвуз. сб. науч. тр. / [под ред. Н. М. Ильченко]. – Н. Новгород: НГПУ, 2010. – С. 170–172.
18. Хорев В. А. Имагология и изучение русско-польских литературных связей / В. А. Хорев // Поляки и русские в глазах друг друга. – М.: Индрик, 2000. – С. 22–32.

Аблаева А.Т.

Кримський інженерно-педагогічний університету

ЕКСПЛІКАЦІЯ ІМАГОЛОГІЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ СВОЄ – ЧУЖЕ В РОМАНІ В. АКСЬОНОВА «ОСТРІВ КРИМ»

Анотація

Стаття присвячена вивченню роману В. Аксенова «Острів Крым» в імагологічному аспекті. Дослідження передбачає аналіз зображення автором кримськотатарського світу, персонажів – кримських татар в переломленні опозиції своє – чуже, виявлення основного принципу зображення персонажів – кримських татар у романі та визначення їх ролі й місця у творі.

Ключові слова: імагологія, своє – чуже, В. Аксенов, «Острів Крым», система образів, кримські татари.

Ablaeva A.T.

Crimean Engineering and Pedagogical University

EXPLICATION OF IMAGOLOGICAL OPPOSITION «OWN» – «ALIEN» IN V. AKSYONOV'S NOVEL «OSTROV KRYM»

Summary

The article is dedicated to the study of V. Aksyonov's novel «Ostrov Krym» in an imagological aspect. The research involves an analyses of the author's depiction of a Crimea Tatar world, Crimean Tatar characters in interpretation of an opposition «own» – «alien», identification of the main principle of characters depiction – Crimean Tatars in the novel and determination of their role and place in the literary work.

Keywords: imagology, own-alien, character system, Ostrov Krym, V. Aksyonov.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЧИСЕЛ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Ахмади М., Карампур Р.
Университет «Тарбиат Модарес»

Фарсадманеш С.
Тегеранский университет

В статье проведен компаративный анализ использования чисел во фразеологизмах в русском языке и фарси. Исследована роль культурно-религиозного фактора в формировании устоявшихся фразеологизмов с использованием целых чисел в России и Иране. Раскрыто значение и особенности употребления т.н. «священных» цифр (1, 2, 3, 4, 7 и т.д.). Выделены общие характеристики и отличающиеся свойства употребления числительных во фразеологизмах русского и персидского языков.

Ключевые слова: русский язык, персидский язык (фарси), числа, числительные, фразеологизмы, пословицы, поговорки, культура, религия.

Актуальность темы. В основе языкового употребления русского и персидского народов, как и большинства наций мира, находятся именно натуральные числа. Натуральные числа дословно переводятся с латыни как «естественные» числа. Существует выражение, согласно с которым натуральные числа созданы Богом, а другие числа являются производением человеческого воображения. Следует также отметить, что натуральные числа – древнейшие числа, которые стали использовать люди, в первую очередь при счете.

Кроме этого, в языковой культуре русского и персидского народов сложилось понятие «целые числа» возникшее в противоположность числам, которые обозначают «нецелые» количества, – то есть дробям. Целые числа образуются на основе натуральных с помощью введения новых понятий и обозначений: нуля и отрицательных чисел, то есть таких количеств, прибавляя к которым положительные количества (которые оказываются натуральными числами) мы получаем ноль.

Целью данной статьи является компаративный анализ употребления чисел во фразеологизмах русского и персидского (фарси) языков.

Состояние изучения темы. Исследование роли чисел во фразеологизмах, пословицах и поговорках русского языка осуществлялось Е. Арсентьевой [1], В. Колесовым [6], А. Мокиенко [10], М. Худяковой [11], а персидского языка – М. Ахмади [2], Д. Баба-заде [3], Г. Голевой [5], А. Короглы [7]. Вместе с тем сравнительный анализ употребления цифр в русских и персидских фразеологизмах все же является в значительной степени «terra incognita» для отечественной науки.

Изложение основного материала статьи. Категория количества как средство или инструмент раскрытия объективных закономерностей – лишь один аспект его функционирования. Другой, не менее важный и тесным образом с ним связанный, – роль категории количества в изучении человеческого мышления. Согласно с мнением Т.Я. Фроловой, его усовершенствование и развитие категории количества шли параллельно и представляли, в сущности, разные стороны единого процесса [12, с. 31].

В древнерусском языке слово «число» означало «знак», «символ», «понятие», «идея». Под словом «числить» понимали в те времена «значить», «думать», а также «записывать что-то с помощью знаков», «делать определенные действия со знаками».

В ходе истории России постепенно расширялся набор всех известных чисел. Появление новых видов чисел и исчисления тесно связано с развитием российского общества и сознания русского народа. Вместе с тем, на каждое расширение числовой системы можно смотреть не только с мировоззренческой, но и с математической точки зрения, обосновывая такое расширение, как правило, рас-

ширением возможностей выполнять некоторую математическую операцию.

Стержень числительной системы представляют количественные числительные; они могут быть расположены в один ряд, где каждое следующее числительное обозначает число, которое больше предыдущего на единицу. Числительные представляют большую типологическую общность не только в пределах русского языка, а и во многих других языках народов, которые вошли в орбиту современной цивилизации. В частности это касается персидского языка (фарси).

Общим для русского и персидского языков является то, что все огромное, теоретически безграничное количество чисел выражается с помощью ограниченного набора первичных лексических элементов – простых числительных, или так называемых узловых (названия чисел первого десятка, названия сотни, тысячи, миллиона и нескольких следующих классов) и образованных от них сложных; основную же массу числительных представляют определенным образом построенные синтаксические соединения из этих простых и сложных слов.

Что мы точно знаем, это что сначала числа существовали в ограниченном количестве. Вначале люди могли считать только до двух и для чисел существовали границы. К примеру, когда-то во многих регионах считали только до 6. То есть считали до 6, а после говорили «много». До сих пор в некоторых языках «семь» означает «много». В языке фарси есть такая пословица: «семь раз отмерь, и один раз оторви». Здесь дословно не имеется в виду повтор действия в количестве семи раз, значит «после многочисленного повторения получен результат действия». В русском языке тоже есть пословица, означающая, что «семь человек не будут ждать одного человека», и здесь также имеется в виду, что «много» человек не будут ждать одного. Также, в различных сказаниях и рассказах выражения «семь морей», «семь земель», «семь небес», «семь железных лаптей» и т.д. отражают большое количество чего-то.

Числительные в составе фразеологической единицы русского языка и персидского, реализующие количественно-пространственное значение, семантически существенно различаются. В результате полной десемантизации компонентов числительных, они утрачивают свою количественную семантику и приобретают качественную. Компоненты числительных в составе фразеологической единицы могут также реализовывать комбинированные значения, которые возникают на периферии семантических полей количества и качества.

Пословицы, поговорки, другие жанры демонстрируют определенную специфику функционирования чисел. Внешним проявлением этой специфи-

ки, прежде всего является традиционность тех же «магических» чисел – один, два, три, четыре, семь.

Роль чисел в формировании национальной специфики устойчивых словосочетаний, пословиц и поговорок России и Ирана достаточно значительна.

Согласно с оценками иранских ученых, число 1 в древних верованиях иранцев – кодированное обозначение Бога, 2 – показывает нам структуру и природу сотворения мира, 3 – показывает сотворение и явление вселенной,

4 – обозначает четыре стихии, 5 – обозначает пять чувств человека, 6 – передает тот факт, что все явления в мире имеют шесть направлений, 7 – среди всех чисел обладает самым большим применением, ценностью и связью с верованиями и убеждениями, 8 – связано с раем, 9 – священное число. Что касается число 100 в иранской символике, то это знак совершенства [2, 3, 7].

В русском языке числительное 1 представляет собою значение маленького количества, а также первоочередности. Числительное 2 реализует в семантике фразеологической единицы значение определенного количества, то есть собственные значения числительных. Компонент числительное 4 реализует семантику неопределенно-большого количества. В составе фразеологизмов, пословиц и поговорок в русском языке число 5 присутствует достаточно и потому заслуживает отдельного рассмотрения; число 6 имеет очень ограниченную функцию, а 8 почти не появляется; числа 7 и 9, в отдельных случаях и 10, чаще всего имеют одинаковые функции и рассматриваются на одинаковом уровне. Среди других чисел, только 10 имеет большее количество функций: находясь в основе механического счета, 10 мотивирует значение целостности.

Анализируя употребление чисел в пословицах и поговорках в персидском языке, а также в сравнении их с русским языком, безусловно можно найти большое количество похожих характеристик. Впрочем, значительным является и объем различий между двумя языками:

Число 1: как в русском языке, так и в персидском языке в большинстве пословиц и поговорок единица означает что-то очень малое, незначительное. Однако в персидском языке характер поговорок более аллегоричен, в то время как русские поговорки более приземлены. Несмотря на то, что единица – изобретение математиков, в древних текстах Ирана слово «один» употребляется нечасто и означает нечто неделимое, целостное, такое, как Бог, Космос, Вселенная.

Число 2: как видим, и в русском языке, и в персидском много пословиц и поговорок с числом «два» фактически дублируют друг друга. Впрочем, восточные поговорки более витиеватые.

В магии чисел двойка предусматривает деление на свет и тьму. Это знак сравнения одного с другим. А еще двойка – символ взаимоотношений и взаимодействия человека с окружающим его миром.

Число 0: как и в случае с «двойкой», в пословицах и поговорках с цифрой «три» в русском языке и персидском языке достаточно много общего. Впрочем, эмоциональный контекст персидских фразеологизмов значительно более высокий.

И в русском языке, и в персидском языке, три – первое число в магическом ряду. Оно открывает настоящий магический счет, с ним появляется что-то действительно новое. Время мы делим на три – прошлое, настоящее, будущее, пространство мы делим на три – ширину, длину, высоту. Число три у русского народа священное, а у персидского – уважаемое.

Число три распространено и в русском, и в персидском народном фольклоре – три брата, три сестры, три пути для богатыря у камня и т.д.

Число 4: Роль четверки и в персидских, и в русских пословицах и поговорках довольно сложная. В основном она употребляется когда идет описание

сторон света, стен дома, каких-либо направлений. Следует отметить, что персидские поговорки содержат больший религиозный контекст, чем русские.

Можно сказать, что четыре указывает на наличие твердой, мощной основы. Убрав одну или несколько цифр, эта основа будет разрушена.

Число 5: Цифра пять достаточно часто употребляется и в персидском, и в русском народном фольклоре. Это связано с ее важным значением. Пять – это отличная оценка, пять – это круглая сумма денег, это символ свободы. Пятиконечная звезда – это как символ парящего человека, человека, не привязанного рамками и догмами.

Пятерка отличается самодостаточным характером – ведь на руке пять пальцев, пять человек – это уже достаточно большой коллектив.

Число 6: В русском языке и в персидском языке цифра шесть не имеет такого позитивного значения, как соседствующие с ней пять и семь. В шестерке чувствуется какая-то незавершенность, незаключенность. Шесть – это много, причем слишком много. Шестерка – так с негативным оттенком говорят о человеке, который на посылках.

Число 7: Семь и в персидском, и в русском фольклоре – счастливое число (впрочем, в Иране оно употребляется с намного более религиозным контекстом, чем в России). Вместе с тем, семь – самое «путаное» число на свете. Семерка – число, которое используется, чтобы указать на что-то необычное, даже сверхъестественное. Число 7 – символ обновления. В глубокой древности это число долгое время считалось неопределенно большим количеством. К тому же, семерка – это счастливое число.

Число 8: В целом, цифре восемь и в иранском, и в русском фольклоре отводится позитивно значение, с ней сравнивается еда и предметы быта. Восемь – это два раза по четыре, поэтому в пословицах она сравнивается с четырьмя. Цифра 8 на вид является чем-то завершенным, универсальным и самодостаточным. Кроме всего прочего, это еще и перевернутый символ бесконечности (∞).

Число 9: это три раза по три, что уже само по себе определяет важность цифры 9. Три поколения в семье (мама, папа и ребенок) – это 9. Беременность длится 9 месяцев три триместра. Ребенка с трех лет обучали житейским премудростям, с шести лет – работе по хозяйству, с девяти лет – ориентировали на создание семьи (получается, что три раза по три года – это цикл взросления человека).

Число 10: Возможно, что и в русском, и в иранском фольклоре цифра десять – самое употребляемое число. Десять – это определенная завершенность, определенный этап. Цифру десять часто связывают с чем-то многочисленным, чем-то противоположным единицы. Десять – это много, то есть немало, как в предыдущих числах.

Число 13: в персидском языке, и в русском языке пословица и поговорка с числом 13 довольно мало (меньше, чем с другими числами). Эти крылатые выражения не похожи на пословицы и поговорки с другими числами. Число 13 простое и делится только на себя и единицу. Суеверия, связанные с числом 13, оказались наиболее устойчивыми и получили наибольшее распространение.

Несчастливый характер числа 13 еще и потому что оно идет после счастливого (а в Иране еще и священного) числа – 12 (дюжины). Часто в пословицах и поговорках 13 противостоит дюжине.

Число 40: В отличие от пословиц и поговорок с другими числами, фразеологизмы с числом 40 в русском языке имеют значительную религиозную нагрузку. Ведь число 40 является священным числом в православии (сорокоуст, сорок дней после смерти и т.д.), а значит – и сознании русского народа. Про Иран такого нельзя сказать.

Из перечисленных пословиц мы видим, что сорок как правило сравнивают с возрастом человека. Сорок лет – это уже опытный мужчина (в тоже

время у женщин это конец молодости). Сорок – это десять раз по четыре. Кроме того, стойкой формой является сорок сороков (то есть очень много).

Число 100: И в России, и в Иране 100 – число, выражающее полное совершенство (10x10). Эра делится на столетия. Число 100 состоит из единицы и двух нулей. Цифра 1 языка чисел переводится как «энергия». Цифра 0 переводится как «созревание» или «засыпание» энергии.

Следует отметить, что в пословицах и поговорках цифра 100 как правило означает какую-то завершенность, а также возраст 100 лет – преклонные года.

Тысяча (1000) – одно из самых «сакрализованных» чисел. Тысяча – число сознательного проявления «я» (в силу своей «многочисленности»). Это число имеют те, кто знает путь и каждый день движутся к намеченной цели, осознавая необходимость очищения. Как правило, такие люди достигают высокого духовного развития и видят плоды своего труда. Во многих религиях (в том числе в православном христианстве и исламе) число 1000 почитается как воплощение священного духовно-энергетического центра человека.

Выводы. Вера, убеждения и мировоззрение каждой нации коренятся в ее прошлом и ее истории и является продуктом мысли и действий представителей общества на протяжении времени. Иран и Россия по причине своего особого географического положения являются связным мостом между странами Запада и Востока и поэтому представляют собой места столкновения и обмена идеями, убеждениями, обычаями и традициями различных наций.

И в русском языке, и в фарси числительное как часть речи является распространенным в пословицах, поговорках. Употребляются как количественные, так и порядковые числительные. Например, числи-

тельное один может иметь значение как конкретного числа, так и неопределенности, со значением какой-либо расчлененности или отсутствия единства. Два – символ движения, направленности к обновлению, противоположное началам и борьбе. Число четыре обозначает жизненный цикл человека (детство, юность, зрелость, старость), существует четыре состояния видимого бытия (утро, день, вечер, ночь; весна, лето, осень, зима). Семь – символ святости, потому что включает в себя троицу (три) в христианстве, Творца мира в исламе, и «четверку», как символ прочности созданного Богом мира.

В целом, пословицы, поговорки, другие жанры демонстрируют определенную специфику функционирования чисел. Внешним проявлением этой специфики есть прежде всего является традиционность тех же «магических» чисел и для русского, и для персидского языка – один, два, три, четыре, семь.

Итак, мы приходим к выводу, что пословицы, поговорки, другие жанры демонстрируют определенную специфику функционирования чисел. Внешним проявлением этой специфики, прежде всего, является традиционность тех же «магических» чисел – один, два, три, четыре, семь. Числительные формы в разговорном языке нередко используют и как средство гиперболизации: сто раз надо напоминать; тысячу раз говорили тебе и т.п.

Безусловно, русский язык и фарси относятся к разным языковым группам и даже языковым семьям, что определяет различные формы употребления числительных во фразеологизмах. Вместе с тем, нахождение как России, так и Ирана на перекрестке самых разных культур («мост» между Востоком и Западом) обусловило много общих характеристик взаимодействия числительных для передачи менталитета народа в устоявшихся выражениях.

Список литературы:

1. Арсентьева Е. Ф. Фразеология и фразеология в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков) / Е. Ф. Арсентьева. – Казань, 2006. – 245 с.
2. Ахмади М. Особенности обучения русским фразеологизмам в иранской аудитории на начальном этапе // Razhuhesh-eZabaneha-yeKhareji: 2009.
3. Баба-заде Д. Г. Русская фразеология в иранской аудитории / Д. Г. Баба-заде. – Т. : САМТ, 2009. – 156 с.
4. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М.: Знак, 2008. – 656 с.
5. Голева Г. С. Фарси-русский фразеологический словарь / Г. С. Голева. – М.: Грааль, 2000. – 648 с.
6. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте / В. В. Колесов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007. – 624 с.
7. Короглы А. А. Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова / А. А. Короглы. – М.: Наука, 1973. – 614 с.
8. Летючая Л. П. Стилистическая маркированность различных видов субъективно-оценочных образований / Л. П. Летючая // Система и структура восточнославянских языков: Сб. науч. трудов. – К.: Т-во «Знание» України, 2003. – С. 70-76.
9. Лукинова Т. Б. О происхождении и семантике собирательных числительных / Т. Б. Лукинова. // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 2000. – № 5-6. – С. 34-38.
10. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / Под ред. В. М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2005. – 635 с.
11. Фразеологизмы русского языка / сост., предисл. М. Ф. Худякова. – Екатеринбург : Уральское изд-во, 2009. – 208 с.
12. Фролова Т. Я. Русский язык / Т. Я. Фролова, М. Г. Маркина-Гурджи. – К.: Грамота, 2013. – 63 с.

Akhmadi M., Karampur R.
Tarbiat Modares University
Farsadmanesh S.
Tehran University

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF USE NUMBERS IN RUSSIAN LANGUAGE PHRASEOLOGY IN AND PERSIAN

Summary

The research paper contains comparative analysis of using numbers in Russian and Farsi phraseologisms. The role of cultural and religious factor in the formation of established phraseologisms with the use of integer numbers in Russia and Iran is studied. The meaning and specifics of use of the so called sacred numbers (1, 2, 3, 4, 7 etc.) is covered. The general characteristics and distinctive features of using of numerals in Russian and Persian languages are singled out.

Keywords: the Russian language, the Persian language (Farsi), numbers, numerals, phraseologisms, proverbs, sayings, culture, religion.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ-ЧИСЛІВНИКОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Швець А.О.

Університет Марії Кюрі-Скłodовської

У пропонованій статті досліджено фразеологізми із компонентом-числівником в українській та польській мовах. Проаналізовано вибрані фразеологічні одиниці та з'ясовано специфіку їхньої семантики й особливості функціонування. Подаються спільні та відмінні значення фразеологізмів з числовим компонентом у вибраних мовах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологізм, числовий компонент, числівник, семантика.

Постановка проблеми. Особливим способом розуміння і осмислення дійсності є фразеологічні одиниці, під якими розуміють відтворювані в мовленні, стійкі за своїм складом, структурою і значенням словосполучення або речення, що виконують номінативно-характерологічну або комунікативно-евристичну функцію. В мовних формулах (фразеологізмах) закарбований моральний досвід народу, його дух і побут, його світогляд і світовідчуття. Через мовну модель, через конкретний мовний образ оцінюються предмети і явища дійсності, події і ситуації [3, с. 111-112].

Потребою виявлення, систематизації та порівняльно-зіставного вивчення фразеологічних одиниць із компонентом-числівником української та польської мов зумовлена актуальність обраної теми.

Фразеологічний матеріал зібрано шляхом вибірки з фразеологічних словників української мови, зокрема «Фразеологічний словник української мови» під ред. В.Д. Ужченко [9], «Словник фразеологізмів української мови» / Уклад.: В.М. Білоноженко [6]. Фразеологічні словники польської мови, зокрема «Powszechnego Słownika Frazeologicznego» pod red. A. Bernackiej [4], «Słownika Frazeologicznego Języka Polskiego» S. Skorupki [5], «Wielkiego słownika frazeologicznego» pod red. A. Łatuska [8], та «Nowego Słownika Języka Polskiego» pod red. E. Sobol [3].

Аналіз досліджень і публікацій. Питання про вивчення стійких сполучень слів у спеціальному розділі мовознавства – фразеології, був поставлений в навчально-методичній літературі ще в 20-40-х р. у роботах Е.Д. Поліванова, С.И. Абакумова, Л.А. Булаховського. Вивчення фразеології стимулювалося лексикографічною практикою, з одного боку, а з іншого боку – роботами Виноградова, у яких були поставлені питання про основні поняття фразеології, її обсягів і задач. У 50-х роках головна увага приділялася питанням подібності і розходжень фразеологізмів зі словом і сполученням слів; проблематика фразеології вичерпувалася в основному з'ясуванням критеріїв фразеологічності й уточненням основ класифікації фразеологізмів. З кінця 50-х років намітилася тенденція системного підходу до проблем фразеології, розробляються питання, пов'язані з описанням фразеологізмів як структурних одиниць мови (А.І. Смирницький, О.С.Ахманова). 60-70-і роки в розвитку фразеології характеризуються інтенсивним розробленням власне фразеологічних методів дослідження об'єктів фразеології, заснованих на ідеях системно-рівневого аналізу фактів мови (В.Л. Архангельський, Н.Н. Амосова, В.П. Жуков, А.В. Кунін, М.Т.Татієв), вивченням системної організації фразеологічного складу (И.И. Чернишова, Н.М. Шанський) і його розвиток (В.Н. Мокієнко, Ф.Н. Попов, А.І. Федоров). Особлива увага приділяється семантиці фразеологізмів, і її номінативному аспекту (В.Н. Телія), фразеоутворенню в його динаміці (С.Г. Гаврін, Ю.А. Гвоздарев), ознаками

сполучуваності слів-компонентів (М.М. Копиленко, З.Д. Попова), зіставно-типологічному вивченню фразеологічного складу (Ю.Ю. Аваліані, Л.І. Розейзон), а також розробленню опису фразеологізмів у словниках (А.М. Бабкін, А.И. Молотков) [2, с. 207].

Мета статті. Головною метою даної роботи є висвітлення особливостей фразеологізмів із числовим компонентом в українській та польській мовах та здійснення їх комплексного аналізу, а також опис основних тематичні розрядів в колі даних ФО та аналіз лексико-семантичних та функціональних особливостей цих ФО в українській та польській мовах.

Виклад основного матеріалу. У ході розвитку лінгвістичної науки існували різні, часто прямо протилежні думки про числівник – його виникнення, природу й функціонування в мові. До певного часу числівник не виділявся як особлива частина мови. І лише М. Ломоносов, що поклав початок науковому вивченню російської мови, визначив його у своїй «Російській граматиці» як окремий розділ слів.

Числа завжди викликали інтерес дослідників, тому що саме вони вносили гармонію та порядок у все, що відбувалося у всесвіті. Числа пронизують собою будь-яку культуру, угруповують у смислові блоки закладену в неї інформацію, полегшуючи тим самим завдання передачі знань з покоління в покоління незалежно від того, чи існує в цій культурі писемна або тільки усна традиція.

Поняття числа й фігури взяті не звідки-небудь, а тільки з реального світу. Десять пальців, на яких люди вчилися лічити, тобто робити першу арифметичну операцію, є чим загодно, тільки не продуктом вільної творчості розуму. А до того був довгий шлях розвитку числівникової системи, причому фразеологізми найбільше ввібрали до свого складу саме назви першого десятка: *jak dwie kropli wody; siedzieć w czterech ścianach; piąte przez dziesięć; dwa grzyby w barszcz; dwa bieguny; dziesięć tuza, i серед них деякі – одиничні: ósmy cud świata* [4; 5].

Функціонування фразеологізмів з компонентами-числівниками проілюструємо наступними прикладами:

Фразеологізми з компонентом **нуль**: *абсолютний нуль / kompletne zero* – «нікчемна і непотрібна людина»; *з нуля* – «з нічого, без попередньої основи; від самого початку»; *нуль без пальчик* – «нічого не вартий, не має ніякої ваги, ніякого значення; ніщо», *ograniczyć, zredukować się do zera; ostrzyć kogo na zero; spaseć, zmaieć do zera*.

Фразеологізми з компонентом **один**: *один одного вартий / Муж та дружина – одна сатана / Один в один / z jednej gliny (ulepieni)* – «подібний до кого-небудь своїми поглядами, думками, соціальним становищем, характером, поведінкою», *не один пуд солі з'їсти / jesc chleb z jednego pieca* – «довгий час прожити разом», *за одним махом / jednym cięgiem* – «за один раз», *в одній упряжці / jechać na jednym wozku* – «спільно, заодно з ким-небудь діяти, одному туди», *бити в одну*

точку / *wrzucas do jednego worka, wrzucisz, na jedno kopyto* – «триматися чогось одного; твердо стояти на чомусь одному», *стризти під одну гребінку / byc z kims jednego zdania* – «однаково оцінювати всіх або багатьох», на перший погляд (позір) / *na pierwszy rzut oka* – «на основі поверхового ознайомлення з чимсь, не вникаючи в суть», *перша ластівка / pierwsza jaskółka* – «початковий у появи кого-, чого-небудь», на єдиному (одному) диханні / *jednym tchem* – «не відволікаючись, швидко, при повній узгодженості всіх ланок, компонентів», на рівній (одній) нозі / *na jednej nodze* – «як рівний з рівним», сам на сам / *sat na sat* – «один, без нікого», сам один / *sat jak palec* – «без нікого». Деякі ФО не мають відповідників в польській мові: *співати в один голос* – «говорити те саме», *міряти на один аршин* – «оцінювати, характеризувати і т. ін. кого-, що-небудь із свого погляду, за власними критеріями, суб'єктивно», *один бік медалі* – «частина або половина якоїсь справи», *під один ранжир* – «нехтуючи індивідуальними рисами; однаково», на одній ноті – «одноманітно, монотонно», на одному подихові (легко, без труднощів), на одну понюшку – «зовсім мало», *перша рукавичка* – «чемпіон з боксу», *перша скрипка* – «основна, найважливіша роль у чому-небудь, у якійсь справі», *першого призову* – «один із перших учасників чого-небудь і зачинатель, фундатор», *зв'язувати в одне ціле* – «осягати розумом сказане, знаходити суть, розуміти», *ставати / стати в (один) ряд з ким – чим* – «досягати певного рівня, дорівнювати чомусь. ФО польської мови: *jeden diabeł* – «один чорт», *postawić wszystko na jedną kartę* – «поставити все на одну карту», в українській мові маємо: *ставити / поставити на карту* – «ризикувати чим-небудь заради певної мети, успіху, на *palcach jednej ręki można coś piliczyć* – «чогось дуже мало», *jednym uchem* – «одним вухом почути», в українській мові маємо: одним вухом почує – другим усе випустить – «неуважно».

Фразеологізми з компонентом **два**: *Сидіти на 2 стільцях* (між двома стільцями, між двох стільців). / *siedzieć na dwóch stołkach* – «дотримуватися одночасно протилежних, несумісних поглядів, думок і т. ін. на що-небудь», *ставати на двох лапках / służyć na dwóch łapkach* – «бути готовим виконати будь-які бажання, чий-небудь прохання; прислужувати, підкорятись чийсь волі, владі», *працювати за двох / pracować za dwóch* – «дуже багато», не (вміти (могти і т. ін.)) зв'язати двох слів (два слова) (докупи) / *nie umieć złączyć dwóch do dwóch* – «бути неспроможним чітко, логічно, зв'язно висловлювати свої думки», на два фронти / *wzłąć kogo we dwa ognie* – «у двох напрямках одночасно». ФО представлені в українській мові: *два чоботи* – «пара (схожі між собою якимись (перев. негативними) рисами, поглядами, становищем у суспільстві, варті один одного)», *два чоботи на одну ногу* – «бути схожим між собою світоглядом», *дві сторони однієї медалі* – «невід'ємні складові частини чогось єдиного», *між двох вогнів* – «про таке становище, коли небезпека загрожує з двох боків», *від горшка два (три) вершка* – «про людину, невисоку на зріст; зневажл. – про недосвідчену людину», *за два кроки* – «недалеко», *два боки однієї медалі* – «щось близьке, однакове, подібне; як дві краплі води – «схожий», у двох (у коротких) словах – «дуже стисло», *стояти на двох кладках* – «намагати підняти дві протилежні думки». ФО у польській мові: *na dwoje babka wróżyła* – «про подвійну ситуацію».

Фразеологізми з компонентом **два** і його похідними зазвичай відображають поняття швидкості, миттєвості того, що відбувається, близькості й ін-

ших обмежувальних сенсів, *o dwa kroki; mądrej giowie dose dwie siowi* (тут виділяємо елемент швидкості на підставі розвитку закладеного значення – «розумному досить швидко все пояснити», «розумний швидко вхоплює суть» і т. п.) та ін.

Фразеологізми з компонентом **три** можуть позначати щось зовсім протилежне: високий ступінь якості, дії і водночас указувати на незначну величину, часто в порівнянні з іншими співвідносними ФО: *через третіх осіб / z trzecich ust* – «брати, давати, дізнаватися», *три чисниці до смерті / brakuje trzy ciwerci do śmierci* – «хто-небудь скоро помре через старість або невиліковну хворобу», *не склеїти трьох слів / nie umieć skleić trzech słów* – «не вміти чітко висловлювати думки». ФО української мови з компонентом **три**: *до третіх пізнів* – «до ранку, до світанку», *по три шкури дерти* – «оббирати, жорстко експлуатувати кого-небудь», *скорчитися в три погібелі* – «згинутися, згорбитися», *за тридев'ять земель* – «дуже далеко», *гнати в шию (у три шиї)* – «змушувати йти геть, залишати якесь місце». ФО польської мови: *trzeci wiek* (третє століття) – «пенсійний вік».

Фразеологізми з компонентом **чотири**: *підкований на всі чотири ноги / kuty na cztery nogi* – «добра обізнаність у справі, жити між чотирьох стін / w czterech ścianach – «в кімнаті, закритому приміщенні». *в чотири ока / w cztery oczy* – «дивитися, стежити». ФО з компонентом **чотири** в українській мові: *на всі чотири вітри* – «будькуди, куди очі дивляться», *на всі чотири* – «куди тільки хто забажає, у всіх напрямках; навколо, кругом», *під три чорти* – «висловлювати в різкій формі своє незадоволення кимсь, небажання спілкуватися з ким-небудь; лаяти когось».

Фразеологізми з компонентом **п'ять**: *вставити свої п'ять копійок / wtrącić (wsadzić) swoje trzy grosze* – «втручатися в чужі справи», *потрібний як возу п'яте колесо / piętekoło u wozi* – «зовсім не потрібне», *п'яте через десяте / pięte przez dziesiąte* – «поверхово, неточно».

ФО української мови з компонентом **п'ять**: *знати, як свої п'ять пальців* – «дуже добре знати кого-небудь, розбиратися у чому-небудь, ні в п'ять ні в десять» – «не по собі, не в своїй тарілці (бути) почувати себе», *п'ята колона* – «зайва допомога».

Фразеологізми з компонентом **сім**: *виганяти / вигнати сім потів (сьомий нім) / siódme poty* – «змушувати кого-небудь напружено, з останніми сил працювати або виснажувати непосильною роботою», *за сім верст киселю їсти* – «витрачати багато зусиль на незначну справу, яка того не варта, не має суттєвого значення, не приносить бажаного результату», *за сімома печатками (печатями)* – «недоступний для розуміння; незрозумілий, прихований», *під (за) сімома (трьома) замками* – «тримати, ховати». *під сімома вітрами* – «на відкритому, ніким і нічим не захищеному місці», *(по) сім неділь на тиждень справляти (мати)* – «нічого не робити, уникати праці», *сім мішків гречаної вовни* – «наговорити, наплести багато зайвого, безглуздового», *сім п'ятниць (неділь) на тиждень* – «Хто-небудь дуже часто і легко змінює свої рішення, наміри, настрої», *спустити шкуру (шкіру, сім шкур і т. ін.)* – «побити, відшмагатися або суворо покарати кого-небудь».

Фразеологізми з компонентом **вісім**: *восьме чудо світу / ósmu cud świata* – «щось дуже гарне, виняткове, надзвичайне».

Фразеологізми з компонентом **десять**: *десята (сьома) вода на киселі / dziesiąta woda po kisielu* – «дуже далека родинні зв'язки». ФО представлені в українській мові: *десята спиця в колесі* – «той,

хто відіграє незначну роль у чомусь», обминати (обходити, оббігати і т. ін.) / обминути (обійти, оббігти і т. ін.) десятою дорогою (вулицею) – «уникати зустрічі з ким-небудь», десята справа для кого – «не дуже важливо, зовсім неістотно», до сьомого (десятого, кривавого і т. ін.) поту, зі сл. працювати, трудитися – «дуже виснажливо, понад силу; тяжко, н'яте (хоч) через десяте – «не все підряд, децю; поверхово, вибірково».

Фразеологізми з іншими числовими компонентами представлені наступними прикладами: тридцять срібняків (срібляників) – «грошова ви-нагорода за зраду», на одинадцятий номер – «свої ноги як засіб пересування», за тридев'ять земель – «дуже далеко», sto rosiech (sto potix) – «причина радості, сміху (найчастіше в стосунку до дітей), dwudziestolecie międzywojenne (міжвоєнне

двохсотріччя) – «окрес в історії між Першою та Другою світовою війною».

Висновки. Фразеологізми із числовим компонен- том – важливий складник фразеологічного фонду соціуму, що, у свою чергу, представляє собою важ- ливу частину образної системи української та поль- ської мови. Багато ФО із числовим компонентом відображають у своїй семантичній структурі специ- фіку культури народу, особливості його історичного розвитку, певний соціально-економічний лад. ФО з компонентами-числівниками становлять цікавий ма- теріал, який дає нам можливість простежити, яким чином ці компоненти впливають на формування на- ціонально-культурної семантики. І на сьогодні пи- тання взаємозв'язку національної культури і фразе- ології все ще залишається одним із найактуальніших питань у дослідженнях з фразеології з різних мов.

Список літератури:

1. Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata / J. Bartmiński // Językowy obraz świata / pod red. J. Anusiewicz, J. Bartmińskiego. – Lublin : Wydaw. UMCS, 1990. – S. 111–119.
2. Мокієнко В. М. Слов'янська фразеологія: Підручник, посібник для вузів по спец. «Слов'янська мова і літ.».
3. Nowy Słownik Języka Polskiego / Elżbieta Sobol. – Warszawa: PWN, 2003. – 1311 s.
4. Powszechny słownik frazeologiczny / wyb. A. Bernackiej. – Warszawa, 2002. – 540 s.
5. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego / S. Skorupka. – Warszawa, 1989. – T. 1. – 876 s., T. 2 – 794 s.
6. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: 2003. – 1104 с.
7. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 168 с.
8. Wielki słownik frazeologiczny / pod red. A. Latuska – Krakow, 200. – 718 s.
9. Фразеологічний словник української мови. / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 423 с.
10. Режим доступу : www.lingvo.ua.
11. Режим доступу : www.sjp.pwn.pl/sownik.

Швец А.А.

Университет Марии Кюри-Склодовской

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТОМ-ЧИСЛИТЕЛЬНЫМ В УКРАИНСКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В предлагаемой статье исследованы фразеологизмы с компонентом-числительным в украинском и польском языках. Проанализированы избранные фразеологические единицы и выяснена специфика их семантики и особенности функционирования. Подаются общие и отличительные значения фразеологизмов с числовым компонентом в выбранных языках.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологизм, числовой компонент, числительное, семантика.

Shvets A. O.

University Of Maria Curie-Skłodowska

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT-NUMERAL IN THE POLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Summary

Phraseological units with the component-numeral were studied in this article. Many phraseological units were analysed and chosen and special features of their semantics and function were found out. Similar and different phraseology numerical meaning component in selected languages are submitted.

Keywords: phraseological unit, phraseology, numeral component, numeral, semantics.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ

Александренко О.В.

Національна академія внутрішніх справ

Веселовська Н.О.

Національна академія управління

Статтю присвячено проблемі торгівлі людьми та використанні рабської праці. Автори визначають найважливіші кримінологічні характеристики торгівлі людьми, її причини та характеристику особистості потерпілого. Аналізується законодавство України, правове регулювання боротьби з торгівлею людьми, а також імплементація міжнародних норм і стандартів.

Ключові слова: торгівля людьми, транснаціональна злочинність, жертви торгівлі, імплементація, рабська праця.

Актуальність теми. Актуальною для всього світового співтовариства та однією з найгостріших проблем є торгівля людьми. Ця проблема стала настільки широкомасштабною в ХХІ столітті, що носить світовий характер. Торгівля людьми не має меж, вона як міжнародний тероризм ставиться в розряд таких трансконтинентальних злочинів як контрабанда зброєю або незаконний обіг наркотичних та психотропних речовин. Україна на арені торгівлі людьми виступає одночасно і як країна призначення (з країн СНД та Азії), і як країна походження і транзиту (до Західної Європи, США, Японії, Австралії, Ізраїлю й ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автори спиралися на теоретичні досягнення в галузі кримінального права, кримінології, міжнародного права, криміналістики, соціології, відображені в працях вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема, Абрамової С.Р., Ахтирської Н.М., Бутенко В.М., Глonti Г., Дубровської Є., Кушпель Е. В., Лизогуб Я.Г., Сейко Н.А.

Виділення частин загальної проблеми, які раніше не розглядалися. В даній роботі розглядається важливість розуміння профілактики та попередження злочину, передбаченого ст. 149 КК, підвищення рівня поінформованості громадян, дітей та підлітків щодо проблеми торгівлі людьми, вадливості роботи громадських організацій в даному напрямку.

Ціль статті. Ціль даної роботи полягає в тому, щоб на основі чинного законодавства та наукових розробок визначити сутність та зміст проблеми; з'ясувати причини злочину, передбаченого ст. 149 КК та визначити різні форми торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Згідно з дослідженнями Міжнародної Організації Праці 2,4 мільйони людей у світі займаються примусовою працею в результаті торгівлі людьми. Щодо оцінок Центру безпеки людини, то цей показник значно більший і дорівнює 4 млн. осіб. Жертвами торгівців людьми щороку стають приблизно 1,2 млн. дітей (за даними ЮНІСЕФ). Як спосіб отримання кримінальних доходів, цей злочин щорічно приносить прибуток транснаціональним злочинним синдикатам в розмірі близько 10 мільярдів доларів США.

Торгівля людьми суперечить гуманістичним і демократичним принципам, встановленим Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Конвенцією про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), Міжнародними пактами про громадянські та політичні права (1966 р.) та іншими міжнародно-правовими актами.

Національне законодавство сучасних цивілізованих країн розглядає людину та її невід'ємні права і свободи як об'єкти, забезпечені додаткови-

ми гарантіями і підвищеною державно-правовою охороною. Україна не є виключенням. Так, Конституція України проголошує людину, її права і свободи, найвищою цінністю та гарантує кожному право на життя, гідність, особисту свободу тощо. Такі права і свободи належать кожній особі від народження. Норми, що охороняють особисту свободу людини від різних форм прояву рабства, завжди були присутні в кримінальному законодавстві України на різних етапах його розвитку.

У міжнародних документах країни поділяються на три типи:

- 1) країни – постачальниці,
- 2) країни, через які здійснюється транзит,
- 3) країни призначення, куди виводяться особи – жертви торгівлі людьми.

Щодо України, то на арені торгівлі людьми вона виступає одночасно і як країна призначення (в більшості з країн СНД та Азії), і як країна походження «товару», і як країна транзиту до Західної Європи, США, Японії, Австралії, Ізраїлю й ін.

Торгівля людьми є сучасною формою рабства і в наш час набула глобальних масштабів. Над вирішенням цієї проблеми працюють компетентні державні органи та громадські організації. Саме превентивна робота є дуже важливою, тому що громадяни, які опинились в скрутному матеріальному чи соціальному положенні намагаються вирішити свої проблеми будь-якими засобами. Громадські організації не лише проводять роботу з дітьми у вигляді лекцій, інтерактивних занять, спортивних та культурних заходів, вони активно залучають ЗМІ до даної проблеми, допомагають родинам повернути своїх родичів із рабства.

Причинами торгівлі людьми найчастіше є:

– Інформаційні. Найперше – це незнання своїх прав, невміння їх захистити, недовіра до правоохоронних органів. Крім того, українські громадяни дуже довірливо ставляться до можливостей працевлаштування за кордоном, намагаються обійти офіційне працевлаштування аби зберегти кошти, прагнуть працювати з друзями, знайомими тощо. Саме цей момент часто є вирішальним, адже торгівці людьми чудово розуміються в психології, вони починають дружити з потенційною жертвою, викликають до себе довіру, пропонують разом поїхати працювати за кордон (за компанію), допомагають зробити документи для виїзду. В газетах та інших агітаційних листівках, яскравих рекламах розташовано безліч багатообіцяючої інформації стосовно досить великого заробітку. І якщо молоді люди найчастіше прагнуть легко і швидко заробити, то люди середнього і старшого віку шукають стабільну роботу, спокійну обстановку. Саме цим користуються викрадачі: вони пропонують роботу,

яка точно співпадає з побажанням клієнта, тому на роботу з радістю і легкістю погоджуються.

– «Людський фактор». В цей напрямок можна внести бідність та гендерну нерівність. Величезною проблемою є складні стосунки в сім'ї (відсутність або недостатність батьківської опіки над дітьми та/або вживання батьками алкоголю, наркотиків). Як правило це приводить до втечі від сімейних скандалів особи на вулицю, з'являється бажання зробити запаморочливу кар'єру, швидко заробити великі гроші, жити «красивим життям». Така особа або не має професії, або у неї слабкі професійні навички, що не дозволяє легально працювати на підприємстві або в іншому місці. Зайва довірливість може також привести до знайомства з торгівцями людьми.

– Правові. Тут найголовнішим є відсутність належної системи захисту потерпілих та недостатне покарання злочинців.

Часто під виглядом організацій, які займаються працевлаштуванням, виявляються фірми, що вивозять людей закордон без ліцензій. Після вивезення жертв торгівлі змушують займатися проституцією та іншими видами примусової праці.

Початковою ланкою даної злочинної діяльності є вербувальники, в якості яких найчастіше виступають співгромадяни майбутніх жертв торгівлі людьми. Далі йдуть посередники, завдяки активній діяльності яких утворюється канал переправлення жертв торгівлі людьми від місця покупки до місця експлуатації.

Метою торгівлі людьми може бути сексуальна експлуатація, використання у порнобізнесі, примусова праця, вилучення органів, жебракування, проведення дослідів над людиною без її згоди, використання у збройних конфліктах, втягнення у злочинну діяльність, усиновлення.

Проведені нами дослідження серед жінок (200 осіб) показали, що жінки в скрутному матеріальному положенні часто погоджуються на роботу, яка не відповідає рівню їх освіти, навичок та кваліфікації. Вони готові працювати без вихідних та по 18 годин на день щоб забезпечити дітей або покращити свій матеріальний стан, особливо в разі, коли вони є головними годувальницями сім'ї. Жінка відчуває відповідальність за родину та дітей, не може змиритися з бідністю. Найчастіше жінка погоджується на важку роботу чи працю за кордоном після зради чоловіка. В такому випадку вони не усвідомлюють можливих наслідків.

Найчастіше жертвами стають молоді жінки та дівчата, які зазнають сексуальної експлуатації. Торгівці людьми використовують залякування, обман, шантаж, що робить жертву нездатною захистити себе і попросити допомоги. Така людина сприймає себе як річ, якою можуть розпоряджатися. У дітей, які пережили насильство, виникає страх, що хтось дізнається про те, що відбувається, вони стають байдужими до свого тіла.

Щодо дітей, які пережили сексуальне насильство в сім'ї, то незалежні центри досліджень світу наводять різні дані: від 13,6% до 47%. Але без з'ясування наслідків сексуального насильства, без розуміння коріння інцесту, висвітлення проблеми в ЗМІ може стати лише поштовхом і «рекламою» для

тих осіб, які не задумувались над можливістю сексуального насильства в родині. Таким чином, засоби масової інформації часто сприяють процвітанню торгівлі людьми, рекламуючи діяльність організацій, що займаються наданням сексуальних послуг.

Серед дітей – жертв торгівлі багато бездомних. Це спричинено тим, що ніхто не знає про те, що дитина зникла, її не шукають, немає відповідальних за долю такої дитини.

Часто жертви насильства починають мстити своїм одноліткам, заманюють своїх ровесниць в підвали або інші глухі місця, де на потенційну жертву чекає торговець живим товаром або гвалтівник.

Причинами збільшення числа проданих дітей пов'язане насамперед з бідністю та великим попитом з боку насильників над дітьми, а також з економічними кризами, політичними репресіями, епідемією СНІДу тощо.

Дітей приваблює легке красиве життя, тому часто діти із сільської місцевості опиняються біля промислових та великих міст, міст туристичного спрямування, портів, військових баз, зупинок вантажівок. Майже всі діти-жертви зовнішньої торгівлі, одночасно потерпіли і від внутрішньої. В Україні найчастіше діти стають жертвами саме внутрішньої торгівлі людьми. Після прибуття на місце дітям повідомляють, що вони можуть відшкодувати та відпрацювати вартість проїзду, харчування, одягу та житла. Таким чином дітей втягують у боргову кабалу.

Нормативно – правова база забезпечення протидії торгівлі людьми в Україні в цілому розвинена, але потребує постійного вдосконалення. Наприклад, необхідно чітко визначити відповідальність осіб за дотримання і захист прав дитини, прописати норми, які регулювали би статус потерпілого, створити обов'язковий пакет послуг для осіб, які стали жертвами торгівлі людьми. В усьому світі відсутність або недотримання існуючих законів та корупція є суттєвими факторами, які також призводять до експлуатації дітей. Торгівці людьми не бояться бути покараними.

Проблемою в Україні є недоведення справи до суду. Це відбувається тому, що є складнощі як із самою процедурою виявлення та доказування даного злочину, так і відсутність досвіду збору даних від молодих жінок та дітей (найчастіше через сором або залякування вони мовчать). Також негативно впливає на вирішення проблеми досить незначний термін покарання, а також нерегульоване покарання саме дітей, які стали торговцями інших дітей.

Вважаємо, що необхідно посилити державний контроль за діяльністю організацій, що надають шлюбні, туристичні та інші послуги, а також послуги з працевлаштування громадян за кордоном, – саме вони найчастіше служать каналом торгівлі людьми.

Важливо також посилити контроль за процесом усиновлення іноземними громадянами українських дітей та стежити за їхньою подальшою долею.

Отже, торгівля людьми є найгострішою транснаціональною проблемою. Злочинна торгівля грубо порушує права людини на життя, гідність і безпеку, на справедливі та сприятливі умови праці, охорону здоров'я та рівність, тому необхідно вживати всіх можливих заходів задля її подолання.

Список літератури:

1. Абрамова С.Р. Методика расследования торговли несовершеннолетними, подмены ребенка и незаконного усыновления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С.Р. Абрамова; Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, 2009. – 20 с.
2. Ахтирська Н.М. Виявлення та припинення торгівлі людьми: навч. –прак. посібник / Н.М. Ахтирська, Д.Й. Никифорчук, В.В. Матвійчук ; МВС України Деп. 6-би зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми. – Київ, 2009. – 212 с.

3. Бутенко, В.М. Торгівля людьми як глобальна проблема [Текст] / В.М. Бутенко, В.С. Косенко // Економічні проблеми сталого розвитку : тези доповідей науково-технічної конференції викладачів, співробітників, аспірантів і студентів факультету економіки та менеджменту, присвяченої дню науки в Україні, Суми, 18-22 квітня 2011 року / Відп. за вип. А.Ю. Жулавський. – Суми : СумДУ, 2011. – Ч. 4. – С. 37-38.
4. Глонти Г. Торговля людьми с целью сексуальной эксплуатации: реалии и перспективы (криминологический анализ проституции, порнобизнеса и трафикинга) / Г. Глонти. – Тбилиси, 2004. – 87 с.
5. Соціально-психологічна реабілітація дітей, вилучених із ситуацій торгівлі дітьми та інших найгірших форм дитячої праці / Укл. Є. Дубровська, М. Алексеєнко, Л. Горова та ін. : збірник документів і матеріалів. – К.: Час друку, 2007. – 122 с.
6. Кушпель Е. В. Проблемы выявления и расследования торговли несовершеннолетними / Е. В. Кушпель // Вестник криминалистики. – М.: Спарк, 2006. – Вып. 1. – С. 72–76.
7. Лизогуб Я.Г. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства : навч. посібник / Я.Г. Лизогуб, С.С. Яценко. – К.: Атіка, 2005. – 240 с.
8. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка. Курс лекцій / Н.А. Сейко : навчально-методичний посібник. – Житомир: ЖДУ, 2003. – 244 с.
9. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_b09

Александренко Е. В.

Национальная академия внутренних дел

Веселовская Н.А.

Национальная академия управления

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ БОРЬБЫ С ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ В УКРАИНЕ

Аннотация

Статья посвящена проблеме торговли людьми и использования рабского труда. Авторы дают ключевые криминологические характеристики торговли людьми, ее причины и характеристику личности потерпевшего. Анализируется законодательство Украины, правовое регулирование борьбы с торговлей людьми, а также имплементация международных норм и стандартов.

Ключевые слова: торговля людьми, транснациональная преступность, жертвы торговли, имплементация, рабский труд.

Aleksandrenko O.V.

National Academy of Internal Affairs

Veselovska N.O.

National Academy of Management

ACTUAL PROBLEMS OF KIDNAPPING IN UKRAINE

Summary

The article is about the human trafficking and slavery labour use. The authors are providing the key criminological features of the trafficking situation, the overall status of this type of crimes. Devoted to legislation of Ukraine, legal regulations to prevent from kidnapping and the implementation of international norm and standarts.

Keywords: kidnapping, transnational crime, victims of trafficking, implementation, slavery labour.

МІСЦЕ ДОБРОВІЛЬНОЇ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В ЛІСОВИХ МАСИВАХ

Гулак О.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті здійснено аналіз місця підрозділів добровільної пожежної охорони у питаннях забезпечення пожежної безпеки в лісових масивах. Досліджено нормативно-правові акти, які визначають основи формування та діяльності підрозділів добровільної пожежної охорони на сучасному етапі. Розглянуто історичні аспекти виникнення та функціонування відповідних угруповань. Сформовано власні висновки та пропозиції щодо оптимізації діяльності досліджуваних підрозділів.

Ключові слова: Добровільна пожежна охорона, місце добровільної пожежної охорони, пожежна безпека, пожежна безпека в лісових масивах, забезпечення пожежної безпеки в лісових масивах.

Постановка проблеми. Нині, як ніколи, питання «безпековості» існування займають провідні місця в системі життєзабезпечення усього світового суспільства. Важливою його складовою є і симбіоз людина-природа та, відповідно, необхідність реалізації комплексу заходів, спрямованих на гармонізацію цих невіддільних компонентів один від одного.

Суспільство не може існувати без задоволення життєво необхідних екологічних потреб, що проявляються у формі збереження (охорони) природного довкілля та його компонентів, раціонального використання природних ресурсів, а також захисту (охорони) людини від несприятливого стану навколишнього середовища [1, с. 1].

Це формує відповідні суспільні потреби у безпечному використанні як природних ресурсів так і забезпечення режиму безпечного функціонування екосистеми зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання забезпечення пожежної безпеки, діяльності добровільної пожежної охорони, охорони лісових масивів, у тому числі і від пожеж являлись предметом наукового дослідження на теренах нашої держави, щоправда фахівців різних галузей наук, зокрема як науковців з адміністративного, екологічного, земельного права, так і представників лісівничої науки, державного управління, історії тощо, серед яких В. Б. Авер'янов, С. І. Зібцев, В. І. Курило, В. М. Єрмоленко, П. І. Лакида, В. В. Ліпінський, В. П. Печуляк, О. В. Саєвич, В. І. Семчик, М. В. Удод, Ю. С. Шемшученко та багато інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Цілісно проблемні аспекти стосовно діяльності добровільної пожежної охорони у забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах у розрізі юридичної науки до нині не розглядалися.

Актуальність дослідження проблеми діяльності добровільної пожежної охорони у забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах зумовлена її науковим значенням і практичною важливістю, а також необхідністю підвищення рівня свідомості та правосвідомості населення у сфері забезпечення пожежної безпеки загалом та у лісових масивах зокрема.

Мета наукової статті полягає у аналізі місця добровільної пожежної охорони у забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах та визначенні чинників, які впливають на оптимізацію цього процесу загалом.

Виклад основного матеріалу. Еколого-соціальна форма взаємодії суспільства і природи вимагає постійної трансформації соціальних регуляторів розвитку екологічних відносин. Розширення еко-

логічних функцій держави вимагає формування відповідної екологічної політики, реалізація якої неможлива без дієвого механізму її правового забезпечення [1, с. 1].

Етапізація історичного розвитку екоправових відносин, запропонована російським правознавцем В.В. Петровим, яскраво свідчить про динаміку та рівень сучасних потреб у сфері довкілля. Зокрема, вчений виокремлює три етапи зазначених відносин: 1. Природноресурсний, на якому зародилось земельне, лісове, гірниче та інші види природноресурсового права (тривав до 60-х років XX ст.); 2. Природоохоронний, на якому відбулось становлення природоохоронного права (60-80-ті роки XX ст.); 3. Соціоекологічний, на якому найбільше уваги почали приділяти розвитку антропоохоронного законодавства або «права екологічної безпеки» (з кін. 80-их років до наших днів) [1, с. 2].

Таким чином, на сьогоднішній день пожежна безпека в лісових масивах як невід'ємна частина системи екологічної безпеки є важливою складовою національної безпеки та може бути вирішена тільки у разі комплексного застосування заходів політичного, еколого-економічного, правового, інженерно-технічного характеру. Окрім того, сама назва наукової праці досить чітко окреслює необхідність системно-узагальнюючого підходу до всіх складових його елементів, позаяк предмет дослідження, а відтак і пошук шляхів оптимізації стосується регулювання діяльності як добровільної пожежної охорони, так і системи пожежної безпеки у цілому, як органів, що формують і реалізують політику у лісовій галузі, так і лісоохорони, системи державних, недержавних та місцевих органів, які уповноважені делегувати відповідні функції створеним добровільним організаціям, та і у цілому громадськості та відповідних організацій. Та все ж, визначальним у пошуку являється алгоритм взаємодії та узгодження дій органів та організацій, що регулюють відносини державних органів, громадських організацій, юридичних і фізичних осіб у цій сфері, незалежно від виду їх діяльності та форм власності, оскільки досліджувану проблему можна вирішити лише за допомогою комплексу заходів та ефективної взаємодії всіх суб'єктів на різних рівнях.

Зокрема, В. В. Ліпінський виділяє наступні ознаки взаємодії органів пожежної охорони і державних інституцій: співпраця (очна і заочна); взаємодопомога (пряма і непряма); кооперування сил і засобів; посилення управлінських параметрів системи. Організаційними формами такої взаємодії автор визначає: обмін інформацією, передовим досвідом, спільна розробка навчально-методичних

матеріалів, проведення пропагандистської роботи через засоби масової інформації, усунення недоліків у нормативно-правовому регулюванні. А до форм взаємодії державного пожежної охорони і населення науковець відносить: навчання населення та фахівців масових професій правилам пожежної безпеки; проведення спільних оглядів, масових пожежно-профілактичних обстежень населених пунктів і об'єктів промислово-побутового призначення; підбір членів добровільних протипожежних формувань; підготовка начальників добровільних пожежних дружин; участь населення у профілактичній роботі із запобігання пожежам; організація протипожежної пропаганди та створення добровільних протипожежних формувань і сільських пожежних команд; спільна участь у розробці та реалізації комплексних планів профілактики правопорушень [2, с. 12].

Одним з найсуттєвіших недоліків нормативного регулювання спільної діяльності в тій чи іншій сфері є відсутність чи недосконалість правових актів стосовно взаємодії державних між собою та державних і недержавних органів. Не є виключенням і відповідна спільна діяльність державної пожежної охорони, її добровільних підрозділів, правоохоронних органів та зокрема і держлісохорони у питаннях забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах.

Слід зазначити, що ефективність роботи того чи іншого органу залежить насамперед від широкій та детальної регламентації діяльності у цілому, чіткого визначення кроків у тій чи іншій ситуації, насамперед міжвідомчого характеру. Саме такий детально-врегульований характер спільної діяльності притаманний розвиненим західним державам. В цьому відношенні нам слід переймати та запроваджувати відповідний досвід і в діяльність вітчизняної системи, зокрема щодо взаємодії при забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах. Відтак, є нагальна необхідність у прийнятті низки спільних нормативно-правових актів (міжвідомчих інструкцій), зокрема щодо регулювання взаємодії державної пожежної охорони і підрозділів добровільної пожежної охорони між собою, з населенням та у питаннях забезпечення пожежної безпеки у лісових масивах – з держлісохороною.

Надзвичайно слушною є пропозиція щодо необхідності прийняття спільного нормативно-правового акта «Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії державних органів у галузі забезпечення пожежної безпеки», який би містив загальні положення, принципи, організаційні форми взаємодії щодо забезпечення пожежної безпеки державними органами, порядок їх реалізації, контрольні повноваження щодо дотримання взаємодії [2, с. 16].

Одним із шляхів забезпечення пожежної безпеки є створення саме добровільної пожежної охорони в державі, формування суспільної свідомості і активної позиції громадян у сфері пожежної безпеки, залучення їх до діяльності з попередження і гасіння пожеж.

Пожежна охорона в Україні створюється з метою захисту життя і здоров'я громадян, приватної, колективної та державної власності від пожеж, підтримання належного рівня пожежної безпеки на підприємствах, установах, організаціях і в населених пунктах [4, ст. 58].

Основними завданнями пожежної охорони є: 1) забезпечення пожежної безпеки; 2) запобігання виникненню пожеж та нещасним випадкам під час пожеж; 3) гасіння пожеж, рятування населення, а також надання допомоги у ліквідації наслідків інших надзвичайних ситуацій [4, ст. 58].

Першим правовим кроком у створенні мережі добровільних пожежних формувань став Указ Олександра II від 18 серпня 1860 р. «Про створення в містах громадських пожежних команд із обивателів». Уряд неохоче йшов на створення добровільних пожежних товариств в Україні у зв'язку з польським повстанням у 1863 р. Проте об'єктивна необхідність, викликана катастрофічним станом пожежної безпеки населених пунктів, та позиція представників технічної інтелігенції, членів місцевих органів самоврядування змусили владу піти на поступки [3, с. 17].

Як відомо історичні події досить циклічно відтворюються через певні періоди часу. Наразі можемо спостерігати, зокрема, в питаннях утворення та діяльності добровільних пожежних підрозділів майже ті ж самі причини і умови, що і півтора століття тому. Акцентуємо увагу на певних історичних фактах з метою необхідності усвідомлення важливих компонентів в процесі забезпечення пожежної безпеки в лісових масивах, розуміння ментальності нашого народу та формування правильних висновків щодо можливості ефективного залучення добровільних угруповань до загальнодержавних процесів забезпечення пожежної безпеки загалом та лісу зокрема. Відтак, як і нині, найбільшою проблемою, яка впливала на ефективність функціонування добровільних пожежних формувань, виявилася проблема фінансування. В історичному розрізі ситуація змінилася на краще в 90-х рр. XIX ст., коли всеросійський центр добровольців – Об'єднане російське пожежне товариство, внесло законодавчі ініціативи щодо покращення матеріального становища вогнеборців шляхом залучення додаткових надходжень за рахунок коштів міських управ, земств та страхових товариств.

Як правило, основними причинами, які спонукали власників на початковому етапі створювати добровільні пожежні формування, були пожежі на їхніх підприємствах та пільги при протипожежному страхуванні, які цілком доцільно передбачити і в чинному законодавстві.

Новоутворені добровільні товариства ставали місцевими центрами протипожежної пропаганди та поширення знань із пожежної безпеки. Саме вони становили найбільш надійну опору міських органів самоврядування у діяльності останніх із розвитку протипожежних заходів у містах. Членами товариств організовувалися виставки, показові виступи, бесіди на протипожежну тематику. Деякі пожежні товариства брали на себе обов'язок не лише надавати населенню допомогу в ліквідації пожеж, але й ставили за мету взагалі протидіяти будь-якому стихійному лиху. Слід зауважити той факт, що у порівнянні з поліцейськими пожежними командами, чисельність добровільних вогнеборців не обмежувалася владою. Навіть у початковий період розвитку добровільних пожежних формувань у 60-90 рр. XIX ст. кількість добровільних пожежних у Україні перевищувала чисельний склад професійних команд у 4 рази [3, с. 19].

Разом з тим, діяльність добровільних пожежних підрозділів у забезпеченні пожежної безпеки в лісових масивах відзначалась не такою високою продуктивністю, оскільки стосувалась, насамперед, роботи добровільних вогнеборців у сільських населених пунктах, організація якої, за твердженням О. В. Козинця [3, с. 18] мала цілу низку проблем, а саме: інертність населення, недостатня протипожежна пропаганда серед селянства місцевими органами самоврядування, важке фінансово-економічне становище більшості сільських громад та відсутність

кваліфікованих пожежних кадрів для навчання селян пожежній справі. Матеріально-технічний та фінансово-економічний стан сільських добровільних пожежних дружин значно поступався міським пожежним товариствам та командам.

Таким чином, на відміну від професійної пожежної охорони, яка не мала можливості впливати на законотворчі процеси в Росії, добровільна пожежна охорона в особі представників об'єднаного центру пожежних добровольців внесла чимало законопроектів до Державної Думи, які були спрямовані на покращання протипожежного захисту як населення, так і підприємств.

Однак і в першому десятилітті ХХ століття правові питання щодо функціонування добровільних пожежних формувань вимагали вдосконалення. Ціла низка проблем добровільних вогнеборців так і не була розв'язана, в першу чергу, стосовно взаємостосунків добровольців із начальниками губерній, поліцейською владою, міськими управліннями. Існувала необхідність скасування надмірного контролю над діяльністю добровільних вогнеборців із боку місцевої влади тощо [3, с. 20].

Подібні недоліки чинного законодавства, на жаль, ми спостерігаємо і сьогодні. Окрім того, маємо констатувати і те, що найбільшою своєю ефективністю у діяльності з протидії пожежам відповіли добровільні угруповування відзначилися багато років тому. І хоча ситуація, зокрема, з лісовими пожежами наразі є такою, що турбує усю світову громадськість, запровадження дієвих організаційно-правових заходів у цілому на державному рівні, зокрема і щодо залучення громадськості, наразі є недостатніми.

На сьогодні діяльність добровільної пожежної охорони є регламентованою на законодавчому та підзаконному, територіальному та локальному, рівні з урахуванням місцевих умов та потреб.

Так, Стаття 27 Кодексу цивільного захисту України [4] визначає основи функціонування добровільних формувань цивільного захисту, в структуру якого нині і входить забезпечення пожежної безпеки. В той самий час, статтею 63 «Добровільна пожежна охорона» визначаються основи діяльності саме добровільної пожежної охорони, що, відповідно до статті 59 цього ж нормативного акту є підвидом, окрім державної, відомчої та місцевої, пожежної охорони. Окрім того, на виконання норм закону, прийнята Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 р. № 564 «Про затвердження Порядку функціонування добровільної пожежної охорони» [5], яка затверджує порядок функціонування підрозділів добровільної пожежної охорони. В свою чергу, порядок забезпечення добровільної пожежної охорони, права та обов'язки осіб, які є членами добровільної пожежної охорони, визначаються положенням про добровільну пожежну охорону, яке затверджується керівником суб'єкта господарювання чи органом місцевого самоврядування, що її утворив, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту (ч. 3 ст. 63 Кодексу цивільного захисту України).

У суб'єктів господарювання, населених пунктах для здійснення заходів із запобігання виникненню пожеж та організації їх гасіння органи місцевого самоврядування за рішенням територіальних громад, а також керівники суб'єктів господарювання можуть утворювати пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення добровільної пожежної охорони [4, ст. 63].

Слід звернути увагу на те, що: по-перше, пункти постанови КМУ переважно дублюють норми закону; по-друге – статті 27 та 63 Кодексу цивільного захисту України є тотожними; по-третє – якщо існує відомча та добровільна пожежна охорона, то цілком логічно ввести термін «добровільна лісова пожежна охорона» в правову площину, закріпивши акцент на «добровільній» її складовій з метою залучення таких підрозділів до патрулювання великих лісових ділянок. Адже саме добровільні угруповування є більш мобільними та новаторськими і, як показала історія, здатні на більш швидку організаційно-правову оптимізацію процесу забезпечення пожежної безпеки в лісових масивах.

Світовий досвід свідчить, що у країнах Європи добровільними пожежними формуваннями ліквідовується 30-40% пожеж на початковій стадії, а в Україні – лише 3,5-4%. Стан роботи з добровільними пожежними формуваннями в Україні досить тривалий час був на низькому рівні. У державі значно скорочувалась чисельність існуючих добровільних пожежних команд і дружин. Так, з 1999 року їхня кількість зменшилася із 34 до 20 тисяч. На озброєнні добровільних пожежних команд на цей час знаходяться лише 2,5 тисячі пожежних автомобілів, із яких 150 у несправному стані та підлягають ремонту [6]. У той же час лише у 2012 році добровільними протипожежними формуваннями безпосередньо до прибуття пожежних підрозділів на початковій стадії ліквідовано 1,2 тисячі пожеж, виявлено та попереджено велику кількість порушень вимог пожежної безпеки, що могли призвести до виникнення пожеж [6]. За статистичними даними, для забезпечення надійного захисту об'єктів господарювання та населених пунктів необхідно створити понад 30 тисяч добровільних пожежних команд і дружин.

Особливість добровільної пожежної охорони полягає в тому, що даний вид функціонує з ініціативи керівника суб'єкта господарювання або органу місцевого самоврядування. Це дає право пожежно-рятувальним підрозділам добровільної пожежної охорони утворюватися незалежно від підрозділів інших видів охорони.

Для ефективного функціонування добровільної пожежної охорони Кодексом цивільного захисту України передбачено, що Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування і суб'єкти господарювання можуть надавати пожежно-рятувальним підрозділам у користування будинки, споруди, спеціальні службові приміщення, засоби зв'язку, пожежну техніку та інше необхідне майно, яке перебуває у комунальній власності, власності громадян – жителів цих населених пунктів (за їх згодою) та суб'єктів господарювання [4, ст. 63].

Також визначено, що фінансування і матеріально-технічне забезпечення добровільної пожежної охорони може здійснюватися ще й за рахунок членських внесків, дотацій, прибутку від власної господарської діяльності, прибутку від майна добровільної пожежної охорони, дивідендів, надходжень від страхових компаній, пожертвувань громадян і юридичних осіб, інших джерел, не заборонених законодавством.

Висновки і пропозиції. З кожним роком проблемні питання, пов'язані із пожежною безпекою в лісових масивах стають усе гострішими. Незадовільний стан справ з пожежами та їх наслідками свідчить про необхідність розв'язання проблеми охорони життя людей, національного багатства і навколишнього природного середовища, що потре-

бує посилення протипожежного захисту лісових масивів [6].

Добровільна пожежна охорона відіграє важливу роль у забезпеченні пожежної безпеки лісів. Пожежно-рятувальні підрозділи добровільної пожежної охорони можуть оперативніше виявляти та ліквідовувати пожежі лісових масивів [6]. Крім того, функціонування добровільних підрозділів сприяє попередженню лісових пожеж, завдяки їх створенню на локальному рівні.

Особлива увага при цьому повинна приділятися питанням нормативного і правового характеру, удосконаленню системи профілактики, створенню та зміцненню матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання та органу місцевого самоврядування, які у свою чергу створюють та делегують відповідні повноваження добровільним пожежно-рятувальним підрозділам.

У зв'язку з тим, що проблема пожежної безпеки є складовою частиною національної безпеки, вона потребує здійснення першочергових заходів (зокрема добровільною пожежною охороною), на виконання яких місцевими державними адміністраціями, з урахуванням пропозицій зацікавлених органів місцевого самоврядування, розробляються програми запобігання виникненню пожеж в лісових масивах.

Потребує удосконалення система чинного законодавства. Зокрема, основний акцент має ставитись на питаннях нормативного визначення взаємодії та координації органів, які покликані забезпечувати пожежну безпеку в лісових масивах з широким залученням до таких процесів добровільних пожежних підрозділів з делегуванням останнім значних як матеріально-технічних, так і юридичних повноважень, оскільки досліджувану проблему можна вирішити лише за допомогою комплексу заходів та ефективної взаємодії всіх суб'єктів на різних рівнях.

Нормативні зміни мають стосуватись і юридичної відповідальності за порушення у сфері пожежної безпеки, зокрема в лісових масивах. Цілком слушною є пропозиція стосовно необхідності доповнення системи адміністративних стягнень за порушення лісового законодавства в протипожежній сфері, запозичених з досвіду країн Європейського Союзу, такими заходами, як обмеження, заборона або припинення діяльності господарюючого суб'єкта. Потребує розширення перелік суб'єктів адміністративної відповідальності за порушення у галузі пожежної безпеки шляхом встановлення нового виду цих суб'єктів – юридичних осіб [2, с. 12].

Список літератури:

1. Екологічне право та екологічна безпека країни. Поняття і система екологічного права / [Саєвич О.В.] – Лекція 1, 2 : [Електронний ресурс] – Режим доступу: – <http://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=>
2. Ліпінський В. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення в галузі пожежної безпеки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / В. В. Ліпінський. – Запоріжжя, 2010. – 22 с.
3. Козинець О. В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / О. В. Козинець. – Миколаїв, 2010. – 22 с.
4. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 2 жовтня 2012 р. № 5403: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.rada.gov.ua
5. Про затвердження Порядку функціонування добровільної пожежної охорони: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 р. № 564: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.rada.gov.ua
6. Інформаційна система моніторингу за станом пожежної безпеки лісових масивів / [Курсанти В.В. Дека, Д. С. Кріса, викл. О.І. Лозинський]. – Львівський ДУБЖД Львівський державний університет безпеки життєдіяльності : [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ubgd.lviv.ua>

Гулак Е.В.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

МЕСТО ДОБРОВОЛЬНОЙ ПОЖАРНОЙ ОХРАНЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОЖАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЛЕСНЫХ МАССИВАХ

Аннотация

В статье осуществлен анализ места подразделений добровольной пожарной охраны в вопросах обеспечения пожарной безопасности в лесных массивах. Исследованы нормативно-правовые акты, которые определяют основы формирования и деятельности подразделений добровольной пожарной охраны на современном этапе. Рассмотрены исторические аспекты возникновения и функционирования соответствующих групп. Сформированы собственные выводы и предложения по оптимизации деятельности исследуемых подразделений.

Ключевые слова: Добровольная пожарная охрана, место добровольной пожарной охраны, пожарная безопасность, пожарная безопасность в лесных массивах, обеспечения пожарной безопасности в лесных массивах.

Gulac O.V.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

THE PLACE OF VOLUNTARY FIRE PROTECTION IN ENSURING FIRE SAFETY IN FOREST AREAS

Summary

The article has the place analysis of divisions of voluntary fire protection in questions of ensuring fire safety in forests areas. It is investigated normative legal acts which define bases of formation and activity of divisions of voluntary fire protection at the present moment. Historical aspects of emergence and functioning of the relevant groups are considered. It is created own conclusions and offers on optimization of activity of studied divisions.

Keywords: Voluntary fire protection, place of voluntary fire protection, fire safety, fire safety in forests areas, ensuring fire safety in forests.

УДК 340.15

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО» У СВІТОВІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Козинець О.Г.

Чернігівський національний технологічний університет

Стаття присвячена характеристиці зародження та розвитку поняття «громадянське суспільство». Проаналізовані погляди видатних світових вчених щодо змістовного наповнення поняття «громадянське суспільство». Досліджені основні складові «громадянського суспільства», їх співвідношення та взаємодія.

Ключові слова: громадянське суспільство, правові вчення, правова держава, права людини, свобода.

Постановка проблеми. У часи розбудови незалежної української держави ми поволи звертаємось до вікових цінностей, які давно сформульовані в Західній Європі та США, і до яких ми прагнемо, але знаходимося на самому початку їх розбудови. До таких вікових цінностей відносяться громадянське суспільство, правова держава, права людини та громадянина.

Так, у юридичній, філософській, соціологічній літературі значну увагу приділяють розробці та уточненню змісту поняття «громадянське суспільство». І це цілком природно. Адже розвиток права, правової держави і в цілому цивілізації значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства.

Поняття «громадянське суспільство» і «правова держава» в їх сучасному розумінні з'явилися приблизно в один час і існують поряд, оскільки як не може бути громадянського суспільства без правової держави, так і не можливе існування правової держави без громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню проблем становлення громадянського суспільства в Україні присвячені наукові праці багатьох вітчизняних учених, зокрема таких, як М.О. Баймуратов, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фризький та ін.

Метою статті є з'ясування сутності поняття «громадянське суспільство» та його політико-правове обґрунтування у працях видатних мислителів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «громадянське суспільство» складне та багатогранне і має багато визначень, тому з'ясування його сутності почнемо з надання визначення, для чого залучимо різноманітні словники. Так, у соціологічному словнику знаходимо, що громадянське суспільство з точки зору Г. Ф. В. Гегеля та К. Маркса – це ринкові та економічні відносини (на відміну від діяльності держави), проміжна сфера між сім'єю

та державою. У широкому розумінні – сфера широкіх соціальних відносин та суспільної участі в якості протидії більш суворим діям держави та економіки [1, с. 144-145]. В іншому словнику знаходимо схоже визначення, а саме: громадянське суспільство – термін, що вживається в різних значеннях, позначає сукупність відносин у сфері економіки, культури та ін., які розвиваються в межах демократичного суспільства незалежно, автономно від держави. Передбачає існування широкого кола демократичних прав і свобод членів громадянського суспільства [2, с. 708]. У юридичному словнику зазначено, що громадянське суспільство – це соціально неоднорідне і структуроване суспільство, яке досягло певного рівня соціального розвитку й у своїй життєдіяльності є відносно незалежним від держави [3, с. 123-124]. У словнику термінів з конституційного права громадянське суспільство визначається як сфера недержавних суспільних інститутів та відносин. Це все те в суспільстві, що не є державою і державним. Елементами структури громадянського суспільства є недержавні політичні інститути, культурно-освітні заклади та суспільні відносини [4, с. 95-96].

З'ясувавши основні визначення поняття «громадянське суспільство» повернемося до його витоків. Потрібно відмітити, що воно формувалося протягом тривалого історичного періоду, викристалізовуючись із архаїчних інститутів, які з розвитком пристосовувались до потреб суспільства, яке мало тенденцію до ускладнення. Отже, вперше термін громадянське суспільство був ужитий Аристотелем, який так називав спільноти вільних та рівних громадян, пов'язаних між собою певною формою політичного устрою (держава-поліс).

У подальшому окремі елементи та цінності громадянського суспільства почали складатися в Європі в XII–XIII ст. Європа не випадково стала продовжувачкою розвитку теорії громадянського

суспільства, оскільки саме там за часів Відродження ідеї громадянського суспільства, які з часів античності зберігались у середньовічній Європі, було нібито реанімовано. Досвід античного полісу та римське право створили передумови для виникнення структур громадянського суспільства. Також важливий вплив на цей процес здійснило християнство, в якому ідея свободи людини, особистості отримала найбільшу розробку порівняно з іншими релігіями.

Також можна сказати, що громадянське суспільство виникло й розвивалось як реакція на ідеал середньовічної теократії. Однією з головних його характеристик є світське (мирське) начало. Громадянське суспільство існує як система самодіяльних асоціацій (релігійних об'єднань, купецьких гільдій, кооперативів, профспілок і т.д.), які виражають і захищають їхні групові та індивідуальні інтереси, права.

У Новий час, а саме в XVII–XVIII ст. громадянське суспільство протиставлялось абсолютистсько-феодалній державі, а термін громадянське суспільство використовували для позначення різниці між «громадянським суспільством» та «природним суспільством». Саме Новий час став часом ґрунтовної розробки поняття громадянського суспільства.

Так, найбільш радикально сформулював концепцію громадянського суспільства один із провідних ідеологів американської буржуазної революції, автор праці «Права людини» Т. Пейн. Він уважав державу необхідним злом; тому влада держави повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства. Існуючи до виникнення держави, ця природна спільність схилила індивідів до встановлення мирних стосунків конкуренції й солідарності, що базувалися на взаємному інтересі та почутті взаємної допомоги. Чим досконаліше громадянське суспільство, тим ефективніше воно саморегулюється, і відповідно меншу потребу має в державі. Наділені невід'ємними правами, рівні та вільні індивіди існують ще до появи держави в минулому, сьогоденні та майбутньому. Тому держави можна вважати цивілізованими тоді, коли вони створені за очевидною згодою всіх індивідів і коли ця активна згода сформульована конституційно та зафіксована з допомогою парламентських представницьких механізмів [5, с. 232].

Інший представник політико-правової думки А. де Токвіль, розмірковуючи про демократію, зазначав у своїй праці, що встановити абсолютне й деспотичне управління легше там, де існує демократичний суспільний лад [6, с. 568–573]. При цьому він аналізував три аспекти егалітаризму (рівності політичної, економічної, соціальної – О.К.), що сприяли становленню деспотизму в Північній Америці та Європі: політична централізація як зброя в боротьбі з привілеями феодалної аристократії, поєднуючись з адміністративною централізацією та бюрократизацією, значно зміцнюють владу держави, яка встановлює контроль над усіма сферами суспільного життя і перетворюється в таку силу, що придушує свободу; буржуазна рівність породжує індивідуалізм, який ізолює людей один від одного, обмежує їх рамками приватного життя і створює цим сприятливі умови для деспотизму; «спотворена» схильність до рівності, в основі якої лежить бажання звести всіх до рівня маси, може призвести до «рівності в рабстві».

Протистояти цим тенденціям до деспотизму можуть лише громадські установи та організації, які знаходяться між державою та індивідом.

Великий внесок у розробку концепції громадянського суспільства зробив Г. В. Ф. Гегель. Він

уважав, що громадянське суспільство складається з приватних осіб, класів, груп та інститутів, взаємодія між якими регулюється цивільним правом і які прямо не залежать від держави. Численні складові громадянського суспільства часто несумісні, нестійкі, схильні до серйозних конфліктів, у яких одні приватні інтереси стикаються з іншими. При цьому надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може призвести до придушення інших. Тому таке суспільство може залишатися громадянським доти, доки воно функціонує під політичним наглядом держави. Держава, на думку Гегеля, – це моральне начало, хода Бога в світі [7, с. 283–284].

Отже, громадянське суспільство характеризується самоорганізованістю, що підтримується не силою державного примусу, а свідомими, цілеспрямованими зусиллями його членів. Його формування неможливо без появи якісно нових індивідів – громадян, що мають рівні права й свободи. Людина, власне кажучи, тільки тоді стає справжнім громадянином, коли здобуває високі моральні ідеали, гуманістичний світогляд, заснований на повазі людської гідності, невід'ємних прав і свобод, а також на свідомому виконанні своїх обов'язків перед суспільством та іншими людьми.

Основною відмінною рисою громадянського суспільства є наявність вільної особистості. Головною ознакою докапіталістичних суспільств була відсутність у ньому індивідуальності, автономії людини. Вона була лише частиною певного суспільного організму й була цілком підпорядкована його інтересам, звичаям і традиціям, оскільки відносини між людьми визначалися не їхніми індивідуальними особливостями, а кровнородинними зв'язками, знатністю або приналежністю до номенклатури в системі державної бюрократії. Це вело до заперечення свободи вибору й особистої відповідальності.

Процес звільнення людини і набуття нею свободи носить тривалий і суперечливий характер. Російський філософ С.Л. Франк писав, що «стара антична ідея повного поглинання особистості державою, розчинення без залишку всіх духовних сил і думок у механізмі державної влади – ідея, сліди якої ще сильні й у наших установах, і в наших розумах, – суперечить сучасній моральній свідомості й повинна бути відкинута рішуче й безумовно. Свобода совісті й думки, свобода усного й друкованого слова, свобода ідейного й практичного спілкування в зборах і союзах суть невід'ємні права особистості, що впливають із її права на самовизначення й вільний розвиток» [8, с. 69–70].

Розвинене громадянське суспільство має такий ступінь незалежності й автономії від держави, що гарантує безпеку особистості від зловживань, пов'язаних із недобросовісним використанням державної влади. Воно існує в рамках свободи індивіда й громадських організацій. У ньому відбувається соціальна саморегуляція, що дозволяє розглядати його як суспільство, що розвивається самостійно.

Громадянське суспільство, як і держава, носить структурний характер. Однак структурність держави є вертикальною, ієрархічною, що означає підпорядкування нижчестоящих державних органів вищестоящим. Структурність же громадянського суспільства є горизонтальною. Вона являє собою систему зв'язків і взаємин між вільними й рівноправними індивідами, об'єднаними спільними інтересом і прагненнями. У цьому змісті громадянське суспільство, говорячи словами російського філософа В. Соловйова, є «вільна синергія», «анархія в позитивному розумінні». Це порядок, який спон-

танно витікає із внутрішньої солідарності людей, що добровільно працюють в ім'я власних та суспільних інтересів і які не потребують управління ними з боку держави [9, с. 331].

Логічно, що пріоритети держави й громадянського суспільства також відрізняються. Якщо для держави ними є безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетними стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність всіх членів суспільства.

Громадянське суспільство служить не стільки впорядкуванню громадянського життя, скільки гарантом проти його надмірної заорганізованості й регламентованості. Тому це суспільство є найбільш відкритим у порівнянні з тоталітарним, у якому свобода й соціальний динамізм людей надзвичайно обмежені. Справді демократичне громадянське суспільство є більш складним по своїй структурі, оскільки воно дозволяє людям розробляти й здійснювати індивідуальні стратегії, що й робить їх автономними особистостями, що активно використовують свої права й свободи у всіх сферах громадського життя.

Громадянське суспільство, забезпечуючи використання творчих здібностей людей, формуючи й задовольняючи їхні різноманітні індивідуальні запити, виступає найважливішою умовою й механізмом усякого розвитку особистості, соціального прогресу, зміцнення соціально-політичної стабільності й демократичних основ громадського життя. Відносно цього важливі не тільки інтелектуальні здібності людей, їхні різнобічні знання та уміння, але й суб'єктивно-психологічні й духовно-моральні якості. При цьому, чим більш різні члени громадянського суспільства з погляду їхніх інтересів, потреб, здібностей, тим успішніше може розвиватися це суспільство.

У цих умовах неминучі соціальні розходження й розбіжності в поглядах на шляхи й методи досягнення спільно намічених цілей. Це надає особливу важливість пошуку консенсусу, взаєморозуміння, а також розвитку таких якостей особистості, як толерантність, спритність, доброзичливість, солідарність. Вони допомагають людям успішно сполучати свої інтереси із груповими, суспільними й державними.

В основі структурного розподілу політичної активності на суспільну й державну лежить принцип розходження між суверенітетом народу й державним суверенітетом. У демократичному суспільстві держава повинна бути під контролем народу, що згуртувався в громадянське суспільство. Ідея пріоритету народного суверенітету була висунута французькими просвітителями ще в XVIII ст. Вона була загальноновизнаною в той час.

Громадянське суспільство по своїй природі плюралістичне. У ньому не існує, наприклад, єдиної форми власності, єдиного, офіційно визнаного органа друку, профспілки, партії, церкви й т.д. Навпроти, існує безліч, з різними уявленнями людей про суспільне благо. Плюралістичний характер громадянського суспільства виступає істотною відмінністю від монополістичної держави, що претендує на «єдино вірний погляд» з усіх суспільних питань.

У зв'язку із цим варто враховувати складність структури громадянського суспільства, що відображає й захищає як приватні, особисті, так і групові, і широкі суспільні інтереси.

Так, наприклад, профспілки й корпорації насамперед діють в інтересах конкретних груп робітників і підприємців. У той же час по цілому ряду політичних і соціально-економічних й інших проблем вони можуть солідаризуватися з іншими організаціями, а також з державними структурами.

Сучасна стадія розвитку громадянського суспільства пов'язана з розширенням його уваги до проблем соціальної справедливості, загального добра, екологічної безпеки, культурного відродження суспільства, захисту прав людини. Основу громадянського суспільства можуть становити тільки люди, що володіють розвинутою правосвідомістю, почуттям обов'язку й відповідальності за свої справи та їхні соціальні наслідки. Тобто як демократія неможлива без демократів, так і громадянське суспільство – без свідомих і законотворчих громадян своєї країни.

М. Бердяєв писав, що щире народне самоврядування, як виявлення організованої людської енергії, як виявлення народного характеру, припускає самодисципліну й самовиховання особистості й народу. Але народ це не механічна безформна маса людей. Він складається з реальних індивідів і від їхніх якостей залежать особливості даного народу. Народ – це кожний. Здатність людини до самоврядування й відповідальності не виникає спонтанно, вона вимагає тривалого виховання й самовиховання. Панувати може лише той, хто панує над собою. Демократію часто не ставлять у залежність від внутрішньої здатності до самоврядування, від характеру народу й особистості. І це, як писав М. Бердяєв, – реальна небезпека для нашого майбутнього. Демократія повинна бути одухотворена, пов'язана з духовними цінностями й цілями. Інакше свобода може перетворитися в правове свавілля, усюдозволеність [10, с. 132].

Найважливіший зміст свободи й демократії полягає в тому, щоб досягти такого устрою спільного життя людей, при якому б не постраждала нічия гідність й усім – включаючи меншини – офіційно була дана можливість вільно проявляти свою ініціативу й здібності й у такий спосіб самоутверджуватися.

Висновки. З теоретичної точки зору громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, в якому існують розвинені економічні, політичні, правові, культурні відносини між індивідами, які входять до нього, не опосередковані державою. У сучасному розумінні воно являє собою необхідний і раціональний спосіб існування людей, заснований на розумі та свободі. Але з практичної точки зору, або можливості створити таке суспільство, як в теорії, виникає багато труднощів.

Громадянське суспільство – це сфера самоврядування, самодіяльності вільних індивідів та їхніх об'єднань, обмежена законами від довільного втручання з боку держави й інших людей. Тому воно має потребу в законодавчому впорядкуванні й регулюванні відносин між ним і державою з метою досягнення консенсусу між ними на основі визнання базисних гуманістичних цінностей: прав, свобод, економічної незалежності людини, а також для того, щоб забезпечити соціальну захищеність людей, що перебувають у найменш сприятливих умовах. Тому взаємини між громадянським суспільством і державою носять суперечливий характер.

Список літератури:

1. Большой толковый социологический словарь (Collins). В 2-х т. – Т. 1 (А-О): Пер. с англ. – М., 1999. – 544 с.
2. Краткая Российская Энциклопедия: В 3-х т. – Т. 1: А-К / Сост. В.М. Карев. – М., 2003. – 1135 с.
3. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю.С.Шемшученка. – К., 1996. – 696 с.
4. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К., 2005. – 566 с.
5. Філософія права / за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К., 2000. – 336 с.
6. Токвіль А. де Про демократію в Америці. У двох томах. (Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка). Передмова Андре Жардена. – К., 1999. – 590 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990. – 524 с.
8. Франк С.Л. Сочинения. – М., 1990. – 608 с.
9. Соловьев В.С. Сочинения: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1989. – 682 с.
10. Бердяев Н.А. Демократия и личность / Бердяев Н.А. Судьба России. – М., 2007. – С. 130-133.

Козинец Е.Г.

Черниговский национальный технологический университет

**ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ «ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО»
В МИРОВОЙ ПРАВОВОЙ МЫСЛИ****Аннотация**

Статья посвящена характеристике становления и развития понятия «гражданское общество». Проанализированы взгляды выдающихся мировых мыслителей относительно содержания понятия «гражданское общество». Исследованы основные составляющие «гражданского общества», их соотношение и взаимодействие.

Ключевые слова: гражданское общество, правовые учения, правовое государство, права человека, свобода.

Kozynets O.H.

Chernihiv National University of Technology

GENESIS OF THE CONCEPT «CIVIL SOCIETY» IN THE WORLD LEGAL THOUGHT**Summary**

The article is devoted to the characteristic of the generation and development of the concept of «civil society». The views of the outstanding world scientists as for the meaningful content of the «civil society» concept have been observed here. The main components of «civil society» and their interrelation and interaction have been studied as well.

Keywords: civil society, legal doctrines, legal state, human rights, freedom.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН ТА ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Одуденко А.В.

Прокуратура Деснянського району м. Києва

Статтю присвячено дослідженню особливостей позовної діяльності прокурора при здійсненні представництва інтересів громадян та держави у сфері земельних відносин. Визначаються сутність захисту прокурором інтересів громадян та держави у даній сфері аналізуються особливості правового регулювання та завдання позовної роботи прокурора виокремлюються проблемні питання.

Ключові слова: позовна діяльність, прокурор, захист, земля.

Положення ст. 14 Конституції України, відповідно до якого земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, створило передумови для зміцнення законності та правопорядку у галузі земельних відносин [1].

Захист інтересів держави та громадян у сфері використання земельних ресурсів при наданні земель у власність і користування, продажу та зміні цільового використання є одним із головних пріоритетних напрямків у здійсненні прокурорського нагляду, що визначено Генеральним прокурором України.

Згідно пункту 4 наказу Генерального прокурора України № 3/2 від 04.10.2011 (із змінами, внесеними наказами Генерального прокурора України від 25.01.2012 № 3/2гн-1 та від 12.07.2012 № 1гн-2) «Про особливості організації діяльності органів прокуратури у сферах охорони навколишнього природного середовища та земельних відносин» (далі – наказ № 3/2) захист інтересів громадян і держави у сфері земельних відносин необхідно здійснювати шляхом комплексного застосування правозахисних, представницьких та кримінально-правових засобів прокурорського реагування на порушення закону. Основну увагу необхідно звертати на: захист прав громадян, які неспроможні самостійно їх реалізувати; захист інтересів держави і територіальних громад щодо володіння, користування і розпорядження землею, насамперед природно-заповідного, лісового, водного фонду, сільськогосподарського, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, житлової та громадської забудови, забезпечення додержання вимог закону при зміні цільового призначення земель; захист земель оборони, підприємств оборонної промисловості та транспортної галузі, що перебувають у державній власності; додержання вимог закону при здійсненні землеустрою та веденні державного земельного кадастру; своєчасність і повноту внесення плати за землю [2].

З метою забезпечення ефективного реагування на виявлені порушення закону при здійсненні діяльності із захисту інтересів громадян і держави у сфері земельних відносин прокурори активно застосовують повноваження по представництву в суді, у тому числі шляхом звернення до суду з заявами про захист прав і законних інтересів громадян та держави.

Так, органами прокуратури у сфері захисту земельних відносин в інтересах громадян та держави лише за 6 місяців 2014 року пред'явлено позовів на суму 5 064 515 тис. грн. (складає майже 62% від загальної суми пред'явлених позовів до суду), задоволено позовних заяв на суму 2 517 988 тис. грн., реально виконано судових рішень – 2 866 677 тис. грн. [3].

Проте неупереджений аналіз свідчить, що фактичний стан законності у цій сфері не відповідає сучасним вимогам, а порушення законів набули загрозливих масштабів. Стан позовної роботи прокурора не завжди відповідає стану законності.

Від належної організації підготовки до участі в розгляді справи судом залежить подальша результативність представницької діяльності прокурора в цілому. Підготовка до участі в суді повинна розпочинатись з часу пред'явлення позову.

Водночас, ще значною залишається кількість документів реагування на цьому напрямі, які залишено судами без задоволення.

Причинами такого становища є те, що земельне право за своєю природою є комплексною галуззю права, для якої характерним є застосування як адміністративно-правового, так і цивільно-правового методів регулювання суспільних відносин. На даний час земельне законодавство України складає величезний масив, що призводить до того, що одні й ті самі правовідносини регулюються багатьма актами і досить часто – по-різному.

Неправильне застосування прокурорами норм матеріального та процесуального законодавства, неврахування судової практики при здійсненні представницької діяльності у сфері земельних відносин не сприяє досягненню її мети.

Дослідженню питання реалізації прокурором представницької функції у сфері земельних відносин, її особливостей в юридичній літературі не приділена належна увага. Так, у вітчизняній науці проблеми правового забезпечення земельної реформи висвітлювалися в наукових дослідженнях В.І. Андрейцева, В.З. Янчука, В.І. Семчика, Н.І. Титової, М.В. Шульги, П.Ф. Кулинич, І.І. Каракаша. Однак окремі аспекти здійснення представницької діяльності прокурора були предметом дослідження В.В. Долежана, А.А. Матвійця, М.В. Руденко, М.М. Руденка, Г.П. Середи, М.К. Якимчука та ін.

Автор даної статті ставить за мету дослідити правове регулювання позовної діяльності прокурора у сфері земельних відносин, розкрити сутність захисту прокуратурою інтересів громадянина та держави у даній сфері, визначити завдання прокурора при підготовці позову до суду, з'ясувати особливості такої діяльності, а також з урахуванням судової практики розгляду спорів, пов'язаних із земельними правовідносинами виокремити проблемні питання при її здійсненні.

Статтею 121 Конституції України представництво інтересів громадянина або держави в суді визначено однією з основних конституційних функцій органів прокуратури України.

Згідно ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру» представництво прокуратурою інтересів

громадянина або держави в суді полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом.

Однією із форм представництва визначено звернення до суду з позовами або заявами про захист прав, свобод та інтересів інших суб'єктів.

Отже, прокурор – особливий суб'єкт судового процесу, участь у якому викликана необхідністю виконання конституційної функції представництва інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом.

Питання організації представницької діяльності органів прокуратури, її форм здійснення, зокрема, у сфері земельних відносин визначаються наказом Генерального прокурора України від 28.11.2012 № 6гн «Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» (далі – наказ № 6гн), наказом від 04.10.2011 № 3/2 гн, вказівкою № 42 від 18.03.2013.

Основними завданнями представництва в суді відповідно до наказу № 6гн слід вважати реальний захист та поновлення прав і законних інтересів громадян, які неспроможні через фізичний чи матеріальний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність самостійно захистити свої права або реалізувати процесуальні повноваження, а також захист інтересів держави, що порушуються або можуть бути порушені внаслідок протиправних діянь фізичних і юридичних осіб, фактичне усунення порушень закону (пункт 2).

Водночас, прокурор у судовому процесі має сприяти суду у виконанні закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ і постановлення судових рішень, що ґрунтується на законі, а також дотримання їх обов'язковості (ст. 34 Закону України «Про прокуратуру»).

На стадії підготовки позовних матеріалів необхідно керуватися вимогами пункту 6 наказу № 6гн щодо порядку пред'явлення позову, заяви, їх підписання, обов'язкового вжиття запобіжних заходів тощо.

При підготовці процесуальних документів необхідно забезпечувати їх повноту та обґрунтованість, дотримання форми і змісту, а також враховувати правила підвідомчості та підсудності спорів. Посилатися на норми матеріального і процесуального права, якими регулюються відповідні правовідносини, а також долучати до позовів (заяв, подань) належні та допустимі докази. Дотримуватися визначеної законом процедури направлення позовів (заяв, подань) до суду.

Право прокурора на звернення до суду з позовами закріплено в процесуальному законодавстві.

Статтями 45 ЦПК України, 60 КАС України, ст. 29 ГПК України передбачено, що з метою захисту інтересів громадянина або держави в суді прокурор у межах повноважень, визначених законом, звертається до суду з позовною заявою.

Подання позову прокурором здійснюється у порядку та на умовах, визначених нормами ЦПК України, ГПК України, КАС України.

Особливістю позовів у сфері земельних відносин на захист інтересів громадян є те, що прокурор повинен обґрунтувати неспроможність громадянина самостійно захищати свої права у суді та надати відповідні документи, що підтверджують порушення його інтересів.

Права власників визначені ст. 90 ЗК України; землекористувачів – ст. 95 ЗК України. Пра-

ва громадян передбачені й іншими статтями ЗК України (ст. 98 (зміст права земельного сервітуту), ст. 102-1 (підстави набуття і зміст права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови), ст. 104 (попередження шкідливого впливу на сусідню земельну ділянку), тощо, інших законах і підзаконних нормативних актах, міжнародних договорах [4, с. 239, 251, 256, 263, 104].

Готуючи позов в інтересах держави, прокурор самостійно визначає, у чому полягає порушення інтересів держави, обґрунтовує необхідність їх захисту, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах.

В усіх видах судочинства, до набрання чинності 01.12.2012 змін до Закону України «Про прокуратуру», законодавець вимагав від прокурора при зверненні до суду в інтересах держави обов'язкове зазначення в позовній заяві органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах.

Разом з тим, трапляються випадки, коли такий орган відсутній, або ж, коли у відповідного органу відсутній повноваження щодо звернення до суду.

Найбільш поширеною категорією позовних заяв прокурора без визначення позивача є позови про визнання недійсними рішень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин.

У зв'язку зі змінами до Закону України «Про прокуратуру», які набрали чинності з 01.12.2012 законодавцем визначено, що у разі відсутності такого органу або повноважень у нього щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позові та набуває статусу позивача (ч. 2 ст. 45 ЦПК України, ч. 2 ст. 29 ГПК України, ч. 2 ст. 60 КАС України).

Отже, наразі чинне процесуальне законодавство надає прокурору право звертатися до суду без зазначення у позовній заяві відповідного органу, однак прокурор зобов'язаний вказати про це в позовній заяві.

Більше того, у таких випадках інтереси держави мають чітко формулюватися й умотивовуватися прокурором (ст. 60 КАС України, ч. 2 ст. 29 ГПК України, ст. 45 ЦПК України).

З аналізу норм Конституції України, Земельного кодексу України вбачається, що до інтересів держави у галузі земельних відносин можна віднести збереження землі, як основного національного багатства; гарантування права Українського народу на землю; забезпечення законності у галузі земельних правовідносин; гарантування громадянам та юридичним особам права на землю; раціональне використання і охорона земель, сприяння екологічній безпеці, тощо.

Інтереси держави, закріплені у нормах відповідних законів та підзаконних нормативних актів, а тому при обґрунтуванні державного інтересу необхідно посилатися на відповідну норму закону, визначати орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах [5].

При зверненні прокурора з позовами на захист державних інтересів позивачами можуть бути особи, що здійснюють розпорядчі функції щодо земель державної та комунальної власності. До них належать органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо передачі земельних ділянок у власність або у користування, їх повноваження, визначені статтею 122 Земельного кодексу України.

Наслідком не зазначення прокурором у позовній заяві обставин, пов'язаних з порушенням інтересів держави або з обґрунтуванням необхідності захисту таких інтересів у порядку господарського судочинства, є повернення судом позовної заяви без розгляду на підставі пункту 3 частини першої статті 63 ГПК України. У разі ж коли суд у зазначених випадках помилково порушив провадження у справі за позовом прокурора, відповідний позов залишається без розгляду згідно з пунктом 1 частини першої статті 81 названого Кодексу (п. 3 постанови пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 7 (із змінами і доповненнями від 17.12.2013) «Про деякі питання участі прокурора у розгляді справ, підвідомчих господарським судам») [6].

Таким чином, при зверненні прокурора до відповідного суду у позовній заяві необхідно обґрунтовувати причини неможливості пред'явлення позову відповідним органом держави або місцевого самоврядування із наданням підтверджуючих документів або ж обґрунтувати обставини, які вказують на існування необхідності захисту інтересів держави.

При цьому, згідно з приписами ст. 61 КАС України, ст. 29 ГПК України, ст. 46 ЦПК України прокурор, який бере участь у справі, несе обов'язки і користується правами сторони, крім права на укладення мирової угоди.

При пред'явленні прокурором адміністративного позову в інтересах держави без зазначення відповідного органу необхідно враховувати приписи ч. 2 ст. 18 КАС України, згідно з якими такі позови предметно підсудні виключно окружним адміністративним судам, оскільки прокуратура виступає у таких справах самостійною стороною (позивачем) і є державним органом. Забезпечуючи участь при розгляді таких позовів у суді, слід мати на увазі, що відповідно до п. 11 постанови пленуму Вищого адміністративного суду України від 06.03.2008 № 2 «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень КАСУ під час розгляду адміністративних справ» прокурор, здійснюючи в суді представництво інтересів держави, підтверджує свої повноваження службовим посвідченням [7].

При цьому необхідно мати на увазі, що при пред'явленні прокурором позову без визначення органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах, наявні певні особливості, що стосуються строків позовної давності.

Виходячи зі змісту ст. 256 ЦК України позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Загальний строк для захисту права за позовом особи, право якої порушено, встановлено в три роки (ст. 257 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК України перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

У разі, коли згідно із законом позивачем у справі виступає прокурор згідно ч. 2 ст. 29 ГПК України, позовна давність обчислюється від дня, коли про порушення або про особу, яка його допустила, довідався або мав довідатися відповідний прокурор.

Аналогічна правова позиція викладена у постанові Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 20.08.2013 у справі № 3-18гс13, яка зводиться до наступного. Оскільки прокурор та позивачі не є сторонами оспорюваних угод та були позбавлені права під час судового

розгляду перевірити повноваження осіб, які уклали ці правочини, а про обставини, які стали підставою звернення до суду, прокуратура дізналася лише зі звернення голови Фонду від 1 листопада 2011 року, то початок перебігу позовної давності слід обраховувати не з моменту, коли прокуратурі стало відомо про наявність оспорюваних правочинів, а з моменту, коли органи прокуратури дізналися про факт відсутності у представника ПП «Ліардон» необхідного обсягу дієздатності [8].

Крім того, пунктом 4.1 постанови пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів» визначено, що якщо у передбачених законом випадках з позовом до господарського суду звернувся прокурор, що не є позивачем, то позовна давність обчислюватиметься від дня, коли про порушення свого права або про особу, яка його порушила, довідався або мав довідатися саме позивач, а не прокурор. У таких випадках питання про визнання поважними причин пропущення позовної давності може порушуватися перед судом як прокурором, так і позивачем у справі [9].

Правила про позовну давність, відповідно до статті 267 ЦК кодексу України мають застосовуватися лише тоді, коли буде доведено існування самого суб'єктивного права. У випадках відсутності такого права або коли воно ніким не порушено, в позові має бути відмовлено не з причин пропуску строку позовної давності, а в зв'язку з необґрунтованістю самої вимоги.

Пунктом 5 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства» визначено, що протягом трьох років з дня набрання чинності цим Законом особа має право звернутися до суду з позовом, зокрема, про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу місцевого самоврядування, яким порушено право власності або інше речове право особи.

Згідно ч. 1 ст. 21 ЦК України суд визнає незаконним та скасовує правовий акт індивідуальної дії, виданий органом державної влади, органом влади Автономної республіки Крим або органом місцевого самоврядування, якщо він суперечить актам законодавства і порушує цивільні права або інтереси.

Водночас, в судовій практиці допускається невірне застосування викладених норм матеріального права.

Як приклад, прокуратурою Деснянського району м. Києва у 2014 році оскаржено в апеляційному порядку рішення Деснянського районного суду м. Києва від 15.05.2014 у справі за позовною заявою гр. С. до Київської міської ради про визнання незаконним з моменту прийняття, скасування рішення Київської міської ради від 2009 року про передачу гр. С. (позивачу) у приватну власність земельної ділянки, а також визнання з моменту видачі йому державного акту на право власності на земельну ділянку.

Вивченням матеріалів справи встановлено, що суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги гр. С., без з'ясування питань, чи порушені законні права та інтереси гр. С. прийняттям Київською міською радою рішення про передачу останньому у приватну власність земельної ділянки, та за відсутності в матеріалах справи жодних доказів, які б свідчили про порушення цивільних прав позивача відповідіачем у справі.

Водночас, необхідно враховувати, що згідно ч. ч. 1, 2 ст. 152 ЗК України держава забезпечує

громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків.

Підставою припинення права користування земельною ділянкою, є зокрема, згідно ст. 142 ЗК України добровільна відмова від такого права.

Орієнтовний перелік позовів, що можуть бути пред'явлені прокурором при реагуванні на порушення земельного законодавства, наведений у пункті 2 постанови Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16.04.2004 року № 7 (із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 19.03.2010 року № 2) [10].

Захист прав громадян та юридичних осіб на земельній ділянці здійснюється згідно ч. 3 ст. 152 ЗК України шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших передбачених законом способів захисту (ст. 16 ЦК України).

Власник земельної ділянки, права якого порушено, може вимагати відшкодування завданої моральної шкоди (ч. 3 ст. 386 ЦК України).

Аналіз судової практики у справах у сфері земельних відносин показує, що звернення до суду з позовними вимогами про визнання відсутнім у відповідача права користування земельною ділянкою не ґрунтується на положеннях статті 152 ЗК України, та не призводить до поновлення порушеного права згідно з положеннями цього кодексу, а

у разі задоволення такої вимоги, не можливо буде виконати судові рішення у цій частині у примусовому порядку, оскільки відсутній механізм виконання рішення суду.

При підготовці позовів про усунення порушень земельного законодавства необхідно враховувати, що згідно пункту 12 Перехідних положень Земельного кодексу України до розмежування земель державної та комунальної власності повноваження щодо розпорядження землями в межах населених пунктів, крім земель, переданих у приватну власність, здійснюють відповідні сільські, селищні, міські ради, а за їх межами – відповідні органи виконавчої влади.

У разі видання органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування акта, яким порушуються права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою, такий акт визнається недійсним відповідно до ст. 155 ЗК України.

Видача державного акта на право власності на земельну ділянку без визначеної законом (ч. 1 ст. 116 ЗК України) підстави є неправомірною, а державний акт, виданий з порушенням вказаних вимог підлягає визнанню недійсним.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що прокурор – особливий суб'єкт судового процесу, участь у якому викликана необхідністю виконання конституційної функції представництва інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом.

Особливості позовної діяльності прокурора при здійсненні представництва інтересів громадян та держави в суді у сфері земельних відносин визначаються особливостями нормативно-правового регулювання у вказаній сфері, спеціальними завданнями захисту, якими є реальне поновлення прав та інтересів держави, територіальних громад, у тому числі фактичне повернення землі у власність, специфічними повноваженнями прокурора у процесі.

Список літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Галузеві накази Генерального прокурора України та додатки до них. Офіційний веб-портал Генеральної прокуратури України: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&t=rec&id=94102
3. Звіт про роботу прокурора за 6 місяців 2014 року. Офіційний веб-портал Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111479&libid=100820&c=edit&c=fo
4. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко Р.І. – К.: Алерта, 2011. – 516 с.
5. Захист прокурором прав громадян та інтересів держави у сфері земельних відносин: наук.-практ. посіб. / І. М. Козьяков, А.М. Мірошніченко, В.В. Салков, А.А. Матвієць та ін. – К.: Алерта, 2012. – 272 с.
6. Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 7 (із змінами і доповненнями від 17.12.2013) «Про деякі питання участі прокурора у розгляді справ, підвідомчих господарським судам»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0007600-12>
7. Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 06.03.2008 № 2 «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень КАСУ під час розгляду адміністративних справ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002760-08>
8. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 20.08.2013 у справі № 3-18rc13: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33191119>
9. Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0010600-13>
10. Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 17.05.2011 № 6 «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0006600-11>

Одуденко А.В.

Прокуратура Деснянського району г. Києва

ОСОБЕННОСТИ ИСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОКУРОРА ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА ИНТЕРЕСОВ ГРАЖДАН И ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Статья посвящена исследованию особенностей исковой деятельности прокурора при осуществлении представительства интересов граждан и государства в сфере земельных отношений. Определяется содержание защиты прокурором интересов граждан и государства в этой сфере, анализируются особенности правового регулирования та задачи исковой работы прокурора, выделяются проблемные вопросы.

Ключевые слова: исковая деятельность, прокурор, защита, земля.

Odudenko A.V.

Prosecutor Desna District, Kyiv

THE FEATURES REPRESENTATION PROSECUTOR IN COURT THE INTERESTS OF CITIZENS AND THE STATE IN THE FIELD OF LAND RELATIONS

Summary

The article investigates features representation prosecutor in court the interests of citizens and the state in the field of land relations. Determined by the nature protection Prosecutor interests of citizens and the state in this area analyzes features of its legal regulation and challenges the limitation of the Prosecutor highlighted problematic issues.

Keywords: limitation of activity, prosecutor, protection, land.

УДК 340.1

ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК СПОСІБ ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Романюк Є.О.Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

У науковій статті досліджено феномен праворозуміння як одного зі способів осмислення правової реальності. Встановлено, що весь період існування цивілізації супроводжується суперництвом двох основних типів праворозуміння – природно-правового і позитивістського. Визначені та проаналізовані основні недоліки та переваги кожного із зазначених типів розуміння права.

Ключові слова: право, праворозуміння, правова реальність, природне право, позитивне право.

Не викликає заперечень той факт, що об'єктивність права як явища соціальної реальності передбачає суб'єктивність поглядів на його зовнішній образ. Таким чином, теоретико-правовий плюралізм у розумінні права обумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Об'єктивними факторами є історичні тенденції розвитку суспільства, національні відмінності, цивілізаційні процеси. Основу ж суб'єктивних чинників становлять особливості світосприйняття, індивідуального пізнання світу людиною тощо.

Без перебільшення можна констатувати, що проблема праворозуміння займає центральне місце в юридичній науці. Проте, як не парадоксально, сам феномен праворозуміння досліджено поверхово. Разом з тим окремі спроби аналізу цієї проблеми здійснюються, внаслідок чого виокремлюються різноманітні підходи до дослідження праворозуміння як специфічного феномена.

Загальнотеоретичні аспекти праворозуміння досліджувалися такими вченими, як В. Д. Бабкін, О. В. Зайчук, В. С. Журавський, В. П. Казимирчук, М. І. Козюбра, О. Л. Копиленко, О. М. Костенко, С. І. Максимов, Г. В. Мальцев, В. А. Муравський,

В. С. Нерсисянц, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, А. О. Селіванов, Т. І. Тарахонич, О. Д. Тихомиров, Л. С. Явич та ін.

Проте, на завершеність і повноту не може претендувати жодне визначення та розуміння права, адже в процесі трансформації суспільно-політичних відносин змінюються обґрунтування та «докази», які використовуються в обґрунтуванні того чи іншого розуміння права. У праві тісно переплітаються духовні, культурні, етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини. Саме тому «втиснути» все це у межі якоїсь універсальної дефініції просто неможливо.

Здебільшого праворозуміння розглядається як категорія доктринальної правосвідомості, тобто наукова категорія, що пов'язується з науковим пізнанням. Терміном праворозуміння позначається не лише поняття права чи його визначення, а й уся сукупність загальнотеоретичних понять і визначень, що охоплюють правову реальність.

При цьому принагідно підкреслити, що праворозуміння – це один із постулатів права як відображення «згустків» правової реальності, а розуміння права – це саме його пізнання, водночас як розуміння у праві – це пізнання того, що пов'язано з правом, його формуванням та реалізацією [1, с. 50].

Проте весь період існування цивілізації супроводжується суперництвом, протиставленням і навіть боротьбою двох основних типів праворозуміння – природно-правового і позитивістського. Саме тому доцільно, на нашу думку, зупинитися саме на цих двох концепціях розуміння права.

Іх суперництво, констатує С. І. Максимов, охоплює всю історію правових ідей від стародавніх часів до наших днів. Це зумовлено тим, що кожен із цих підходів акцентує свою увагу на справді необхідному аспекті права або правової реальності, хоча й робить це однобічно. Так, класичні теорії природного права роблять акцент на морально-ціннісній стороні права, розглядаючи природне право як моральний критерій для оцінки і зразок для формування позитивного права, так само як класичний правовий позитивізм розглядає право лише як систему норм, встановлених державою і забезпечених його примусовою силою. Проте право не може бути зведено ні до моральної належності, ні до примусовості. Воно є єдністю відображених зазначеними концепціями сторін, які, дотримуючись традиції, називають «природне право» і «позитивне право» [2, с. 36]. Хоча на сьогоднішній день, як підкреслює С. П. Рабінович, складність і певна парадоксальність нинішнього етапу розвитку юридичної науки полягає в тому, що з огляду на світоглядний та методологічний плюралізм залежність у ній між типами праворозуміння і концептуально-методологічними підходами вже не є лінійною та жорстко детермінованою [3, с. 54].

Оскільки позитивізм і природно-правова школи праворозуміння мають багато течій, слід зацентрувати увагу на універсальному, узагальненому розумінні цих двох концепцій.

По суті, питання «що є право?» є важливішим для природно-правової концепції праворозуміння. Прихильники позитивізму вбачають у праві лише писані норми, що викладені в законах та інших нормативних актах. Вони впевнені: оскільки мова є основним засобом спілкування людей, то, відповідно, лише словами та поняттями держава може висловити, які вчинки людей є правомірними, а які – ні.

Цікавою в цьому контексті є думка А. В. Стовиби, висловлена у вступі до монографічного дослідження вченого «Правова ситуація як исток бытия права»: «Уявімо собі, що якась глобальна катастрофа знищила всі матеріальні носії права – зводи законів, кодекси, Інтернет-сайти, електронні бази даних, збірники судової практики... Чи буде це означати, що зникло саме право? Чи означає це, що можна безкарно вчиняти вбивства, грабувати, порушувати договори? Очевидно, що ні. Однак як же буде існувати в такому випадку право? Говорячи філософською мовою, чи існує право до і крім законодавства, і якщо існує, яка його структура і спосіб буття?» [4, с. 1].

Для позитивістського ж типу розуміння права цієї проблеми майже не існує, адже право для нього – це вже офіційно встановлені, нормативно закріплені правила поведінки.

Основною відмінною характеристикою позитивізму як способу осмислення права є ототожнення «права» і «позитивного (писаного) права». Пояснення феномену права через поняття держави і навпаки є,

на нашу думку, основним недоліком цього типу праворозуміння. Якщо, відповідно до теорії природного права, воно за своєю сутністю є гуманістичним і не може руйнувати людську природу, то закон, який визнається основним у теорії позитивного праворозуміння – може, про що свідчить епоха радянського тоталітаризму за часів Й. Сталіна.

Позитивний тип розуміння права часто «звинувачують» у зневажливому ставленні до прав людини, що визначаються як простір її свободи, який їй визначає та надає держава.

У цій тезі прослідковується ставлення до людини як до підпорядкованого владі об'єкта, а не як до вільної особистості. Завжди існували крайні форми легізму, які вважаються тоталітарним праворозумінням (прикладом є вже згаданий нами тип праворозуміння колишнього СРСР, особливо у 30-ті роки ХХ ст., а також фашистської Німеччини).

Водночас справедливою є думка С. І. Петровці, що абсолютне заперечення позитивних рис концепцій позитивізму є необ'єктивним, до того, може стати ще однією крайністю після майже повного неприйняття радянською правовою думкою теорій природного типу розуміння права [5, с. 38].

Позитивний підхід до розуміння права може слугувати свого роду основою удосконалення законодавства, розроблення правил законодавчої техніки, обліку та систематизації нормативних актів, інформаційно-пошукових систем та інших перспективних напрямів розвитку правового регулювання. На цьому підході базуються прийоми тлумачення і застосування правових норм, правила вирішення юридичних спорів тощо. Тому чіткість змісту (формальна визначеність) права як невід'ємна на сьогоднішньому етапі розвитку нашого суспільства властивість права набуває особливо важливого значення при розгляді її в контексті саме позитивістського типу праворозуміння.

Окремі положення концепцій позитивістського типу праворозуміння мають важливий та позитивний характер і є необхідними для з'ясування сутності права як ефективного регулятора суспільних відносин, оскільки здійснюючи дослідження проблематики права з позиції позитивістської концепції, право розглядається як нормативне утворення, система діючих, об'єктивно зумовлених правових норм та принципів, які приймаються (санкціонуються) державою. Йдеться про позитивне, об'єктивне, формально визначене право. В цьому контексті виокремлюється нормативність, як властивість права, а також загальнообов'язковість та примусовість, яку держава може застосовувати для підтримання такого стану в суспільстві, за якого б усі відносини в суспільстві, що склалися, надійно зберігалися такими, якими вони є, тобто для підтримання стану правопорядку.

Важливим також є те, що на основі досягнень юридичного позитивізму ХІХ ст. утворилася значна частина тематики сучасної загальної теорії права, розроблено прийоми і правила тлумачення текстів законів, порядок застосування правових норм тощо. Нарешті, на думку О. Е. Лейста, за допомогою позитивного праворозуміння можуть бути забезпечені законність та верховенство права, які приводять до їх офіційного закріплення і єдиного розуміння [6, с. 61].

Отже, на нашу думку, слід ще раз наголосити, що в контексті позитивізму право має специфічне внутрішнє наповнення. Зокрема, основними сутнісними властивостями права в контексті позитивістського праворозуміння є загальна обов'язковість та нормативність права як регулятивної системи;

формальна визначеність як підстава визначення меж свободи у праві; державна гарантованість як основа підтримання законності та правового порядку, що будуть досліджені нами далі.

На нашу думку, теорія позитивного права тримає, на жаль, певну «дистанцію» від тих цінностей та моральних засад, які передбачені природним правом. Серед основних завдань позитивістської концепції праворозуміння прихильники природно-правова доктрина вважають приведення поведінки людини в суспільстві відповідно до вимог її природи.

Протилежна позитивістській, ідея природного права тривалий час розвивалася як абсолютне природне право і ґрунтувалася на переконанні в існуванні незмінних і загальних законів життя та людських відносин. Вважалося, що кожна жива істота має природні властивості, які неминуче виявляються у її поведінці, а природний закон – незмінна й універсальна етична (або правова) норма людської поведінки [7, с. 108].

Теорія природного права містить у собі декілька варіантів її розуміння, проте основним її аргументом проти позитивізму є те, що закони, прийняті державою, не позбавлені помилок. Вони нерідко відображають лише егоїстичні інтереси тих, хто має владу, і такі закони можуть суперечити суспільній правосвідомості. Прихильники теорії природного праворозуміння наголошують на тому, що не можна називати «правом» усе те, що може так і залишитися на папері. Крім того, тексти законів часто містять неточності, тривалий час можуть не оновлюватися і не доповнюватися, водночас як суспільство вже готове до сприйняття досконаліших законів. Таким чином, можна зробити висновок, що властивість верховенства права над писаним законом, яке відображає лише інтереси влади, ґрунтується саме на природно-правовому типі праворозуміння.

У процесі тривалої дискусії про праворозуміння багато науковців так зване «вузьке» розуміння права визначають лише як державне веління і досить гостро його критикують.

Дійсно, наявність у законодавстві «мертвих», недіючих норм, декларативних принципів, які не відповідають сутності суспільних відносин, спростовує твердження про збіг законодавства і права. Замість ізольованого, диференційованого вивчення окремих аспектів правової діяльності нині запропоновано її узагальнене усвідомлення, уявлення про цінність правової структури суспільства, про багатогранність підходів до праворозуміння, про необхідність поєднання системного, структурно-функціонального підходів до вивчення правової дійсності з нормативно-ціннісним, аксіологічним підходом. Широкий підхід до праворозуміння не означає заперечення нормативності права, що визначає правову міру можливої і необхідної поведінки. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дозволила поглибити його розуміння як єдиного цілісного феномену.

Крім того, розуміючи право як форму суспільної свідомості, що відображена в нормативно-правових актах держави, які покликані відобразити міру свободи людини, соціальну справедливість, рівність та інші соціальні цінності, М. М. Марченко стверджує, що «державна – виключний творець законів, однак не права» [7, с. 110–111].

Позитивним аспектом природного типу праворозуміння є визнання важливості та значущості ролі кожної окремої людини в житті суспільства

і держави. Визначальний вплив на розвиток ліберальної концепції до розуміння прав людини справило саме визнання основними цінностями прав і свобод людини. Людина, її права і свободи як першооснова та одночасно основна мета діяльності держави є провідною ідеологією сучасних демократичних держав.

На нашу думку, розуміння права виключно як державного атрибуту може призвести до свавілля з боку влади або здійснення політики сили. Формальна дефініція, якщо її розглядати як сукупність правових приписів, може скласти враження занадто вузького бачення права, оскільки замикає його в такому випадку межами позитивного права і обмежує його уявлення про законслухняність, яка формується тільки навколо поняття держави, яка приймає правову норму і санкціонує її дію. Водночас позитивне право залишається головним регулятором суспільних відносин, і його роль не варто недооцінювати.

Сучасне розуміння права розвивається завдяки взаємодії традиційних шкіл права на основі гуманістичних цінностей та ідеалів права. Разом з тим динамізм права призводить до зміни його ролі й місця в різних суспільствах, його більший соціально-регулятивний багатоманітності і, відповідно, до різних підходів до його розуміння, що відображається в сучасних концепціях.

В усіх деталях, як у боротьбі передових і другорядних політико-юридичних поглядів, у зіткненнях різних філософських та теоретичних позицій, посягальних схем та іншого здійснюється розширення і поглиблення знань про право. Однак саме у правопізнанні, лише через збагачення уявлень про зміст і форму права, його генезис і механізм дії, роль тощо накопичується та «критична маса» ідей, яка робить у гносеологічному плані можливим (за відповідного збігу певних об'єктивних обставин і суб'єктивних факторів) створення справжньої наукової теорії права [8, с. 14].

Принагідно зазначити, що на сучасному етапі, ґрунтуючись на традиції визнання залежності всіх форм буття від людини, її сутності в сучасній вітчизняній філософії права висловлюються цінні та перспективні ідеї, які здатні змінити усталені стереотипи в розумінні права та слугувати методологічним підґрунтям його наукового дослідження. Сутність права має метафізичну природу і його можна пізнати лише розкривши філософське його джерело, а воно – в природі людської особистості, в її духові, субстанцією якої є свобода. Отже, осмислення права як елементу людського буття в його цілісності й граничності, атрибуту людського духу, вказує на підставу більш глибокого розуміння предмета, ніж в позитивно-аналітичній юриспруденції. Під цим кутом зору дослідження проблем права здійснюється в більш первинний і фундаментальний спосіб, а відтак воно є парадигматичним і постає оновленим методологічним обґрунтуванням новітніх концепцій праворозуміння нормотворення і нормозастосування, новітньої доктрини і практики українського права [9, с. 9–10]. Або, наприклад, інший дослідник – С. І. Максимов обґрунтовує ідею закономірності кореляції образу людини й образу права, сутність якої полягає в тому, щоб той чи інший образ права (або картина світу, праворозуміння), а також правова система, що ним визначається, орієнтується на певний образ людини (або концепцію сутності, природи людини) і від неї беруть свій облік як від вихідної точки [2, с. 192].

Список літератури:

1. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.
2. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : [монография] / Максимов С. И. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
3. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : [монографія] / Рабінович С. П. – Львів : Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2010. – 576 с.
4. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права / Стовба А. В. – Харьков : ФО-П Лисяк Л. С., 2006. – 176 с.
5. Петровіч С. І. Сучасне праворозуміння як наукова основа дослідження законності / С. І. Петровіч // Держава і право : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 13. – С. 38–44.
6. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / Лейст О. Э. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с.
7. Принцип верховенства права: проблемы теории та практики : монографія : у 2 кн. / [ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2008–2008. – Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / [відп. ред. Н. М. Оніщенко]. – 2008. – 344 с.
8. Кленнер Г. От права природы к природе права / Г. Кленнер ; [пер. с нем. ; под ред. Б. А. Куркина ; вступ. статья Л. С. Мамута]. – М. : Прогресс, 1988. – 320 с.
9. Л. Г. Удовика Проблема формування образу людини у праві (гносеологічний аспект Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 26. – С. 9–16.

Романюк Е.А.

Институт государства и права имени В.М. Корецкого
Национальной академии наук Украины

ПРАВОПОНИМАНИЕ КАК СПОСОБ ОСМЫСЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ**Аннотация**

В научной статье исследован феномен правопонимания как одного из способов осмысления правовой реальности. Установлено, что весь период существования цивилизации сопровождается соперничеством двух основных типов правопонимания – естественно-правового и позитивистского. Определены и проанализированы основные недостатки и преимущества каждого из отмеченных типов понимания права.

Ключевые слова: право, правопонимание, правовая реальность, природное право, позитивное право.

Romaniuk E.A.

Institute of State and Law named after V.M. Koretsky
National Academy of Sciences of Ukraine

LEGAL UNDERSTANDING AS A MEANS OF INTERPRETATION OF LEGAL REALITY**Summary**

In a scientific article studied the legal understanding phenomenon as a method of interpretation of legal reality. It was established that the entire existence of civilization is accompanied by the rivalry of two basic types of law – natural and positive legal understanding. Identify and analyze the main advantages and disadvantages of each of the selected types of legal understanding.

Keywords: right, legal understanding, legal reality, the natural right, the positive right.

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ ГОСУДАРСТВА ПЕРЕХОДНОГО ТИПА

Румянцев П.А.

Российский государственный социальный университет, филиал в г. Тольятти

В статье рассматривается сущность переходных процессов и основные черты, присущие государствам переходного типа. Кроме того, автор исследует эволюцию представлений о государстве как общественном явлении. Особое внимание также уделяется определению формальной и содержательной сторон сущности государства переходного типа. **Ключевые слова:** государство, переходный период, организация политической власти, система стратификации, многопартийная система.

Постановка проблемы. Переходные преобразования характерны для истории развития любых государств, вне зависимости от их местонахождения, населенности, положения в геополитическом пространстве и особенностей формирования общественно-политических условий, необходимых для их осуществления. Несмотря на различие подходов представителей науки к классификации исторических типов государства, их смена представляет собой естественное и необходимое условие для развития государства и общества. Хотя этот процесс является неравномерным и имеющим различия по протяженности во времени, он носит объективный характер и зачастую происходит посредством коренного реформирования государственно-властных отношений. Как показывает мировой опыт, на промежуточном этапе при смене одного исторического типа государства другим происходят весьма сложные и противоречивые преобразования, направленные на ломку старых государственных устоев и построение новых, что и наделяет данную стадию исторического развития переходными качествами [1, с. 145]. Поскольку большинство стран – бывших республик СССР до сих пор находятся в переходном состоянии, возникает необходимость более подробного исследования такого явления, как государство переходного типа.

Анализ последних исследований и публикаций. Следует отметить, что изучение переходных государственных преобразований не является абсолютно новым в научной среде, ранее к данной проблематике обращались представители различных отраслей науки, каждый из которых неизменно находил в ней свой предмет исследования. Так, трансформация социальных систем была подробно рассмотрена белорусским социологом А.Н. Даниловым; украинский политолог В.М. Якушик изучил основные характеристики государства переходного типа, хотя в его работе рассматривалась концепция государства, переходного к социалистическому типу, что отразилось в осмыслении автором проблемы с классово-идеологической позиции. Российская правовая наука в последние годы пополнилась трудами Н.Н. Арзамаскина, Ю.А. Веденеева, М.Н. Марченко, Е.Н. Моцелкова, О.В. Прокофьевой, В.В. Сорокина, которые провели теоретическое исследование государственности переходного периода, определили наличие его определенной стадийности, последовательности этапов, обусловленных собственными характеристиками, уделив особое внимание изучению формы и содержания государства переходного типа. Однако многие авторские позиции до сих пор требуют научного осмысления и обсуждения, и не все еще нашли свое практическое применение, что обуславливает необходимость дальнейшего изучения аспектов развития государства переходного

типа. В частности следует рассмотреть его сущность и основные особенности.

Целью статьи является исследование формальной и содержательной сторон сущности государства переходного типа, его основных характеристик.

Изложение основного материала. Государство в процессе исторического развития, проходя через определенные периоды изменения общественной формации, сталкивается с необходимостью коренной перестройки, которой зачастую подлежит вся политическая и экономическая система. С начала 90-х гг. XX в. страны – бывшие республики СССР переживают именно такую фазу развития, включающую в себя изменение социально-экономического строя, полное реформирование правовой системы и государственного механизма. С момента разрушения социалистического государства они находятся в переходном, неустойчивом состоянии, характеризующемся неоднозначностью процесса преобразований и постоянным изменением политической системы.

Тем не менее, некоторые исследователи полагают, что «перестройка и последующие политические события – это эксплицитное оформление свершившейся контрреволюции, а вовсе не начало нового периода» [2, с. 251]. Существует мнение и о том, что происходящие сегодня процессы являются всего лишь реформированием советской системы [3, с. 49]. Однако с точки зрения формационного подхода при изменении экономической формации должен быть переходный период, поскольку одномоментно такие преобразования невозможны. Часть исследователей придерживается транзитологической парадигмы, согласно которой переходность государства рассматривается в контексте отклонения его формы от западных стандартов либеральной демократии, что позволяет наметить возможность возврата на исходный путь предполагаемого демократического транзита [4, с. 48]. Но и она зачастую подвергается критике, поскольку не соответствует «разнонаправленным траекториям реальных политических трансформаций последних десятилетий» [5, с. 115]. В связи с этим возникает закономерный вопрос: в чем же сущность государства переходного типа?

Конечно, современные реалии сложно считать продолжением советского периода нашей истории или возвратом к буржуазной модели начала 1917 г. Это подтверждается тем, что «современные переходные процессы имеют целый ряд характеристик, существенно отличающих их от аналогичных социальных сдвигов в прошлые века истории человечества» [6, с. 4–5]. Однако наличие отличительных особенностей переходных периодов современных государств от более ранних, тем не менее не предполагает отсутствия у них общих признаков. Как показывает исторический опыт, находящееся в процессе трансформации государ-

ство также обладает всеми универсальными признаками, присущими другим государствам, что не позволяет утверждать о его каком-то особом статусе [7, с. 107].

Поскольку государство является сложным и многоаспектным феноменом, его понятие и сущность многими учеными в различные периоды развития общества рассматривались в разных смыслах, в связи с чем Л. Гумплович утверждал, что «сколько существовало государствоведов и философов, столько существовало и определений государства» [8, с. 36-37]. Так, с социологической точки зрения государство представлялось как соединение «людей под одной властью в пределах определенной территории» [9, с. 201]. Государство определялось и как «отношения между людьми, форма общежития, психическая связь между ними» [10, с. 3-4]. С юридической точки зрения государство рассматривалось как «целое единство индивидов, наделенное качествами юридического субъекта, обладающее волей и являющееся носителем прав» [11, с. 117-118].

В советский период, исходя из марксистско-ленинской теории, государство представлялось как аппарат насилия, «машина для угнетения одного класса другим, ... чтобы держать в повиновении одному классу прочие подчинённые классы» [12, с. 75]. При этом была разработана теория о существовании государства переходного типа, сущностью которого, по мнению В.М. Якушика, являлась диктатура (власть) революционного народа, характеризовавшаяся государственно-властным политическим руководством обществом со стороны прогрессивных социальных слоев и подавлением реакционных слоев эксплуататорских элементов [13, с. 54].

Однако происходившие в начале 1990-х гг. исторические и политические изменения неизбежно вели к отказу от классового подхода при анализе сущности государства, к необходимости его познания в ином качестве: как средства регулирования управленческих процессов, достижения социального согласия и равновесия, обеспечения общественных интересов. Теперь государство рассматривается как «исторически выделившаяся из общества политическая организация особой суверенной публичной власти, располагающая специальным аппаратом управления и принуждения, которая, представляя общество, осуществляет руководство этим обществом и обеспечивает его интеграцию» [14, с. 26].

Таким образом, понимание исследователями такого сложного и внутренне противоречивого явления как государство в первую очередь зависит от того исторического периода, в котором оно находится. При изменении условий развития общества, происходит смена представления о сущности и назначении государства, корректировка его социального содержания и основных направлений деятельности в зависимости от тех целей и задач, которые требуют решения.

Вследствие этого исследователи выделяют некоторые специфические черты, присущие государствам в переходный период. Так, Н.Н. Арзамаскин считает, что, во-первых, процессы трансформации происходят в результате различного рода социальных потрясений в виде революций, войн, неудавшихся радикальных реформ, которые вызывают существование длительного системного кризиса и содержат в себе различные варианты дальнейшего развития государства по тому или иному пути. Во-вторых, в переходный период государству свойственна собственная динамика раз-

вития, связанная с соединением в едином процессе скачкообразных изменений и постепенных реформ, которые должны привести к новому стабильному государству. В-третьих, в трансформируемом государстве ярко проявляется отрицание ранее сложившихся структур и преемственность некоторых старых элементов государственной системы в новом механизме. В-четвертых, осуществляется резкое изменение характера и масштабов традиционных экономических связей, ослабление материальной базы государства, резкое падение уровня жизни значительной части населения, что зачастую выступает катализатором кризисной ситуации, предшествующей началу переходных процессов. Вследствие этого происходит переоценка социально-политических ценностей, колебание населения между преимуществами и недостатками старой и новой государственной системы, что, в свою очередь, вызывает трансформацию содержания государства. Наконец, в переходный период для государства характерно наличие промежуточной формы. Целью реформирования является построение нового государственного порядка, отвечающего требованиям современного развития общества, что влечет за собой соответствующие изменения формы государства [15, с. 47-49].

Применение общесоциального подхода к пониманию сущности современного государства переходного типа позволяет определить ее формальную и содержательную стороны. Формально любое государство, в том числе находящееся в процессе трансформации, является организацией политической власти. Ее консолидация в руках политической элиты является едва ли не самой основной задачей в начале переходных преобразований, для чего зачастую происходит ограничение деятельности и подавление оппозиционных настроенных сил. Переходная политическая власть вынуждена для укрепления своих позиций перестраивать государственно-властную систему, определять относительно новые параметры и направления ее деятельности, осуществлять регулирование уже действующих и вновь образованных государственных и негосударственных социальных институтов: партий, общественных объединений и движений и т.п. При этом, как показал исторический опыт большинства стран СНГ, наряду с решением вопроса о завоевании и удержании власти, политическая элита стремится к ее сохранению, для чего политическая система государства подвергается постоянным изменениям. По мнению А.Б. Венгерова, государствам переходного типа присуща нестабильная конвергенционная политическая система, в которой происходит смещение многих политических институтов разного назначения и содержания: плюрализм сосуществует с реликтами политической нетерпимости, призывы к обновлению, реформам сопровождаются попытками реставрации старых порядков, прежней политической системы [16, с. 100]. Это стало характерным и для современных государств постсоветского пространства, поскольку становление многопартийности во многих из них происходит наряду с монополизацией власти, сращиванием правящей партии с государственным аппаратом, хотя именно структурированность относится к важной характеристике развития государств переходного типа. Однако происходящий во многих из них постоянный поиск моделей действующей многопартийной системы нельзя признать успешным. Политический путь постсоциалистических стран (за исключением стран Балтии) существенно

отличался от присущего государствам переходного типа Центральной и Восточной Европы, в которых создание коалиций многочисленными партиями в легислатуре не только укрупняло их на основе консенсуса, но и являлось необходимым для формирования правительства. К сожалению, у нас зачатки создания политической культуры согласия не получили своего продолжения, что также определяет слабость и неразвитость политической системы.

И все же основным вопросом, характеризующим сущность переходной государственной власти, является то, в чьих интересах она осуществляется. Анализ происходивших в XX в. во многих странах революций показывает, что в процессе развития переходного общества «складывалась его новая социальная структура, соответствующая формируемым экономическим моделям, возникали новые социальные слои, из которых начали складываться самостоятельные социальные группы» [17, с. 53]. Существовавшая в странах социалистического лагеря до начала 1990-х гг. система стратификации, в самом общем виде состоявшая из двух укрупненных классов: партийно-государственной номенклатуры, обладавшей монополией на распределение национальных ресурсов и принятия политических решений, и наемных работников государства, отчужденных от его собственности и властных полномочий, органично вписалась в новые условия развития посткоммунистического общества. Полученная возможность экономической и политической независимости привела к образованию промежуточного «среднего класса». Однако размытость интересов его представителей, связан-

ная с существенной дифференциацией по уровню их доходов, обуславливает неразвитость и недоразвитость «среднего класса» в структуре общества, отсутствие его целостности.

Переходные процессы конца XX-го в. показали, что характеристикой формировавшегося общественно-политического строя в странах – бывших республиках СССР являлось сохранение номенклатурой своих позиций в структуре государства и концентрация экономической и политической власти в руках нескольких финансово-промышленных групп. В связи с этим одни исследователи считают, что «политическая власть на современном этапе стала инструментом выражения интересов крупного капитала и высшей бюрократии» [18, с. 158-161], другие полагают, что она «служит реализатором воли государственной бюрократии» [19, с. 4]. В любом случае, можно констатировать, что фактически в большинстве современных государств переходного типа при смене экономической формации господствующий класс по сути не изменился и сохранил контроль над средствами производства. Отличие состоит только в том, что ранее он ими только управлял, а теперь стал их владельцем.

Выводы и предложения. Таким образом, в самом обобщенном виде сущность государства переходного типа состоит в такой организации политической власти посредством ее захвата и удержания реформаторскими силами, при которой создаются условия, препятствующие возврату к прежней модели функционирования государства, в построении новой политической системы и решении вопроса о перераспределении экономического господства над ресурсами государства.

Список литературы:

1. Румянцев П. А. Социально-политическая специфика развития Российского государства в современный переходный период / П. А. Румянцев // Гуманитарные стратегии социализации личности / Сб. науч. трудов учёных и практиков по итогам VII Всероссийской научно-практической конференции. – Тольятти: филиал РГСУ, 2013. – С. 144-151.
2. Куренной В. Перманентная буржуазная революция / В. Куренной // Прогнозис. – 2006. – № 3. С. 245-259.
3. Моцелков Е. Н. Россия в исторических циклах социальной динамики / Е. Н. Моцелков // Вестник Российской нации. – 2013. – № 5. – С. 30-50.
4. Кузнецов И. И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) / И. И. Кузнецов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 46-51.
5. Мельвиль А. Ю. Становление транснациональной политической среды и «волны» демократизации / А. Ю. Мельвиль // Современные международные отношения и мировая политика: учебник для вузов / Отв. ред. А. В. Торкунов. – МГИМО(У) МИД России. – М.: Просвещение, 2004. – 989 с.
6. Моцелков Е. Н. Переходные процессы в России: Опыт ретроспективно-компаративного анализа социальной и политической динамики / Е. Н. Моцелков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 150 с.
7. Румянцев П. А. Сущность и содержание переходного государства / П. А. Румянцев // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 1. – С. 107-111.
8. Гумплович Л. Общее учение о государстве / Л. Гумплович. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1910. – 541 с.
9. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Выпуск первый / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 805 с.
10. Кокошкин Ф. Ф. Русское государственное право в связи с основными началами общего государственного права / Ф. Ф. Кокошкин. – М., 1908. – 155 с.
11. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Право современного государства. Т. 1 / Г. Еллинек. – СПб.: Издание Н. К. Мартынова, 1908. – 626 с.
12. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5 изд. Т. 39 / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1970. – 624 с.
13. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – Киев: Лыбидь, 1991. – 199 с.
14. Шарце М. Г. Теория государства и права: курс лекций / М. Г. Шарце. – М., 2006. – 50 с.
15. Арзамаскин Н. Н. Переходное государство и его форма / Н. Н. Арзамаскин. – Ульяновск: УлГУ, 2006. – 172 с.
16. Венгеров А. Б. Теория государств и права: учебник для юридических вузов. 3-е изд. / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
17. Сорокин В. В. Государственность переходного периода: теоретические вопросы: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / В. В. Сорокин. – Екатеринбург, 1999. – 201 с.
18. Ожиганов Э. Н. Моделирование и анализ политических процессов: учеб. пособие / Э. Н. Ожиганов. – М.: РУДН, 2009. – 189 с.
19. Агеев О. В. Основные параметры «господства чиновников» в политической системе современной России / О. В. Агеев // Государство, политика, социум: вызовы и стратегические приоритеты развития / Сб. Межд. науч.-практич. конференции. – Екатеринбург, 2012. – С. 4-6.

Rumyantsev P.A.

Russian State Social University, a branch in the city of Togliatti

TO THE ISSUE ON THE TRANSITIONAL STATE ESSENCE

Summary

The essence of transients and the basic features inherent to the states of transitional type are discussed in the article. Moreover the author researches the evolution of ideas about a state as a social phenomenon. Particular attention is also paid to the definition of formal and contained aspects of essence of a transitional state.

Keywords: state, transition period, organization of political power, system of stratification, multi-party system.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Гончарова О.А.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті надано теоретичне обґрунтування суті методичної підготовки майбутнього вчителя англійської мови, викладено особливості здійснення методичної підготовки студентів у ВНЗ. Автором пропонується аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців на визначення поняття «методична підготовка вчителя», висвітлено результати допроектного дослідження, виконаного в рамках спільного проекту Британської ради в Україні та Міністерства освіти і науки України «Шкільний вчитель нового покоління».

Ключові слова: методична підготовка, майбутній вчитель, англійська мова, проект, Британська Рада в Україні, шкільний вчитель.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Поступова інтеграція України в Європейський освітній простір реалізується у підвищенні вимог до мовної освіти як у початковій, середній, так й у вищій школах. Що стосується початкової та середньої ланки, то вже зараз відбувається введення в дію оновлених шкільних програм з іноземних мов, що були розроблені з урахуванням вимог Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти. Така ситуація у загальноосвітній школі стимулює потребу у фахівцях з високим рівнем практичної, мовної, психолого-педагогічної та методичної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор. Різні аспекти підготовки майбутніх педагогів у галузі навчання іноземних мов розглядаються в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців. Аналіз наукової літератури довів, що погляди науковців на питання методичної підготовки вчителя розділилися. Одні (Л. Банащенко, О. Бігич, О. Борзенков, Н. Глузман, І. Зимняя, Н. Кузьміна, І. Малова, Т. Мамонтова, С. Ніколаєва, Т. Руденко, С. Сковрцова, Н. Цюлюпа) розглядають методичну компетентність учителя через оволодіння ним системою компонентів: знань, умінь, навичок з урахуванням індивідуальних якостей особистості. Інші (І. Ковальова, С. Сковрцова) розуміють методичну компетентність як готовність учителя до проведення занять та до творчої самореалізації. Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних із формуванням методичної компетенції вчителя, зробили Є. Азімов, І. Михалевська, Т. Ощепкова, М. Пролигіна, Д. Старкова, Т. Тамбовкіна, А. Щукін та інші. Особливості методичної підготовки вчителів іноземної мови початкової школи розкрито в працях О. Бігич, О. Коломіної, С. Роман; наукові праці Л. Михайлової присвячено формуванню професійно-педагогічної спрямованості особистості вчителя в процесі навчання іноземної мови; сучасні технології підготовки вчителя іноземної мови розроблено В. Карташовою, В. Кузовлевим, І. Москальовою та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Незважаючи на достатньо детальне вивчення науковцями поняття методична підготовка вчителя, неповним залишається обґрунтування методичної готовності саме вчителя англійської мови. Не менш актуальним є питання оновлення методичної складової підготовки студентів, а також проведення у відповідності освітніх стандартів та програм.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є теоретичний аналіз

стану методичної підготовки майбутнього вчителя англійської мови, а також виклад основних результатів допроектного дослідження, виконаного в рамках спільного проекту Британської Ради в Україні та Міністерства освіти і науки України «Шкільний вчитель нового покоління».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Методична підготовка виступає окремим напрямом професійної підготовки вчителя англійської мови. Згідно словника методичних термінів професійна компетенція вчителя іноземної мови включає мовну компетенцію (дає уявлення про знання системи іноземної мови та про вміння нею користуватися для розуміння мовлення інших людей і для вираження власних думок в усній/письмовій формі, а також для аналізу мовлення учнів з точки зору його відповідності нормам вивченої мови), мовленнєву і комунікативну компетенції (здібність до використання іноземної мови як засобу спілкування в різних сферах і ситуаціях) та методичну компетенцію (здібність користуватися іноземною мовою у професійних цілях, навчаючи мови) [1, с. 264].

Р. Гургула визначає професійно-методичну підготовку вчителя як систему організації навчально-виховного процесу, яка передбачає систематизацію та поглиблення набутих методичних знань, постійне вдосконалення практичних вмінь і навичок з метою підготовки студента до організації різних видів практичної діяльності у школі, формування його методичної самостійності [4].

Л. Матвеева вважає, що методичну підготовку слід розглядати значно ширше, ніж тільки вивчення студентами відповідного курсу методики. Авторка виокремлює два взаємопов'язані компоненти методичної підготовки:

- опосередковану методичну підготовку (через професійно-спрямоване викладання суспільно-політичних, психолого-педагогічних та спеціальних дисциплін);

- безпосередню (через курс методики) [5].

Трактуючи поняття «методична компетенція вчителя іноземної мови» по-різному, всі дослідники вважають її основною метою методичної освіти. В процесі формування методичної компетенції студент набуває методичних знань, оволодіває методичними навичками та вміннями. Як правило, набуття студентом методичних знань здійснюється в межах усіх організаційних форм навчання; оволодіння методичними навичками (на основі набутих методичних знань) – на практичних заняттях і навчальних конференціях; оволодіння методичними вміннями (на основі набутих методичних

знань і сформованих методичних навичок) – впровадження педагогічної практики при проведенні уроків і позакласних заходів з іноземної мови, виступах на методичних семінарах, виконанні курсових робіт та дипломних проектів [3, с. 27].

Спираючись на вищесказане, можна визначити методичну підготовку як процес та результат засвоєння теоретичних знань з методики навчання англійської мови і формування спеціальних методичних знань, умінь і навичок, необхідних для викладання цього предмета. Також методичну підготовку можна розглядати, як педагогічну систему, що має певний зміст і структуру, пов'язану із засвоєнням методичних знань і активним уключенням студента у практичну методичну діяльність.

Як вважає О. Бігич, мета системи методичної підготовки вчителя іноземної мови полягає у формуванні у студентів методичної компетенції вчителя іноземної мови, яка є сукупністю його методичних знань, навичок і вмінь та індивідуальних, суб'єктивних й особистісних якостей. Ця сукупність функціонує як здатність проектувати, адаптувати, організовувати, вмотивовувати, досліджувати й контролювати навчання, освіту, виховання і розвиток школярів засобами іноземної мови, а також спілкуватися з ними в процесі здійснення класної та позакласної діяльності з іноземної мови [2].

З метою вирішення нагального питання поліпшення стану методичної підготовки майбутнього вчителя англійської мови Міністерство освіти і науки України та Британська Рада в Україні започаткували проект «Шкільний вчитель нового покоління». Основна мета проекту – вивчення сучасного стану підготовки вчителя англійської мови в Україні, досвіду університетів України, Великої Британії та інших країн, а також розробка необхідних документів та матеріалів для вдосконалення методичної підготовки майбутніх вчителів англійської мови.

У вищезазначеному проекті взяли участь провідні фахівці з восьми університетів України: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Першим кроком, який здійснила робоча група проекту, було проведення допроєктного дослідження, спрямованого на аналіз сучасного стану підготовки майбутнього вчителя англійської мови в Україні та з'ясування його відповідності сучасним вимогам. Члени робочої проаналізували освітні стандарти, навчальні плани і програми, за якими ВНЗ України готують майбутніх вчителів англійської мови, анкетували всіх учасників навчально-виховного процесу, а саме учнів, студентів, учителів шкіл, викладачів, деканів факультетів, завідувачів кафедр, ректорів вищих навчальних закладів.

Вивчаючи чинні нормативні документи в галузі іншомовної освіти, члени робочої групи зробили наступні висновки: спеціальним наказом Міністерства освіти і науки України було створено робочу групу для розроблення стандарту вищої освіти за освітньо-професійною програмою підготовки за спеціальністю 6.0101103 Педагогіка і методика середньої освіти, іноземна мова за напрямом під-

готовки 0101 Педагогічна освіта. Вищезгаданий стандарт було затверджено наказом МОН № 900 «Про затвердження складових галузевих стандартів вищої освіти за напрямом підготовки 0101 «Педагогічна освіта» від 01.12.2004 р. Певні корективи були внесені після введення нового переліку спеціальностей і спеціалізацій у 2007 році та на підставі Листа МОН № 4.4-20/545 від 19.02.2009 р. «Про підготовку до друку та загального користування фрагменту Освітньо-професійної програми підготовки за відповідним напрямом в частині розподілу загального навчального часу, переліку та обсягу нормативних дисциплін». Зважаючи на те, що стандарти, як правило, є чинними впродовж 10 років, у 2014 р. з'являється необхідність розроблення нових стандартів з урахуванням сучасних підходів до викладання іноземних мов і підготовки вчителів. Крім того, існує нагальна потреба у розробленні стандартів для ОКР «магістр».

Окрім стандартів члени робочої групи зосередили свою увагу на навчальних планах підготовки студентів за напрямом 6.020303 Філологія. Мова і література (англійська), спеціальністю 7.02030302 Філологія. Мова і література (вивчається дві або три мови), 8.02030302 Філологія. Мова і література (вивчається дві мови). До розгляду бралися навчальні плани вищезазначених ВНЗ України. В результаті аналізу складових навчального плану (лінгвістична, психолого-педагогічна та методична) було встановлено, що середній показник методичної компоненти становить лише 2,3% від загальної кількості годин (8640). Кількість годин, відведених на вивчення відповідної дисципліни (оскільки в більшості вишів методична складова представлена єдиною дисципліною «Методика навчання іноземної мови»), знаходиться в діапазоні від 108 до 162 годин, серед них на аудиторні заняття виділено у середньому 60-100 годин. У деяких університетах методична підготовка за ОКР магістр взагалі не відбувається, а там, де вона має місце, її відсоток від загальної кількості годин є невисоким – від 2,5% до 5,8%. У восьми навчальних планах підготовки спеціалістів – вчителів двох іноземних мов – методична складова представлена тільки в одному університеті через навчальну дисципліну «Навчання іноземної мови у профільній школі» (36 год.).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. В процесі навчання необхідно зважати на наявність взаємозв'язку методичної діяльності майбутнього вчителя з процесом його підготовки та станом готовності до її здійснення. Сама підготовка виступає умовою формування готовності до методичної діяльності, яка, в свою чергу, є результатом і показником якості підготовки й реалізується та перевіряється у практичній діяльності. В процесі навчання студента в ВНЗ паралельно повинні розвиватися три основні системи: система методичних знань, система методичних навичок і система методичних умінь. Отже, студенти – майбутні вчителі англійської мови – повинні володіти технологіями формування кожного виду іншомовної комунікативної компетенції у школярів. Інакше кажучи, студенти повинні набути певного рівня сформованості методичної компетенції учителя іноземної мови, достатнього для успішного формування у школярів усіх видів іншомовної комунікативної компетенції як на уроках, так і в позакласній роботі з іноземної мови.

Підвищення ефективності навчання та відповідного зростання якості методичної підготовки майбутнього вчителя англійської мови можливе

за умови раціонального планування, організації та управління самостійною та науково-дослідною роботою студентів, керівництва та контролю за проходженням ними педагогічної практики. Ефективність методичної підготовки майбутніх учителів англійської мови можна значно підвищити, якщо в системі вищої педагогічної освіти реалізувати оновлену модель професійно-методичної підготовки студентів факультетів іноземних мов. Н. Проценко додає, що методичний портфель є також одним із інструментів постійної фіксації сту-

дентом своїх методичних досягнень, що посилює методичну компоненту його підготовки [6, с. 304].

Майбутнє методики навчання іноземної мови за поступовою її інтеграцією з загальною педагогікою, віковою та педагогічною психологією, з лінгвокраїнознавством і зарубіжною літературою, використанням комп'ютерних навчальних програм і відеокурсів. Перспективним напрямом діяльності члени робочої групи проекту «Шкільний вчитель нового покоління» вбачають розроблення типової навчальної програми з методики навчання англійської мови.

Список літератури:

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Бігич О.Б. Передумови та складники системи методичної освіти майбутнього вчителя іноземної мови початкової школи / О.Б. Бігич // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2003. – Вип. 12. – С. 129-132.
3. Бігич О.Б. Теорія і практика формування методичної компетенції вчителя іноземної мови початкової школи / О.Б. Бігич. – Навчальний посібник. – К.: Ленвіт, 2006. – 199 с.
4. Гургула Р. Специфіка професійно-методичної підготовки майбутнього вчителя музики / Р. Гургула. – Режим доступу до статті: <http://intkonf.org/gurgula-r-i-spetsifika-profesiyno-metodichnoyi-pidgotovki-maybutnogo-vchitelya-muziki/>
5. Матвеева Л.В. Теоретические аспекты методико-практической подготовки студентов / Л.В. Матвеева // Совершенствование подготовки учителя музыки на музыкально-педагогическом факультете. Сб. науч. статей. – Свердловск: Свердл. ГПИ, 1991. – С. 81-88.
6. Проценко Н.В. Основні форми контролю основні форми формування методичної компетенції вчителя іноземних мов / Н.В. Проценко // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного Університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки (Випуск 18). – 2009. – С. 304-306.

Гончарова О.А.

Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье изложено теоретическое обоснование сути методической подготовки будущего учителя английского языка, освещены особенности методической подготовки студентов в ВУЗе. Автор предлагает анализ взглядов отечественных и зарубежных ученых на определение понятия «методическая подготовка учителя», отражены результаты допроектного исследования, выполненного в рамках совместного проекта Британского совета в Украине и Министерства образования и науки Украины «Школьный учитель нового поколения».

Ключевые слова: методическая подготовка, будущий учитель, английский язык, проект, Британский Совет в Украине, школьный учитель.

Goncharova O.A.

Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmenitsly

PECULIARITIES OF THE METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE ENGLISH TEACHER

Summary

The article deals with a theoretical analysis of the methodological training of future English teacher, emphasizes the peculiarities of the methodological training of students in high school. The author analyzes the views of domestic and foreign scholars on the definition of "methodological teacher training", highlights the results of the baseline research of a joint project of British Council in Ukraine and Ministry of Education and Science of Ukraine "New Generation School Teacher".

Keywords: methodological training, future teacher, English, project, British Council in Ukraine, a school teacher.

ЗАСВОЄННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ УЧНЯМИ ЗНЗ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ

Дика Н.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

Огарь Ю.В.

Гуманітарний інститут

Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті висвітлюються особливості процесу засвоєння лінгвістичних понять у учнів загальноосвітніх навчальних закладів під час вивчення синтаксису. Здійснено комплексний аналіз етапів формування лінгвістичних понять. Методичні аспекти проілюстровано різнорівневими завданнями та вправами.

Ключові слова: граматики, синтаксис, лінгвістичне поняття, мовна система, когнітивна методика.

Постановка проблеми. Оволодіння мовою як засобом спілкування, пізнання і впливу – необхідна складова становлення і розвитку духовно багатой, соціально активної особистості, здатної продуктивно і творчо працювати в різноманітних галузях суспільної діяльності.

Сучасний стан розвитку мовної освіти характеризується спрямованістю на формування комунікативної особистості.

Стратегія нового напрямку в навчанні рідної мови, на який орієнтуються освітні стандарти, зазначені у Державній національній програмі «Освіта», (Україна ХХІ століття) полягає у тому, що «школа повинна готувати передусім гуманних, освічених людей, які на належному рівні вміють практично користуватися рідною мовою у найрізноманітніших життєвих ситуаціях» [2, 11].

Ця проблема протягом останнього десятиліття розглядається в різних аспектах – психолінгвістичному, культурологічному, акмеологічному, соціолінгвістичному, функціональному, емотивному, прагматичному, семантики тексту тощо.

Засвоєння учнями ЗНЗ лінгвістичних понять під час вивчення синтаксису – складна психолого-педагогічна проблема. Використавши результати дослідження Д. Богоявленського, Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова, М. Жинкіна, С. Жуйкова, Г. Костюка та ін., наголосимо, що рівень розвитку пізнавальних інтересів насамперед залежить від сприймання, яке у школярів ЗНЗ характеризується довольністю, цілеспрямованістю та категорійністю.

Формуючи мовні поняття учнів у ЗНЗ, учитель української мови повинен передбачити посилення практичної спрямованості змісту кожного уроку, зміну концептуальних питань у навчально-виховному процесі, спрямованих на інтелектуальний та комунікативно-компетентнісний розвиток учнів; моделювання навчальних ситуацій, що спонукають до різних видів мовленнєвої діяльності; збільшення питомої ваги завдань, що стосуються вивчення граматики у ЗНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, Т. Гоголіна, О. Есперсен, О. Пешковський, А. Рубаєва, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, Л. Щерба та ін. Окремі аспекти вивчення мовних понять розробляли вчені-методисти О. Біляєв, В. Мельничайко, С. Караман, М. Львов, М. Пентилок, С. Омельчук, К. Плиско та ін., праці яких висвітлюють систему сучасних концепцій на процес формування лінгвістичної термінології в учнів ЗНЗ та профільної школи.

Мета статті. Метою нашої статті є визначення особливостей засвоєння учнями ЗНЗ лінгвістичних понять під час вивчення синтаксису.

Виклад основного матеріалу. Поняття – складна логічна, гносеологічна категорія. «Це думка, що узагальнено відображає предмети і явища дійсності на основі фіксації їхніх властивостей і відношень» [3, 383]. Поняття є однією з форм мислення, і виступає як засіб пізнання, висування гіпотез і теорій (рис. 1). Мислення може відображатися в різних формах: поняттях, судженнях, умовиводах.

Рис. 1. Поняття як основна форма пізнання

Засвоєння учнями ЗНЗ лінгвістичних понять під час вивчення супроводжується складними внутрішніми процесами, що становлять основний вид розумових дій (рис. 2.).

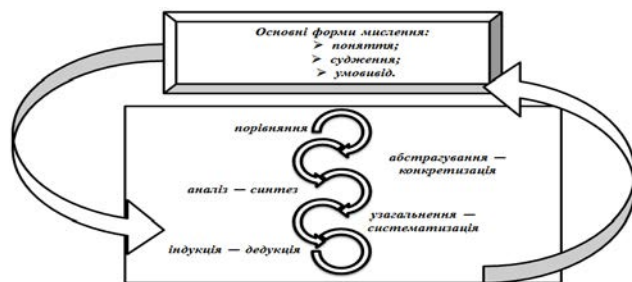

Рис. 2. Розумові операції та основні форми мислення

Кожна з цих операцій виконує свою специфічну функцію в процесі пізнання й знаходиться в постійному зв'язку з іншими розумовими операціями. Однак понятійний тип мислення розвивається одночасно з процесом оволодіння граматику української мови.

В лінгвістичних поняттях узагальнені суттєві ознаки мовних явищ. Отже, процес роботи над засвоєнням поняття насамперед включає аналіз певного мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак досліджуваного явища.

Існують різні наукові концепції щодо особливості процесу засвоєння лінгвістичних понять школярами. Заслугує на увагу концепція М. Шардакова, згідно з якою пропонується проводити роботу з формування лінгвістичних понять за такими етапами:

1. Організація спостереження явищ. Учням подається наочне уявлення про явища, при цьому нові поняття подаються в тісному зв'язку з уже відомими. У процесі всієї роботи щодо засвоєння поняття вчитель звертає увагу учнів на загальні, істотні ознаки досліджуваних явищ.

2. Збагачення спостережень. З метою збагачення спостережень учнів організовується спостереження більшої кількості різноманітних явищ, що стосуються досліджуваного поняття. У процесі спостереження учні легко виявляють як загальні істотні ознаки і властивості, зв'язки, так і другорядні індивідуальні ознаки.

3. Виділення загальних і істотних ознак досліджуваних предметів і явищ. Коли знання учнів збагачаються достатньою кількістю спостережень різноманітних ознак і властивостей предметів і явищ, зв'язків і відношень, вони починають виокремлювати загальні істотні ознаки і характеристики. Цей розумовий процес відбувається за допомогою абстрагування та аналізу окремих ознак мовних явищ, порівняння подібних ознак і зв'язків за допомогою синтезу та узагальнення. У результаті такої роботи мислення, школярі з'ясовують загальні та істотні ознаки поняття.

4. Уточнення. Для того, щоб набуті поняття учнями про предмети і явища дійсно були точними і певними, необхідно уточнити їх і, користуючись прийомом порівняння, відрізнити їх від подібних понять. Таке порівняння робить знання учнів про досліджувані явища більш чіткими, і розуміння того чи іншого мовного явища стає доступним.

5. Визначення понять. Після виконаної роботи над формуванням понять рекомендується дати визначення, що таке поняття. Визначення – це вказівка загальних істотних рис, що утворюють зміст поняття, воно має включати всі загальні істотні ознаки поняття. При цьому визначення має бути лаконічним.

6. Вправи з практичного застосування понять і перевірка їх засвоєння. Коли учні вже ознайомилися із загальними суттєвими ознаками поняття, необхідно перевірити, наскільки свідомо вони засвоїли поняття і навчилися оперувати ним.

7. Розширення і поглиблення понять. У процесі подальшого навчання учні глибше знайомляться зі змістом понять і вивчають зв'язки між різними поняттями однієї і тієї ж науки, а потім і різних наук [5, с. 127].

Шлях формування понять, запропонований М. Шардаковим не вичерпує всіх випадків формування понять у процесі навчання, але може бути реалізований при формуванні таких понять, при формуванні яких можлива опора на безпосередній досвід учнів, на наочні зразки і чуттєво сприйняті об'єкти, на реконструйовані уявою уявлення про явища і предмети, на знання, засвоєні раніше, на пропедевтичні наукові уявлення учнів. На наш погляд, для більш ефективного оволодіння поняттями необхідно доповнити шлях формування поняття, запропонований М. Шардаковим, концепцією, яка пропонується В. Давидовим.

На думку В. Давидова [1], формування понять в учнів повинно починатися зі другої форми узагальнення, при цьому послідовність формування понять повинна чітко визначатися побудовою на-

вчальних програм, які мають сприяти руху понять «від абстрактного – до конкретного, від загального до конкретного».

Після демонстрування учням різних мовних явищ, шляхом пошукової роботи, яка спрямована на розпізнання нового лінгвістичного поняття поряд з раніше вивченими (*перший етап роботи над поняттям*) та процесу аналізу мовного матеріалу будуть виділені істотні ознаки досліджуваного поняття (*другий етап роботи над поняттям*), необхідно встановити між ними зв'язок, співвіднести їх між собою, як властивості одного і того ж поняття, ввести термін (*третій етап роботи над поняттям*).

Введення терміна та розкриття його характерних ознак ще не гарантує розуміння поняття учнями. Необхідно, щоб учні вміли точно формулювати визначення поняття і переносити ознаки поняття на новий мовний матеріал, тобто вміли розпізнавати досліджуване поняття і застосовувати знання в мовній практиці. Тому на *четвертому етапі* проводиться робота над точністю формулювання визначення, на *п'ятому* – вправи на розпізнання досліджуваної категорії серед інших; в учнів формуються вміння оперувати поняттям з метою вирішення практичних завдань (для точного вираження думок, правильного оперування лінгвістичним поняттям).

Отже, процес формування лінгвістичних понять, на нашу думку, охоплює п'ять етапів:

– *Перший етап* – демонстрування учням різних мовних явищ, шляхом пошукової роботи, яка спрямована на розпізнання нового лінгвістичного поняття поряд з раніше вивченими.

– *Другий етап* – спостереження та аналіз мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття. На даному етапі здійснюється абстрагування від лексичного значення конкретних слів і речень. Учні оволодівають такими розумовими операціями, як аналіз і абстрагування.

– *Третій етап* – порівняння – способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей. Учні опановують операції порівняння і синтезування.

– *Четвертий етап* – абстрагування виявлених властивостей способом закріплення їх у відповідних термінах, усвідомлення формулювання визначення поняття, уточнення сутності ознак і зв'язків між ними.

– *П'ятий етап* – узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ, яким властиві раніше встановлені ознаки.

Керування процесом засвоєння лінгвістичних понять учнями ЗНЗ передбачає вплив на сам процес засвоєння та на загальний підхід до навчального матеріалу, що у них склався, на сформовані інтелектуальні навички та вміння, на логіку мислення. Зрозуміло, що вчитель має правильно організувати навчальну діяльність учнів, повинен бездоганно володіти матеріалом, мати чітке уявлення про лінгвістичне поняття, знати специфічні особливості процесу опанування лінгвістичним поняттям, за яких умов засвоєння може бути результативним.

З урахуванням принципів наступності та перспективності у більшості випадків учні в практичному аспекті ознайомлені з більшістю синтаксичних явищ.

Наприклад, опрацьовуючи тему «*Складений дієслівний присудок*» відповідно до п'яти етапів (зазначених вище), робота може бути спланована так:

• *демонстрування учням різних мовних явищ шляхом пошуково-вибіркової роботи;*

Перший етап

Прочитайте текст. Знайдіть та підкресліть в реченнях граматичні основи. З'ясуйте, у яких реченнях уживається простий присудок, а в яких – складений.

Падає-спадає листя. Падає листя пожовкле на твою голову, на руки. В прозоро-блакитному, ніжно-холодному сонячному повітрі жовто-золоті сльози жалю за минулим. ... Буває падають нечутні і тануть як замираючий лебединий сміх лоскотною тихою тугою радісного небуття.

Осінь – то вогневий птах, що, майнувши золото-пломінним крилом, воліє спопеліти доценту. Шалений танок різнобарвної краси, що нижче в бурштинове намисто гаї і садки (за Г. Михайличенком).

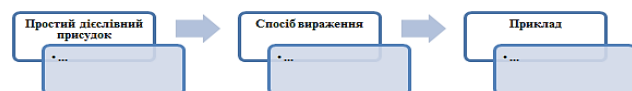
- спостереження учнів над цими мовними явищами з метою встановлення їх прикметних ознак, властивостей, взаємозв'язків на основі колективного опрацювання опорної схеми;

Другий етап

Розгляньте схему. З'ясуйте, яку будову має складений дієслівний присудок, чим він відрізняється від простого дієслівного.

Складіть власну схему «Способи вираження простих дієслівних присудків», користуючись алгоритмом.

- порівняння – способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей шляхом творчої трансформації;

Третій етап

Замініть прості присудки складеними дієслівними. Дослідіть на основі попередньо розглянутих схем, з яких частин складаються ці присудки. Трансформовані речення запишіть, виділіть в них присудки.

Основні правила поведінки за столом

Покладіть серветку собі на коліна через деякий час після того, як ви розмістилися за столом. Не піднімайте високо над тарілкою ніж та виделку, не жестикулюйте ними. Завжди передавайте страву зліва направо – проти руху часової стрілки. Тримайте чашку з кавою/чаєм за вушко; не обхоплюйте чашку обома руками. Не дуйте на суп, каву, чай, якщо вони занадто гарячі. Почекайте, поки їх температура стане для вас прийнятною. Не вмочуйте у чашку з кавою/чаєм печиво, тістечка тощо. Не загромождайте стіл своїми окулярами, гаманцем та телефоном. Складіть усі

ці речі у портфель, папку або сумку і поставте під стіл або за можливості покладіть на сусідній стілець чи поруч із собою (За Н. Тимошенко).

Поміркуйте! Якого відтінку значення вносить допоміжне дієслово складеного дієслівного присудка в речення?

Підготуйте невеличке повідомлення «Тарілки, фужери, серветки, прибори: де, коли, як?», використовуючи складені дієслівні присудки.

- абстрагування виявлених властивостей способом закріплення їх у відповідних термінах, застосовуючи творче конструювання;

Четвертий етап

Складіть невеличкий твір-пораду на тему «На перерві в ідальні» так, щоб подані сполучення слів виступали в ролі складених дієслівних присудків.

Хочу сказати, намагався зауважити, почав використовувати, можуть виконувати, повинні уникати.

- узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ, яким властиві раніше встановлені ознаки – лінгвістична творча робота «Поклик пера».

П'ятий етап

Розгляньте картину. Відкладіть її подаль. Не замислюючись, опишіть в 5–7 реченнях чи дотримуються діти правил етикету, використовуючи складені дієслівні присудки. Схарактеризуйте способи вираження присудків (простих/складених), скориставшись схемою, розглянутою на початку уроку.

Висновки. Робота над поняттям, як зазначалося вище, передбачає аналіз мовного матеріалу і встановлення істотних ознак поняття. Спираючись на численні дослідження з психології та методики навчання української мови, результативність аналітичної діяльності учнів зростає, якщо школярі самі складають (або підбирають) вихідний мовний матеріал, виконуючи під керівництвом вчителя певні завдання.

Отже, загальноосвітня школа покликана дати учням лінгвістичні основи знань, сприяти свідомому засвоєнню лінгвістичної термінології та навчити користуватися здобутими знаннями під час практичної діяльності. Саме цим зумовлена потреба активізуватися та впровадити в навчальний процес систему завдань і вправ, характер яких вимагає від учнів активного оперування ознаками поняття, націлює їх на розуміння ролі досліджуваних категорій в мовній системі.

Список літератури:

1. Давыдов В. В. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников / В. В. Давыдов. – М: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 287 с.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). К., 1994. – 60 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
4. Практикум з методики навчання української мови / Колектив авторів за ред. М. І. Пентиліук, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна, Т. Г. Окунович, З. П. Бакум, Н. М. Дика та ін. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
5. Шардаков М. Н. Мышление школьника / М. Н. Шардаков. – М.: Учпедгиз, 1963. – 254 с.

Дикая Н.М., Огарь Ю.В.

Киевский университет имени Бориса Гринченко

УСВОЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ УЧЕНИКАМИ ОБШ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СИНТАКСИСА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности процесса усвоения лингвистических понятий в учащихся ОБШ при изучении синтаксиса. Осуществлён комплексный анализ этапов формирования лингвистических понятий. Методические аспекты проиллюстрировано разноуровневыми заданиями и упражнениями.

Ключевые слова: грамматика, синтаксис, лингвистическое понятие, языковая система, когнитивная методика.

Dyka N.M., Ohar J.V.

Kyiv University named after Borys Grinchenko

LEARNING LINGUISTIC CONCEPTS STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS IN THE STUDY OF SYNTAX

Summary

The article discusses the features of the process of assimilation of linguistic concepts in the students of secondary schools in the study of syntax. Implemented a comprehensive analysis of the stages of formation of linguistic concepts. Methodological aspects of different levels illustrated tasks and exercises.

Keywords: grammar, syntax, linguistic concepts, language system, cognitive methods.

УДК 378

ВІДСТОЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ СОФІЄЮ РУСОВОЮ

Жидкова Н.М.

Менська районна гімназія

Проаналізовано відстоювання національних прав українців Софією Русовою. Визначено фактори, що впливали на формування поглядів діячки. Розкрито засоби та результати боротьби за національні права українців.

Ключові слова: національні права українців, діяльність Софії Русової, засоби боротьби за права українців, громадська та культурно-просвітницька діяльність у кінці XIX-початку XX ст.

Сьогодні чимало українців працюють над розробленням національної ідеї, що полягає в об'єднанні нації навколо спільної мети, спрямованої на розвиток державності. Складовою національної ідеї є права українців на існування національної державної мови, культури, освіти, власної свідомості, історії, традицій, єдиної помісної церкви тощо.

Витоки боротьби за національні права українців сягають другої половини XIX-початку XX ст., коли царська Росія вела великодержавну політику, а Австро-Угорщина, йдучи на поступки полякам, обмежувала права українців. Таким чином, українці двох імперій становили одну з національних меншин, позбавлену національних прав. Така політика зумовила виникнення руху за культурні та національні права українців. У цьому процесі важливо було починати з формування національної свідомості народу, національного виховання моло-

ді, відстоювання права на освіту на національних засадах. Виконати це завдання могла нова генерація, вихована на любові до українського народу.

Межа XIX-початку XX ст. сприяла появі нової інтелігенції, яка виходила за рамки культурницької діяльності й долучалася до політичного руху. Серед громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. захоплює своєю активністю, різноманітністю та широтою діяльності в різних кутках України Софія Федорівна Русова.

Софія Русова – це педагог, науково-культурна діячка, публіцист, член громадських об'єднань, захисниця прав національних меншин. В той час її ім'я було відоме в багатьох містах українських земель (Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Полтава, Одеса, Херсон, Львів) та поза їх межами (Росія, Чехія, Австрія) і насамперед невпинною боротьбою за права українців на власну систе-

му освіти, мову, культуру, історію, національні видання, їх доступ до державних посад та зрештою самовизначеність, визнання нації світовою спільнотою. Тому сьогодні Русову справедливо називають «адвокатом української нації» [1, с. 99].

Захоплює той факт, що будучи за походженням не українкою (батько Федір Ліндфорс – швед, мати – французька Ганна Жерве), вона життєву енергію спрямувала на захист прав українців. Її активність та прагнення захищати права народу викликали незадоволення імперської влади, що й спричинило п'ять арештів. Проте це не зупило Русову в її діяльності. Метою статті є аналіз боротьби Софії Федорівни Русової за національні права українців.

Формування інтересу до української культури, зародження активності починалося ще в дитячі роки. Софія Федорівна отримала чудове сімейне виховання. У сім'ї мала приклад для наслідування активної громадської та педагогічної діяльності, а також зародження ліберальних поглядів. Батько Софії в селі Олешня на Чернігівщині, де мешкала родина, відкрив майстерню та школу для навчання обпалювання глини, церкву для прихожан, запровадив уставні грамоти на користь селян. Її сестра Марія організувала школу для сільських дітей. Брат Олександр, як мировий посередник, здійснював справедливий розподіл земельних наділів, сприяв відкриттю в Олешні початкової школи, виступав за розширення прав земських установ, впорядкування земського законодавства та обмеження адміністративного свавілля [2, с. 142-152].

Почуття причетності до української національної спільноти, національної культури зростали одночасно з її творчою самореалізацією, всебічним розвитком. Софія Федорівна відзначалася організаторськими здібностями, була цілеспрямованою та наполегливою. Так, в 16 років вирішила присвятити своє життя інтересам народу. Маючи талант до музики, Софія відмовляється від навчання в Петербурзькій консерваторії, а особисту мету формує так: «Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужитися?» [3, с. 134].

Протягом життя знайомство з багатьма культурними та громадськими діячами М. Драгомановим, родиною Старицьких, М. Лисенком, О. Пчілкою вплинуло на її особисте національне самовизначення та активну громадянську позицію. Своїми здобутками вони пробуджували національну свідомість, інтерес до суспільного життя. Значний інтерес та любов до української культури, українського слова, громадської діяльності прищепив чоловік Софії Федорівни Олександр Русов, котрий був активним членом Київської громади.

Відстоювання права на освіту для Русової було дієвим і перепліталось з громадською діяльністю. Коли в період модернізації суспільства не достатньо було освітніх установ, Софія Федорівна в багатьох містах України брала участь у заснуванні дитячих садочків, шкіл, притулків, бібліотек. Для захисту інтересів освітян стала співзасновницею громадських та педагогічних товариств тощо. Уже очолюючи департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти, Русова одночасно викладала в дитячому садочку та опікувалася бурсами, де навчалися діти з бідних сімей.

Громадські діячі розуміли, що для будівництва власної держави, виховання патріотично налаштованої молоді необхідно вдосконалювати систему освіти та навчання. Для цього відстоювали право на навчання українською мовою, наповне-

ння змісту освіти українською культурою, доступ українців до влади.

У кінці XIX–початку XX ст. мало хто в Україні говорив про багаторівневу систему освіти. Софія Федорівна одна з перших в Україні закликала до впровадження дошкільної освіти та українізації всіх рівнів освіти.

Наприкінці XIX ст. на території України відкриття дитячих садочків ще не були масовим явищем, ці заклади освіти тільки почали з'являтися. Вони не фінансувалися державою, а відкривалися на кошти приватних осіб або громадських об'єднань. І звісно, що доступ до них, як правило, мали діти інтелігенції. Саме завдяки зусиллям сестер Русових відкрився перший дитячий садочок у Києві (1871 р.). Крім того Софія брала участь у відкритті садочків у Полтаві (1899), Саратові (1916 р.) та інших містах у період евакуації під час Першої світової війни.

Дошкільні заклади доводили свою ефективність і в подальшому сприяли їх відкриттю і для дітей робітників. Уже в 1907 р. у Києві на кошти громадських осіб було відкрито дитсадок для дітей з найбідніших сімей. З поширенням дитячих садочків на Україні виникала необхідність створення дошкільного відділу освіти. У період діяльності Центральної Ради за сприяння Русової було відкрито департамент дошкільного виховання й позашкільної освіти Міністерства народної освіти та Всеукраїнську учительську спілку, які вона очолювала до приходу більшовицької влади [4, с. 46]. Розуміючи необхідність освіти для дітей різних класів, С. Русова підготувала законопроект про загальнообов'язкове дошкільне виховання.

Практика та теоретичне знайомство з працями вітчизняних педагогів П. Блонського, М. Пирогова, К. Ушинського та ідеями французьких просвітителів, переосмислення поглядів відомих педагогів А. Дістервега, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, М. Монтесорі, Ф. Фребеля та ін., аналіз власного досвіду діяльності вплинули на формування переконань про виховання дітей на національному ґрунті, вивченні власної історії, культури, навчанні рідною мовою.

У той час, як існувала низка законодавств про заборону навчання українською мовою (Валуєвський циркуляр (1863 р.), Ємський указ (1876 р.), згодом заборона друку українських книг для дітей (1895 р.), про шкідливість культурної та освітньої діяльності в Україні (1908 р.) та ін.), Софія Федорівна впроваджувала український елемент у виховання дітей: у першому дитячому садку звучала українська пісня, можна було почути українську казку.

Проте пріоритетним для дитини Русова вважала родинне виховання: «Ніяка школа, ніякі дитячі садки чи захисники не дадуть дитині того добра, ласки й любові, не розбудять так у дітях почуття правди, як щире виховання свідомої матері. Якщо порівняти дітей, які виховуються материнською ласкою і любов'ю, з тим, що в дитячих притулках, то останні не будуть такі веселі, урівноважені, як перші» [5, с. 61]. Родинне виховання, на думку Русової, є фундаментом для формування нації.

Проаналізований досвід роботи в дитсадках Чернігова, Києва, Харкова Софія Федорівна узагальнила на сторінках праць «Дошкільне виховання» (1918), «Націоналізація дошкільного виховання» (1913), «В дитячому садку» (1919), «Теорія і практика дошкільного виховання» (1924) та інші. Погляди щодо створення національної школи Русова виклала в працях «Народний язык в народной школе» (1901), «Націоналізація дошкільного виховання» (1912), «Ідейні підвалини школи»

(1913), «Нова школа» (1914), «Націоналізація школи» (1917) тощо.

У розбудові шкільної освіти Русова вбачала взаємозв'язок між формуванням національної школи та розвитком держави. Вона писала, що істинно українська школа «повинна увібирати в себе усі поступові погляди закордонних реформаторів, але одночасно будувати нову форму на національному ґрунті, відповідаючи на перші потреби краю, на національні вимоги народу» [6, с. 36].

Принципи будівництва національної школи Софія Федорівна оприлюднила у виступі на Всеукраїнському учительському з'їзді (1917). Вона переконувала, що національна школа обов'язково буде в майбутньому і повинна будуватися на принципах єдності, обов'язковості, безкоштовності, відокремленості від церкви та національних, демократичних засадах [7, с. 94-95; 8, с. 7-9].

Мовне питання навчання школярів С. Русова розглядала з ліберальної позиції. Вона зазначала, що використовувати потрібно ту мову і ту школу, які існують, виходячи з того, «що всяка наука, якою б мовою вона не викладалася, до лісу не веде. Вона все ж знімає полуду з очей, пробуджує свідомість взагалі і водночас кожного народу, кожної нації» [9, с. 10-11]. Проте наголошувала, що тільки рідна мова може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності й одночасно з націоналізацією педагогічних засобів виховання і навчання є підвалинами націоналізації школи [10, с. 295].

Національна школа, вважає Софія Федорівна, повинна бути культурно та педагогічно побудованою, тоді вона ніколи не приведе ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до люджерства. Вона викликає свідоме ставлення і до своїх людей, і до чужих [9, с. 295-297].

Українізувати пропонувала Русова не тільки середню, а й вищу педагогічну освіту, про що наголошувала на нараді для вищих педагогічних шкіл України (1918 р). Поступово вона накопичувала досвід роботи як викладача Вищих жіночих курсів А. Жекуліної, Київського кадетського корпусу, фребелівського інституту (дошкільної педагогіки), Кам'янець-Подільському університеті (педагогіки) (1920).

Громадсько-просвітницька робота Софії Федорівни була належно оцінена громадою, що й сприяло її обранню до Центральної Ради. Працюючи в Президії «товариства шкільної освіти», вона опікувалася підготовкою учительських з'їздів, виданням підручників, відкриттям шкіл, відродженням просвітніх товариств тощо. Також за її сприяння було створено департамент дошкільного виховання й позашкільної освіти Міністерства народної освіти та Всеукраїнську учительську спілку, які й очолила та керувала до приходу більшовицької влади [4, с. 46].

Одне з важливих прав нації – право на мову, яке Софія Федорівна відстоювала не тільки в освіті, а й у видавничій діяльності. Здається, що вона була більшою мірою українокою, ніж етнічні українці. У період русифікації критикувала вчителів, які цуралися визнати себе представниками окремої нації, представниками іншого народу, відмінного від російського.

Розуміючи вагомість власної мови для народу Русова бере участь у написанні петицій до уряду й відстоюванні права народу на власну мову, навчання нею, впровадження в освітніх установах власної історії, літератури, географії.

Знаряддя поширення української мови використовувала друковану продукцію. Саме в рік

виходу сумнозвісного Емського указу завдяки зусиллям подружжя Русових у Празі без цензурних скорочень вдалося надрукувати двотомник «Кобзаря» Т. Шевченка (1875-1876 рр.), хоча на Україну зміг потрапити лише перший том.

Вагому роль у відстоюванні права на українську мову, наданні їй офіційного статусу відігравали громадські організації. Будучи учасницею Петербурзької української громади, Русова стала співзасновницею Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, сприяла поширенню української літератури. У слушний момент, коли Росія була втягнута у війну з Японією, товариство подало в Кабінет Міністрів петицію про скасування цензурних обмежень щодо української мови (1904р.). Для вирішення питання міністри надіслали запит у Російську Академію наук. При ній було створено спеціальну комісію, з якою працювали й Русови.

Членом комісії, як згадує Софія Федорівна, був відомий мовознавець О. Шахматов. Він вражав своїми знаннями української мови та її історії. Про результати спільних засідань комісії вона пише: «... вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не тільки за діалект» [11, с. 145]. І хоча міністерство визнало несвоєчасним скасування заборони друкованого українського слова, але факт співпраці російсько-української комісії свідчить про можливий діалог представників двох націй у мовному питанні, право на існування української мови, її визнання науковцями Росії.

У прагненні розширити права українців Русова не байдужа була й до прав інших етнічних груп. Так, під час антисемітської компанії російського уряду в 1907-1914 рр. вона стала на захист інтересів євреїв. Одна з перших її публікацій на цю тему – стаття «Про єврейську національну школу», опублікована в журналі «Російська школа». У ній Русова знайомила читачів зі станом справи єврейської просвітньої діяльності: «В єврейском интеллигентном обществе идет живая, честная, продуктивная работа для рационализации, демократизации и освежения школьного преподавания во всех национальных просветительных еврейских учреждениях. Этой великой работе в наше трудное время нельзя не желать наилучшего успеха» [12].

Намагаючись об'єктивно оцінити політику уряду щодо євреїв, вона виступила з критикою справи Бейліса. Як співредактор журналу «Світло» в 1911 р. діячка видала брошуру «Слово правди про євреїв». На 32 сторінках брошури висловила своє негативне ставлення до проаналізованих із часів середньовіччя судових процесів ритуальних вбивств та винесених вироків євреям. Вона закликала до братолюбства, подолання стереотипів народу, виховання поваги до євреїв [12].

Отже, нерідко друковане слово Русова використовувала як засіб боротьби за права українців, поширення національних ідей тощо. Через редколегію «Прогресивного журналу», легальний педагогічний журнал «Світло» (1910-1914), як співредактор, друкує просвітницько-педагогічні статті, часопис «Вільна українська школа» (1917-1920 рр.). За період існування журналу «Світло» Софія Русова надрукувала на його сторінках понад 100 праць: статей, розвідок, заміток, оглядів, рецензій [13, с. 187].

Іншим засобом захисту прав українців є участь діячів у громадських організаціях. Русова – член київської громади, української громади, що діяла

в Петербурзі, Одеської української громади, Харківського товариства грамотності, голова національного комітету учителів, член Червоного Хреста в Кам'янець-Подільському.

У часи Першої світової війни Софія Федорівна стала на захист прав українських військових. Як член Союзу жінок Наддніпрянщини, що діяв у Кам'янці-Подільському (1919 р.), Русова допомагала пораненим воїнам УНР та організовувала просвітницьку роботу в шпиталях. Союз виступив ініціатором закону про забезпечення дітей, чий батьки загинули в боротьбі за визволення УНР.

У період відпустки у Міністерстві освіти Русова очолила секцію шпиталю і керувала комісією Червоного Хреста для допомоги українським воїнам у польських таборах. Разом із Л. Старицькою-Черняхівською та О. Черняхівським відвідала табори полонених у Польщі та Львові, приймала участь у переговорах з митрополитом А. Шептицьким, з пораненими надати допомогу українським воїнам.

Будучи головою Української національної жіночої ради в Кам'янець-Подільському (1920), вона намагалася використати Інтернаціональну жіночу раду, як можливість ознайомити світ з Україною. Про це вона говорила: «Мене участь у Інтернаціональній Жіночій Раді цікавила тільки як змога використати широко на весь світ трибуну, з якої я б могла голосно кричати про недолю України, показати світові про несправедливість, від якої вона загибає» [14, с. 207].

Міжнародна діяльність Русової зводилася до подання звернень до міжнародних організацій з метою ознайомлення з станом прав українців у Російській імперії та Польщі, їх захистом, наданням матеріальної допомоги українцям, співпраці з різними міжнародними організаціями. Як правило, ця діяльність здійснювалася через Українську національну жіночу раду. Виступаючи на Міжнародному конгресі жінок у Гаазі (1922 р.), Русова повідомила про стан українців у Російській імперії, про голод 1921-1922 рр. Виступ не тільки залишив небайдужими учасників конгресу, а й зумовив надання Голандським Червоним Хрестом допомоги голодуючим на Катеринославщині.

На Римському Конгресі Міжнародного союзу суффражисток (1922) у виступі Русової звучало ознайомлення зі станом прав жінок на Україні. Звернення делегаток з'їзду до міністра освіти Італії з про-

ханням допомогти освіті українських дітей сприяло виділенню для них п'яти стипендій [3, с. 47]. Згодом Русова свідчила про голод 1932-1933 рр. в Україні, реальний стан прав на Україні.

Така громадська, просвітницька, наукова діяльність С. Русової була оцінена в наш час. Сьогодні її ім'ям названі вулиці Києва, Чернігова, Ковеля, а у Львові – подружжям Русових. За вклад у педагогічну науку запроваджено нагрудний знак Софії Русової, діє благодійна організація, на її честь названі дитячі садочки, школи. Про її педагогічну діяльність згадується в романі Ю. Хорунжого «Борвій».

Отже, у громадській та культурно-просвітницькій діяльності Софія Русова була борцем за національні права українців (право на освіту, культуру, мову, державність). Значний вплив на формування національної свідомості та активної громадянської позиції відіграли сімейне виховання, знайомство з Олександром Русовим, М. Драгомановим, родиною Старицьких, М. Лисенком, О. Пчілкою, а також самовиховання.

Основну увагу в боротьбі за права українців зосередила на формування багаторівневої освіти на національних та демократичних засадах. Важливим вважала право народу на рідну мову, власну історію, географію, які впроваджувала діячка в освітніх закладах.

Відстоювання права на існування українського слова серед народу Русова здійснювала через друк класиків української літератури, складання навчально-методичних посібників, численні власні публікації, а також діяльність у вітчизняних та міжнародних громадських об'єднаннях, звернення до влади, членство в уряді, публічні виступи тощо.

Результатом її активності стало відкриття дитячих садочків, притулків, створення навчальних програм, заснування громадських спілок. У Першу світову війну Русова сприяла захисту прав українських полонених, під час голоду 1932-1933 рр. закликала світову спільноту допомогти постраждалим, ознайомлювала зі станом прав на Україні.

Активна боротьба Русової за національні права українців у кінці XIX-початку XX ст. стали актуальними через 100 років, коли Україна будує національну та правову державу. Її здобутки, теоретичні розробки можуть бути предметом подальшого розвитку та впровадження в освітніх закладах, громадських об'єднаннях.

Список літератури:

1. Антоненко Н.Б. Права людини наскрізна ідея громадсько-просвітницької і творчої спадщини С.Русової / Н.Б. Антоненко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 8. – С. 99-102.
2. Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О.Ф.Ліндфорс / О. Рахно // Сіверянський літопис, 2010. – № 3. – С. 142-153.
3. Гонюкова Л. Спогади /Л.Гонюкова // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 133-138.
4. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух / Л. Гонюкова // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 46-49.
5. Мати в поезії Шевченка // Світло. – 1996. – № 2. – С. 60-61.
6. Русова С. Ідейні підвалини школи / С.Русова // Світло, 1913. – Кн. 8. – С. 33-38.
7. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової / І.В.Зайченко. – Чернігів, 1996. – 116 с.
8. Русова С. Проект нової свободної школи для України / С. Русова // Народний учитель. – 1907. – № 9. – С. 7-9.
9. Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
10. Русова С. Націоналізація школи / С. Русова. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
11. Русова С. Мемуари. Щоденник /Софія Русова; упоряди. Володимир Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
12. Проскура Е. Софія Русова и ее слова доброй правды о евреях / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // Образователь еврейский. – № 6, – 2011 – <http://jew-observer.com/zhizn-i-sudba/sofiya-rusova-i-ee-slova-dobro-pravdy-o-evreyaх/>
13. Цина В.І. Софія Русова і українська національна система освіти / В.І. Цина // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 8. – С. 186-189.
14. Русова С. Мої спомини. – Львів, 1937. – 250 с.

Жидкова Н.Н.

Менская районная гимназия

ОТСТАИВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАВ СОФИЕЙ РУСОВОЙ**Аннотация**

Проанализировано отстаивание национальных прав украинцев Софией Русовой. Определены факторы влияния на формирование взглядов деятельности. Раскрыто средства и результаты борьбы за национальные права украинцев.

Ключевые слова: национальные права украинцев, деятельность Софии Русовой, средства борьбы за права украинцев, гражданская и культурно-просветительская деятельность конца XIX – начала XX вв.

Zhydkova N.N.

Menska District Gymnasium

DEFENDING NATIONAL RIGHTS SOPHIA RUSOVYKH**Summary**

The assertion of national rights of Ukrainians by Sofia Rusova is analysed. The factors of influence views of personality are determined. The resources and results of struggle for national rights are disclosed.

Keywords: the national rights of Ukrainians, activities by Sofia Rusova, resources and results of struggle for national rights, civil, culture and education activity the end XIX– beginning XX centuries.

УДК 316.37

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ МЕДИАСОЦИАЛИЗАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Тадаева А.В.

Харьковская государственная академия культуры

Представлено анализ литературы относительно особенностей влияния современного информационного пространства на процесс социализации ребенка младшего школьного возраста. Раскрыто понятие «социально-педагогическое сопровождение», проанализирована суть социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников. Представлена модель социально-педагогического сопровождения в общеобразовательном учебном заведении в современном информационном пространстве.

Ключевые слова: медиасоциализация, младший школьник, социально-педагогическое сопровождение, модель социально-педагогического сопровождения.

Постановка проблемы. XXI ст. характеризуется переходом к информационному обществу, в котором ведущими компонентами культуры стали знания, информация, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ). Наиболее доступным источником информации сегодня являются новые медиа, которые представляют современное информационное пространство. Новые медиа неоднозначно влияют на процесс социализации ребенка младшего школьного возраста, так как данный возраст является важным в процессе онтогенеза: активно развиваются психические процессы и усваиваются социальные нормы. Ребенок в младшем школьном возрасте активно использует новые медиа, но сам процесс социализации в современном информационном, особенно виртуальном, пространстве остается стихийным и угрожает физическому, психологическому и социальному развитию. Поэтому возникает необходимость в поиске соответствующих социально-педагогических технологий гармонизации социального развития младших школьников в процессе медиа-, киберсоциализации. В свою очередь социально-педагогическое сопровождение в школе выступает наиболее эффективным в решении данной проблемы, поэтому возникает необходимость раз-

работки модели социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников в общеобразовательном учебном заведении.

Анализ последних исследований и публикаций. Особенности социализации в условиях информационного общества рассматривают Н. Гавриш, Н. Лавриченко, Г. Лактионова, П. Плотников, А. Рижанова, С. Савченко и другие; вопросом влияния новых медиа на социализацию человека занимаются В. Мудрик, В. Плешаков, Л. Рейман и другие. Психовозрастные особенности детей младшего школьного возраста исследуют А. Валлон, О. Данилова, Л. Долинская, И. Дубровина, С. Литвиненко, З. Огороднийчук, Р. Павелкив, М. Полищук, А. Прихожан, О. Скрипничко и другие; специфику медиасоциализации изучают в своих трудах В. Иванова, О. Волошенко, О. Петрунко, социально-педагогического сопровождения – Н. Анненкова, Ж. Захарова, Н. Захарова, Н. Мищенко, Л. Мудрик, Л. Пономаренко, Г. Симонова.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Следовательно, социально-педагогическая деятельность направленная на гармонизацию процесса медиасоциализации младших школьников изучено недостаточно, это разрешает констатировать, что исследуемая нами проблема является актуальной.

Цель статьи. Главной работы является теоретическое обоснование модели социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников в общеобразовательном учебном заведении в современном информационном пространстве.

Изложение основного материала. За результатами исследований представителей философии (Д. Дьюжев [5]), футурологи (О. Тоффлер [15]), культурологии (В. Шейко [16]), социологии (О. Асеева [3]), социальной педагогики (А. Рижанова [12]) приблизительно с середины XX ст. человечество вступило в качественно новую фазу развития, главными ценностями которого является информация, а как следствие новое знание. Изменения информационной эры повлияло на процесс социализации человека: с одной стороны перед человеком открываются неограниченные возможности для его самореализации и саморазвития, а с другой – отсутствие постоянного доступа к возрастающей информации может угрожать маргинализацией личности, также и чрезмерное увлечение ей может привести к новому виду зависимости – информационной.

Основываясь на понимании новых медиа Е. Голвина, А. Маштакова и А. Яроновой [6; 17], рассматриваем их как средства ИКТ, которые дают возможность каждому человеку самостоятельно формировать собственное современное информационное пространство, в котором он живет, а главным отличием новых медиа от предыдущих является их интерактивность.

Влияние новых медиа на трансформацию процесса социализации обусловил возникновение новой категории – медиасоциализация. О. Петрунько обращает внимание на то, что в обществе XXI ст. существенно меняется представления о социализации и одной из основных моделей данного процесса становится медиасоциализация, то есть социализация в медиасреде [9, с. 47]. По нашему мнению медиасоциализация является неотъемлемой составляющей процесса социализации (со всеми её компонентами: адаптация, интеграция, индивидуализация) человека информационного пространства. Составляющей медиасоциализации является киберсоциализация – принципиально новая составляющая социализации в информационном пространстве, которая влияет на повышения роли медиасоциализации, на обновления традиционной – через семью, систему образования, заведения культуры, общественные организации.

Медисоциализация касается каждого человека информационного общества не зависимо от возраста, пола, социального статуса, но наиболее непредсказуемо этот процесс отражается на подрастающем поколении, которое наименее защищено от негативного влияния новых медиа. Для взрослого человека процесс социализации в современном информационном пространстве не является легким, потому что он должен снова адаптироваться к новым условиям, а ребенок младшего школьного возраста воспринимает естественно процесс социализации в условиях информационного общества, ведь он в нем родился, младший школьник другого и не знает. Врожденный интерес к новому и высокий уровень адаптационных возможностей ребенка при отсутствии социального опыта делает возможной манипуляцию сознанием школьника, что негативно отражается на его социальном развитии.

Начало младшего школьного возраста определяется поступлением ребенка в школу и аналогично периоду обучения ребенка в младшей

школе: с 6-7 до 10-11 лет. Психологи Л. Долинская, З. Огородничук, Р. Павелкив, В. Полищук, О. Скрипниченко определяют, что указанный возраст является периодом позитивных изменений и преобразований. В данный период на качественно новом уровне закладываются основы социальной субъектности, ребенок осваивает впервые социальную роль школьника, обретает собственный опыт самостоятельной деятельности в этом мире [8; 11; 14]. Особенное влияние на физическое, психологическое и социальное становление личности младшего школьника оказывают медиа.

Анализируя исследования физиологических особенностей младших школьников Р. Павелкив и М. Полищук, может выделить, что в данном возрасте активно развивается опорно-двигательная система, происходят значимые изменения в анатомо-физиологической структуре организма [8; 11]. Следствия длительного взаимодействия младшего школьника с ИКТ общеизвестны: снижение зрения, развитие неврозов, задержка физического и психологического развития.

Человеку информационного общества в период глобализации необходимо быть толерантным и лишенным любых предубеждений (расовых, национальных, этнических, гендерных и так далее), поэтому формирование позитивных социальных качеств личности становится особенно актуальным. Соглашаемся с О. Скрипниченко [14], что морально-этические качества формируются на протяжении всей жизни, но их основная часть закладывается в младшем школьном возрасте. Дети этого возраста усваивают в процессе обучения в начальной школе представления про общечеловеческие ценности и их антиподы, про национальные, общественные, семейные, личностные ценности.

По данным известных психологов Т. Пироженко и О. Хотмана современные социальные условия продуцируют меркантильность и цинизм, приводят к деформации системы ценностей личности, и как результат – обесценивается вечное: любовь, семья, культура [10].

Неуправляемое взаимодействие младших школьников с новыми медиа негативно отображается на процессе социализации ребенка, вследствие чего возникает необходимость исследования социально-педагогических технологий направленных на усиления позитивных и уменьшение негативных аспектов медиасоциализации младших школьников.

Таким образом, считаем, актуальным исследование социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников. Подавляющее большинство специалистов по социальной педагогике (Н. Анненкова [1], Г. Симонова [13] и другие) определяют целью социально-педагогического сопровождения помощь или поддержку тех категорий населения, которые оказались в сложных жизненных ситуациях. В рамках нашего исследования, рассматриваем социально-педагогическое сопровождение медиасоциализации младших школьников в школе как вид социально-педагогической деятельности направленной на развитие социальной компетентности ребенка, через гармонизацию медиавлияния на процесс социального развития младшего школьника путем сопровождения его в семейном, школьном микро-соцумах и социально-воспитательной информационной среде школы.

Определение сути данного понятия дает возможность теоретически обосновать модель соци-

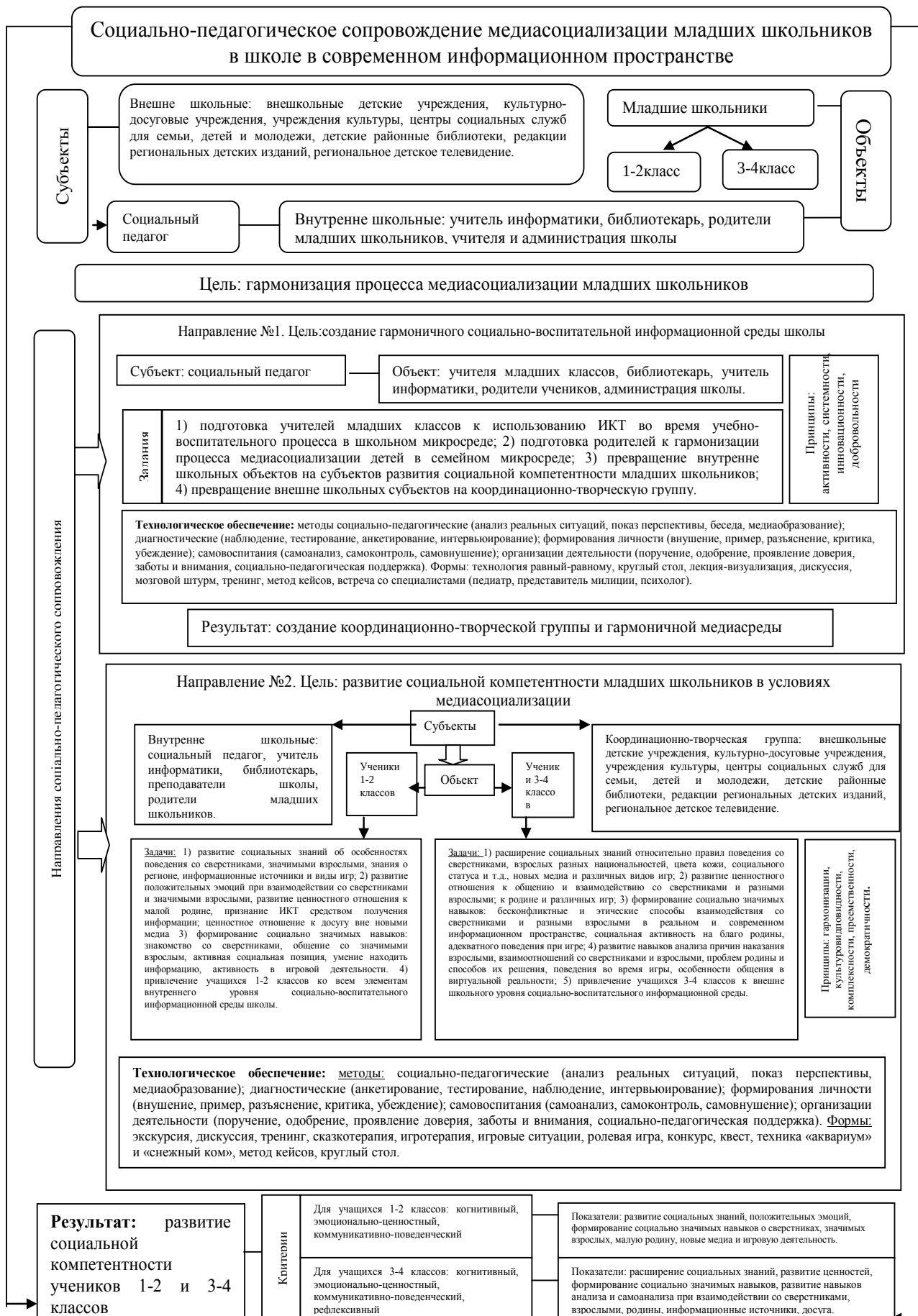

Рис. 1. Модель соціально-педагогічного супроводження медіасоціалізації младших школьников в школі в сучасному інформаційному просторі

ально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников в школе (Рис. 1).

Считаем, что социально-педагогическое сопровождение целесообразно внедрять в рамках школы, потому что образование обеспечивает преемственность и воспроизведения социального опыта, именно в данной сфере человек усваивает необходимые для социальной практики знания, ценности, формирует социальные отношения. Поэтому целесообразно создавать благоприятные условия в школе для подготовки ребенка к жизнедеятельности в информационном обществе, так как в школе, которую посещают преобладающее количество детей, возможно развивать социальную компетентность младших школьников, ведь такая среда наиболее подготовлена для внедрения социально-педагогической деятельности.

Субъектом социально-педагогического сопровождения в школе является в первую очередь социальный педагог, учитель информатики, библиотекарь, учителя младшей школы, родители младших школьников и администрация школы.

Субъектом социально-педагогического сопровождения в территориальном микросоциуме является координационно-творческая группа (представители детских районных библиотек, редакций детских изданий, регионального телевидения, театров). Объект социально-педагогического сопровождения младших школьников делим на 2 группы, ввиду психовозрастных особенностей социального развития: ученики 1-2 и 3-4 классов начальной школы.

Промежуточной целью сопровождения в реализации направления 1 считаем, создание благоприятных условий социально-воспитательной информационной среды школы. Субъектом данного направления выступает социальный педагог, деятельность которого направлена на внутренне школьных субъектов, которые на данном этапе выступают как объект относительно их подготовки к социально-педагогическому сопровождению.

Результат деятельности в рамках первого направления – преобразование внутренне школьных объектов на субъекты развития социальной компетентности младших школьников в рамках их профессиональных полномочий и преобразование внешне школьных объектов на координационно-творческую группу.

Задачами второго направления являются: развитие социальной компетентности младших школьников и их приобщение к элементам внутреннего (ученики 1-2 классов) и внешнего (ученики 3-4 классов) уровней социально-воспитательной информационной среды школы. Результатом данного направления как и всего сопровождения – развитие таких показателей социальной компетентности как: социальные знания, позитивные эмоции, социально значимые навыки при взаимодействии с одноклассниками, взрослыми, малой ро-

диной, новыми медиа и при игровой деятельности у учащихся 1-2 классов и социальные знания, ценности, социально значимые навыки, навыки анализа и самоанализа при взаимодействии с одноклассниками. Взрослыми, родины, источниками информации, при досуге у учащихся 3-4 классов.

Таким образом, в модели социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников в школе в современном информационном пространстве целью выступает гармонизация процесса медиасоциализации младших школьников. Данная цель достигается в 2 направлениях: через создание социально-воспитательной информационной среды школы, результатом которого является создание координационно-творческой группы через непосредственное развитие социальной компетентности у учеников 1-2 и 3-4 классов, что, в свою очередь, разрешает интегрировать социально-воспитательные влияния.

Выводы и предложения. Подводя итоги, отметим: 1) со середины XX ст. человечество вступило в информационное пространство, где становится актуальным процесс медиасоциализации человека; 2) в рамках социально-педагогического исследования рассматриваем медиасоциализацию как качественно новую (благодаря киберпространству) составляющую социализации человека информационного пространства, которая осуществляется через новые медиа (интерактивные радио, телефонию, телевидение и Интернет) и делает возможным взрывное развитие социальности человека; 3) новые медиа трансформируют процесс социализации, что влияет на младшего школьника, ведь именно в этом возрасте исходя из психовозрастных особенностей ребенок имеет высокие адаптационные возможности к любой (в том числе медиа- и кибер-) среде. Но, из-за недостаточного социального опыта возможно негативное влияние новых медиа на ребенка, поэтому необходимо научное обоснование социально-педагогического сопровождения данного процесса для усиления позитивных и нивелирования негативных влияний; 4) модель социально-педагогического сопровождения медиасоциализации младших школьников в общеобразовательном учебном заведении в современном информационном пространстве направлена на гармонизацию процесса медиасоциализации младших школьников, через создание гармоничного социально-воспитательной информационной среды школы и развитие социальной компетентности учеников 1-2 и 3-4 классов, что позволяет усилить позитивные и уменьшить негативные аспекты медиавлияния на социальное развитие младших школьников.

Перспективы дальнейшего научного исследования данной проблемы связаны с реализацией модели через разработку и внедрение программы «Социально-педагогическое сопровождение медиасоциализации младших школьников».

Список литературы:

1. Анненкова Н. Готовность педагога к сопровождению семьи в вопросах воспитания // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2010. – № 2. – С. 167–173.
2. Апостолюк Г. Про наслідки використання електронної техніки для розвитку здібностей дитини // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 9/10. – С. 1-3.
3. Асеева О. Социологический анализ социальной активности молодежи в сетевых сообществах интернет / О. Асеева. – СИСП, 2011. № 4. – С. 67.
4. Безпалько О. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. / О. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – С. 208.
5. Дюжев Д. Специфика формирования информационного общества в Украине: история и современность // «Наука. Релігія. Суспільство». – 2008. – № 2 – С. 130.

6. Маштаков А., Что такое «new media»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.mashtakov.com/2008/10/new-media.html>
7. Мудрик А.В. Социализация человека : учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 304.
8. Павелків Р Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р.Павелків. – К. : Кондор, 2011. – С. 468.
9. Петрунько О. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі Монографія. / О. Петрунько. – Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2010. – С. 480.
10. Піроженко Т., Хартман О. Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку // Дошкільна освіта. – 2010. – № 2(28). – С. 68-72.
11. Поліщук В. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. Поліщук. – Вид. 3-тє, виправ. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 352.
12. Рижанова А.О. Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте: дис. докт. пед. наук: спец. 13.00.05 – социальная педагогика / А.О.Рижанова. – ХДАК, 2004. – С. 442.
13. Симонова Г. Педагогическое сопровождение социальной адаптации школьников / Г. Симонова // Школьный психолог. – 2000. – № 10. – С. 95.
14. Скрипниченко О. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посіб.] / О. Скрипниченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін [2-ге вид.]. – К. : Каравела. – 2007. – С. 400.
15. Тоффлер О. Третья волна / О.Тоффлер. – М.: АСТ, 1999. – С. 781.
16. Шейко В. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – XXI ст.) : Моногр.: В.2, Т.1. / В. Шейко. – Х. : Основа, 2001. – С. 520.
17. А. Яранова, Е. Головин New media [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elitniy.ru/article/show/745/>.

Тадаєва А.В.

Харківська державна академія культури

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МЕДІАСОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Анотація

Представлено аналіз літератури відносно особливостей впливу сучасного інформаційного простору на процес соціалізації дитини молодшого шкільного віку. Розкрито поняття «соціально-педагогічний супровід», проаналізовано суть соціально-педагогічного супроводу медіасоціалізації молодших школярів. Представлена модель соціально-педагогічного супроводу медіасоціалізації молодших школярів у загальноосвітньому навчальному закладі у сучасному інформаційному просторі

Ключові слова: медіасоціалізація, молодший школяр, соціально-педагогічний супровід, модель соціально-педагогічного супроводу.

Tadayeva A.V.

Kharkiv State Academy of Culture

THE THEORETICAL JUSTIFICATION OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT MEDIASOTSIALIZATION YOUNGER PUPILS IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

The analysis of the literature with respect to the peculiarities of modern information space of the process of socialization of the child of primary school age. The notion of "social-pedagogical support," analyzed the essence of socio-pedagogical support mediasotsializatsiyi juniors. The model of socio-pedagogical support mediasotsializatsiyi younger pupils in the school in the modern information space.

Keywords: mediasotsialization, junior high school student, socio-pedagogical support model of social and pedagogical support.

МЕДИЧНІ НАУКИ

ПОКАЗНИКИ ЛАБІЛЬНОСТІ БРОНХІВ РІЗНОГО КАЛІБРУ У ДІТЕЙ З ФЕНОТИПАМИ ТЯЖКОЇ ТА СЕРЕДНЬОТЯЖКОЇ БРОНХІАЛЬНОЇ АСТМИ

Гарас М.Н.

Буковинський державний медичний університет

У роботі досліджено показники лабільності бронхів у відповідь на дозоване фізичне навантаження та інгаляцію β_2 -адреноміметика короткої дії у дітей з фенотипами тяжкої та середньотяжкої бронхіальної астми на рівні бронхів різного калібру. Показано, що у дітей з фенотипом тяжкої бронхіальної астми спостерігається тенденція до виразнішої лабільності, здебільшого, за рахунок виразнішої реакції на дозоване фізичне навантаження на рівні бронхів середнього калібру. Виразна дилатаційна реакція у відповідь на інгаляцію салбутамолу характерна для дрібних бронхів у дітей із середньотяжкою бронхіальною астмою та для бронхів середнього калібру у пацієнтів із тяжким перситуванням захворювання.

Ключові слова: бронхіальна астма, діти, лабільність бронхів, фенотип.

Постановка проблеми. Бронхіальна астма (БА) не є однорідною нозологією, і навіть тяжка астма не характеризується єдиним представленим фенотипом захворювання. Неоднорідність фенотипів наразі є відправною точкою для нових підходів щодо класифікації, дослідження механізмів розвитку та досягнення контролю захворювання вже в найближчому майбутньому [1, с. 355-360]. Щонайменше 10-12% пацієнтів із БА страждають на тяжку форму захворювання, яка не піддається контролю, незважаючи на уникнення контакту з тригерними чинниками навколишнього середовища, проведення адекватної терапії та оптимальне дотримання режиму лікування [2, с. 232-237].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із аспектів недостатнього контролю тяжкої БА є її фенотипова неоднорідність, зокрема, за віком дебюту (астма раннього та пізнього початку), характеру запалення бронхів (еозинофільний та нееозинофільний), швидкістю обструкції нижніх дихальних шляхів (торпідна та лабільна обструкція), відповіддю на базисну терапію (стероїд-чутлива та резистентна БА) [3, с. 69-71; 4, с. 627-634; 5, с. 46-57]. Водночас ряд авторів [6, с. 712-719] у дитячому віці серед вікових, клінічних, патофізіологічних субтипів БА виділяють і окремий фенотип «тяжкої астми», а чинні критерії тяжкої бронхіальної астми характеризуються суб'єктивізмом [7, с. 12-14; 8, с. 945-953].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Важливою складовою функціонального діагноза і диференційно-діагностичним критерієм БА є ступінь реактивності дихальних шляхів, тобто вираженість відповіді на різні екзо- і ендогенні стимули. Для виявлення бронхіальної гіперреактивності (підвищеної реакції бронхів на різні фізичні, хімічні або фармакологічні подразники у вигляді бронхоспазму) використовуються провокаційні проби з фармакологічними препаратами (метахоліном, гістамін), фізичними подразниками (неізотонічні аерозолі, холодне або сухе повітря, дозоване фізичне навантаження), сенсibiliзуючими агентами і ірритантами (алергени, професійно шкідливі речовини). Установлено, що ступінь бронхіальної гіперреактивності корелює з тяжкістю перебігу БА, однак гіперреактивність бронхів в певній мірі спадково обумовлена: її поширеність в популяції набагато вище, ніж БА, що необхідно враховувати при трактуванні результатів дослідження [9, с. 22-28].

Мета роботи. Оцінити показники неспецифічної реактивності дихальних шляхів у хворих дітей із фе-

нотипами тяжкої та середньотяжкої перситуючої бронхіальної астми на рівні бронхів різного калібру.

Матеріал та методи. Із дотриманням принципів біоетики на базі алергопульмонологічного відділення ОДКЛ (м. Чернівці) обстежено 60 дітей, хворих на БА, які згруповані у дві клінічні групи спостереження. Зокрема, першу клінічну групу (I) сформували 30 дітей із фенотипом тяжкої перситуючої БА, а решта 30 хворих на середньотяжку БА увійшли до складу другої (II) клінічної групи. За основними клінічними ознаками групи порівняння вірогідно не відрізнялися. Так, хлопчиків в обох групах було майже порівну, зокрема, у I клінічній групі – 66,7%, у групі порівняння – 63,3%, $p > 0,05$, жителі сільської місцевості серед дітей з фенотипом тяжкої БА становили 66,7%, у II клінічній групі – 60,0% ($p > 0,05$). Середній вік представників I клінічної групи становив $12,5 \pm 0,5$ року, дітей групи порівняння – $11,1 \pm 0,5$ року ($p > 0,05$).

Лабільність бронхів визначали згідно рекомендацій [10, с. 3-68; 11, с. 22-23] шляхом оцінки їх реакції на дозоване фізичне навантаження (ДФН) та інгаляцію β_2 -агоніста короткої дії (200 мкг салбутамолу) з наступним обчисленням показника лабільності бронхів як суми його компонентів – індексів бронхоспазму (ІБС):

$$\text{ІБС} = ((\text{ОФВ}_1 \text{ вих.} - \text{ОФВ}_1 \text{ після ДФН}) / \text{ОФВ}_1 \text{ вих.}) \times 100\%$$

та бронходилатації (ІБД):

$$\text{ІБД} = ((\text{ОФВ}_1 \text{ після інгал. салбутамолу} - \text{ОФВ}_1 \text{ вих.}) / \text{ОФВ}_1 \text{ вих.}) \times 100\%.$$

Популяційний аналіз отриманих даних проводився з позиції біостатистики. Для даних, що відповідали нормальному розподілу, визначали середню арифметичну вибірки (М), величину стандартного відхилення (s) та стандартної похибки (m), максимальні та мінімальні значення. При оцінці вірогідності різниці показників вираховували коефіцієнт Стьюдента (t). За вірогідну різницю приймали різницю при $p < 0,05$ [12, с. 23-37].

Виклад основного матеріалу. У табл. 1. наведені показники лабільності бронхів у дітей груп порівняння у відповідь на ДФН (ІБС) та інгаляцію салбутамолу (ІБД), а також середні значення інтегративного показника лабільності бронхів (ІЛБ).

У дітей з фенотипом тяжкої БА спостерігається тенденція до виразнішої лабільності, здебільшого, за рахунок виразнішої реакції на дозоване фізичне навантаження. Зокрема, виразний бронхоспазм у відповідь на дозоване фізичне навантаження (ІБС більше 10%) вірогідно частіше фіксувався у представників I клінічної групи, ніж у хворих гру-

пи порівняння (70% та 40% відповідно, $P < 0,05$). Водночас між значеннями бронхомоторної проби у хворих обох груп відмінностей не виявилося, зокрема, позитивні значення (більше 12%) відмічались у третини дітей в обох групах (33,3% та 36,7% у I та II групах відповідно, $P > 0,05$).

Таблиця 1

Показники лабільності бронхів у дітей клінічних груп ($M \pm m$)

Клінічні групи		К-сть дітей	Індекс бронхоспазму, %	Індекс бронходилатації, %	Показник лабільності бронхів, %
I	Діти з тяжкою БА	30	18,1 $\pm$ 2,5	11,6 $\pm$ 2,2	29,9 $\pm$ 3,7
II	Діти із середньотяжкою БА	30	12,3 $\pm$ 2,0	11,1 $\pm$ 2,3	23,4 $\pm$ 3,1
P			>0,05	>0,05	>0,05

Примітки: 1. БА – бронхіальна астма;

2. P – критерій вірогідності за Стьюдентом

Джерело: розробка автора

Оскільки показник лабільності бронхів є інтегральним та відображає реакцію дихальних шляхів на дозоване фізичне навантаження та інгаляцію короткодійного β_2 -адреноміметика, значна лабільність бронхів (ПЛБ більше 20%) більше притаманна дітям I групи (60%), ніж хворим на середньотяжку БА (46,7%, $P > 0,05$).

Для детальнішого аналізу чутливості дихальних шляхів до дозованого фізичного навантаження, з урахуванням бронходилатуючого ефекту β_2 -адреноміметика, проведена оцінка показників їх лабільності на рівні бронхів різного калібру (табл. 2).

Констрикторна реакція у відповідь на дозоване фізичне навантаження відмічалася на рівні бронхів середнього калібру у дітей з тяжкою БА, у групі порівняння значення ІБС на різних рівнях бронхіального дерева суттєво не відрізнялися. Слід відмітити, що частка дітей із значним бронхоспазмом (ІБС більше 20%) на рівні бронхів середнього калібру була вірогідно більшою у I групі (60%), ніж у групі

порівняння (23%, $P < 0,05$). Подібна тенденція присутня при аналізі ІБС на рівні бронхів дрібного (40% та 26,7% у I та II групах відповідно, $P > 0,05$) та великого калібру (56,7% та 30% у I та II групах відповідно, $P < 0,05$). Звертає на себе увагу значна частка хворих з парадоксальною дилатаційною реакцією бронхів дрібного калібру у відповідь на дозоване фізичне навантаження, зокрема, у 20% хворих на тяжку БА та у 13,3% представників групи порівняння ($P > 0,05$). Водночас найбільш виразна дилатаційна реакція у відповідь на інгаляцію салбутамолу характерна для дрібних бронхів у дітей із середньотяжкою БА та для бронхів середнього калібру у пацієнтів із тяжким перситуванням захворювання.

Таблиця 2

Показники лабільності бронхів різного калібру у дітей клінічних груп ($M \pm m$)

Калібр бронхів	Показники лабільності, %	Діти з тяжкою БА, n=30	Діти із середньотяжкою БА, n=30	P
Дрібний калібр	ІБС	19,4 $\pm$ 4,1	15,1 $\pm$ 3,2	>0,05
	ІБД	20,9 $\pm$ 4,5	26,6 $\pm$ 4,6	>0,05
	ПЛБ	39,7 $\pm$ 6,9	41,7 $\pm$ 5,0	>0,05
Середній калібр	ІБС	26,1 $\pm$ 3,5	16,3 $\pm$ 3,1	<0,05
	ІБД	30,1 $\pm$ 5,5	24,0 $\pm$ 4,6	>0,05
	ПЛБ	56,0 $\pm$ 6,6	40,4 $\pm$ 5,5	>0,05
Великий калібр	ІБС	23,7 $\pm$ 2,8	17,5 $\pm$ 3,2	>0,05
	ІБД	21,7 $\pm$ 5,5	24,1 $\pm$ 4,6	>0,05
	ПЛБ	46,4 $\pm$ 5,9	38,6 $\pm$ 6,7	>0,05

Примітки: 1. БА – бронхіальна астма;

2. P – критерій вірогідності за Стьюдентом

Джерело: розробка автора

Висновки та пропозиції.

1. Дітям, хворим на тяжку БА притаманна тенденція до виразнішої лабільності бронхів, здебільшого, за рахунок виразнішого бронхоспазму, переважно на рівні бронхів середнього калібру.

2. Виразна дилатаційна реакція у відповідь на інгаляцію салбутамолу характерна для дрібних бронхів у дітей із середньотяжкою БА та для бронхів середнього калібру у пацієнтів із тяжким перситуванням захворювання.

Список літератури:

- Asthma endotypes: a new approach to classification of disease entities within the asthma syndrome / J. Lıttvall, C.A. Akdis, L.B.Bacharier, [et al.] // J. Allergy Clin. Immunol. – 2011. – Vol. 127. – P. 355–360.
- Levine S. J. Narrative Review: The Role of Th2 Immune Pathway Modulation in the Treatment of Severe Asthma and Its Phenotypes / S. J. Levine, S. E. Wenzel // Annals of Internal Medicine. – 2010. – Vol. 152, № 4. – P. 232–237.
- Уманець Т.Р. Клініко-анамнестичні особливості фенотипів бронхіальної астми у дітей / Т.Р. Уманець // Перинатологія та педіатрія. – 2011. – № 2. – С. 69–71.
- Carolan B.J. Clinical phenotypes of chronic obstructive pulmonary disease and asthma: recent advances / B.J.Carolan, E.R.Sutherland // The Journal of Allergy and Clinical Immunology. – 2013. – Vol. 131, № 3. – P. 627–634.
- Green R.H. Stability of inflammatory phenotypes in asthma / R.H. Green, I. Pavord // Thorax. – 2012. – № 2. – P. 46–57.
- Phenotypic Differences between Pediatric and Adult Asthma / A. Bush, A. Menzies-Gow // The Proceedings of the American Thoracic Society. – 2009. – Vol. 6. – P. 712–719.
- Лапшин В.Ф. Астма-фенотипи в детском возрасте / В.Ф. Лапшин // Здоров'я України. – 2009. – № 4/1. – P. 12–14.
- Asthma severity in childhood, untangling clinical phenotypes / A. Lang, P. Mowinckel, C. Sachs-Olsen [et al.] // Pediatric Allergy and Immunology. – 2010. – Vol. 21, № 6. – P. 945– 953.
- Цыпленкова С.Э. Состояние и перспективы развития функциональной диагностики органов дыхания у детей / С.Э. Цыпленкова // Земский врач. – № 3. – 2010. – С. 22–28.
- Новик Г.А. Спирометрия и пикфлоуметрия при бронхиальной астме у детей (практика оценки и мониторинга): уч. пособие [под ред. проф. И.М. Воронцова] / Г.А. Новик, А.В. Боричев. – СПб.: ГПМА, 2007. – 68 с.
- Сидельников В.М. Практическая аллергология детского возраста / В.М. Сидельников, Л.А. Безруков, В.Г. Мигаль. – К.: Здоров'я, 1985. – С. 22–23.
- Medical Epidemiology / [R.S. Greenberg, S.R. Daniels, W.D. Flanders et al.]. – [4th Edition]. – Norwalk, CT: Appleton & Lange, 2004. – 196 p.

Гарас Н.Н.

Буковинский государственный медицинский университет

ПОКАЗАТЕЛИ ЛАБИЛЬНОСТИ БРОНХОВ РАЗЛИЧНОГО КАЛИБРА У ДЕТЕЙ С ФЕНОТИПАМИ ТЯЖЕЛОЙ И СРЕДНЕТЯЖЕЛОЙ БРОНХИАЛЬНОЙ АСТМЫ

Аннотация

В работе исследованы показатели лабильности бронхов в ответ на дозированную физическую нагрузку и ингаляцию β_2 -адреномиметика короткого действия у детей с фенотипами тяжелой и среднетяжелой бронхиальной астмы на уровне бронхов различного калибра. Показано, что у детей с фенотипом тяжелой бронхиальной астмы наблюдается тенденция к выраженной лабильности, в основном, за счет выраженной реакции на дозированную физическую нагрузку на уровне бронхов среднего калибра. Выраженная дилатационная реакция в ответ на ингаляцию салбутамола характерна для мелких бронхов у детей со среднетяжелой бронхиальной астмой и для бронхов среднего калибра у пациентов с тяжелым персистированием заболевания.

Ключевые слова: бронхиальная астма, дети, лабильность бронхов, фенотип.

Garas M.N.

Bukovinian State Medical University

LABILITY INDICES OF DIFFERENT CALIBER BRONCHI IN CHILDREN WITH SEVERE AND MODERATE BRONCHIAL ASTHMA PHENOTYPES

Summary

In this work was investigated the bronchial lability indices of the response to dosed physical load and inhalation of short acting β_2 -agonists in children with severe and moderate asthma phenotypes at the different caliber of bronchi. It has been shown that children with severe asthma phenotype tended to more expressive lability, mostly due to more expressive dose-response to exercise at the level of medium-sized bronchi. Expressive dilated response to salbutamol inhalation was characterize in children with moderate asthma of small bronchi and in patients with severe disease for medium-sized bronchi.

Keywords: bronchial asthma, children, bronchial lability, phenotype.

УДК: 616.31 76.29.55

ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ РОТОВОЇ РІДИНИ, ЯК ІНДИКАТОРА ВИБОРУ МЕТОДУ ТА СПОСОБУ ПЛОМБУВАННЯ КАРІОЗНИХ ПОРОЖНИН

Листопад О.П.

Інститут стоматології

Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика

У статті представлена новітня методика оцінки стану ротової рідини у пацієнтів, а саме його фізико-хімічних параметрів та стану гігієни порожнини рота. Дана методики є одним із визначальних факторів при виборі методу, способу відновлення та відновлювального матеріалу, що є особливо важливим для ефективного та тривалого відновлення у дітей та підлітків.

Ключові слова: діти, карієс, фізико-хімічні параметри ротової рідини, відновлення твердих тканин зубів.

Актуальність теми. Для коректного застосування того чи іншого методу відновлення лікар враховує велику кількість факторів, основним з яких є: обсяг руйнування твердих тканин зуба, локалізація каріозної порожнини та групова приналежність зуба, стан твердих тканин, які залишилися придатними для подальшого функціонування, стан сусідніх зубів та зубів-антагоністів, тобто прикус пацієнта, наявності зубо-щелепних деформацій та аномалій, бруксизму, патологічного стирання, шкідливих звичок [1; 2; 3; 10].

Проте, особливо у осіб молодого віку важливе місце у виборі матеріалу за способу відновлення втрачених твердих тканин займають стан резистентності емалі та дентину зуба, які залишилися та фізико-хімічні властивості ротової рідини з урахуванням стану гігієни [6; 7; 8; 9].

Мета дослідження: визначення параметрів ротової рідини у осіб молодого віку для вибору

оптимального методу відновлення твердих тканин зубів.

Матеріали та методи дослідження. Для визначення властивостей ротової рідини були визначені наступні характеристики: рН ротової рідини, швидкість слиновиділення, буферної здатності, в'язкості слини та об'ємі слиновиділення, також включав стан гігієни порожнини рота.

Збір слини здійснювали впродовж 10 хвилин безпосередньо перед дослідженням. Водневий показник (рН) змішаної слини вимірювали іонометром рН-410 виробництва «НПКФ Аквилон», Росія.

Для визначення швидкості саливації змішану слину збирали без стимуляції вранці натщесерце в стерильні градуйовані скляні пробірки протягом 10 хв. [4]. Швидкість саливації (Шс) визначали у мл/хв. за формулою: $Шс = V / tV$, де V – об'єм слини, яка виділилась, з точністю до 0,1 мл; tV – час (зокрема 10 хвилин).

В'язкість ротової рідини вивчали за методикою Редінової Т. Л [5] з використанням мікропіпетки об'ємом 1 мл. Змішану слину збирали у стерильні скляні пробірки безпосередньо перед дослідженням. Відкалібровували мікропіпетку об'ємом 1 мл дистильованою водою, вимірюючи об'єм води, що витік із неї за 5 сек (V в). Встановивши мікропіпетку у вертикальне положення, проводили забір у неї 1 мл слини з наступним вимірюванням об'єму ротової рідини, яка витекла із мікропіпетки за аналогічний проміжок часу (V с). В'язкість слини визначали у відносних одиницях за формулою: $V_c = V_v \cdot V_v / V_c$, де V в – об'єм води, що витік із мікропіпетки (мл); V с – об'єм слини, що витік із мікропіпетки (мл); V в – в'язкість води (відн. од.).

Визначення буферної ємкості слини проводили за методикою В.К. Леонтьєва (1974) [4]. Після визначення рН до 1,0 мл слини додавали 1,0 мл 0,01 розчину HCl і знову вимірювали рН. Потім до того ж об'єму слини додавали 1,0 мл 0,01 розчину NaOH та знову вимірювали рН. Показник розраховували за формулою:

$$10 / (pH_0 - pH_1) \cdot B,$$

де В – буферна ємкість 1,0 л слини, мг-екв. кислоти або лугу;

10 – коефіцієнт перерахунку на 1,0 л слини;

(pH₀ – pH₁) – різниця в одиницях рН до і після додавання 1,0 мл 0,01 розчину кислоти або лугу;

В – об'єм слини, взятої для аналізу.

Результати дослідження та їх обговорення.

Для встановлення зв'язку між станом відновлювальних конструкцій та фізико-хімічними властивостями ротової рідини була визначена градаційна шкала кольорів, основана на комплексі властивостей ротової рідини, зокрема, рН, швидкість слиновиділення, буферної здатності, в'язкості слини та об'ємі слиновиділення, також включав стан гігієни порожнини рота.

Фізико-хімічні параметри ротової рідини з показниками швидкість слиновиділення більше 0,4, рН більше 6,5, буферна здатність – більше 4,5, в'язкість слини від 1,2 до 2,4 відносні одиниці та

добра гігієна порожнини рота були віднесені до зеленого спектру, і визначалися як хороші.

Таблиця 1

Оцінка властивостей ротової рідини та гігієни порожнини рота

Шкала Параметри	Зелений	Жовтий	Червоний
швидкість слиновиділення, мл/хв	> 0,4	0,3-0,4	0,26 – 0,3
рН, од	>6,5	6,2-6,5	<6,2
буферна здатність, моль/л	>4,5	3,5– 4,5	<3,5
в'язкість слини, відн. од.	1,2-2,4	2,4-3,0	<3,0
стан гігієни порожнини рота	добра	задовільна	незадовільна

Задовільними фізико-хімічними параметрами ротової рідини, які були віднесені до жовтого спектру, відповідали наступним показникам: швидкість слиновиділення від 0,3 до 0,4, рН в межах від 6,2 до 6,5, буферна здатність від 3,5 до 4,5, в'язкість слини від 2,4 до 3,0 відносні одиниці та задовільна гігієна порожнини рота.

Фізико-хімічні параметри ротової рідини з показниками швидкість слиновиділення від 0,26 до 0,3, рН менше 6,2, буферна здатність – менше 3,5, в'язкість слини менше 3,0 відносні одиниці та незадовільна гігієна порожнини рота були віднесені до червоного спектру, і визначалися як незадовільні.

Висновки. Для вибору методу та способу відновлення твердих тканин зубів особливо у осіб молодого віку слід враховувати фізико-хімічні параметри ротової рідини та стан гігієни порожнини рота. Для зручності визначення вищезазначених індивідуальних характеристик була розроблена та апробована кольорова градація, її застосування спрощує вибір методики пломбування зубів та робить відновлення максимально ефективним та тривалим.

Список літератури:

1. Лабій Ю.А. Пломбування каріозних порожнин / Ю.А.Лабій // Пропедевтика дитячої терапевтичної стоматології : навч. посібн. / за ред. проф. Р.В.Казакової. – К.: Медицина, 2006. – С. 143-160.
2. Леманн К.М. Основы терапевтической и ортопедической стоматологии / К.М. Леманн, Э. Хельвиг / Под ред. С.И. Абакарова, В.Ф. Макеева. Пер. с нем. Львов: ГалДент, 1999. – 262 с.
3. Ломиашвили, Л.М. Минимально-инвазивные методы лечения кариеса зубов / Л.М. Ломиашвили, Д.В. Погадаев, М.Б. Елендо, С.Г. Михайловский // Клинич. стоматология. – 2010. – № 1. – С. 30-33.
4. Леонтьев В.К. Изменение структурных свойств слюны при изменении рН / В.К. Леонтьев, М.В. Галиулина, И.В. Анисимов // Стоматология. – 1999. – № 2. – С. 22-24.
5. Леонтьев В.К. Кариес зубов – сложные и нерешенные проблемы / В.К. Леонтьев // Новое в стоматологии. – 2003. – № 6. – Т. 114. – С. 6-7.
6. Савичук Н.О. Інноваційні підходи до профілактики карієсу зубів у дітей і вагітних жінок / Н.О. Савичук // Сучасна стоматология. – 2013. – № 5. – С. 46-50.
7. Смоляр Н.І. Тенденція та прогноз ураження зубів карієсом у дітей м. Львова у світі глобальних цілей ВООЗ / Н.І. Смоляр, Е.В. Безвуско, Т.Г. Гутор // Новини стоматології. – 2009. – № 3(60). – С. 90-92.
8. Чагай А.А. Клинико-экспериментальное обоснование выбора методики реставрации зубов при лечении неосложненного кариеса : автореф. дис. канд. мед. наук/ А.А. Чагай.– Екатеринбург, 2007. – 22 с.
9. Beier U.S. Clinical performance of all-ceramic inlay and onlay restorations in posterior teeth. / U.S. Beier, I. Kapferer, D. Busterscher, J.M. Giesinger, H. Dumfahrt // Int. J. Prosthodont. – 2012. – Vol. 25(4). – P. 395-402.
10. Hopp C.D. Considerations for ceramic inlays in posterior teeth: a review / C.D. Hopp, M.F. Land // Clinical, Cosmetic and Investigational Dentistry. – 2013. – № 5. – P. 21-32.

Листопад О.П.

Национальная медицинская академия последипломного образования имени П.Л. Шупика

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОСТОЯНИЯ РОТОВОЙ ЖИДКОСТИ КАК ИНДИКАТОРА ВЫБОРА МЕТОДА И СПОСОБА ПЛОМБИРОВАНИЯ КАРИОЗНЫХ ПОЛОСТЕЙ

Аннотация

В статье представлена новая методика оценки ротовой жидкости у пациентов, а именно ее физико-химические параметры и состояние гигиены полости рта. Это методика определяет один из основных факторов для выбора метода, способа восстановления и реставрационного материала, что является особенно важным для эффективного и длительного восстановления у детей и подростков.

Ключевые слова: дети, кариес, моляры, физико-химические параметры ротовой жидкости, восстановление твердых тканей зубов.

Lystopad O.P.

National Medical Academy of Postgraduate Education named after P.L. Shupyk

DETERMINATION OF STATUS AS ORAL LIQUID INDICATOR SELECTION METHOD AND FASHION FILLINGS OF CAVITIES

Summary

Statte presents a new method of estimating the oral fluid of patients, namely, its physico-chemical parameters and the state of oral hygiene. This technique identifies one of the main factors for choosing a method, the method of restoration and restorative material that is particularly important for long-term restoration and efficient to children and adolescents.

Keywords: children, caries, molars, physico-chemical parameters of oral fluid, recovery of hard dental tissues.

УДК 616.314-053.2-084

РЕЗУЛЬТАТИ АНКЕТУВАННЯ ДІТЕЙ, ПРОВЕДЕНОГО В РАМКАХ ВИКОНАННЯ ПРОГРАМИ «ЗДОРОВА УСМІШКА ДІТЕЙ ЗАКАРПАТТЯ»

Мельник В.С., Горзов Л.Ф.

Ужгородський національний університет

Анкетування дітей показало високу поширеність та інтенсивність карієсу зубів у дитячого населення м. Ужгорода, необ'єктивність оцінки ними та їх батьками стану зубів та те, що до цього часу основною причиною звернення дітей до стоматолога залишається зубна біль.

Ключові слова: анкетування, поширеність, інтенсивність, програма профілактики.

Актуальність теми. За умов переходу суспільства до нової моделі розвитку та ослаблення вертикалі державного управління в охороні здоров'я, зазнала скорочення така важлива складова діяльності медичних закладів, як профілактика. В умовах ринкових стосунків вона виявилася мало сумісною з економічною діяльністю під час виробництва і постачання медичних послуг. Стала гостро відчуватись її недостатність, порушилася єдина на рівні держави система профілактичних заходів, диспансеризації, санітарної просвіти [1, 4].

Обмеження профілактичних заходів поряд з іншими негативними чинниками: порушення екологічного стану довкілля, низька якість питної води, нерациональне, погано збалансоване харчування, включаючи рекламу тютюну та алкогольних виробів призвело до зростання протягом останніх років стоматологічної патології, збільшення поширеності хронічних захворювань, інших негативних зрушень у популяційному здоров'ї та зумовило значні медичні і соціально-економічні втрати [2].

Вчасно проводячи профілактику стоматологічних захворювань та навчання гігієнічним навикам, ми зможемо знизити відсоток звернень з патологією ротової порожнини. Повністю виключити за-

хворювання ротової порожнини практично неможливо, то зменшення їх проявів можна досягти не стільки лікувальними, скільки профілактичними заходами, виконання яких залежить перш за все від індивідуальних знань і навичок з цього приводу кожної людини [3].

Нагальним питанням, що потребує першочергового розв'язання, є відновлення комплексної системи профілактики на всіх рівнях організації охорони здоров'я. Відомо, що одним з провідних принципів у вітчизняній моделі охорони здоров'я завжди була профілактична спрямованість. Цей принцип задекларовано у основних нормативно-правових актах з питань охорони здоров'я України, як і багатьох країн світу. Цей напрямок необхідно підтримувати в стоматології [5].

Гігієнічне виховання населення потребує оптимізації та інтенсифікації. Сьогодні навчати гігієни порожнини рота слід не тільки дітей, але і їх батьків. Тільки просвітня стоматологічна робота дозволить активізувати слухову та зорову мотивацію, поліпшити гігієнічні навички та теоретичні знання про стоматологічний рівень здоров'я. Оптимізації та інтенсифікації гігієни порожнини рота полягає в цілеспрямованому використанні мотиваційних ме-

тодів гігієнічного виховання, проведення професійної гігієни порожнини рота, застосування клінічно та економічно ефективних сучасних лікарських препаратів. Важливу роль у підвищенні функціональної грамотності, оволодінні чуттєвими навичками і вміннями, теоретичними знаннями про здорову порожнину рота і здоровий спосіб життя грають мотивації. Для оптимізації раціонально використовувати мотиваційні методи гігієни порожнини рота. Перш за все, необхідно створити теоретичний фундамент, прагнути розвинути пізнавальну активність у дітей, викликати інтерес і бажання отримувати інформацію, а також прищепити мануальні навички, підтримувати та вдосконалювати гігієнічні знання та вміння [6; 7; 9].

Результати анкетування дітей, проведеного в рамках виконання програми Ужгородської міської ради від 16 липня 2009 року № 1148 «Здорова усмішка дітей Закарпаття» показали високу поширеність та інтенсивність карієсу зубів у дитячого населення м. Ужгорода. У 6-річному віці тільки 10% дітей мають здорові зуби, а показник КППВ 12-річних дітей становить 3, 8, з віком зростає кількість уражених карієсом зубів. Програмою профілактики карієсу зубів і хвороб тканин пародонта серед дітей м. Ужгорода рекомендовано поєднане застосування доступних та ефективних методів профілактики: вживання фторованої харчової солі, застосування фторовмісних зубних паст і раціональне харчування [4; 5].

Мета дослідження. мотивація дитячого населення та їх батьків до активної участі в профілактичних заходах для покращення стоматологічного рівня здоров'я.

Матеріали і методи. У квітні 2014 р. компанія «Лакалут» спільно з студентами старших курсів стоматологічного факультету та співробітниками кафедри дитячої стоматології в рамках програми профілактики карієсу зубів проводила акцію «Місяць здорової посмішки». В рамках акції нами проведеного огляд порожнини рота дітей 6-15 років та анкетування дітей і їх батьків, які відвідали стоматологічну клініку на базі «Клініки дитячої дентальної гігієни», яка є структурним підрозділом стоматологічного факультету Ужгородського національного університету.

Запитання анкет стосувалися частоти і мети відвідування пацієнтом стоматолога, кратності чищення зубів і використання зубних паст, вживання жувальних гумок та ін. Крім того, пацієнтам пропонувалося самостійно оцінити стан своїх зубів.

Інтенсивність карієсу оцінювали за індексом кпв і КППВ, гігієнічний стан порожнини рота оцінювався за допомогою спрощеного індексу гігієни OHI-S Green-Vermillion (1964) і Silness – Loe (1964) [10]. Проведена статистична обробка результатів.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз результатів анкетування показав, що 3,2±0,80% опитаних оцінили стан своїх зубів як відмінний, 30,8±2,12% – як добрий, 53,1±2,29% – як задовільний. Незадовільним вважали стан своїх зубів 9,1±1,32% дітей і поганим – 3,8±0,87%.

Тим часом, серед опитаних, які оцінювали стан своїх зубів як відмінний, значення індексу КППВ рівне 0 зареєстровано лише у 26,7±11,41% дітей. Із 146 осіб, які вважали стан своїх зубів хорошим, тільки у 27,4±3,68% дітей були здорові зуби, у 72,6±3,68% середнє значення індексу кпв склало 2,47±0,19 та індексу КППВ – 2,0±0,25. У осіб, які оцінювали стан своїх зубів як незадовільний інтенсивність карієсу за індексами кпв і КППВ склали 3,61±0,31 і 3,78±0,36 відповідно. Зіставлення

об'єктивних даних про стан зубів дітей та їх суб'єктивної оцінки вказує на те, що діти та їх батьки оцінюють стан зубів не об'єктивно. 15,61±1,67% опитаних дітей відвідують стоматолога більше 2-х разів на рік, 1-2 рази на рік – 59,25±2,25%, рідко звертаються до лікаря – 25,1±1,89% опитаних. Причиною звернення до стоматолога, згідно з відповідями, є наступні: зубний біль – 59,07±1,67%, відвідування з метою профілактики склали лише 38,40±2,23%, по виклику лікаря відвідують стоматологічний кабінет 2,53±0,72% дітей.

Анкетування показало, що чистять зуби 2 рази на день 54,6±2,28% опитаних, індекс гігієни у дітей цієї групи склав 1,06±0,04, а у 45,4±2,23% дітей, які чистять зуби менше 2 разів на день, індекс гігієни в середньому дорівнює 1,2 ±0,06 (p<0,05).

94,0±10,46% дітей чистять зуби пастами, що містять фториди і 6,0±5,37% – гігієнічними. Слід зазначити, що 25,5±10,17% дітей у віці до 6 років використовують для домашньої гігієни «дорослу» фтор зубну пасту ([F] = 1000-1500 ppm), що можна розглядати, як ризик надмірного поглинання фторидів дітьми.

Опитування виявило, що більшість дітей (74,04±1,57%) вживає жувальну гумку, причому 64,13±2,20% з них віддають перевагу жувальній гумці без цукру, а 25,96±1,64% опитаних виражали негативне ставлення до жувальної гумки.

Аналіз анкет показав, що 89,5±1,85% дітей вперше взяли участь у подібній профілактичній програмі.

Таким чином, результати даного дослідження свідчать про те, що як і раніше, основною причиною звернення дітей до стоматолога (59,07±1,67%) є зубний біль. Незважаючи на те, що 54,64±2,28% опитаних дітей чистять зуби регулярно, гігієнічний індекс склав у них в середньому 1,06±0,04, що відповідає задовільного стану гігієни порожнини рота. 94,0±10,46% дітей догляд за зубами здійснюють фторвмісними пастами. Серед дітей виявлена висока популярність жувальної гумки без цукру.

Висновки і пропозиції. Анкетування дозволило зробити висновки про необхідність проведення стоматологами активної освітньої роботи серед батьків по ранній профілактиці карієсу зубів у дітей. Стоматологи повинні мотивувати батьків і дітей до регулярного чищення зубів і навчати їх правильній техніці чищення зубів, давати рекомендації з вибору засобів гігієни (дітям дошкільного віку рекомендувати пасти з концентрацією іона фтору 500 ppm), аналізувати звички харчування і при необхідності коригувати їх, інформувати населення про вплив жувальних гумок на стоматологічний статус і про користь фторованої солі для зубів.

Низька санітарна культура і відсутність мотивації населення на профілактику стоматологічних захворювань та гігієни порожнини рота характеризують стоматологічний статус сучасної людини. Очевидно, що підвищити стоматологічний рівень здоров'я з мінімальними економічними витратами можливо тільки через масову профілактичну роботу, використовуючи всі доступні методи і засоби стоматологічної освітньої діяльності.

Активна стоматологічна просвітня робота, створення та впровадження комплексної програми профілактики можуть і повинні виконуватися силами лікарів-стоматологів і сестер-гігієністів. Дана пропозиція, безсумнівно, вимагає перегляду штатного розкладу, повного поділу повноважень лікарів – стоматологів, сестер-гігієністів, що займаються профілактичною роботою, і лікарів-реставраторів. Це дозволить оптимізувати і інтенсифікувати еті-

опатогенетичні лікувально-профілактичні заходи, спрямовані на оздоровлення ротової порожнини.

Вирішити дану проблему допоможе перегляд та введення в штат муніципальних поліклінік лікарів-стоматологів та гігієністів. «Щоб «посмішка

XXI століття» не стала повністю беззубою і не трансформувалася в «адентію XXI століття», треба вивчати оральну гігієну, вчитися їй самим і вчити своїх пацієнтів, щоб не став такий момент, що лікувати вже нічого і ні в кого» [8].

Список літератури:

1. Біденко Н. В. Ранній карієс у Україні та у світі / Н. В. Біденко // Современная стоматология. – 2007. – № 1. – С. 66–72.
2. Грудянов А.І., Овчінікова В.В. Профілактика запальних захворювань пародонту. – М., 2007. – 346 с.
3. Жугина Л.Ф. Клиническая оценка эффективности контролируемой школьной и «домашней» чистки зубов у первоклассников 6–7 лет / Жугина Л.Ф., Мушук Е.С., Каврыга В.В., Грицюта С.М. // Стоматологический журнал (РБ). – 2010. – № 4. – С. 326–327.
4. Казакова Р.В. Рівень стоматологічної захворюваності у підлітків м. Ужгорода. / Р.В. Казакова, В.С. Мельник, Л.Ф. Булей // Вісник стоматології. – № 4(81). – 2012. – С. 103–105.
5. Клітинська О.В. Аналіз стану тканин пародонта у школярів міста Ужгорода. / О.В. Клітинська, В.С. Мельник, О.М. Ступницька // Український медичний альманах. – № 3. – Т. 15. – 2012. – С. 89–90.
6. Кисельникова Л.П. Современные возможности профилактики кариеса зубов у детей раннего возраста / Л.П. Кисельникова, Н.В. Вагеманс // Педиатрия. – 2010. – Т. 89, – № 5. – С. 130–136.
7. Ковач І.В. Захворювання карієсу зубів у дітей і рівень гігієни ротової порожнини у дітей дошкільного віку в Дніпропетровську / І.В. Ковач, А.В. Штомпель // Вісник стоматології. – 2010. – № 3. – С. 75–78.
8. Улітовський С.Б. Гігієна порожнини рота в пародонтології. – М.: Медична книга, 2006.
9. Якубова І.І. Обґрунтування схеми профілактики карієсу тимчасових зубів у дітей перших років життя / І.І. Якубова // Современная стоматология. – 2013. – № 4. – С. 89–94.
10. Loe H. Oral hygiene in the prevention of caries and periodontal disease. / H. Loe. // Int. Dent. J. – 2000. – № 50(3). – P. 129–139.

Мельник В.С., Горзов Л.Ф.

Ужгородський національний університет

РЕЗУЛЬТАТЫ АНКЕТИРОВАНИЯ ДЕТЕЙ, ПРОВЕДЕННОГО В РАМКАХ ВЫПОЛНЕНИЯ ПРОГРАММЫ «ЗДОРОВАЯ УЛЫБКА ДЕТЕЙ ЗАКАРПАТЬЯ»

Аннотация

Анкетирование детей показало высокую распространенность и интенсивность кариеса зубов у детского населения г. Ужгород, необъективность оценки ими и их родителями состояния зубов и до сих пор основной причиной обращения к стоматологу остается зубная боль.

Ключевые слова: анкетирование, распространенность, интенсивность, программа профилактики.

Melnyk V.S., Horzov L.F.

Uzhgorod National University

THE RESULTS OF THE SURVEY OF CHILDREN, CONDUCTED AS A PART OF THE PROGRAM EXECUTION «HEALTHY SMILE OF TRANS-CARPATIA CHILDREN»

Summary

Questioning of children showed high prevalence and intensity of dental caries in Uzhgorod children, biased estimates them and their parents the state of teeth, so far the main cause of treatment children to the dentist is dental pain.

Keywords: surveys, prevalence, intensity, prevention program.

УДК: 616.5-002.

Нетюхайло Л.Г., Харченко С.В.
Українська медична стоматологічна академія

АКТИВНІ ФОРМИ КИСНЮ (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)

У статті описані активні форми кисню. В огляді проаналізовані літературні матеріали за цією тематикою.

Ключові слова: активні форми кисню, метаболізм.

На молекулярному рівні в усіх аеробних організмах постійно продукуються активні форми кисню (АФК) у відповідь на ендогенні та екзогенні фактори. У фізіологічних концентраціях вільні радикали беруть участь у таких процесах, як передача сигналу в клітині та захист від мікроорганізмів. Однак надмірне утворення вільних радикалів або їх недостатня інактивація призводить до порушення структури клітин та процесів метаболізму. Джерелами АФК в організмі є мітохондріальний, мікросомальний, фагоцитарний електронно-транспортні ланцюги окиснення, моноаміноксидаза, ксантиноксидаза, взаємодія іонів металів змінної валентності з киснем та відновниками [5-18]. В фізіологічних умовах АФК утворюються переважно в наступних системах:

- В дихальному ланцюзі мітохондрій в невеликій кількості (до 100 пмоль) внаслідок переносу 5-10% електронів з фізіологічних акцепторів на молекулярний кисень (в цьому випадку генерується переважно 2-мо прискорення $O_2 \cdot^-$, швидкість утворення якого знаходиться в прямій залежності від ступеню спряженості дихального ланцюга); ферментативні комплекси дихального ланцюга мітохондрій, які генерують $O_2 \cdot^-$ (НАДФ-залежна дегідрогеназа, НАД-залежна убіхінонредуктаза), можуть активуватися при фізичних навантаженнях (м'язове скорочення), енергозалежних процесах в нирках, трансмембранних процесах тощо; вважають, що $O_2 \cdot^-$ є попередником усіх інших форм АФК *in vivo*;

- В процесі активації НАДФН-оксидази; експресія цього ферменту характерна для фагоцитів крові, ендотеліоцитів, хондроцитів та астроцитів; НАДФН-оксидаза каталізує 2-мо прискорення відновлення O_2 , приймаючи відновлюючий еквівалент від НАДФН; активація НАДФН-оксидази відбувається під дією цитокінів (INF- γ , TNF- β , IL-1 β , деякі ростові фактори) і супроводжується утворенням $O_2 \cdot^-$ і H_2O_2 ;

- При синтезі простагландинів як по циклооксигеназному шляху в процесі перетворення PGG₂ в PGG₂ (пероксидазна функція PGGH-синтази), так і по ліпооксигеназному шляху – в процесі перетворення гідроперексу арахідонової кислоти в оксикислоту; цей процес контролюється рядом пептидних гормонів (ангіотензин), цитокінів (TNF- β) і ростових факторів;

- В системі мієлопероксидази – H_2O_2 -галогени (Cl⁻, Br⁻, I⁻), яка запускається внаслідок активації фагоцитоза і призводить до утворення $O_2 \cdot^-$ OCl⁻ і HO $\cdot$;

- При спонтанному MAO окисненні дофаміну і адреналіну (при спонтанному окисненні утворюється $O_2 \cdot^-$, а при каталізованому MAO – H_2O_2);

- При активації глутаматних рецепторів; так, активація NMDA-підтипа глутаматних рецепторів на постсинаптичній мембрані призводить до відкриття каналів, проникних для Ca²⁺ і K⁺; наслідком активації цих рецепторів є внутрішньоклітинна продукція АФК ($O_2 \cdot^-$ і HO $\cdot$), а результатом активації Ca²⁺-залежної NO-синтази – NO;

- При активації AMPA рецепторів, на основі, як Ca²⁺-залежних, так і мітохондріальних механізмів;
- Під час синтезу NO [1-5, 18].

Окрім повного відновлення молекули O_2 до води в дихальному ланцюзі мітохондрій в клітинах аеробних мікроорганізмів завжди відбувається і неповне – одно-трьохелектронне відновлення з послідовним утворенням різних АФК, до яких відносяться вільний радикал-аніон, синглетний кисень, перекис водню H_2O_2 і найбільш активний радикал – HO $\cdot$. Донорами електрона можуть бути Fe²⁺, Cu⁺, а також: H_2O_2 , Fe²⁺, HO⁻, HO $\cdot$, Fe³⁺. Термін «АФК» ширший, ніж «вільні радикали кисню», оскільки крім останніх включає також молекули H_2O_2 , синглетний кисень O_2 , озон O_3 і гіпохлорит HOCl. АФК генеруються у всіх частинах клітини. Найбільший внесок вносить дихальний ланцюг мітохондрій, особливо при низькій концентрації АДФ. Важлива роль належить і системі цитохрома P-450, локалізованої в ендоплазматичному ретикулумі. Беруть участь у цих процесах також ядерна мембрана та інші частини клітини, при цьому АФК часто виникають не лише спонтанно, але і ферментативно (НАДФН-оксидаза дихального вибуху в плазматичній мембрані і ксантиноксидаза в гіалоплазмі). Концентрації АФК в тканинах невисокі: H_2O_2 – 10^{-8} М, – 10^{-11} М, HO $\cdot$ < 10^{-11} М. АФК спричиняють утворення органічних гідропероксидів ROOH – ДНК, білків, ліпідів, а також малих молекул. ROOH утворюються і в реакції із звичайним молекулярним O_2 , за участю ферментів діоксигеназ або циклооксигеназ. ROOH за своєю структурою подібний до H_2O_2 (R-O-O-H і H-O-O-H) і хімічно теж активні, при подальшому метаболізмі вони переходять у спирти, альдегіди, епоксиди та інші окиснені сполуки. Утворення ROOH називають перекисним окисненням, а сукупність описаних реакцій іменують окисною модифікацією молекул [5-18]. АФК спричиняють в ліпідах, переважно в залишках жирних кислот, ланцюгові реакції з накопиченням ліпідних радикалів LJ, LOOJ, LOOH і алкоксилів LOJ. Виділяють такі стадії BPO – це ініціація і продовження ланцюга, а реакція LOOH з Fe²⁺ створює її розгалуження. Далі утворюються 4-мо при кон'югати, а потім мінорні метаболіти: малоновий діальдегід, етан, пентан [1, 3]. Впродовж багатьох років перекисне окиснення ліпідів (ПОЛ) вважали переважно спонтанним і неспецифічним процесом, і йому надавали провідне значення в OM і її наслідках. Однак, потім стало ясно, що: 1) величезне значення мають і ферментативні реакції, що каталізуються ліпооксигеназами і циклооксигеназами – ці ферменти призводять до утворення специфічних регуляторів – зйкозаноїдів; 2) у організмі головними продуктами ПОЛ є 4-гідроксисалкени типу C₅H₉-CHON-CH=CH-CHO; 3) велике значення має окисна модифікація (OM) і інших макромолекул – ДНК і білків, що посилено вивчається починаючи з 90-х років минулого століття [11, 19]. АФК спричиняють OM нуклеотидів і нуклеїнових кис-

лот, особливо ДНК. Це призводить до утворення гідропероксидів ROOH , а потім до гідрокси-похідних ROH або R(OH)_2 , основними з яких є 8-ОН-2'-дезоксигуанозин і тимінгіколь (їх визначення в тканинах і сечі використовують як індекси ОМ ДНК). ОМ білків також спричиняє утворення в організмі ROOH , а потім ROH (о- і m-тирозини), R(OH)_2 , карбонілових та інших окиснених похідних; відбувається також автооксидативне глікозилювання білків [6-19].

Загальновідомо, що будь-який адаптивний або патологічний процес відбувається на фоні утворення активних форм кисню (АФК) та інтенсифікації вільнорадикального окиснення біосубстратів. Надмірна продукція АФК або порушення нормального функціонування систем антиоксидантного захисту викликають посилене окиснювальне ушкодження біомолекул, що призводить до розвитку окиснювального стресу та дисфункції клітин і тканин організму. Вважається, що посилення процесів перекисного окиснення вказує на порушення захисно-приспосувальних реакцій організму на клітинному рівні та гомеостазу в цілому. У роботах багатьох дослідників визначена роль перекисного окиснення ліпідів у нормальному та патологічному функціонуванні клітин [8-17]. Проте, на сьогоднішній день доведено, що в стані окиснювального стресу під дією АФК перекисному окисненню підлягають не тільки ліпіди, а й, насамперед, білки плазматичних мембран [6]. Вважається, що негативний ефект окисно-модифікованих білків у клітинах пов'язаний із тим, що окисненні білки є джерелом вільних радикалів, які виснажують запаси клітинних антиоксидантів. *In vitro* показано, що продукти вільнорадикального окиснення білків призводять до окиснювального ураження ДНК. При цьому перекисне окиснення білків є не тільки пусковим механізмом патологічних процесів при стресі, а й найбільш раннім маркером окиснювального стресу. Динаміка змін продуктів перекисного окиснення білків є відображенням ступеня окиснювального ураження клітин та резервно-адапційних можливостей організму [3-5].

Процеси перекисного окиснення відіграють важливу роль у метаболізмі всіх живих організмів. Розвиток цих процесів ініціюється активними формами кисню, серед яких, зокрема, перекис водню за оптимальних умов виконує роль сигнальної молекули [6-18]. Процеси перекисного окиснення знаходяться у динамічній рівновазі з функціонуванням добре розвиненої системи антиоксидантного захисту, яка представлена антиоксидантними ферментами та неферментними сполуками [12].

Посилення процесів перекисного окиснення внаслідок накопичення АФК є неспецифічною відповіддю клітин на вплив негативних факторів, в результаті чого в них виникає оксидативний стрес [2-7]. Надлишок АФК у клітинах спричиняє руйнування ліпідів, білків та нуклеїнових кислот, призводячи до накопичення продуктів перекисного окиснення. Зростання вмісту АФК активує систему антиоксидантного захисту, що дозволяє живим організмам підтримувати окисно-антиоксидантний баланс та адаптуватися до змінених умов існування [1-7].

ВРО – давній природний механізм деструкції, необхідний для подальшого оновлення клітин і тканин, їх пристосування до мінливих умов середовища. Інша його біологічна функція – захист організму від інфекцій. Третя – участь в утворенні біологічно активних сполук, в тому числі простагландинів. Фізіологічний рівень вільних радикалів в нормі завжди присутній в організмі. При бага-

тьох видах патологій, що супроводжуються підвищенням рівнем вільних радикалів в організмі, інгібування ВРО антиоксидантами полегшує перебіг захворювання [1, с. 13-19].

На сьогоднішній день не викликає сумнівів, що процеси ВРО відіграють важливу роль у життєдіяльності клітин. В живих організмах у процесі біологічного окиснення постійно утворюються активні форми кисню, основним джерелом яких є оксидоредуктази та процеси автоокиснення деяких низькомолекулярних речовин, наприклад катехоламінів. Універсальним механізмом ушкодження тканин під дією різних факторів є активація вільно-радикального окиснення, індикаторним показником якого є визначення вмісту окисно-модифікованих протеїнів. Активація процесів вільно-радикального окиснення призводить до ендогенної інтоксикації та до збільшення вмісту молекул середньої маси (МСМ). Відмічається, що ендотоксемія різного генезу супроводжується підвищенням концентрації МСМ, при цьому рівень МСМ корелює з тяжкістю захворювання. За різноманітних патологічних станів (токсемія, опікова хвороба, інфаркт міокарда, циркуляторний шок, уремія, онкологічні захворювання) у плазмі крові з'являються в підвищених концентраціях молекули середньої маси, що охоплюють діапазон з молекулярною масою 300-5000 Да. Подібні молекули являють собою продукти деградації білків та їхніх комплексів і відіграють роль ендотоксинів. МСМ, змінюючи фізико-хімічні властивості мембран, роблять їх більш доступними для різноманітних ушкоджуючих дій, включаючи процеси перекисного окиснення ліпідів [8-11].

Окисна модифікація клітинних структур та ферментів є одним з механізмів їх деструкції з наступним оновленням молекулярних компонентів. Процес радикального окиснення пов'язаний з обміном білків, ліпідів, нуклеїнових кислот, простагландинів та ін. За виснаження антиоксидантної системи, це стає основним обтяжливим фактором у патогенезі ряду захворювань. В цей перелік входять патології з ішемічним, запальним, стресорним та іншими симптомокомплексами. Для протидії негативним ефектам оксидативного стресу в організмі є система антиоксидантного захисту. Існують різноманітні механізми ігнорування окиснювального стресу, які відрізняються будовою та точкою прикладання в ланцюзі розгалужених реакцій процесів ВРО [2-7]. Антиоксидантна система складається з двох ланок: ферментативної та неферментативної. Активність антиоксидантів обумовлюється стереоелектронними ефектами ароматичного та хроманового кілець, орто- та паразположенням гідроксильних груп, тіоловими сполуками, хелатуванням металів змінної валентності, рецепторними взаємодіями з клітинною мембраною та ін. Високу ефективність демонструють ферментні антиоксиданти. Мідь-цинквмісна СОД, гемвмісна каталаза, селєнвмісна глутатіонпероксидаза розкладають перекис водню і блокують утворення агресивнішого гідроксильного радикалу. За виснаження ферментного захисту організму основними корегуючими факторами є екзогенні природні та синтетичні антиоксиданти [2-5, 12]. Неферментативні антиоксиданти можуть бути як ліпофільними: токоферол, вітамін А, убіхінон, бета-каротиноїди, так і гідрофільними: аскорбінова кислота, ліпоева кислота, флаваноїди, глутатіон. Інгібуючий потенціал антиоксидантної системи має компенсаторно-приспосувальну спрямованість [14]. Доведено, що недостатнє функціонування системи антиоксидантів,

Таблиця 1

Основні види АФК

Вид АФК	Хімічний символ	Період напіврозпаду при 37°C, с	Властивості
Супероксид аніон-радикал	O_2^-	10^{-6}	Сильний відновник, помірний окиснювач. Має властивості внутрішньоклітинного месенджера: сигнальний механізм при взаємодії різних підтипів глутаматних та аспартатних рецепторів, регуляція активності хлорних каналів, індукція утворення пор в мітохондріальній мембрані. Бере участь в окислювальній модифікації SH- і NH ₂ - груп низькомолекулярних сполук. Вазоконстриктор. Антисептик.
Гідроксил-радикал	HO	10^{-9}	Потужний окиснювач. Надзвичайно активний в реакціях акцептування та переносу електронів. Бере участь в окислювальній модифікації нуклеїнових кислот, білків, ліпідів, простагландинів. Дифундує на дуже малі відстані.
Перекис водню	H ₂ O ₂	10-100	Оксидант, має малу швидкість взаємодії з органічними субстратами. Має властивості месенджера: активація факторів транскрипції NF-κB, AP-1, редокс-регуляція експресії генів.
Синглетний кисень	1O_2	10^{-6}	Потужний окиснювач.
Молекулярний кисень	O ₂	$>10^2$	Помірний окиснювач
Пероксильний радикал (алкіл-діоксид)	RO ₂ (ROO·)	10^{-2}	Має низьку окислювальну активність в порівнянні з OH·, але краще дифундує. Бере участь в регуляції гемодинаміки. Вазодилататор.
Алкоксильний радикал (алкоксид)	RO·	10^{-6}	Ефективний при взаємодії з ліпідами, призводить до їх окиснювальної модифікації. Окиснювальні властивості на рівні OH·.
Монооксид азоту	NO·	10^{-3}	Помірний окиснювач, добре дифундує, сильний відновник. Має властивості медіатора, вторинного месенджера або нейромодулятора. Бере участь в утворенні міжнейрональних контактів, експресії генів, імуногенезі, активації гуанілатциклази. Вазодилататор.
Пероксинітрил	ONOO ⁻ (O=NOO ⁻)	10^{-7}	Потужний окиснювач. Бере участь в реакції нітрування білкового тирозину, окисненні SH-груп і метало протеїнів, розриві ланцюгів ДНК, активує полі-(АДФ-рибоза)-полімераза, регулює рівень внутрішньоклітинного НАД. Має високу дифузійну здатність.
Гіпохлорит	OCI ⁻	10^{-6}	Потужний окиснювач. Характеризується вищою, ніж у ONOO ⁻ , дифузійною здатністю, бере участь в окисненні сульфонових та дисульфонових груп білків та ДНК, хлоруванні тирозину. Є редокс-регулятором клітинного сигналу через тирозинкіназу.

яка знешкоджує вільні радикали, може ініціювати розвиток запалення, гіперчутливості та аутоімунних реакцій.

Для оцінки вільнорадикальних процесів у тканинах легень щурів, ми досліджували такі ферментні компоненти антиоксидантної системи: активність каталази та СОД.

Каталаза (пероксид водню: пероксид водню оксидоредуктаза, 1.11.1.6.) – ензим класу оксидоредуктаз, виявлений у тканинах майже всіх еукаріотичних організмів, здійснює реакцію відновлення пероксиду водню до води і кисню з використанням різних донорів протонів. В найбільшій кількості каталаза знаходиться в клітинах печінки, нирок, еритроцитах. Каталаза складається із чотирьох ідентичних субодиниць, кожна з яких містить простатичну гемову групу. Атом заліза у складі гему перебуває у тривалентному стані. Оптимальною величиною рН для каталази людського організму є 7, але активність каталази не зазнає значних змін у проміжку рН між 6,8 та 7,5. Каталаза є одним із найшвидших ферментів, довго не втрачає активності, майже не потребує енергії активації, швидкість реакції лімітується лише швидкістю дифузії субстрату до активного центру. Одна молекула каталази здатна перетворити кілька мільйонів молекул пероксиду водню на воду і кисень за секунду. У присутності перекису водню каталаза також може окислювати різні токсини,

такі як формальдегід, феноли та спирти. Іони важких металів є неконкурентними інгібіторами цього ферменту, конкурентним інгібітором є ціанід-іон.

Нааявність у клітині перекису водню в присутності перехідних металів, таких як мідь та залізо, призводить до утворення гідроксильних радикалів, що є набагато сильнішими окисниками, ніж власне перекис водню.

Крім цього, перекис водню, на відміну від су пероксиду, вільно проходить крізь клітинну мембрану, збільшуючи цим ушкоджуючий вплив вільнорадикального окиснення. Перекис водню є вторинним месенджером в клітині, тому каталаза є не тільки ферментом антиоксидантного захисту, але й фактором впливу на передачу сигналу в клітині. Низькі концентрації перекису водню спричиняють мітогенний ефект та імітують дію факторів росту. Перекис водню синтезується клітинами як вторинний месенджер для передачі та підсилення сигналу. Це невелика молекула, що швидко продукується у відповідь на позаклітинну стимуляцію та швидко розкладається за допомогою численних механізмів, у тому числі каталазою. Стабільність перекису водню залежить від рН та окисно-відновного балансу в клітині. На відміну від інших АФК, перекис водню є електронейтральною молекулою та може вільно дифундувати крізь клітинну мембрану. Порівняно з гідроксил-радикалом

та супероксиданіон-радикалом, перекис водню є досить м'яким окислювальним агентом, що в першу чергу окислює залишки цистеїну в певних білках, де просторове положення цистеїну поряд з полярним аніоном кислоти робить його доступним для окиснення і забезпечує вибірковість передачі сигналу тільки до певних білків [5-13].

Супероксиддисмутаза – фермент групи антиоксидантних ферментів, що захищає організм від високотоксичних кисневих радикалів. СОД каталізує дісмутацію супероксиду в кисень і перекис водню. СОД знаходиться в усіх клітинах, що поглинають кисень. Швидкість реакції надзвичайно висока та лімітується тільки швидкістю дифузії кисню. Каталітичний цикл цього ферменту включає відновлення та окиснення іону металу в активному центрі ферменту. В організмі є три форми СОД, що містять мідь (знаходиться в цитозолі), цинк (ектрацелюлярна) і магній (в матриксі мітохондрій). СОД проводить інактивацію радикалів кисню, які можуть виникнути в ході біологічних реакцій переносу електронів або при дії металів з перемінною валентністю, іонізуючого, ультрафіолетового опромінення, ультразвуку, гіпербаричної оксигенації, різних захворювань [1-8].

Вищенаведені ферменти відіграють важливу роль у знешкодженні вільних радикалів: каталаза

забезпечує руйнацію перекису водню, а СОД – детоксикацію супероксидного радикала. Відомо, що ці ферменти визначають стійкість клітин до дії вільних радикалів. Також важливим компонентом ферментної ланки антиоксидантного захисту є глутатіонпероксидаза. В пептидному ланцюгу глутатіонпероксидази є залишок селеноцистеїну – аналогу цистеїну, в якому атом сірки замінено атомом селену. Селеноцистеїн входить в активний центр ферменту. Глутатіонпероксидаза може відновлювати гідроперекиси вільних жирних кислот, гідроперекиси фосфоліпідів, етерифікованих жирних кислот. Глутатіонпероксидаза відновлюється НАДФ-залежним ферментом глутатіонредуктазою. Дві молекули відновленої форми при окисненні утворюють дисульфід. Відновлений глутатіон – головний антиоксидант еритроцитів, де він є коферментом при відновленні метгемоглобіну в функціонально активний гемоглобін. За допомогою відновленого глутатіону здійснюється детоксикація перекису водню та гідроперекисів, які утворюються при реакції АФК з ненасиченими жирними кислотами мембрани еритроцитів [4-12].

Оцінка стану системи антиоксидантного захисту організму може дати можливість судити про ефективність адаптаційних реакцій.

Список літератури:

1. Величковский Б.Т. Свободнорадикальное окисление как звено срочной и долговременной адаптации организма к факторам окружающей среды / Б.Т. Величковский // Вестник РАМН. – 2001. – № 6. – С. 45-52.
2. Дмітрієва К.Ю. Показники ендогенної інтоксикації, оксидативного та нітрозативного стресів при опіках шкіри у щурів за умов застосування мексидолу і триметазидину / К.Ю. Дмітрієва // Медична хімія. – 2004. – Том 6, № 4. – С. 77-80.
3. Дубинина Е.Е. Окислительная модификация белков сыворотки крови человека. Метод ее определения / Дубинина Е.Е., Бурмистров С.О. // Вопросы медицинской химии. – 1995. – № 1. – С. 24-26.
4. Клименко М.О. Неферментативная ланка антиоксидантной системы в різні стадії експериментальної опікової хвороби при використанні препарату «Кріохор» / М.О. Клименко, Н.П. Субота, Л.Г. Нетюхайло // Экспериментальная і клінічна медицина. – 2006. – № 1. – С. 13-17.
5. Клименко М.О. Опікова хвороба (патогенез і лікування): Монографія / М.О. Клименко, Л.Г. Нетюхайло. – Полтава, 2009. – 118 с.
6. Копытова Т.В. Окислительная модификация белков и олигопептидов у больных хроническими дерматозами с синдромом эндогенной интоксикации / Т.В. Копытова, О.Н. Дмитриева, Л.Н. Химкина // Фундаментальные исследования. – 2009. – № 6 – С. 25-29.
7. Корольюк М.А. Метод определения активности каталазы / М.А. Корольюк, Л.И. Иванова, И.Г. Майорова // Лабораторное дело. – 1988. – № 1. – С. 16-19.
8. Левин Г.Я. Роль перекисного окисления липидов в агрегации клеток крови при ожоговой болезни / Г.Я. Левин, М.Н. Егорихина // Клиническая лабораторная диагностика. – 2008. – № 8. – С. 43-44.
9. Матвеев С.Б. Влияние антиоксиданта мексидолу на состояние перекисного окисления липидов и антиоксидантной системы у больных с ингаляционной травмой / С.Б. Матвеев, Л.П. Логинов, П.П. Голиков, М.В. Шахламов, Б.В. Давыдов, В.В. Марченко // Комбустиология на рубеже веков: Материалы Междунар. конгр., 10-12 октября 2000 г. – М., 2000. – С. 79-80.
10. Михальчик Е.В. Активность антиоксидантных ферментов в ране при глубоких ожогах / Е.В. Михальчик, Ю.А. Питерский, В.А. Липатова и др. // Бюллетень экспериментальной биологии и медицины. – 2009. – Том 147, № 6. – С. 696-699.
11. Ославська Т.М. Стан прооксидантно-антиоксидантних процесів головного мозку і еритроцитів та їх значення у патогенезі опікової травми : дис. ... канд. мед. наук: 14.03.04 / Т.М. Ославська. – Одеса, 2002. – 143 с.
12. Перетягин С.П. Состояние тромбоцитарного звена системы гемостаза, прооксидантного и антиоксидантного потенциалов в динамике ожоговой болезни / С.П. Перетягин, О.В. Костина // Клиническая лабораторная диагностика. – 2011. – № 4. – С. 33-35.
13. Путилина Ф.Е. Свободнорадикальное окисление. Учебное пособие./ Путилина Ф.Е. – СПб.: Издательство СПб. университета, 2008. – 161 с.
14. Смирнов С.В. Перекисное окисление липидов у больных с ожоговой травмой, осложненной гастродуоденальным кровотечением / С.В. Смирнов, Т.Г. Спиридонова, Г.В. Пахомова, Л.Ф. Тверитнева, С.Б. Матвеев, В.В. Марченко, П.П. Голиков // Комбустиология. – 1999. – № 1. – С. 28-31.
15. Чурилова И.В. Препарат эритроцитарной супероксиддисмутазы «Эрисод»: влияние на уровень активных форм кислорода в крови тяжелообожженных в состоянии ожогового шока / И.В. Чурилова, Е.В. Зиновьев, Б.А. Парамонов // Бюллетень экспериментальной биологии и медицины. – 2002. – Том 134, № 11. – С. 528-531.
16. Armstrong D. Oxidative Stress Biomarkers and Antioxidant Protocols / Armstrong D. – Totowa, New Jersey: Humana Press Inc., 2002. – 186 p.
17. Jeschke MG Pathophysiologic response to severe burn injury / Jeschke MG, Chinkes DL, Finnerty CC // Ann Surg. – 2008. – Vol. 248, № 3. – P. 387-99.
18. Parihar A Oxidative stress and anti-oxidative mobilization in burn injury / Parihar A, Parihar MS, Milner S, Bhat S // Burns. – 2008. – Vol. 34, № 1. – P. 6-17.

19. Saffle J.R. Multiple organ failure in patients with thermal injury / J.R. Saffle, J.J. Sullivan, G.M. Tuohig // Crit Care Med. – 1993. – 21. – P. 1673–1683. Sheridan RL Death in the burn unit: sterile multiple organ failure / Sheridan RL, Ryan CM, Yin LM // Burns. – 1998. – Vol. 24. – P. 307–311.

Нетюхайло Л.Г., Харченко С.В.

Украинская медицинская стоматологическая академия

АКТИВНЫЕ ФОРМЫ КИСЛОРОДА

В статье описаны активные формы кислорода. В обзоре проанализированы литературные материалы по этой теме.

Ключевые слова: активные формы кислорода, метаболизм.

Net'ukhaylo L.G., Kharchenko S.V.

Ukrainian Medical Stomatological Academy

REACTIVE OXYGEN

This article describes the reactive oxygen species. In this review the data in the literature on this topic.

Keywords: reactive oxygen, metabolism.

УДК 616.314-007:616.317+616.315-007]-089

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗУБОЩЕЛЕПНИХ АНОМАЛІЙ У ОПЕРОВАНИХ ПАЦІЄНТІВ З ВРОДЖЕНИМИ НЕЗРОЩЕННЯМИ ВЕРХНЬОЇ ГУБИ І ПІДНЕБІННЯ

Олійник А.Ю., Олійник Г.В., Олійник Ю.Ю., Олійник М.Ю.

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

У статті досліджено клінічну та морфометричну характеристику виявлених деформацій зубощелепної системи у хворих з вродженими незрощеннями верхньої губи та піднебіння. Всього первинному обстеженню було піддано 41 пацієнта, в тому числі з однібічними незрощеннями – 28, з двобічними – 12 пацієнтів, 1 – з неповним частковим незрощенням піднебіння. Встановлено, що сагітальна довжина зубного ряду верхньої щелепи в оперованих дітей з однібічними та двобічними незрощеннями піднебіння, яким у ранньому дитячому віці була зроблена пластика верхньої губи, є меншою за сагітальну довжину зубного ряду нижньої щелепи. Найбільше виражена невідповідність між сагітальними довжинами зубних рядів верхньої і нижньої щелеп характерна для пацієнтів з двобічними незрощеннями піднебіння ($p < 0,05$). Сагітальний недорозвиток верхньої щелепи у дітей як з однібічними, так і з двобічними незрощеннями піднебіння найбільш виражений у передньому відділі верхньої щелепи. Виявлене співвідношення сагітальних розмірів верхньої і нижньої щелеп у хворих з незрощеннями піднебіння є підставою для розвитку прогенічного співвідношення щелеп, яке класифікується як «несправжня прогенія». Виражені сагітальні аномалії у пацієнтів з незрощеннями супроводжуються супутніми аномаліями положення окремих зубів та аномаліями зубних рядів, серед яких найбільш поширеними є звуження зубного ряду верхньої щелепи та його асиметрія при однібічних незрощеннях.

Ключові слова: вроджені незрощення верхньої губи і піднебіння, деформації та розміри зубних рядів.

Постановка проблеми. Одним із найбільш розповсюджених видів вродженої патології є вади щелепно-лицевої ділянки, які складають 30-45% усіх вад розвитку, серед яких вроджені незрощення верхньої губи та піднебіння (ВНВГП) посідають друге місце і є однією з актуальних медичних і соціальних проблем, їх частота в популяції є важливою характеристикою стану здоров'я населення [1, 2]. Різноманітні аномалії зубощелепного ряду у хворих з ВНВГП складають 51,6-97,6% [3]. Особливо виражені зубощелепні аномалії у хворих з наскрізним одно- і двобічним незрощенням верхньої губи і піднебіння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У пацієнтів із ВНВГП спостерігається верхня мікрогнатія, яка поєднується зі звуженням зубного ряду, сплюсненням фронтальної ділянки, аномаліями розміщення окремих зубів, частковою адентією [5]. Деформація верхньої щелепи при незрощенні піднебіння набуває типового вигляду, спостерігається бічна компресія верхньої щелепи, укорочення

зубного ряду і деформація зубної дуги: зуби найчастіше прорізуються не на своєму місці, розташовуються скупчено і повернені за віссю. Часто має місце ретенція молочних і постійних зубів [6, 7]. За даними деяких авторів, у 88% дітей виявляють поворот центральних різців за вертикальною віссю, що поєднується в деяких випадках з їх піднебінним положенням. Типові бічні незрощення верхньої губи розташовуються по лінії бічного різця, який знаходиться на внутрішньому краю дефекту ззовні або з'являється з обох країв незрощення, при цьому, як правило, різець зменшений у розмірах [8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак зустрічається порівняно невелика кількість праць, які б у повному обсязі охоплювали дану тематику. У зв'язку з цим вивчення особливостей деформацій щелепно-лицевої ділянки у дорослих з різними видами вродженого незрощення у післяопераційному періоді важливо для розпрацювання методів їх попередження і протетичного лікування у постійному прикусі.

Мета роботи – дати клінічну та морфометричну характеристику виявлених деформацій зубо-щелепної системи у пацієнтів із ВНВГП.

Матеріал і методи дослідження. Всього первинному обстеженню було піддано 41 пацієнта, в тому числі з однобічними незрощеннями – 28, з двобічними – 12 пацієнтів, 1 – з неповним частковим незрощенням піднебіння. Попередньо ці пацієнти перебували на лікуванні у відділення щелепно-лицьової хірургії Львівської обласної клінічної лікарні протягом 1990 і 1991 років. На час нашого дослідження з особливостей надання їм необхідної ортопедичної допомоги досягли віку 16-20 років, коли така допомога може їм бути надана, тобто часу завершення формування зубощелепного комплексу [9]. Крім того, обраний вік обстежених пацієнтів мотивований ще й тим, що саме в цей період найбільш часто вони звертаються по допомогу з естетичних та функціональних міркувань.

Для виявлення узагальненого стану зубних дуг верхньої і нижньої щелеп осіб з вродженими незрощеннями піднебіння нами вивчено наступне: довжину переднього відділу верхньої та нижньої щелеп за Korkhaus і сагітальну довжину зубних дуг діагностичних контрольних моделей їх щелеп, з наступним фотодокументуванням а також морфометричних досліджень дентальних близькофокусних рентгенограм зубів і ортопантограм для отримання цілісного зображення зубощелепної системи за методикою І. В. Фоменко [10] та за розпрацьованою нами власною методикою аналізу [11] (див. рис. 1).

Цифрові дані були введені у Microsoft Office Excel 2007, і потім експортовані у програму для статистичного аналізу SPSS версія 13.0 (SPSS Інк Чикаго, США). Безперервні змінні були описані як середні і стандартні відхилення (SD). Двосторонній Т-критерій Стюдента використовувався для оцінки безперервних змінних. Статистично значимим результат був визначений за умови, що $p < 0,05$.

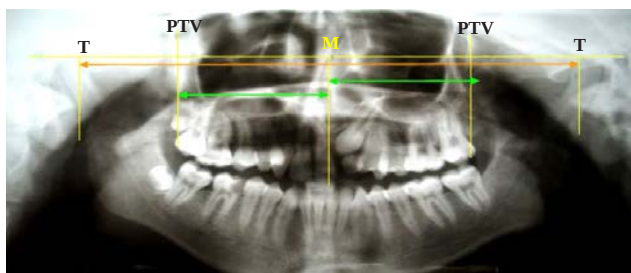

Рис. 1. Схема аналізу положення окремих зубів та дефектів верхньої щелепи пацієнтів за допомогою реперних ліній, які нанесені на ортопантограми

Аналіз та узагальнення отриманих результатів дослідження. Результати дослідження визначення довжини переднього відділу щелеп у обстежених у порівнянні з нормою за Korkhaus наведено у табл. 1.

Проведені нами дослідження засвідчили, що у дітей з однобічними наскрізними незрощеннями спостерігається затримка в розвитку фронтальної ділянки верхньої щелепи у часі функціонального формування постійного прикусу на 2,17 мм, в той же час показник довжини фронтальної ділянки для нижньої щелепи дещо більший за норму за Korkhaus, хоча, як і на верхній щелепі, є тенденція до зменшення цього розміру в період 12-16 років [6; 9].

Отже динаміка розвитку фронтальних ділянок щелеп у дітей з однобічними наскрізними незрощеннями характеризується тим, що у часі функціонального формування постійного прикусу взаємодіювання між зубними рядами верхньої і нижньої щелеп переходять у прогенічне співвідношення.

Отже, на підставі вивчення морфологічного стану фронтальних ділянок щелеп у дітей з вродженими незрощеннями можна зробити висновок, що в залежності від важкості вродженої патології відбувається затримка сагітального розвитку верхньої щелепи та відносно нормального розвитку фронтальної ділянки на нижній щелепі. У результаті, між щелепами при однобічних та двобічних незрощеннях встановлюються прогенічні взаємодіювання (несправжня прогенія) [1, 13, 14].

Таблиця 1
Довжина переднього відділу щелеп у оперованих дітей з вродженими незрощеннями верхньої губи і піднебіння ($M \pm m$, мм)

Вид незрощення	Верхня щелепа		Нижня щелепа	
	У обстежуваних дітей	Korkhaus	У обстежуваних дітей	Korkhaus
Однобічне	14,47 $\pm$ 2,70	16,64 $\pm$ 0,90	15,74 $\pm$ 0,78	14,64 $\pm$ 0,90
Двобічне	12,46 $\pm$ 3,04	17,70 $\pm$ 1,14	15,98 $\pm$ 1,59	16,02 $\pm$ 0,99

У обстежених з двобічними незрощеннями виявлено вкорочення довжини фронтальної ділянки верхньої щелепи у період функціонального формування постійного прикусу на 5,24 мм, розвиток фронтальної ділянки нижньої щелепи у дітей цієї групи проходить у межах вікової норми.

Отже, на підставі вивчення морфологічного стану фронтальних ділянок щелеп у дітей з вродженими незрощеннями можна зробити висновок, що в залежності від важкості вродженої патології відбувається затримка сагітального розвитку верхньої щелепи та відносно нормального розвитку фронтальної ділянки на нижній щелепі. У результаті, між щелепами при однобічних та двобічних незрощеннях встановлюються прогенічні взаємодіювання (несправжня прогенія) [1, 13, 14].

У зв'язку з виявленням у обстежених значного недорозвитку фронтальної ділянки верхньої щелепи у сагітальному напрямку та суперечливими даними літератури про формування зубних дуг у хворих з однобічними та двобічними незрощеннями піднебіння в ділянці премоларів і моларів, нами вивчена загальна сагітальна довжина зубних дуг верхньої та нижньої щелеп, яка вимірювалася від контактних точок на вестибулярній поверхні ріжучих країв центральних різців до точки перетину лінії, що з'єднувала дистальні поверхні перших моларів за серединно-сагітальною площиною.

Результати проведених досліджень наведено у табл. 2.

Таблиця 2
Сагітальна довжина зубних дуг у оперованих дітей з вродженими незрощеннями верхньої губи і піднебіння ($M \pm m$, мм)

Вид незрощення	Верхня щелепа	Нижня щелепа
Однобічне	32,20 $\pm$ 2,93	33,76 $\pm$ 1,19
Двобічне	29,06 $\pm$ 2,26	33,96 $\pm$ 1,48

Як свідчать проведені нами дослідження при однобічних наскрізних незрощеннях сагітальні довжини верхньої і нижньої щелеп відрізняються не суттєво – всього на 1,56 мм ($p > 0,05$). У той же час наші попередні виміри свідчать, що передня ділянка верхньої щелепи у цих хворих відстає у розвитку на 2,17 мм. Для двобічних незрощень характерними є більш значні розбіжності між загальною сагітальною довжиною верхньої щелепи та сагітальною довжиною нижньої щелепи [1; 11], яка в нашому дослідженні сягала 4,9 мм ($p < 0,05$). У той же час у фронтальній ділянці порівняно з нормою ця різниця складала 5,24 мм.

Невідповідності у розмірах верхньої щелепи в оперованих пацієнтів з незрощеннями верхньої

губи і піднебіння супроводжуються аномаліями положення зубів і аномаліями зубних рядів.

Частота виявлених аномалій положення окремих зубів і аномалій зубних рядів у обстежених пацієнтів представлена у табл. 3.

Таблиця 3
Частота виявлених аномалій положення окремих зубів і аномалій зубних рядів у обстежених пацієнтів

Вид аномалії	Без аномалії		З аномалією		Всього
	n	%	n	%	
Аномалії положення окремих зубів	9	20,8	32	79,2	41
Аномалії зубних рядів	1	3,1	40	96,9	100%

Отже, у пацієнтів у пізньому періоді формування постійного прикусу виявлено 79,2% аномалій положення зубів. Найбільш розповсюдженими серед цього виду аномалій виявлені аномалії кількості зубів у 45,7% обстежених, серед яких у 40,4% виявлена адентія. У 64,4% діагностовано затримку прорізування зубів, з яких у 29,5% причиною запізненого прорізування було, на нашу думку, неправильне розміщення зародків зубів або надкомплектні зуби [15].

Аномалії зубних рядів виявлені у 96,9% обстежених. Аномалії форми зубних рядів виявлені у 88,6%; частіше виявлено звуження зубних рядів (56,4%) та їх асиметрію (50,0%). Особливо слід зазначити, що у 50% обстежених виявлені дефекти зубних рядів, які локалізовані як у ділянці незрощень, так і в ділянках передчасно видалених зубів.

Висновки. Сагітальна довжина зубного ряду верхньої щелепи в оперованих дітей з однією бічною та двобічними незрощеннями піднебіння, яким у ранньому дитячому віці була зроблена пластика верхньої губи, є меншою за сагітальну довжину зубного ряду нижньої щелепи.

Найбільше виражена невідповідність між сагітальними довжинами зубних рядів верхньої і нижньої щелепи характерна для пацієнтів з двобічними незрощеннями піднебіння ($p < 0,05$).

Сагітальний недорозвиток верхньої щелепи у дітей як з однією бічною, так і з двобічними незрощеннями піднебіння найбільш виражений у передньому відділі верхньої щелепи, де недорозвиток верхньої щелепи у порівнянні з нормою сягає для однієї бічної незрощень 2,17 мм, для двобічних – 5,24 мм.

Виявлене співвідношення сагітальних розмірів верхньої і нижньої щелеп у хворих з незрощеннями піднебіння є підставою для розвитку прогенічного співвідношення щелеп, яке класифікується як «несправжня прогенія» – зменшення розмірів верхньої щелепи при нормальних розмірах нижньої щелепи.

Виразені сагітальні аномалії у пацієнтів з незрощеннями супроводжуються супутніми аномаліями положення окремих зубів та аномаліями зубних рядів, серед яких найбільш поширеними є звуження зубного ряду верхньої щелепи та його асиметрія при однієї бічних незрощеннях.

Визначені особливості співвідношення зубних рядів верхньої і нижньої щелеп та виявлені аномалії визначають особливості надання ортопедичної допомоги таким хворим для реалізації відповідних естетичних та функціональних нормативів.

Список літератури:

- Максєв В. Ф. Клініка, діагностика та концептуальні основи ортопедичних заходів у комплексному лікуванні дефектів та деформацій зубо-щелепної системи хворих з незрощеннями верхньої губи та піднебіння: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. доктора мед. наук: спец. 14.01.22 / В. Ф. Максєв – Одеса 2008. – 32 с.
- Яковенко Л. М. Комплексне лікування первинних та вторинних деформацій верхньої губи, піднебіння при їх двобічних незрощеннях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мед. наук: спец. 14.00.21 «Стоматологія» / Л. М. Яковенко. – Київ, 2004. – 39 с.
- Гулюк А. Г. Антропометрические особенности верхней челюсти у детей с врожденными двусторонними сочетанными расщелинами верхней губы, альвеолярного отростка и неба в предоперационном периоде и отдаленные сроки после поэтапного восстановления верхней губы / А. Г. Гулюк, В. Г. Крыкляс, Н. Б. Дмитриева // Дентальные технологии. – 2006. – № 3-6(28-31). – С. 25-30.
- Максєв В. Ф. Ортопедичні заходи у комплексному лікуванні та реабілітації хворих з незрощеннями верхньої губи та піднебіння / В. Ф. Максєв. // Український стоматологічний альманах. – 2008. – № 1. – С. 31-33.
- Heliövaara A. Dental aches in six-year-old children with operated and unoperated submucous cleft palate and isolated cleft palate / A. Heliövaara, J. Rautio // Acta Odontol. Scand. – 2005. – Vol. 63, № 2. – P. 123-126.
- Рягузова Е. Н. Морфологическое состояние зубных рядов у детей 12 – 15 лет с врожденной односторонней и двусторонней расщелиной верхней губы, альвеолярного отростка твердого и мягкого неба. Комплексное лечение хирурга и ортодонта: автореф. дис. на соискание учён. степени канд. мед. наук: спец. 14.00.21 «Стоматологія» / Е. Н. Рягузова. – М., 2006. – 25 с.
- Evaluation of 3-dimensional tooth crown size in cleft lip and palate patients / A. M. D. Akcam, T. U. Toygar, L. Ozer [et al.] // Am. J. Orthod. Dentofac. Orthop. – 2008. – Vol. 134, № 1. – P. 85-92.
- Секлетов Г. А. Ортодонтическое и протетическое лечение тортопозиции 21 зуба, супрапозиции 21 зуба у пациента с левосторонней расщелиной верхней губы и неба / Г. А. Секлетов // Стоматологія. – 2003. – № 3. – С. 52-54.
- Хорошилкина Ф. Я. Ортодонтия. Дефекты зубов, зубных рядов, аномалии прикуса, морфофункциональные нарушения в челюстно-лицевой области и их комплексное лечение: учебн. пособие / Ф. Я. Хорошилкина. – М.: Мед информ. агенство, 2006. – 544 с.: ил.
- Фоменко И. В. Эффективность современных методов диагностики и лечения в комплексной реабилитации пациентов с врожденной односторонней полной расщелиной верхней губы и неба: автореф. дис. на соискание учён. степени д-ра мед. наук: спец. 14.01.14 «Стоматологія» / И. В. Фоменко. – Волгоград, 2011. – 39 с.
- Олійник Г. В. Особливості надання ортодонтичної допомоги хворим з вродженими незрощеннями верхньої губи і піднебіння в дорослому віці / Г. В. Олійник // Український стоматологічний альманах. – 2006. – Т. 3, № 1. – С. 42-43.
- Cleft lip and palate: review / F. S. Ciminello, R. J. Morin, T. J. Nguyen [et al.] // Compr. Ther. – 2009. – Vol. 35, № 1. – P. 37-43.
- Bhat A. M. Prosthetic rehabilitation of a completely edentulous patient with palatal insufficiency / A. M. Bhat // Indian J. Dent. Res. – 2007. – Vol. 18, № 1. – P. 35-37.

14. Cleft lip and palate / P. A. Mossey, J. Little, R. G. Munger [et al.] // Lancet. – 2009. – Vol. 374, № 9703. – P. 1773–1785.
15. Шакирова Р. Р. Аномалии отдельных зубов у детей с врожденной расщелиной губы и/или неба / Р. Р. Шакирова, Т. В. Бирик, Е. В. Николаева // Клиническая стоматология. – 2010. – № 1. – С. 76–77.

Олійник А.Ю., Олійник Г.В., Олійник Ю.Ю., Олійник М.Ю.

Львовский национальный медицинский университет имени Данила Галицкого

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗУБОЧЕЛЮСТНЫХ АНОМАЛИЙ У ОПЕРИРОВАННЫХ ПАЦИЕНТОВ С ВРОЖДЕННЫМИ НЕСРАЩЕНИЯМИ ВЕРХНЕЙ ГУБЫ И НЕБА

Аннотация

В статье исследовано клиническую и морфометрическую характеристику выявленных деформаций зубочелюстной системы у больных с врожденными несращениями верхней губы и неба. Всего первичному обследованию подверглись 41 пациент, в том числе с односторонними несращениями – 28, с двусторонними – 12 пациентов, 1 – с неполным частичным несращением неба. Установлено, что сагиттальная длина зубного ряда верхней челюсти в оперированных детей с односторонними и двусторонними несращениями неба, которым в раннем детском возрасте была сделана пластика верхней губы, меньше сагиттальной длины зубного ряда нижней челюсти. Наиболее выраженное несоответствие между сагиттальной длиной зубных рядов верхней и нижней челюстей характерно для пациентов с двусторонними несращениями неба ($p < 0,05$). Сагиттальное недоразвитие верхней челюсти у детей как с односторонними, так и с двусторонними несращениями неба наиболее выражено в переднем отделе верхней челюсти. Обнаруженное соотношение сагиттальных размеров верхней и нижней челюстей у больных с несращениями неба является основанием для развития прогенического соотношения челюстей, которое классифицируется как «ложная прогения». Выраженные сагиттальные аномалии у пациентов с несращениями сопровождаются сопутствующими аномалиями положения отдельных зубов и аномалиями зубных рядов, среди которых наиболее распространенными являются сужение зубного ряда верхней челюсти и его асимметрия при односторонних несращениях.

Ключевые слова: врожденные несращения верхней губы и неба, деформации и размеры зубных рядов.

Oliynyk A.Y., Oliynyk G.V., Oliynyk Y.Y., Oliynyk M.Y.

Danylo Halytsky Lviv State Medical University Faculty of Dentistry

CHARACTERISTICS TEETH ANOMALIES IN OPERATED PATIENTS WITH CONGENITAL CLEFT LIP AND PALATE

Summary

This article explores clinical and morphological characteristics identified strains dentition in patients with congenital cleft upper lip and palate. Total primary screening were subjected to 41 patients, including unilateral cleft – 28 with bilateral – 12 patients, 1 – incomplete partial nonunion palate. Established that sagittal length of the upper jaw dentition in children operated on for simplex and duplex cleft palate, which in early childhood was made of plastic upper lip, is less than the length of the sagittal mandibular dentition. The most pronounced discrepancy between sagittal lengths dentition of the upper and lower jaws characteristic of patients with bilateral cleft palate ($p < 0,05$). Sagittal underdevelopment of the upper jaw in children with both unilateral and with bilateral cleft palate is most pronounced in the anterior maxilla. The observed ratio of sagittal dimensions of upper and lower jaws in patients with cleft palate is the basis for the development progenic value of the jaws, which is classified as "false progeny." Pronounced sagittal anomalies in patients with cleft anomalies are accompanied by concomitant provision of individual teeth and dentition abnormalities, the most common is a narrowing of the upper jaw dentition and its asymmetry in unilateral cleft.

Keywords: congenital cleft lip and palate deformity and sizes dentition.

ДІАГНОСТИКА МЕТАБОЛІЧНИХ ПОРУШЕНЬ МІОКАРДУ У ДІТЕЙ З СУБКЛІНІЧНИМ ГІПОТИРЕОЗОМ

Павликівська Б.М.

Івано-Франківський національний медичний університет

У статті представлені результати обстеження 70 дітей шкільного віку з гострою бронхолегеневою патологією, серед яких у 32 діагностовано субклінічний гіпотиреоз з клінічними ознаками порушень функції серцево-судинної системи. При біохімічному дослідженні у дітей з субклінічним гіпотиреозом встановлено достовірне зниження рівня АТФ і пірувату та достовірне підвищення рівня лактату. Доведено, що підвищення рівня окислювальної модифікації білків при довжині хвилі 530 нм може слугувати найбільш раннім діагностичним критерієм метаболічних пошкоджень в організмі.

Ключові слова: школярі, субклінічний гіпотиреоз, метаболічні порушення, енергодефіцит, діагностика.

Постановка проблеми. Захворювання серцево-судинної системи у дітей залишаються однією з найбільш складних проблем в педіатрії. Так, за останнє десятиріччя спостерігається зростання серцево-судинної патології серед дітей у 1,75 разів [1, с. 102; 9, с. 16-20]. Донедавна дітей, підлітків та осіб молодого віку традиційно відносили до групи низького ризику розвитку серцево-судинних захворювань. Однак отримані в останні роки результати досліджень заставляють подивитись на цю проблему по-новому і звернути увагу на необхідність врахування факторів ризику серцево-судинних захворювань [8, с. 4-7; 4, с. 55-59].

Проблема серцево-судинних розладів є особливо актуальною у пацієнтів з порушеннями функції щитоподібної залози (ЩЗ). На сьогоднішній день велика увага педіатрами та ендокринологами приділяється прихованим порушенням ЩЗ [7, с. 126]. Тиреоїдні гормони ЩЗ відіграють істотну роль в метаболічних та різноманітних процесах. Більшість впливів є опосередкованими через механізми, що стимулюють швидкість метаболічних процесів, збільшення енергетичних витрат, і модулюють кількість адренергічних рецепторів і таким чином чутливість до катехоламінів.

Маніфестний гіпотиреоз у дітей та підлітків зустрічається відносно рідко. Частіше спостерігається СГ або прихований гіпотиреоз (мінімальна тиреоїдна недостатність) [11, с. 120-126]. При гормональному дослідженні таких дітей можна виявити стійке підвищення рівня ТТГ при нормальному рівні гормонів ЩЗ або при їх незначному дисбалансі. Інформація щодо поширеності СГ досить суперечлива, однак є дані, що частота його становить в середньому 6% загальної популяції, у 5-6 разів перевищуючи поширеність вужого гіпотиреозу [6, с. 93; 7, с. 126]. Це зумовлює актуальність проблеми ранньої діагностики і корекції СГ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В дослідженні Surks M. I [12, с. 228-238] було показано, що СГ часто протікає безсимптомно, однак при ретельному обстеженні у 30% хворих встановлено симптоми тиреоїдного дефіциту.

Загальновідомо, що будь-який адаптивний або патологічний процес перебігає на фоні утворення активних форм кисню (АФК) та інтенсифікації вільнорадикального окислення біосубстратів [13, с. 139-146]. Надмірна продукція АФК або порушення нормального функціонування систем антиоксидантного захисту викликають посилене окислювальне ушкодження біомолекул, що призводить до розвитку окислювального стресу та дисфункції клітин і тканин організму [2, с. 40-42]. Останнім часом доведено, що в стані окислювального стресу під дією АФК пе-

рекисному окисленню підлягають не тільки ліпіди, але й, насамперед, білки плазматичних мембран. Вважається, що негативний ефект окислювально-модифікованих білків у клітинах пов'язаний із тим, що окислені білки є джерелом вільних радикалів, які виснажують запаси клітинних антиоксидантів [3, с. 63-65]. Динаміка змін продуктів перекисного окислення білків є відображенням ступеня окислювального ураження клітин та резервно-адаптаційних можливостей організму.

Біоенергетичні процеси в міокарді, оптимальні для функціонування серцевого м'язу, забезпечуються виключно АТФ, який синтезується в мітохондріях в результаті окисного фосфорилування за наявності молекулярного кисню. Основною причиною, що призводить до виражених порушень процесів енергозабезпечення, є гіпоксія [10, с. 69-71]. При цьому відбувається стимуляція анаеробного гліколізу з накопиченням недоокислених продуктів та зменшенням утворення високоенергетичних сполук. В результаті гіпоксії розвивається порушення мітохондріального окислення, що приводить до прогресуючого дефіциту АТФ. Це призводить до зсуву рН в кислому сторону, пошкодження клітинних мембран, порушення функціонування ферментів та виходу їх в позаклітинне середовище [10, с. 69-71]. Особливо чутливі до гіпоксії кардіоміоцити та нейроні, бо мітохондрії в цих клітинах становлять до 30% об'єму цитоплазми [5, с. 50-53]. Для характеристики процесів енергозабезпечення застосовують дослідження проміжних та кінцевих метаболітів (пірувату, лактату) і рівня АТФ. Науковий інтерес викликають дані про значення рівня лактату в якості прогностичної ознаки несприятливого наслідку патологічного процесу. Доведено, що підвищення рівня лактату відбувається раніше, ніж зміни інших показників.

Відомо, що приховані порушення клітинної енергетики міокарду можуть швидко декомпенсуватись на тлі різних захворювань та ускладнювати перебіг останніх. Раннє виявлення метаболічних порушень необхідне для вчасного призначення комплексної терапії, що поліпшує стан клітинної енергетики. Це дозволяє покращити функціональний стан міокарду, сприяє підвищенню толерантності до фізичного навантаження, запобігає розвитку серцевої недостатності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Стан метаболізму є важливим показником функціонування серцево-судинної системи у дітей з субклінічним гіпотиреозом. Дослідження про- та антиоксидантної систем, енергетичного обміну може використовуватись в ранній (доклінічній) діагностиці кардіоваскулярних

порушень для визначення важкості патологічного процесу, в оцінці ефективності профілактичних та лікувально-реабілітаційних заходів.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення метаболічних порушень та стану енергодефіциту у дітей з субклінічним гіпотиреозом.

Виклад основного матеріалу. Проведена порівняльна оцінка даних клініко-лабораторного та інструментального обстеження, окремих показників метаболізму, оксидантно-антиоксидантної системи (ОАС) та енергодефіциту у 70 дітей шкільного віку, які перебували на лікуванні в міській дитячій клінічній лікарні з приводу гострих захворювань органів дихання. У 32 з них діагностовано субклінічний гіпотиреоз (основна група), групу порівняння склали 38 дітей без клініко-лабораторних ознак гіпотиреозу. Всім дітям було проведено вивчення функціонального стану гіпофізарно-тиреоїдної системи шляхом визначення рівня ТТГ, Т₃, Т₄, індексу Т₃/Т₄. Відповідно до протоколу надання медичної допомоги дітям за спеціальністю «Дитяча ендокринологія» субклінічний гіпотиреоз діагностується при підвищенні ТТГ вище за 2,5 МОД/л, але не вище за 10 МОД/л при нормальному рівні Т₄ і відсутності клінічної симптоматики. Середній вік пацієнтів становив 13,4±1,04 років, більшість з них діти старшого шкільного віку. При вивченні розподілу дітей за віком і статтю дітей достовірної різниці в обох групах не відмічено. У всіх обстежених пацієнтів було виявлено зміни з боку серцево-судинної системи. 47 школярів при поступленні в стаціонар скаржились на порушення функціонування серцево-судинної системи. А саме: скарги на болі, неприємні відчуття в ділянці серця пред'являли 32 дітей (45,7%), перебої в роботі серця – 29 (41,4%), коливання рівня артеріального кров'яного тиску – 13 (18,6%), посилене серцебиття – 19 (27,1%). Анамнестичні дані вказують, що подібні скарги періодично турбували більшість (67,1%) дітей протягом останніх 6 місяців, але за медичною допомогою з приводу цих скарг жоден з обстежених пацієнтів не звертався.

При проведенні електрокардіографії (ЕКГ) у всіх обстежених було виявлено відхилення від норми. Результати ЕКГ обстеження представлені в табл. 1.

Аналіз таблиці 1 показує, що найчастіше у дітей з субклінічним гіпотиреозом спостерігались порушення процесів реполяризації, синусова брадикардія, подовження інтервалу QT та міграція водія ритму.

До найбільш розповсюджених змін, виявлених при проведенні УЗД серця у дітей з субклінічним гіпотиреозом, відносились: зниження фракції викиду (31,25%), наявність пролапсу мітрального клапану (75%), наявність додаткової хорди лівого шлуночка (37,5%).

Для оцінки рівня енергетичного обміну проводили визначення концентрації основної макроергічної сполуки АТФ, пірувату та лактату в сироватці крові (табл. 2).

Аналізуючи таблицю 2, відмічаємо достовірне (p<0,001) зниження рівня АТФ та пірувату, достовірне (p<0,05) підвищення рівня лактату. Виявлені нами біохімічні порушення вказують на компенсаторне посилення анаеробного гліколізу за умов гіпоксії, яка має місце у дітей з субклінічним гіпотиреозом. Висока концентрація лактату у крові пацієнтів з субклінічним гіпотиреозом свідчить про розвиток лактоацидозу і порушення енергозабезпечення організму, що

значно знижує концентрацію АТФ у всіх дітей. Слід відмітити, що виявлені порушення, очевидно, можуть служити маркерами гіпоксії ще на до клінічного етапі.

Таблиця 1
Частота основних ЕКГ – змін у обстежених дітей

Ознаки змін на ЕКГ	Діти з субклінічним гіпотиреозом (n=32), %	Діти без субклінічного гіпотиреозу (n=38), %	p
Порушення процесів реполяризації	78,1	63,1	<0,05
Неповна блокада ПНПГ	68,7	68,4	>0,05
Екстрасистолія	53,1	36,8	<0,001
Синусова брадикардія	87,5	44,7	<0,001
Синусова тахікардія	9,4	34,2	<0,05
Неповна блокада ЛНПГ	12,5	10,5	>0,05
Міграція водія ритму	15,6	7,9	<0,05
Подовження інтервалу QT	43,8	28,9	<0,05
Вкорочення інтервалу QT	6,25	13,2	<0,05

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2
Показники енергетичного обміну у обстежених дітей

Показник	Діти з субклінічним гіпотиреозом (n=32)	Діти без субклінічного гіпотиреозу (n=38)	p
АТФ, ммоль/л	0,371±0,12	0,714±0,1	<0,001
Лактат, ммоль/л	0,351±0,04	0,245±0,02	<0,02
Піруват, мкмоль/л	10,68±0,11	14,58±0,21	<0,001

Джерело: розроблено авторами

Проведені нами біохімічні дослідження свідчать про інтенсифікацію процесів пероксидації білків в організмі обстежених дітей. Стан інтенсивності процесів пероксидації оцінювали за окисною модифікацією білків (ОМБ) (табл. 3).

При аналізі таблиці 3 звертає на себе увагу достовірне зростання кетопрохідних основного характеру (ОМБ при довжині хвилі 530 нм). Збільшення ОМБ свідчить про наявність руйнування клітинних мембран та напруженість метаболічного обміну. За сучасними уявленнями карбонільні похідні білків є раннім індикатором пошкодження тканин активними кисневими метаболітами. Підвищення рівня ОМБ при довжині хвилі 530 нм може слугувати, на нашу думку, найбільш раннім діагностичним критерієм метаболічних пошкоджень в організмі.

Стан антиоксидантного захисту (АОЗ) у дітей вивчали на основі визначення глутатіонпероксидази (ГП) та глутатіонредуктази (ГР). При аналізі результатів бачимо достовірне (p<0,001) зниження рівня ГП (0,14±0,06 мкмоль/хв,г), що може вказувати на напруження АОЗ. В той же час спостерігаємо достовірне (p<0,001) підвищення рівня ГР (0,23±0,07 нмоль/хв), що свідчить про компенсований характер порушень.

Показники процесів окисної модифікації білків у обстежених дітей

Показник	Діти з субклінічним гіпотиреозом (n=32)	Діти без субклінічного гіпотиреозу (n=38)	p
ОМБ, о.о.г/мл, довжина хвилі 356 нм	1,2±0,04	1,11±0,11	>0,05
ОМБ, о.о.г/мл довжина хвилі 370 нм	1,01±0,04	0,92±0,06	>0,05
ОМБ, о.о.г/мл довжина хвилі 430 нм	0,48±0,03	0,39±0,01	>0,05
ОМБ, о.о.г/мл довжина хвилі 530 нм	0,26±0,02	0,14±0,03	<0,001

Джерело: розроблено авторами

Висновки і пропозиції. У всіх дітей з гострою бронхолегеневою патологією виявлено зміни показників метаболізму та діагностовано порушення у функціонуванні серцево-судинної системи, особливо на фоні субклінічного гіпотиреозу. Вивчення метабо-

лічних порушень у дітей з соматичною патологією на фоні субклінічного гіпотиреозу може стати основою для прогнозування перебігу захворювань та удосконалення терапії з включенням в комплекс лікування препаратів метаболічної та енергетичної дії.

Список літератури:

1. Волосовець О.П. Сучасні погляди на призначення метаболічних препаратів у дитячій кардіоревматології / О.П. Волосовець, С.П. Кривопустов, Т.С. Мороз. – Перинатология и педиатрия. – 2007. – № 3(31). – С. 102.
2. Гриб В.А. Окислювальна модифікація білків при діабетичній дистальній симетричній поліневропатії / В.А. Гриб, А.М. Ерстенюк // Архів клінічної медицини. – 2009. – № 1(15). – С. 40-42.
3. Лембрик І.С. Стан процесів ліпопероксидації та окисних модифікацій білків при захворюваннях підшлункової залози у дітей / І.С.Лембрик, А.М.Ерстенюк // Галицький лікарський вісник. – 2011. – Т. 18, № 1. – С. 63-65.
4. Моисеенко Р.А. Здоровье детей школьного возраста и первоочередные мероприятия по его улучшению / Р.А. Моисеенко. – Здоровье женщины. – 2004. – № 3(11). – С. 55-59.
5. Окисна модифікація білків крові у хворих на ішемічну хворобу серця на тлі фізичної реабілітації / [О.С. Полянська, І.Ф. Мешишен, Т.В. Куртяк, Т.М. Амеліна] // Буковинський медичний вісник. – 2008. – Том 12, № 4. – С. 50-53.
6. Петунина Н.А. Гипотиреоз: первичный, центральный, периферический. Подходы к диагностике и лечению / Н.А.Петунина. – Consilium medicum. Журнал для практических врачей. – 2006. – Т. 8, № 9. – С. 93-98.
7. Резникова А.Л. Ревмокардиологические маски гипотиреоза / А.Л. Резникова, М.Е. Маменко, О.И. Ерохина. – Таврический медико-биологический вестник: Материалы IV Всеукраинской научно-практической конференции с международным участием «Актуальные вопросы детской кардиоревматологии». – 2007. – Т. 10, № 2. – С. 126.
8. Состояние здоровья детей как фактор национальной безопасности / [А.А. Баранов, Л.А. Щеплягина, А.Г. Ильин, В.Р. Кучма]. – Российский педиатрический журнал. – 2005. – № 2. – С. 4-7.
9. Факторы риска сердечно-сосудистых заболеваний у подростков с артериальной гипертензией / [О.А. Кисляк и др.]. – Педиатрия. – 2003. – № 2. – С. 16-20.
10. Энергетический обмен клетки в норме и при патологии. Возможности его оценки / [Нагорная Н.В., Четверик Н.А., Федорова А.А., Куриленко Я.В.]. – Здоровье ребенка. – 2008. – № 6(15). – С. 69-71.
11. Baloh Z. Laboratory medicine practice guidelines. Laboratory support for the diagnosis and monitoring of thyroid disease / Z. Baloh, P. Carayon, B. Conte-Devolx. – Thyroid. – 2003. – Vol. 13, № 1. – P. 120-126.
12. Subclinical thyroid disease: scientific review and guidelines for diagnosis and management / [Surks M. I., Ortiz E., Daniels G. H. et al.]. – JAMA. – 2004. – Vol. 291. – P. 228-238.
13. Williams K.J. Oxidation, lipoproteins and atherosclerosis / K.J. Williams, E.A. Fisher // Curr. Opin. Clin. Nutr. Care. – 2005. – Vol. 8. – P. 139-146.

Павликская Б.М.

Ивано-Франковский национальный медицинский университет

ДИАГНОСТИКА МЕТАБОЛИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЙ МИОКАРДА У ДЕТЕЙ С СУБКЛИНИЧЕСКИМ ГИПОТИРЕОЗОМ

Аннотация

В статье представлены результаты обследования 70 детей школьного возраста с острой бронхолегочной патологией, среди которых у 32 диагностировано субклинический гипотиреоз с клиническими признаками нарушений функции сердечно-сосудистой системы. При биохимическом исследовании у детей с субклиническим гипотиреозом установлено достоверное снижение уровня АТФ и пирувата и достоверное повышение уровня лактата. Показано, что повышение уровня окислительной модификации белков при длине волны 530 нм может служить наиболее ранним критерием метаболических нарушений в организме.

Ключевые слова: школьники, субклинический гипотиреоз, метаболические нарушения, энергодефицит, диагностика.

Pavlikivska B.M.

Ivano-Frankivsk National Medical University

DIAGNOSTICS OF METABOLICAL VIOLATIONS OF MYOCARDIUM IN CHILDREN WITH SUBCLINICAL HYPOTHYREOSIS

Summary

The paper presents the results of the survey of 70 school-age children with acute bronchopulmonary pathology, including 32 diagnosed with subclinical hypothyreosis with clinical signs of dysfunction of the cardiovascular system. In biochemical studies in children with subclinical hypothyreosis was found significant decrease in ATP and pyruvate levels and a significant increase in lactate. It was also proved that enhance oxidative modification of proteins at a wavelength of 530 nm can serve as the earliest diagnostic criterion of metabolic damage in the body.

Keywords: school-age children, subclinical hypothyreosis, metabolic violations, enerhodefityt, diagnostics.

УДК 611.314

ВПЛИВ РІДКОЗЕМЕЛЬНОГО ЕЛЕМЕНТУ НА МІКРОСТРУКТУРУ ТА МІКРОЕЛЕМЕНТНИЙ СКЛАД ЕМАЛІ ЗУБА

Падалка А.І.

Українська медична стоматологічна академія

У роботі наведено результати дослідження мікроструктури та кількісний мікроаналіз поверхні емалі постійних зубів. Зуби були оброблені розчином лантану. Дослідження проведені методом електронної мікроскопії.

Ключові слова: емаль зуба, мікроелементний склад, лантан, електронна мікроскопія.

Постановка проблеми. В Україні на сьогоднішній день висока поширеність та інтенсивність карієсу зубів, як серед дитячого, так і серед дорослого населення. Обумовлено це багатьма причинами, але найважливішим є те, що після прорізування зубів емаль має недостатню резистентність через незавершену мінералізацію. З плином часу, в умовах порожнини рота мінералізованість незрілої емалі, а, одночасно, і її резистентність поступово збільшуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виконана велика кількість робіт, присвячених проблемі профілактики карієсу, в тому числі й шляхом підвищення резистентності емалі зуба. З цієї метою частіше використовуються макро- і мікроелементи та їх комплекси, як ендогенно, так і екзогенно. Із макроелементів поширені препарати кальцію та фосфору [4; 7]. Із мікроелементів – фтор в різних сполуках та комбінаціях з іншими хімічними елементами через найвищу його протикарієзну ефективність [3; 8; 9]. Деякий час лідерські позиції займали неорганічні сполуки фтору (фторид натрію), які входили до складу розчинів, лаків, гелів [2], але в останні роки їх місце займають органічні сполуки фтору, основним з яких є амінофторид [5; 6].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Потенціальні можливості підвищення профілактичної ефективності вказаних засобів майже вичерпано, особливо при наявності агресивної карієсогенної ситуації. Відомі роботи, які свідчать про те, що на поверхні емалі зуба фторапатит не утворюється, а утворюється тільки фторид кальцію, який легко видаляється механічно і розчиняється при критичних значеннях рН [1]. Тому є необхідність подальшого проведення наукових досліджень по підвищенню резистентності емалі зубів за рахунок перетворення емалі в інші, більш стійкі до кислот мінерали чи

сполуки, перш за все екзогенним застосуванням профілактичних засобів.

Мета роботи: вивчити вплив рідкоземельного елементу лантан на мікроструктуру та мікроелементний склад емалі зуба при екзогенному застосуванні.

Виклад основного матеріалу. Методом електронної мікроскопії проведено дослідження мікроструктури та кількісний мікроаналіз поверхні емалі 20 постійних зубів, видалених за медичними показаннями, оброблених 0,5% водним розчином лантану азотнокислого. Згідно з методикою, спочатку емаль зубів протравлювалась 1 N (3%) соляною кислотою 10 секунд, потім оброблялася розчином лантану 5 хвилин (патент України № 73967).

Дослідження проводилися в лабораторії електронної мікроскопії компанії «НаноМедТех» (м. Київ) з використанням скануючого електронного мікроскопа «Mira 3 LMU» (Tescan, Чехія) з максимальною роздільною здатністю 1 нм і максимальним збільшенням 1 000 000. При дослідженні елементного складу поверхні емалі (кількісний мікроаналіз) використовувався детектор PCMA (рентгеноспектральний мікроаналіз) «X-Max 80 mm²» (Oxford Instruments, Великобританія), що був інтегрований у скануючий електронний мікроскоп, під управлінням програмного забезпечення Oxford INCA. Запропонована система дослідження дозволила визначити мікроструктуру емалі без традиційної для зразків-діелектриків процедури покриття поверхні тонким шаром провідникового матеріалу (C, Au, Pt). Запобігти заряду поверхні стало можливим завдяки значному зниженню струму зонда та високій чутливості детекторів. Відмова від запилення поверхні провідниковим матеріалом дозволила унеможливити спотворення результатів досліджень. Дослідження елементного складу за допомогою детектору PCMA дозволяє

виявити в складі зразка хімічні елементи з атомними номерами від 4 до 92 та кількісно визначити склад. Аналізується склад не самої поверхні, а приповерхневого шару з глибиною до 2 мкм. Збільшення, яке використовувалося при дослідженні зразків емалі, наведено на кожному знімку, також як і масштабна мітка. При отриманні мікроснімків поверхні емалі застосовувався детектор пружно відбитих електронів, що дозволило візуалізувати

розташування зон з підвищеною концентрацією хімічних елементів з високою атомною масою. Так, для серії зразків, оброблених лантаном азотнокислим, «світлі» ділянки на знімках позначають області з підвищеним вмістом лантану, відносно інших ділянок.

Приклади мікроснімків поверхні емалі, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого наведені на рисунках 1-3.

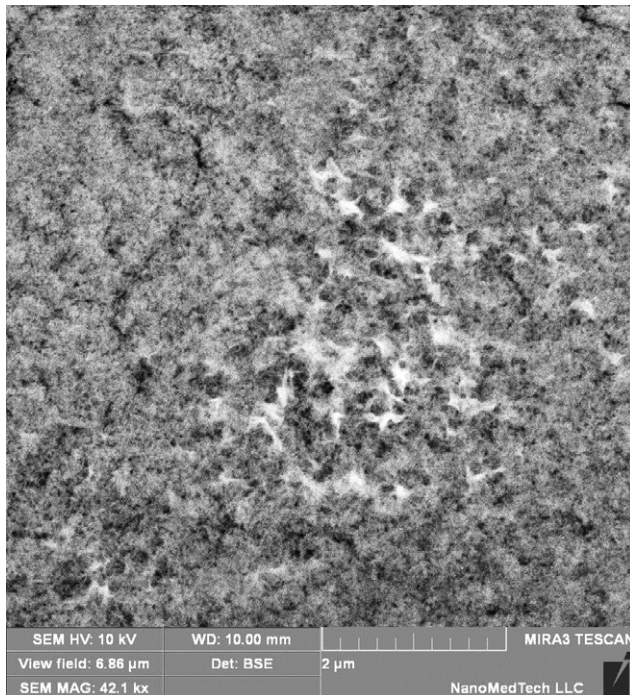

Рис. 1. Мікроснімок поверхні емалі, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого (збільшення 42,1 тисяч разів). «Світлі» ділянки – області з підвищеним вмістом лантану

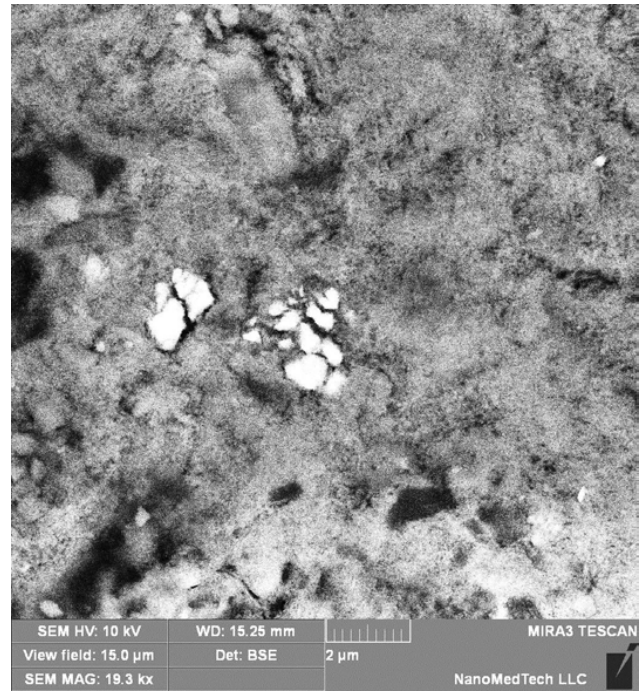

Рис. 2. Мікроснімок поверхні емалі, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого (збільшення 19,3 тисяч разів). «Світлі» ділянки – області з підвищеним вмістом лантану

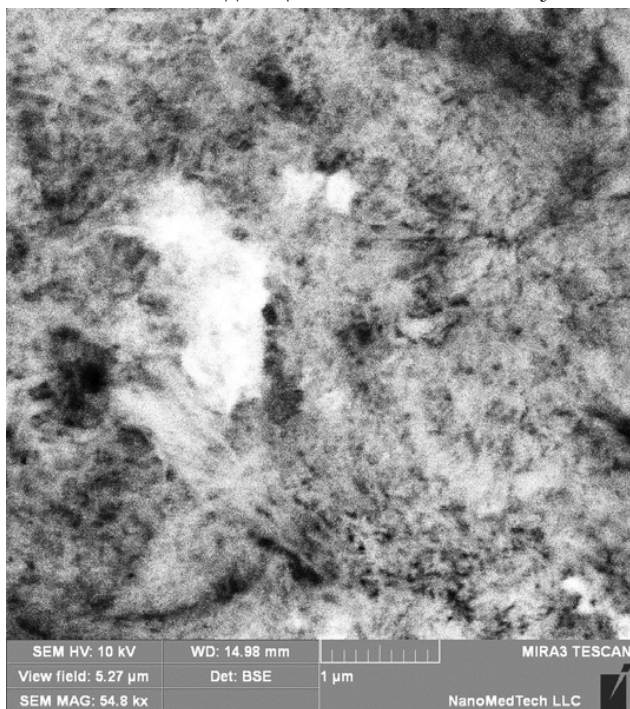

Рис. 3. Мікроснімок поверхні емалі, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого (збільшення 54,8 тисяч разів). «Світлі» ділянки – області з підвищеним вмістом лантану

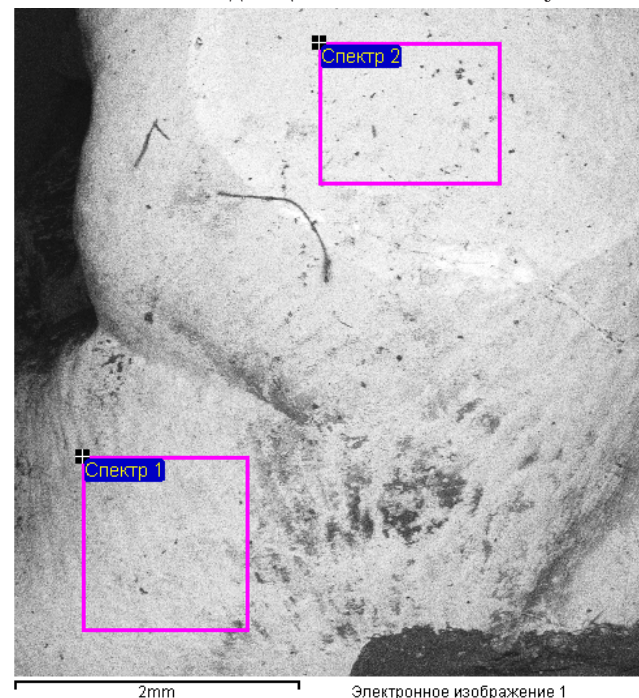

Рис. 4. Електронне зображення фрагмента поверхні емалі (збільшення в 63 рази)

Таблиця 1

Порівняльний аналіз елементного складу приповерхневого шару контрольної ділянки емалі та ділянки з лантаном азотнокислим

Спектр	В стат.	C	O	F	Na	P	Cl	Ca	La	Підсумок
Спектр 1	Так	15,30	37,10	0,76	0,56	17,21	0,36	28,70	-	100,00
Спектр 2	Так	11,33	33,86	0,58	0,43	17,51	0,68	30,19	5,42	100,00
Макс.		15,30	37,10	0,76	0,56	17,51	0,68	30,19	5,42	
Мін.		11,33	33,86	0,58	0,43	17,21	0,36	28,70	5,42	

Примітка. Всі результати представлені у вагових відсотках.

Таблиця 2

Результати дослідження елементного складу приповерхневого шару ділянки емалі (обробленої 0,5% розчином лантану азотнокислого) методом РСМА, відповідно до ділянок, що позначені на рис. 5

Спектр	В стат.	C	O	F	Na	P	Cl	Ca	La	Підсумок
Спектр 1	Так	6,08	38,68	0,56	0,41	20,13	0,59	28,02	5,54	100,00
Спектр 2	Так	7,33	32,19	0,40	0,43	20,20	0,71	32,15	6,60	100,00
Спектр 3	Так	6,99	34,61	0,54	0,39	19,57	0,77	31,70	5,42	100,00
Спектр 4	Так	6,70	35,67	0,42	0,45	19,09	0,75	30,76	6,16	100,00
Середнє		6,78	35,29	0,48	0,42	19,75	0,70	30,66	5,93	100,00
Станд. відхилення		0,53	2,69	0,08	0,02	0,52	0,08	1,85	0,55	
Макс.		7,33	38,68	0,56	0,45	20,20	0,77	32,15	6,60	
Мін.		6,08	32,19	0,40	0,39	19,09	0,59	28,02	5,42	

Примітка. Всі результати представлені у вагових відсотках.

На фотографії (рис. 4) наведено зображення фрагмента поверхні емалі з позначенням ділянок, в яких аналізувався елементний склад. Спектр 1 – контрольна ділянка, спектр 2 – ділянка емалі, оброблена 0,5% водним розчином лантану азотнокислого 5 хвилин. Результати елементного аналізу позначених ділянок представлені в таблиці 1.

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що після обробки ділянки емалі 0,5% водним розчином лантану азотнокислого 5 хвилин (спектр 2), при дослідженні елементного складу в приповерхневому шарі емалі, виявлено лантан (5,42%), тоді як в контрольній ділянці емалі (спектр 1) лантан не знайдено.

На рисунку 5 зображений фрагмент поверхні емалі, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого 5 хвилин, з позначенням ділянок, в яких аналізувався елементний склад. Отримані результати наведені в таблиці 2.

За результатами дослідження елементного складу приповерхневого шару ділянки емалі, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого, методом електронної мікроскопії, встановлено, що лантан однорідно лежить по поверхні. Про це свідчить його присутність у всіх спектрах з незначними відхиленнями (5,54 – 6,60 – 5,42 – 6,16%).

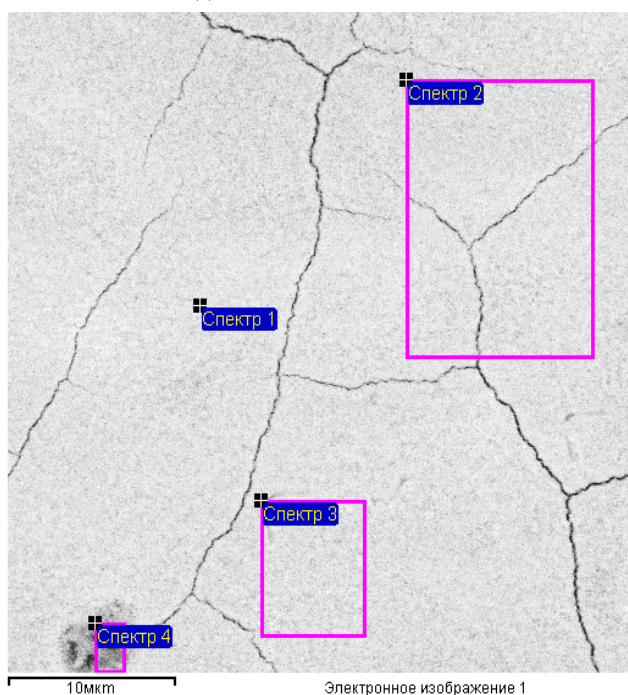

Рис. 5. Електронне зображення фрагмента поверхні емалі (збільшення в 4 тисячі разів), обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого

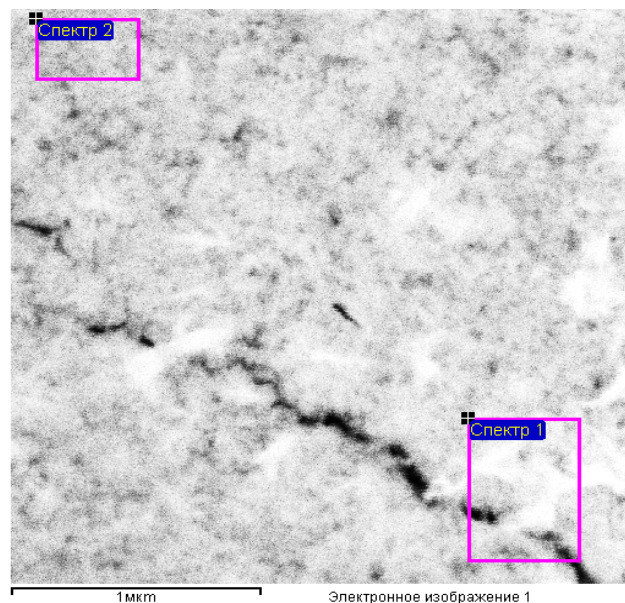

Рис. 6. Електронне зображення фрагмента поверхні емалі з підвищеним вмістом фтору, обробленої 0,5% розчином лантану азотнокислого (збільшення 62,4 тисяч разів). «Світлі» ділянки – області з підвищеним вмістом лантану

На знімку (рис. 6) представлено фрагмент поверхні емалі з підвищеним вмістом фтору, об-

Таблиця 3

Результати дослідження елементного складу приповерхневого шару емалі з підвищеним вмістом фтору, обробленої 0,5% розчином лантану азотнокислого відповідно до ділянок, що позначені на рис. 6

Спектр	В стат.	C	O	F	Na	P	Cl	Ca	La	Підсумок
Спектр 1	Так	9,00	41,70	0,72	0,54	18,24	0,43	24,35	5,01	100,00
Спектр 2	Так	10,22	44,19	1,00	0,45	17,80	0,40	22,93	3,01	100,00
Середнє		9,61	42,95	0,86	0,49	18,02	0,41	23,64	4,01	100,00
Станд. відхилення		0,87	1,77	0,19	0,07	0,32	0,03	1,00	1,41	
Макс.		10,22	44,19	1,00	0,54	18,24	0,43	24,35	5,01	
Мін.		9,00	41,70	0,72	0,45	17,80	0,40	22,93	3,01	

Примітка. Всі результати представлені у вагових відсотках.

Таблиця 4

Результати дослідження елементного складу приповерхневого шару емалі з низьким вмістом фтору, обробленої 0,5% розчином лантану азотнокислого відповідно до ділянок, що позначені на рис. 7

Спектр	В стат.	C	O	F	Na	P	Cl	Ca	La	Підсумок
Спектр 1	Так	11,07	25,28	0,21	0,38	14,44	0,37	10,34	37,91	100,00
Спектр 2	Так	6,50	31,54	0,25	0,37	21,03	0,75	36,02	3,54	100,00
Середнє		8,78	28,41	0,23	0,37	17,74	0,56	23,18	20,72	100,00
Станд. відхилення		3,23	4,42	0,03	0,01	4,65	0,27	18,16	24,30	
Макс.		11,07	31,54	0,25	0,38	21,03	0,75	36,02	37,91	
Мін.		6,50	25,28	0,21	0,37	14,44	0,37	10,34	3,54	

Примітка. Всі результати представлені у вагових відсотках.

робленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого 5 хвилин, з позначенням ділянок, в яких аналізувався елементний склад. Отримані результати приведені в таблиці 3.

Як видно з таблиці 3, в зубах з підвищеним вмістом фтору (0,72-1,00%) в приповерхневому шарі емалі, лантан виявлено (3,01-5,01%).

На фотографії (рис. 7) наводиться зображення фрагмента поверхні емалі з низьким вмістом фтору, обробленої 0,5% водним розчином лантану азотнокислого 5 хвилин, з позначенням ділянок в яких аналізувався елементний склад. Відповідні результати наведені в таблиці 4.

Як видно з таблиці 4, в зубах з низьким вмістом фтору (0,21– 0,25%) в приповерхневому шарі емалі, лантан виявлено в великій кількості (37,91%).

Висновки. За результатами дослідження елементного складу приповерхневого шару ділянок емалі, оброблених 0,5% водним розчином лантану азотнокислого, методом електронної мікроскопії, встановлено, що лантан однорідно лежить по поверхні. Про це свідчить його присутність у всіх спектрах з незначними відхиленнями (5,54 – 6,60 – 5,42 – 6,16%), тоді як в контрольній ділянці емалі лантан не виявлено. В зубах з низьким вмістом фтору в приповерхневому шарі емалі лантан виявлено в більшій кількості (37,91%), ніж в зубах з підвищеним вмістом фтору (3,01-5,01%).

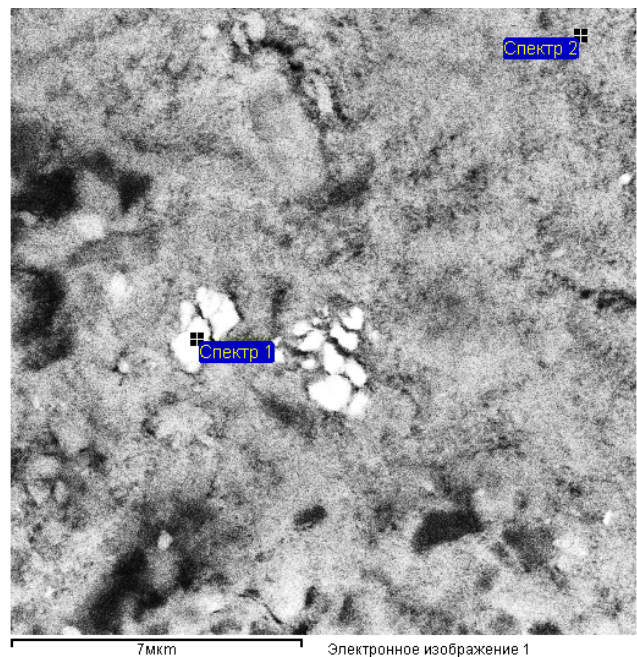

Рис. 7. Електронне зображення фрагмента поверхні емалі з низьким вмістом фтору, обробленої 0,5% розчином лантану азотнокислого (збільшення 19,3 тисяч разів). «Світлі» ділянки – області з підвищеним вмістом лантану

Список літератури:

1. Кнаппвост А. Мифы и достоверные факты о роли фтора в профилактике кариеса. Глубокое фторирование / А. Кнаппвост // Стоматолог. – 2001. – № 11(43). – С. 18-22.
2. Кнаппвост А. О роли системного и локального фторирования в профилактике кариеса. Метод глубокого фторирования / А. Кнаппвост // Новое в стоматологии. – 2004. – № 1. – С. 39-42.
3. Сарап Л.Р. Сравнительные клинические исследования зубных паст, содержащих аминофторид и фторид натрия / Л.Р. Сарап, Е.А. Подзорова, Н.В. Терентьева // Стоматолог. – 2011. – № 3(153). – С. 43-46.
4. Сарап Л.Р. Эффективность реминерализующей терапии для профилактики кариеса / Л. Р. Сарап // ДентАрт. – 2012. – № 4. – С. 18-20.
5. Скрипкина Г. И. Аминофториды в профилактике кариеса / Г. И. Скрипкина, А. Ж. Гарифуллина // Клиническая стоматология. – 2008. – № 4. – С. 44-45.
6. Смоляр Н.И. Застосування амінофторидів у профілактиці карієсу зубів / Н.И. Смоляр, І.С. Дубецька, Е.В. Безвужко, В.В. Іванчишин // Современная стоматология. – 2007. – № 4. – С. 71-73.
7. Федоров Ю.А. Роль кальция в эффективной профилактике / Ю.А. Федоров // Стоматолог. – 2006. – № 6. – С. 37-44.

8. Petzold M. The influence of different fluoride compounds and treatment conditions on dental enamel: a descriptive in vitro study of the CaF₂ precipitation and microstructure /M. Petzold // Caries res.– 2001. – № 35. – P. 45-51.
9. Splieth C.H. Effectiveness of different topical fluoride application in schoolchildren / C.H. Splieth, S. Baekken, M. Rosin // EJPD. – 2000. – № 1(3). – P. 107-142.

Падалка А.И.

Украинская медицинская стоматологическая академия

ВЛИЯНИЕ РЕДКОЗЕМЕЛЬНОГО ЭЛЕМЕНТА НА МИКРОСТРУКТУРУ И МИКРОЭЛЕМЕНТНЫЙ СОСТАВ ЭМАЛИ ЗУБА

Аннотация

В работе приведены результаты исследования микроструктуры и количественный микроанализ поверхности эмали постоянных зубов. Зубы были обработаны раствором лантана. Исследования проведены методом электронной микроскопии.

Ключевые слова: эмаль зуба, микроэлементный состав, лантан, электронная микроскопия.

Padalka A.I.

Ukrainian Medical Stomatological Academy

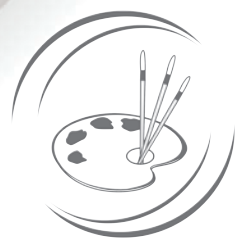
INFLUENCE OF RARE EARTH ELEMENT ON THE MICROSTRUCTURE AND MICROELEMENT COMPOSITION OF TOOTH ENAMEL

Summary

The paper presents the results of the microstructure and quantitative microanalysis of surface enamel of permanent teeth research. Teeth were treated with a solution of lanthanum. Researches were conducted with usage of electronic microscopy.

Keywords: tooth enamel, composition of microelements, lanthanum, electronic microscopy.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

ТЕАТРАЛЬНИЙ КОСТЮМ У ТВОРЧОСТІ АНАТОЛІЯ ПЕТРИЦЬКОГО: ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ

Дмитренко А.О.

Львівська національна академія мистецтв

У статті розглянуто проекти театральних костюмів відомого українського митця А. Г. Петрицького, створені у 20-х рр. XX ст. Цей період характеризується авангардними пошуками у творчості митця. Проаналізовано художньо-стильові особливості композиції театральних костюмів.

Ключові слова: А.Г. Петрицький, український театр, авангардне мистецтво, театральний костюм, сценографія, образне вирішення костюму.

Костюм в історії театру викликає зацікавлення у дослідників цієї галузі, оскільки театр, як мистецтво синтетичне, формується з багатьох складових елементів: драматургії, режисури, сценографії, акторської майстерності. Важливим періодом в історії українського театру був початок XX ст.: режисер і митець стають головними реформаторами «нового» театру, зароджується поняття «сценографія», а сцена перетворюється на лабораторію, де апробуються теоретичні ідеї авангардних митців. Змінюється також функції костюму у концепції сценографічного вирішення образу вистави. Костюм став: важливим засобом виразності у створенні образу персонажу, самостійним персонажем, частиною сценографії. На зміну історичній правдивості, захопленню натуралістичними подробицями – приходить стилізованість образного вирішення, гіперболізація форм та кольору, асоціативність. Театральні роботи Анатолія Петрицького, поряд з творами О. Екстер, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, Б. Косарева, С. Гординського, започаткували зародження національного стилю в українській сценографії початку XX ст.

У своєму дослідженні маємо на меті проаналізувати художньо-стильові особливості проектів костюмів у контексті авангардних сценографічних вирішень постановок, створених А.Г. Петрицьким. Хоча проекти створені митцем різняться за: драматургічним матеріалом, режисерськими завданнями, географією реалізації, розглядаємо їх у контексті авангардної естетики, що відіграла важливу роль у становленні професійної української школи сценографії та мистецтва театрального костюму.

Першою працею, присвяченою проблемам театральному костюму у творчості митця, стало мистецьке видання В. Хмурого у 20-х рр. XX ст. [18]. Дослідник наголошує на унікальності «театральних строїв» митця, яким властиві новаторство та національна значимість, що «підносить їх із плану скороминущої театральної цінності до значіння образотворчих пам'яток!» [18, с. 14].

Дослідженню театального доробку митця, аналізу мистецьких та стилістичних особливостей, присвячені праці українських вчених II пол. XX ст.: І. Врони [23], Д. Горбачова та Л. Петрицької [19], Д. Горбачова [25], а також В. Рубан [20], яка опрацювала малярську спадщину Петрицького. Розвідки про театральні проекти, реалізовані митцем, системно висвітлювались у вітчизняних періодичних виданнях [24; 26; 27; 28]. Проте мистецтвознавчий аналіз здобутків митця нерідко розглядався через призму партійної ідеології [30; 33]. У 90-х рр. XX ст. на хвилі національного піднесення та зацікавлення періодом «розрайованого відродження», роботи майстра публікуються в українських та зарубіжних альбомних виданнях, присвячених авангардним митцям [29; 34]

Вагомим виданням початку XXI ст. став мистецький альбом, упорядники Т. Лозинський та Т. Руденко [21], де представлено багату колекцію театральних ескізів костюмів та сценографій А.Петрицького, що зберігається у збірці Музею театального, музичного та кіномистецтва України. Праця вражає багатством ілюстративного матеріалу, який дозволяє простежити в хронологічній послідовності розвиток творчого стилю митця. Варто уваги є висловлювання, київської дослідниці Т. Руденко про стилістичну різноманітність робіт митця, в яких втілений «справжній дух українського авангарду, одночасно професійний та примітивістський, конструктивістський та орнаментальний» [21, с. 32].

Спогади митця та його сучасників, огляди та рецензії з тогочасної періодики, графічні та малярські роботи, що зберігаються в Центральному державному архіві-музею літератури та мистецтва України, опрацювали О. Петасюк та О. Сморжевська [32].

Отже, творчість А. Петрицького, є об'єктом постійного зацікавлення дослідників театру, мистецтва. Проблеми костюму розглядаються у контексті багатотипної сценографічної спадщини митця. Завданням нашої розвідки є аналіз художньо-композиційних характеристик ескізів костюмів, засобів виразності, що надали самобутності та довершеності художнім образам персонажів, втіленим у театрі початку XX ст. Петрицьким.

Театр, займає особливе місце в житті Анатолія Галактіоновича ще з самого дитинства. Він стає засобом втечі від сірого, жорстокого життя в сиротинці, в світ мрії, уяви та прекрасного [32, с. 176-177]. Творчі здібності юнак продовжить розвивати у Київському художньому училищі, яке стало «школою мистецтва» для багатьох відомих митців поч. XX ст.: О. Екстер, О. Архипенко, І. Рабіновича, І. Кавалерідзе та інших. На думку львівського дослідника, Р. Шмагала, училище було для митців «неминучим трампліном, але далеко не визначальним у їхніх подальших творчих біографіях» [35, с. 75].

Молодий, талановитий юнак ще в училищі вирізнявся хистом та незалежною вдачею, що проявлялося у втіленні власних мистецьких вподобань у завданнях. Працею, що популяризувала молодого митця, тоді студента третього курсу, була робота над живописними панно та декораціями для «Української ярмарки» в Києві, на якій також було збудовано тимчасовий павільйон, де представляла інтермедії трупа М. Садовського. Керував проектом будови та оформленням Василь Кричевський, він і запросив за рекомендацією Ф. Кричевського, викладача училища, Анатолія Петрицького. Декоративні, дотепні роботи, виконані під впливом українського народного мистецтва, свідчать про вподобання молодого митця.

Важливим для митця стало близьке знайомство, завдяки В. Кричевському з відомим етнографом, мистецтвознавцем Д. Щербаківським, який розвинув погляди митця на багатство української традиційної культури. Власне, народна культура та мистецтво стають основою творчості художника, джерелом натхнення для подальших пошуків і експериментів. На думку, Хмурого, «...він не підходив до них (мистецьких творів), з міркою етнографа, а йшов шляхом трансформації і переоцінки» [18, с. 10].

У 1917 році Петрицький, продовжує захоплюватися театром і створює ескізи оформлення для київських театрів «Дім інтермедій» та «Гротеск». У той же час відбувається знакова зустріч митця з талановитим режисером, реформатором українського театру Лесем Курбасом. Курбас організовував та очолював колектив «Молодого театру» (1916–1919), котрому судилося стати, за висловом (київської дослідниці театру та творчості Л. К.) Н. Корнієнко, «своєрідною антологією стилів, естетикою розмаїтого формотворення» [31, с. 46]. Молоді актори, що горіли творчим вогнем, під керівництвом Курбаса, формулювали нові завдання українського театру «українофільське козако- і побутолюбство далеко не вичерпує наших інтересів... хочеться творити нові цінності. А щоб вони були цінностями національними, то мусять розвиватися по змозі самостійно... Мистецтво, котре не йде вперед, котре костеніє в традиціях, перестає бути мистецтвом» [31, с. 44].

Треба зазначити, що українська драматургія мала вже на той час у своєму здобутку співзвучні сучасності твори Л. Українки, О. Олеся, В. Винниченка, але театр корифеїв, не був спроможний втілити їх на сцені новою образною мовою. Саме «Молодий театр», виступає зі своєю програмою максимум – оновлення усіх складових театральної вистави: змісту, форми, звуку та жесту.

Петрицький оформить у Молодому театрі: «Етюди» О. Олеся, «Лихо брехунові» Грільпарцера, «Різдвяний вертеп», «Шевченкову виставу», «Лікаря Керженцева» Л. Андрєєва, «Кандіду» Б. Шоу, «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана, «Тартюф» Мольєра. Однак знаковою в історії Молодого театру стала вистава, «Цар Едіп» Софокла (1918). На жаль, до сьогодні не збереглися ескізи костюмів та декорацій для Молодого театру, цінними візуальними джерелами для сучасників є негативи сцен з вистав, зроблені В. Васильком [21, с. 15].

На думку Корнієнко, в цій роботі Петрицькому вдається втілити режисерський задум «Курбас ставить в обов'язок художникові Петрицькому не реконструкцію античної вистави, а заміну реального середовища античного світу – його відчуттям... замінити фізичне – психічним, річ – враженням від неї» [31, с. 68]. Митець, продовжуючи театральні експерименти започатковані А. Аппа, Г. Крега, М. Рейнгарда, О. Екстер, створює умовне середовище місця дії – узагальнений образ античності. Він відходить від мальованих декорацій, бутафорних предметів в сторону архітектонічної побудови простору сцени. Художній образ трагедії вирішувався на пластичних контрастах форм. Геометрія та симетричність сценографії: величні колони, замкнуті архітравом та сходи, на яких розвивається дія, підтримувалися симетричністю складок та драпірувань хітонів та гіматій костюмів. Також монохромність кольорового вирішення, застосування тональності від білого до темно-сірого, об'єднувала усі елементи сценографії, наповнювала простір сцени аскетизмом та драматизмом, розкриваючи «три теми – відповідальність

за свій народ; за шлях пошуку правди; за істину як таку, котра вища за власне життя» [31, с. 70]. Напруження сюжету досягалось шляхом контрастного співставлення статичності вертикалей канелюрів колон та жорстких, складок костюмів і динамічної пластики акторів у хореографічних постановках. «Це була перша в українському театрі архітектурно-об'ємна побудова сценічного майданчика, яка дозволяла режисерові повніше використовувати тривимірний простір сцени» [19, с. 11].

Інший принцип оформлення використовує А. Петрицький при оформленні вистави «Горе брехунові» Ф. Грільпарцера (1918). Підкреслити буфонний характер постановки мала ігрова декорація та костюми, грим. Кольорова яскравість костюмів, гіперболізація предметів декорації, використання прийомів клоунади, балагану, засвідчують про вдале застосування засобів комедії дель-арте при вирішенні художнього образу костюмів.

Використання ігрової функції сценографії у оформленні, взято за основу А. Петрицьким також у «Різдвяному вертепі» (1918). Проте тут художник сповна використовує українські народні традиції різдвяних шопок. За основу він бере вертепну двоярусну скриню, конструкції якої відповідали два рівні площадок, для паралельного зображення інтермедії та різдва. Костюми персонажів на зразок вертепних ляльок – представляли певну маску – персонажа ветежного дійства.

Надзвичайно важливою стала остання спільна робота Петрицького з Курбасом по підготовці до опери «Тарас Бульба» Лисенка (1919). На жаль і костюми, і декорації будуть знищені у часи воєнного лихоліття (вистава не відбудеться). У збережених ескізах костюмів (зі збірки МТМКУ) перед нами розгортається феєрія українського барокового мистецтва [1; 2; 3]. Стилістика ескізів запозичена від українських портретів шляхти 17–18 століття, що надає монументальності, значимості кожному персонажу (зображення в умовному овальному обрамленні). Форми костюми у трактуванні наближені до історичних костюмів української шляхти та жіночого народного костюму Наддніпрянщини. Проте стилістика самого одягу узагальнена, як у формах, так у декоративному вирішенні, без зайвої деталізації, що сприяє цілісності створених національних образів. Використання барвистості, динамічної кольорової гами: контрасне поєднання синіх, червоних, жовтих кольорів також передає колорит характерний для народного мистецтва та повторює тональність музичного настрою твору. Кожен ескіз костюму розкриває окремий образ персонажу, а усі разом у контексті вистави створюють різнобарвну, наповнену національним колоритом партитуру опери, позбавлену етнографічних деталей та побутовізму.

Слід зазначити, що опера «Тарас Бульба» М. Лисенка буде опрацьовуватись художником ще неоднаразово у різних театрах (1921, 1927, 1928, 1937, 1955) та кожного разу митець по-новому буде вирішувати це завдання, але завжди в його роботах буде присутнє глибоке розуміння енергії та символіки української культури.

Цікаві історичні образи минулих епох створені Петрицьким для цілої серії вистав: об'єднані назвою «Вечори Лесі Українки» (1920–1921) [4; 5], «Північні велетні» Г. Ібсена (1921) [6; 7], «Чорт та шинкаря» К. Кривошеєвського (1921) [8] у Першому державному театрі ім. Т. Шевченка. Незважаючи на різноманітність історичних стилів вистав, усіх їх об'єднувала умовність декоративно-живописного вирішення сцени та образів персонажів.

Дослідники підкреслюють, що «він (Петрицький) одним із перших в українському театрі стверджує принцип живописного розв'язання всього спектаклю, підносить значення костюму як важливого компоненту оформлення» [67, 12].

У період 1922-1924 рр. А. Петрицький вирішує продовжити навчання у ВХУТЕМАСі (Вищих художньо-технічних майстернях) у Москві. Паралельно митець працює над театральними проектами у різних театрах. Перебуваючи під впливом ідей конструктивізму, що були особливо актуальні у російському мистецькому середовищі та училищі зокрема, Петрицький створює ескізи костюмів до балетів «Ексцентричні танці» К.Голейзовського (1922) [14] та «Нуру і Анітра» М. Мордіна (1923) [15].

У ескізах костюмів до «Ексцентричних танців», на думку російського дослідника сценографії, В. Берьозкіна, продовжуючи методику О. Екстер, митець створює костюми, як незалежні сценографічні персонажі, «супрематичні композиції» [22, с. 283] у контексті постановки. Фігури танцівників – чоловіка і жінки вписані у два трикутники, що накладаються один на другий, передають напружений рух танцю, а динаміка діагональних ліній та чітких плям, умовно і лаконічно зазначають форму, конструкцію крою фракчного костюму і сукні, елементи декору, аксесуари. «Він доводить свій ескіз до єдиної формули, танцювального фрагменту. Це художній документ, образна фіксація замислу балетмейстера, подібна до кадру кінохроніки» [27, с. 16].

В цій обмеженості геометризованого і кольорового вирішення, характерних для конструктивізму, прочитуються узагальнені образи сучасності митця, що заряджені динамікою та експресією танцю. Як зауважив І. Врона «у ескізах танцюють не люди і не костюми, а лінії і геометричні фігури» [23, с. 44].

В ескізах до «Нуру і Анітри», (виступи проходили у Москві та Америці) митець використовує чіткі та лаконічні форм костюму, які збагачує яскравими елементами індійської культури, що проявляються у емоційній насиченості кольоровою гамою та застосуванням стилізованого декору. За висловлюванням В.Берьозкіна, «костюмний супрематизм Петрицького...надавав космічного масштабу,... людським фігурам» [22, с. 284].

Форми костюмів геометричні, силует переважно трапецевидний, з акцентом на поясну типі одягу. підтримку до спідниць, широких зібраних в складки, митець проектує складні за формою головні убори та декоративні площини орнаменту, що оздоблюють лаконічні форми костюму. Представлені на ескізах, персонажі балету створюють за допомогою кольорів та динамічних форм костюмів, яскраві, монументальні образи древньої Індії.

Повернувшись в Україну, Анатолій Петрицький поринає з головою у роботу, працюючи переважно з оперним та балетним матеріалом, адже у 1925 році саме у Харкові відкрито Державний оперний театр (у Києві та Одесі у 1926). Петрицьким у 1920-ті роки буде здійснено численні сценографії: вистава «Вій» за М. Гоголем та О. Вишнею (1925), опера «Сорочинський Ярмарок» М. Мусоргського (1925), вистава «Пухкий поріг» Б. Ромашова (1925), балет «Корсар» А.Адан (1926), опера «Князь Ігор» О.Бородін (1926), «Вільгельм Тель» Д. Россіні(1927), балет «Червоний мак» Р. Глієра (1927), опери «Тарас Бульба» М. Лисенко (1928), опера «Турандот» Д. Пучіні (1928), опера «Князь Ігор» О. Бородін (1929), «Футболіст» В. Оранський (1930), «Комсомольці» Л. Первомайський (1930).

Виставою «Вій» О. Вишні за мотивами М. Гоголя (1925) у Харківському театрі ім. І. Франка розпочнеться «харківський» період у творчості художника. Вистава інтерпретувала у сучасних формах шкільні інтермедії, виконували бурсаками 16-17 століття (звідси поява вусів у жіночих персонажів Єви, Янгола). У вирішенні костюмів Петрицький зостосовує дві лінії – персонажні та ігрові костюми. Персонажними костюмами-масками, що існували як незалежний елемент сценографії вистави, були тубоподібні, футуристичні костюми Марсіан, Смерті, Вія [9], а ігровими – костюми «земних» істот: бурсаків, перекупок, Сотника, Запорожця, Адама, Єви [10], та «небесних» – Бога-отця [11], Янгола. Традиційний одяг Надніпрянщини, костюм козацької старшини, народне мистецтво – джерела, що надихнули митця. Костюми Петрицького позбавлені побутових деталізацій, вони через форму, елементи одягу, колір, декор, передають енергетику народної традиції, переосмисленої естетикою ХХ століття.

Поділ коробки сцени на два рівні, знову наближає нас до аналогій з вертепно-скриненою (що використовувалась вже митцем у «Різдвяному вертепі» 1918р.), два рівні буття – «земне і небесне», в даному вирішенні ще приєднувалось «космічне». Марсіани виступали у загальній сценографії як костюми, а подекуди як елемент, «рухомої скульптури» оформлення, що зливався з загальним тлом сцени. Розміщені на другому рівні, вони прожекторами освітлювали перший, земний рівень, а також і глядачів в залі. Форма костюму марсіан та Смерті була циліндрична, з меншими циліндрами для рук і голови, вирішені ахроматично, замість обличч – прорізи для очей. Ці механізовані персонажі підкреслювали життєвість та колорит образів другої групи, роблячи навіть Бога-отця та Янгола, «своїми», близькими.

Створення костюмів, як «самостійних сценографічних персонажів», продовжить митець у деяких костюмах для балету «Червоний мак» Р. Глієра (1927) [17], та найбільш повно розкриє митець у костюмах-масках до опери «Турандот» Дж. Пучіні (1928) [12].

Використовуючи форми китайської архітектури та мистецтва, А.Петрицький асоціативно трансформує їх в узагальнені образи персонажів, де немає безпосередніх цитат орнаменту чи крою, а створений театральний образ східної культури. Костюми запроектовано було таким чином, що в певні моменти вистави, коли актор повертався спиною, вони зливалися з оточенням (за рахунок чорного кольору), стаючи певним елементом загальної сценографії, і навпаки, повертанні актора фронтально, ставали знову знаком персони. Особливої уваги, заслуговує костюм Ката, що був створений на зразок маріонеток Г. Крега, де різні елементи вбрання приводилися в рух маніпуляціями актора. У цій опері Анатолію Петрицькому вдалося досягти неймовірної виразності образів костюму, їх семантичного звучання в контексті вистави, при обмеженості виражальних засобів.

Важливою роботою, де розкрито образ національної культури та мистецтва є опера «Князь Ігор» (1926, 1929) [13; 16]. Джерельною базою Петрицькому слугують монументальне та декоративно-прикладне мистецтво доби Київської Русі та східне мистецтво. Застосовуючи принцип контрасту у сценографічному оформленні, митець робить акцент на фактурність костюмів, а декорації простору лише підкреслюють їх, слугують вигідним тлом. «Жорсткість кольорового рішення і спрощеність ліній декорацій Петрицький сполучив з феєричною барвистістю костюмів, які й стано-

вили головний динамічний та співзвучний музиці елемент оформлення» [19, 14]. Костюми представлені кількома типами: від індивідуалізованих образів руської дружини, князів, до узагальнених типів скоморохів, половчанок і цілком умовних, костюмів танцівниць балету. Підкреслено урочисто виглядають костюми руської знаті, за визначенням Цибенко, «розкіш вбрання художник підкреслює введенням дорогих тканин, позолоти і самоцвітів в одяг князя, бояр та дружинників, але...показує і грубий, домотканний одяг «смердів» [33, 1]. Всі образи створені художником для вокалістів, балету, хору, гармонійно поєднані в одне ціле, в них « немає етнографізму, а тільки стиль» [18, с. 14].

На жаль, не збереглися ескізи Петрицького до опери «Тарас Бульба» (1928). Домислитись про концепцію художника можна завдяки проекту програми вистави, де представлені ескізи костюмів стилізованого національного одягу, конструктивного характеру у червоно-біло-чорній гамі та описам сучасників Петрицького [18, с. 14].

Починаючи з 1930-х років, під впливом політичного тиску, у театральних роботах Петрицького починає домінувати живописне вирішення декорацій, відмова від умовного місця дії, рухомих конструкцій. Щодо костюму, то зміни стосуються насамперед, форми та змісту образу персонажів. Форми одягу наближаються до конкретних типів персо-

нажів: соціальних («Справа честі» І. Микитенка, 1931); історичних («Гугеноти» Д. Мейєрбера, 1934, «Дванадцята ніч» В. Шекспір, 1936); національних («Тарас Бульба» М. Лисенка, 1937). Образи костюмів вирішуються реалістично, згідно «класичних» пропорцій фігури (в ескізах видно поділ фігури олівцем на вісім частин «Тарас Бульба» 1937).

На жаль, творчі експерименти 1920-х років, пізніше не будуть продовжені Петрицьким у сценографії, ідеологічна машина ліквідувала будь-які спроби що йшли всупереч. Тому перехід митця до живописного вирішення у декораціях, та костюмах був вимушений, і типовий для художників театру Радянської України. Тоталітарний режим спонукав згорання мистецького полістилізму авангарду у єдиний « вірний» напрямок – соцреалізм.

Отож, проаналізувавши театральну спадщину А. Петрицького 1920-х рр. ХХ ст., можна стверджувати, що це був період активних авангардних реформацій в українському театрі (особливо це стосувалося костюму), що надалі вплинув на становлення професійної школи сценографії. Цей період, був забороненим, та замовчувався з певних причин, лише наприкінці ХХ ст. дослідники та науковці заповнили цю прогалину. І на сьогоднішній день багатий творчий доробок українського генія Анатолія Петрицького використовується у практиці сучасних сценографів.

Список літератури:

- Музей театального, музичного та кіномистецтва України (далі – МТМКУ). – Ескіз костюму Тараса Бульби. «Тарас Бульба» М. Лисенко, 1920. – Е 726.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Шляхтянки. – Е 727.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Дружини Бульби. – Е 728.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Елеазара. «Вавілонський полон» Л.Українка, 1920-1921. – Е 964.
- МТМКУ. – Ескіз костюму до вистави «У катакомбах» Л.Українка, 1920-1921. – Е 2827.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Воїна. «Північні велетні» Г.Ібсена К. Кривошеєвського, 1921. – Е 1119.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Іордіс. – Е 2823.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Чорта. «Чорт та шинкаря», 1921. – Е 1194.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Марсіаніна. «Вій» О. Вишня, 1925. – Е 3887.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Єви. «Вій» О. Вишня, 1925. – Е 3889.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Бога – отця. «Вій» О. Вишня, 1925. – Е 3897.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Мандарина. «Турандот» Дж. Пучіні, 1928. – Е 6465.
- МТМКУ. – Ескіз костюму Половчанки. «Князь Ігор» О. Бородін, 1926. – Е 3878.
- Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва. – (далі ЦДАМЛМУ). – Ф. 237. – Оп. 2. – Спр. 2. – 12 ар. – Ексцентричні танці. Ескізи костюмів до балету Данаєвського І.Й. Московський камерний театр [1922].
- ЦДАМЛМУ. – Ф. 237. – Оп. 2. – Спр. 3. – 4 ар. – Нур і анітра. Ескізи костюмів до балету Морджіна М.М [1926].
- ЦДАМЛМУ. – Ф. 237. – Оп. 2. – Спр. 6. – 1 ар. – Князь Ігор. Ескіз костюму до опери Бородіна О.П., Державна опера, Одеса [1926].
- ЦДАМЛМУ. – Ф. 237. – Оп. 2. – Спр. 5. – 2 ар. – Червоний мак. Ескізи костюмів персонажів до балету Р. Глієра, Державна опера, Харків [1926].
- Анатолій Петрицький. Театральні строї. / текст В. Хмурого. – Державне видавництво України, 1929. – 24 с. 56 іл.
- Петрицький А.Г. Народний художник СРСР. Каталог / упоряд. Л. Петрицька, Д. Горбачов – К.: 1968. – 73 с. : 28 іл.
- Диченко І. Петрицький: Портрети сучасників. Альбом/ авт.-упор. В. Рубан. – К.: Мистецтво, 1991. – 128 с. : іл.
- Анатолій Петрицький. Театральні строї та декорації: зі збірки музею театального, музичного та кіномистецтва України./ упоряд. Т.Лозинський, Т. Руденко. – Київ-Львів, 2012. – 342 с. : іл.
- Берлзкин В.И. Искусство сценографии мирового театра. В 2 книгах./ В.И. Берлзкин. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 554 с.
- Врона І. Анатоль Петрицький. Альбом. / І. Врона. – К.: Мистецтво, 1968. – 189 с.
- Горбачов Д. Інженер романтики. /Д. Горбачов // Вітчизна. – 1969. – № 2. – С. 224-225.
- Горбачев Д. А. Анатолий Галактионович Петрицкий. /Д. Горбачев. – М.: Сов. худ. – 1971. – 129 с.
- Горбачов Д. Я темпераментно відчуваю життя. /Д. Горбачов// –Соціалістична культура. – 1975. – № 1. – С. 36.
- Диченко І. Балетні строї Петрицького. / І. Диченко// Театральний Київ. – 1970. – № 1. – С. 16-17.
- Диченко І.Непомилливим оком. /І. Диченко. // Вітчизна. – 1974. – № 12. – С. 161-166.
- Джон Э. Боулт. Художники русского театра 1880-1930. / Д. Э. Боулт – М.: Искусство, 1991. – 112с. : 200 ил.
- Йосипенко М. Майстер театального живопису/ М. Йосипенко// Радянське мистецтво. – 1945. – № 10. – С. 3.
- Корнієнко Н. Леся Курбас: репетиції майбутнього / Н. Корнієнко – К.: Факт, 1998. – 469 с.
- Петасюк О., Сморжевська О. Національні традиції українського авангарду. Ілюстрована хрестоматія / укл.О. Петасюк, О. Сморжевська. – К., 2006. – С. 152-217.
- Цибенко П. Талановитий художник-новатор. / П. Цибенко // Українське життя. – № 6. – Торонто, 1965. – С. 1.
- Український авангард 1910-1930 років. Альбом/ авт.-упоряд. Д. Горбачов. – К.: Мистецтво, 1996. – 400 с. : іл.
- Шмагалю Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ-ХХст. / Р. Шмагалю – Львів: Українські технології, 2005. – С. 75.

Дмыtrenko А.А.

Львовская национальная академия искусств

ТЕАТРАЛЬНИЙ КОСТЮМ В ТВОРЧЕСТВЕ АНАТОЛИЯ ПЕТРЫЦЬКОГО: ХУДОЖЕСТВЕННО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассмотрены проекты театральных костюмов известного украинского художника А. Г. Петрыцкого, созданные в 20-х г. XX в. Этот период характеризуется авангардными поисками в творчестве художника. Проанализировано художественно-стилистические особенности композиции театральных костюмов.

Ключевые слова: А.Г.Петрыцкий, украинский театр, театральный костюм, сценография, образное решение костюма.

Dmytrenko A.A.

Lviv National Academy of Arts

THEATRICAL COSTUME IN THE CREATIVITY OF ANATOLY PETRYTSKYJ: THE ARTISTIC AND STYLISTIC PECULIARITIES

Summary

The article is concerned with the problem of the theatrical costume designed by famous Ukrainian artist Anatoly Petrytskyj in the 20's XXc. This period was chosen for study because these two decades characterized by the development of avant-garde style in the in the creativity of Anatoly Petrytskyj. The peculiarities of art and style of the costumes have been analyzed.

Keywords: A. Petrytskyj, the Ukrainian theatre, the Avant-Garde, theatrical costume, scenography, image of costume.

УДК 745.542(477)

УКРАЇНСЬКІ РОЗЕТКОВІ ВИТИНАНКИ В ІНТЕР'ЄРІ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ПОДНІПРОВ'Я, ПОДІЛЛЯ, ГАЛИЧИНА)

Косицька З.М.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені Максима Рильського
Національної академії наук України

У статті зроблено огляд українських розеткових витинанок початку ХХ ст. Розглянуто їх традиційні композиційні схеми та художні особливості. Матеріал дає можливість прослідкувати новачіні прояви у творчості окремих народних майстрів.

Ключові слова: витинанки, розета, творчість, народні майстри, традиції.

Постановка проблеми. Паперові оздоблені інтер'єру як складова ансамблю традиційного українського житла початку ХХ ст. вирізняються яскравим колоритом і різноманітними формами. Серед них поширені були розеткові витинанки, що в наш час побутують у вигляді новорічних «сніжинок». Багатство композиційних рішень тогочасних розеткових витинанок представляють музейні колекції України. Враховуючи публікації у вітчизняних мистецтвознавчих джерелах, вважаємо за доцільне присвятити окрему наукову розвідку означеному питанню, що в свою чергу дасть змогу детально проаналізувати художні особливості українських розеткових витинанок, а також виявити їх спільні ознаки та регіональні відмінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Завдяки дослідницькій діяльності українських вчених сьогодні існує кілька праць, в яких представлена творчість майстрів мистецтва витинанки Подніпров'я, Поділля й Галичини. Найбільш ґрунтовні праці, в яких частково залучені матеріали про розеткові витинанки, опубліковані М. Станкевичем

[7, с. 46-47, 52-34] і В. Гагенмейстером [1, с. 4, кол. табл. 2-6]. Значний матеріал представлено також в «Історії декоративного мистецтва України» [5, с. 233-256]. Утім науковці не ставили за мету здійснення комплексного дослідження саме розеткових витинанок і розглядали їх у контексті основних тем.

Мета статті. Проаналізувати розеткові витинанки Подніпров'я, Поділля й Галичини початку ХХ ст., виявити їх спільні риси та регіональні особливості.

Виклад основного матеріалу. Розеткові витинанки, як паперовий декор інтер'єру українського традиційного житла, були популярним видом оздоблення на початку ХХ ст. і побутували в багатьох регіонах України. Разом із іншими видами оздоб вони творили святкову піднесеність у художньому ансамблі сільської оселі. У різних осередках їх тоді називали по-різному: «квіти», «сонечка», «ружі», «зірки», «звізди», «хрестики», «цвіти» тощо. Паперові вироби селяни кріпили на стінах, на шволоках, між вікнами у вигляді горизонтальних фризів чи групових композицій. Часто ними в хатах Поділля прикрашали стелі.

Розеткові оздоби, відповідно, як і всі витинанки, можна поділити на три основні групи – одинарні, складні й комбіновані [10, с. 45-46; 7, с. 28-30]. У даній статті будуть розглянуті дві перші з них, оскільки розеткові комбіновані тогочасні вироби до наших днів не вціліли. Інші різновиди розеткових прикрас, що побутували від початку ХХ століття в українських домівках, також збережені до наших днів не всі. Однак наявні музейні експонати, описи в інвентарних книгах та опубліковані фото дають можливість достатньо повно провадити дослідження щодо їх композиційних та колористичних рішень тощо.

Одинарні витинанки виготовляють, як правило, із паперових заготовок квадратної форми, складаючи їх за діагоналями чи внаслідок суміщення сторін із подальшими згинами по бісектрисі кута (з вершиною у центрі аркуша). Ножицями на утворених згинах майстер робить різні прорізи, а по краю оформлює зрізу-дугу. Додаткові висічки можуть бути у вигляді вузьких/широких зубчиків, пелюсток, променів тощо. Відтак після розгортання паперу оздоба має центральну осьову симетрію (дві, чотири, рідше вісім перехрещених осей). Такі витинанки називають одинарними чи простими. Вони завжди монохромні, оскільки виготовлені з одного аркуша, їх загальний вигляд часто подібний до стилізованих квітів¹, зірок, кольорових кружал, оздоблених ажуром [1, табл. 2-6]. Запропоновані зразки демонструють значну варіативність цього виду декору. Опанувавши вирізування навіть найпростіших геометричних чи рослинних мотивів, майстер, в залежності від їх композиції, може виготовити найрізноманітніші одинарні розеткові витинанки, які розміщує після розправлення в облюбованому на місці.

Такі одинарні вироби використовують і для подальшого творення уже складних оздоб, що, в свою чергу, діляться на складені й накладні. Складені розеткові витинанки у своїх композиціях на тлі первинної нижньої розети мають дрібніші вирізані деталі. Як правило, це мотиви у вигляді листків, квітів, зірок, «баранячих рогів», кружалець, птахів, закомпонованих, здебільшого, на основі центральної симетрії й ритму, хоча відомі також асиметричні композиції. Накладні оздоби виготовляють із кількох одинарних розет різного діаметру й відповідно суміщають їх по центру від найбільшої вниз до найменшої зверху.

В осередках Подніпров'я мали поширення саме такі накладні паперові оздоби і представлені вони у вигляді довгої гірлянди (60 см)², збереженої у фондах Національного Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького (далі НДІМ). В оздобі декілька описаних витинанок скріплені одна за другою в суцільну низку. Кожна складова-квітка, в свою чергу, утворена із семи-п'яти барвистих одинарних розет, відповідним порядком накладених одна на іншу. Діаметр найбільших нижніх елементів – до 16 см; верхні розети мають розміри щоразу менші. Краї оформлені у вигляді довгих і коротких пелюсток, розмаїтих зубчиків (гострих чи зрізаних), а також трапецій; деякі з них нагадують низки горошин

тощо. Таку складену витинанку наскрізь скріплювали ниткою в центрі, всередині верхньої прив'язували пучок з різнобарвними тоненькими смужками-ниточками. Техніка виготовлення надає оздобам вільної просторової виразності. Колористична гама розмаїта – білі, червоні, оранжеві, блакитні, зелені барви у тих співвідношеннях, які спостерігаємо на мальовках цього краю, зокрема, села Петриківка (Новомосковського пов., Катеринославської губ.)³.

Розглянуті прикраси були поширені також у інших осередках. Дуже ймовірно, що в Каталозі Катеринославського обласного музею ім. А. Н. Поля йдеться про подібний декор: «1516. Квитки из цветной бумаги, служат для украшения хат. Из с. Таромского Екатеринославского уезда⁴; 1517-18. Дви «ризки» из разноцветной бумаги, служат для украшения хат. Из того же селения»⁵ [3, с. 394].

У хатах села Водяне цього ж регіону (Мелітопольського пов., Таврійської губ.)⁶ подібна велика розеткова накладна витинанка прикрашала покуть (діаметр 23 см, 1913 р.)⁷. Її складали із кількох кружал тонкого паперу. Описаний екземпляр не зберігся до наших днів, але, можна припустити, що загальний вигляд його був подібний до паперової прикраси із села Парутине (Одеського пов., Херсонської губ.)⁸, що також розташоване в Подніпров'ї. Фото цієї оздоби (діаметр до 30-ти см) було опубліковано Костянтином Шероцьким у дослідженні «Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем» [9, с. 119, рис. 47]. Ця витинанка, утворена із кількох різних за розміром одинарних розет, накладених одна на одну. Її розміщували над дверима в центрі пишного стінопису, що довкола займав майже всю стіну. Папір для складових підбирали контрастних кольорів. На жаль, інші види розеткових витинанок на Подніпров'ї чи дані про них до сьогодні не збереглися.

Цікаві зразки одинарних витинанок побутували на Поділлі і в Галичині, їх оригінали можна зустріти в фондах музеїв Києва, Львова, Санкт-Петербурга. Ряд подільських зразків Володимир Гагенмейстер опублікував у книзі «Настінні паперові прикраси Кам'янецьчини» [1, с. 3-6, кол. табл. 2-6]. Мотиви спостерігаємо на них різноманітні – ромби, трикутники, мигдалевидні й дугоподібні прорізи, стрілки різної величини, т. зв. «баранячі роги» тощо. Представлені екземпляри, як правило, мають вигляд стилізованих квітів, широкопроменевих зірок, а також орнаментованих кругів, що заповнені розмаїтими прорізами на зразок сучасних «сніжинок».

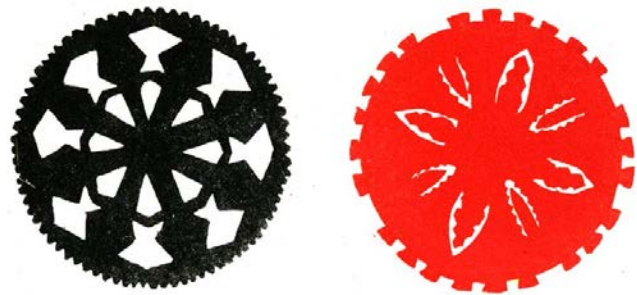

Рис. 1. Витинанки розеткові прості – «зірки», «квітки», кінець 1920-х рр., нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл. Папір, вирізування. (Опубліковано в кн.: Гагенмейстер В. Настінні паперові прикраси на Кам'янецьчині. – Кам'янець-Подільський, 1930. – кол. табл. 6).

Характерною ознакою саме одинарних екземплярів Поділля можна назвати їх доволі великі

¹ РЕМ. Колекція № 4245-22, №4245-24; НМУНДМ інв. № 3775 (прості й складні розети).

² НДІМ, інв. № Е-2634, КП-42157, 1913 р.

³ Нині Дніпропетровська область.

⁴ Нині частина Дніпропетровська.

⁵ Експонати втрачені під час війни Другої світової війни.

⁶ Нині Запорізький район, Запорізька область.

⁷ РЕМ (Санкт-Петербург). Колекція П. Рябова, запис в інвентарній книзі № 2765-6.

⁸ Нині Очаківський район, Миколаївська область.

розміри (діаметр до 35,5 см), найбільші були призначені для стелі. Такі оздобы в селі Клембівка Ямпільського повіту⁹ нагадують великі пишні стилізовані квіти, що, в свою чергу, мають по краю фітоморфні мотиви у вигляді вертикальних перетинів квіток будяка/гвоздики. Народні майстри для витинанок використовували папір різних кольорів: жовтий, зелений, рожевий, бордовий, фіалковий, блакитний, синій, коричневий. Існують екземпляри, вирізані з газет¹⁰ (с. Слобода Рихтецька, Кам'янецький пов., Подільська губ.)¹¹.

Розглядаючи складені розеткові витинанки Поділля, зазначимо, що особливо цікаві їх зразки збережено в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва (Київ. Далі НМУНДМ). Загальний вигляд оздоб і орнаментика часто нагадують керамічні миски краю [див.: 4, с. 28; 5, с. 71]. На деяких витинанках укладено на темному контрастному тлі великі зображення шести- восьмипроменевих зірок¹², монументальні силуети птахів¹³, розлогі хрещаті схеми з листками, стилізованими квітами, закрученими «баранчими рогами», дрібними кружками тощо.

Рис. 2. Витинанки розеткові складені. Перша третина XX ст., нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл. Папір, вирізування. НМУНДМ

Збереглася до наших днів оригінальна складна подільська витинанка (44x35,5 см), у якій одночасно поєднані накладні й складені елементи¹⁴. Схожою до неї не зафіксовано в жодній іншій музейній колекції. Тривалий час призначення і місце розташування оздобы для музейних працівників і науковців залишалося невідомим. Після віднайдення опису подібної прикраси в інвентарних книгах Російського етнографічного музею¹⁵ з'явилися підстави стверджувати, що це т. зв. «павук», виготовлений для декору стелі. Справді, загальний вигляд виробу можна вважати стилізованим зображенням павука, хоча з першого погляду він нагадує сонце, як його часто малюють діти, але з доповненням на кінці кожного променя у вигляді маленького «сонечка». (Від центральної круглої п'ятишарової

накладної розети відходять у різні боки 18-ть різнокольорових променів-смужок, що в свою чергу завершуються двошаровими розетами). По середині кожної зі смужок також розміщено по одній невеликій одинарній розеті, що можуть уявно нагадувати «колінця» зображуваної істоти. Загальна композиція дуже умовно наближена до концентричних кіл, створених із різних розеткових витинанок, і розташованих на «променях» центральної розети. У кольористичному рішенні домінують червоно-рожеві барви, що разом із фіалковими, синіми, вохристими, зеленими творять веселкове поєднання. Спостерігаємо в даному разі унікальну паперову оздобу, аналогів якій серед збережених творів не існує в жодному регіоні.

У подільському селі Велика Кісниця Ямпільського повіту¹⁶ була зафіксована й опублікована Костянтином Шероцьким так звана «різдвяна зірка» [9, с. 129, 124; рис. 59] – накладна паперова прикраса, виготовлена з 4-х різних за діаметром різнокольорових одинарних розет. Дві крайні з яких, – верхня та нижня, – оформлені кругами з рівними краями, середні мають вигляд 12-ти пелюсткових квітів. Дуже подібні до неї витинанки побутували в Івано-Франківській області, про них йтиме мова нижче.

Розеткові прикраси осередків західної України поч. XX ст. широко представлені в фондах Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (далі НМЛ), а також Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів, далі МЕХП ІН НАНУ). У названих колекціях збережені одинарні й накладні прикраси різних сіл, зокрема, Підзамочок і Сороки (Бучацький пов.¹⁷), Стриганці (Товмацький пов.¹⁸), а також сіл північної Холмщини¹⁹.

Екземпляри, виготовлені з одного аркуша (одинарні), як правило, подібні до стилізованих квітів, широкопроменевих зірок, а також кругів, заповнених різноманітними прорізами. Мотиви аналогічні подільським і подніпровським: ромби, трикутники, мигдалевидні й дугоподібні прорізи, стрілки різної величини тощо. Однак зазначимо, що оздобы північної Холмщини мають більшу ажурність у порівнянні з іншими осередками України. Кольористика виробів суголосна: рожеві, бордові, оранжеві, сині, фіалкові, зелені, коричневі барви. У прикрасах західних областей помітно переважають ефектні жовті, оранжеві кольори. Відмінність галицьких від аналогічних одинарних екземплярів Поділля полягає у їх менших розмірах (6-14 см).

Накладні подібні оздобы в західних осередках називали, як правило, «хрестиками», «хрещиками», «ружками»²⁰, «цвітими» (1918 р.)²¹. У цих виробках спостерігаємо як подібність так і характерні відмінності щодо подільських та подніпровських. Подібність вбачається, насамперед, у витинанках сіл Підзамочок та Сороки, виготовлених у вигляді восьмипелюсткових кількешарових квітів²².

Вони за своєю структурою повторюють складові елементи паперової гірлянди з Катеринославщини, однак діаметри нижніх найбільших розет колекції сіл Підзамочок і Сороки мають уже 8-13 см. У порівнянні з подніпровськими екземплярами помітна тенденція до зменшення розмірів. Кольорова гама також інша. У виробках західних осередків домінують насичено-зелені барви, чергуючись із синіми, жовтими, бордовими, фіалковими, сірими, і навіть чорними кольорами. Це різнить розглядувані витинанки від подніпровських, виконаних із рожевого, блакитного і вохристого паперу.

⁹ Нині Ямпільський р-н, Вінницької обл., (НДМУНДМ інв. № ДР-3754).

¹⁰ НМУНДМ, інв. № 3764.

¹¹ Нині с. Слобода Рихтецька Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

¹² НМУНДМ; інв. № ДР 3728.

¹³ НМУНДМ інв. № ДР 3777.

¹⁴ НМУНДМ інв. № ДР 3753.

¹⁵ РЕМ. Колекція № 4354-73.

¹⁶ Нині Ямпільський район Вінницької обл.

¹⁷ Нині Бучацького району Тернопільської обл.

¹⁸ Нині Тлумачького району Івано-Франківської обл.; МЕХП, інв. № ЕП 40803/9., 1937 рр.

¹⁹ Нині територія Польщі, НМЛ, інв. № НМВ 353-643.

²⁰ МЕХП ІН НАНУ, інв. № ЕП 40819 (на звороті конверта приписи: «с. Загвіздь», «стучки, суть там ружі та хрестики»);

²¹ МЕХП ІН НАНУ, інв. № ЕП 40828-40834, (на конверті напис «Народні укр. цвіти»);

²² НМЛ інв. № 17659/126-132.

Рис. 3. Витинанки розеткові проста й накладна, 1918 р., сс. Підзамочок, Сороки, нині Буцацького району Тернопільської обл. Папір, вирізування. НМЛ.

Значні відмінності від подільських і подніпровських зразків мають накладні оздобы західних осередків, певні екземпляри яких уже мають вказаних авторів, це, насамперед, народні майстри Ксеня Клак із с. Покропивна²³, Юстина Костишин²⁴ із с. Загвіздя²⁵, Дмитро Припхан²⁶ із с. Пасічне²⁷. Однак більшість творів все ж виконані невідомими авторами²⁸, це, насамперед розеткові витинанки із сіл Бортники, Озеряни, Хотимир, Пужники²⁹, Чортовець³⁰. Усі названі вироби складено з кількох паперових кружків, що по краю декоровані різними густими неглибокими трикутними/прямокутними/трапецієвидними/ ромбовидними зубчиками і навіть невеличкими кружечками. Композиції із таких початкових елементів у кінцевому результаті створюють значний діапазон варіацій, що значно помножується внаслідок різноманітних кольорових рішень. Остаточний їхній вигляд, як правило, нагадує чергування барвистих (жовтих, червоних, білих, зелених, оранжевих, синіх, бордових, фіалкових) концентричних кіл, що ніби пульсують ефектними контрастами. Оздобы, виготовлені Юстиною Костишин із с. Загвіздя, вдало доповнені дрібними крапками – це різнокольорові кружки, т. зв. «крейцарики».

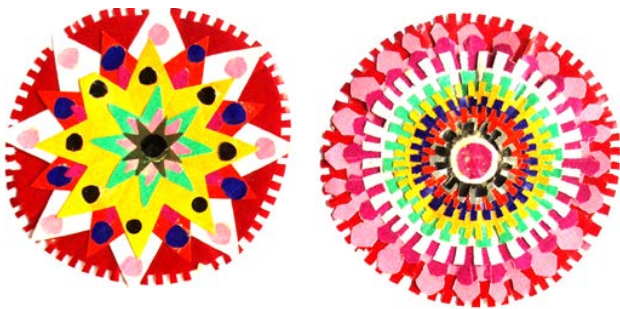

Рис. 4. Костишин Юстина. Витинанки розеткові накладні – «стучки», «ружі», «хрестики», поч. XX ст. с. Загвіздя, нині Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. Папір, вирізування. МХП

Подібні деталі надають творам майстри-ні значної схожості з вишивками, а особливо з

дерев'яними інкрустованими тарелями цього регіону, цукорницями, табакерками тощо [2, с. 179, іл. 7, 8, 10].

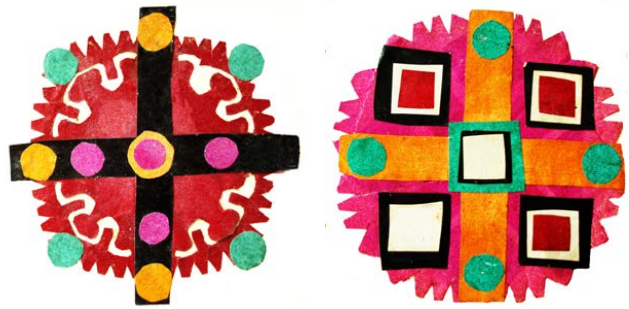

Рис. 5. Витинанки розеткові складені, поч. XX ст., нині Тлумацький і Городенківський р-ни Івано-Франківської обл. Папір, вирізування. НМЛ

В осередках нинішньої Івано-Франківської області, крім описаних накладних розет, майстри виготовляли також складені витинанки, в яких на нижніх розеткових основах приклеєні різноманітні невеликі паперові хрестики, прямокутники, ромби, зірки, квіти, круги, закомпоновані в центричні орнаментальні схеми³¹.

Подібні елементи та композиції можна зустріти також у інших видах народного мистецтва цього краю, зокрема в вишивках і тканих виробках, у жіночих прикрасах із бісеру – герданах, силянках та кризах [див.: 8, с. іл. 104, 107]. Зазначимо, що розміри паперових оздоб сіл Галичини менші за аналогічні подільські. Найчастіше тут зустрічаємо діаметри 9-12 см, тоді як на Поділлі 13-15,5 см. Відрізняються вони також за кольорами, що контрастують соковитою веселою гамою. Особливо виразно помітна різниця в доборі тла, що в подільських виробках переважно чорне, рідше рожеве, біле. В аналогічних витинанках західних осередків воно, як правило, яскраво червоне, оранжеве, зелене.

Значимо, що в дослідженні польського професора Йосипа Грабовського українські паперові прикраси представлені накладною розетою [10, таб. 73]³², майже ідентичною саме зразкам Івано-Франківщини. Її створено з десяти різнокольорових різних за розміром кружлал, половина з яких має рівні краї, половина оформлена виразними пелюстками. Їхнє почергове накладання від більшого до меншого створює загальну композицію з уже описаним ефектом різнобарвних концентричних кіл, на яких, у даному разі, контрастують також пелюсткоподібні елементи. Важливо, що описана оздоба має аналогію з подільською «різдвяною зіркою» із села Велика Кісниця Ямпільського повіту, про яку йшлося вище. Обидві виконані за ідентичними композиціями. Різниця полягає лише в кількості первинних кружків, у галицькій їх десять, у подільській – чотири.

Висновки. Підсумовуючи огляд регіональних особливостей українських розеткових оздоб, зауважимо, що одинарні витинанки на початку XX ст. були подібними по всій території України, їх локальні відмінності незначні. Більша ажурність помітна серед витинанок північної Холмщини.

Між складеними й накладними виробами існують виразні художні особливості. Вони часто нагадують хатне малювання, вишивку, кераміку, дереворізьблення свого регіону. Так складені витинанки Подніпров'я за кольоровим рішенням подібні до настінних розписів села Петриківка. У складних паперових виробках Поділля панують орнамен-

²³ Нині Козівського району Тернопільської обл.

²⁴ МХП ІН НАНУ, інв. № ЕП 40819 (на звороті конверта напис: «с. Загвіздя»).

²⁵ Нині Тисменицького району Івано-Франківської обл.

²⁶ МХП ІН НАНУ, інв. № ЕП 40801, 1904 р.

²⁷ Нині Надвірнянського району Івано-Франківської обл.

²⁸ НМЛ, інв. № НМВ 1791-1827.

²⁹ Нині Тлумацького району Івано-Франківської обл.

³⁰ Нині Городенківського району Івано-Франківської обл.

³¹ НМЛ, інв. № НМВ – 1800-1812.

³² Краківський музей етнографії ім. С. Удзели; інв. № 33071.

тальні рішення, що аналогічні схемам декорування гончарних мисок цього краю. Однотипні витинанки осередків Галичини близькі до вишивок, дерев'яних інкрустованих тарелів околицьних осередків. Кольорова гама останніх відповідно щедро наповнена жовтими, червоними, зеленими барвами.

Як бачимо, подібні за технікою розеткові витинанки в різних регіонах України виготовляли за різними художніми смаками. Кінцевий вигляд паперових прикрас найчастіше залежав від стійких локальних традицій, а в подальшому – від смаків самого майстра.

Список літератури:

1. Гагенмейстер В. Настінні паперові прикраси на Кам'яничині / В. Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський, 1930. – 7 с., 16 кол. табл.
2. Голод І. Художнє різьблення по дереву / І. Голод // Історія декоративного мистецтва України. В 5-ти т. / ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ; гол. ред. Г. Скрипник; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – Т. 3. Мистецтво XIX ст. – К., 2009. – С. 165-181.
3. Каталог Екатеринославского обласного музея имени А. Н. Поля: Археология и этнография. – Екатеринослав, 1910. – 426 с.
4. Клименко О. Українська мальована миска / Олена Клименко // Нар. творчість. – 2008. – № 3-4. – С. 28-33.
5. Косицька З. Витинанки / З. Косицька // Історія декоративного мистецтва України. В 5-ти т. / ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ; гол. ред. акад. Г. Скрипник; наук. ред. О. Клименко. – Т. 4. Народне мистецтво та художні промисли XX ст. – К., 2011. – С. 233-256.
6. Селівачов М. Лексикон української орнаментики: (Іконографія, номінація, стилістика, типологія) / ІМФЕ НАНУ; КДІДПМД ім. М. Бойчука; НМУНДМ / Михайло Селівачов. – К., 2005. – 400 с. : іл.
7. Станкевич М. Є. Українські витинанки / М. Є. Станкевич. – К.: Мистецтво, 1986. – 122 с. : іл.
8. Стельмашук Г. Вбрання / Г. Стельмашук // Історія декоративного мистецтва України: В 5-ти т. / ІМФЕ НАНУ; гол. ред. акад. Г. Скрипник; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – Т. 3. Мистецтво XIX століття. – К., 2009. – 516 с. : іл.
9. Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. – Т. 1. Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем / К. Шероцкий. – К., 1914. – 141 с. : іл.
10. Grabowski J. Wycinanka ludowa: Polska sztuka ludowa / Jozef Grabowski. – Warszawa, 1955. – 135s., 76 tab.

Косицька З.Н.

Институт искусствоведения, фольклористики
и этнологии имени Максима Рыльского
Национальной академии наук Украины

УКРАИНСКИЕ РОЗЕТКОВЫЕ «ВЫТЫНАНКИ» – (ВЫРЕЗКИ ИЗ БУМАГИ) В ИНТЕРЬЕРЕ ТРАДИЦИОННОГО ЖИЛИЩА НАЧАЛА XX ВЕКА (ПОДНЕПРОВЬЕ, ПОДОЛИЯ, ГАЛИЦИЯ)

Аннотация

В статье рассмотрены украинские «вытынанки», бумажные розетковые украшения сельского интерьера начала XX в. Представлены их композиционные схемы и художественные особенности. Материал дает возможность рассмотреть новаторские приемы в творчестве отдельных народных мастеров.

Ключевые слова: «вытынанки», вырезки из бумаги, розетка, творчество, народные мастера, традиции.

Kosytska Z.M.

Institute of Art, Folklore
and Ethnology named after Maxim Rylsky
National Academy of Sciences of Ukraine

UKRAINIAN ROSETTE-LIKE «VYTYNANKI» (PAPER-CUTTINGS) IN THE INTERIOR OF TRADITIONAL DWELLING IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY (PODNIPROV'YA, PODILLYA, GALICIA)

Summary

This article provides an overview of rosette-like «vytynanka» (paper-cuttings) in the beginning of the XXth century of Ukraine. There are considered their traditional compositional schemes and artistic features. The material makes it possible to investigate innovative displays in the work of individual craftsmen.

Keywords: «vytynanka», paper cutting, rosette, the work, craftsmen, tradition.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ДРАМАТУРГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ЯК ПІДҐРУНТЯ СЦЕНОГРАФІЧНОГО РІШЕННЯ

Триколенко С.Т.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені М.Т. Рильського
Національної академії наук України

У статті розглядаються філософські аспекти роботи художника-постановника над виставою: осмислення драматургічної проблематики спонукає до пошуку характерних сценічних модулів, які б найхарактерніше передавали глибокий філософський підтекст вистави. Взаємовплив філософія-мистецтво стає актуальнішим в українському театрі другої половини ХХ ст.

Ключові слова: сценографія, вистава, філософія.

Постановка проблеми. Сучасний український театр являє собою надзвичайно цікаву базу для дослідження новітніх культуротворчих процесів загалом та розвитку окремих складових театрального мистецтва. На сучасному етапі розвитку сценографії актуальною стає проблема дослідження, аналізу та класифікації застосовуваних художниками-постановниками ідей, рішень, матеріалів і технологій. Надзвичайно цікавим питанням для мого дослідження є пошук філософського підтексту сценографічних рішень, віднайдення характерних метафоричних сценічних модулів через осмислення відомих філософських концепцій. На прикладах індивідуальних розробок художників-сценографів можна визначити загальні та окремі течії розвитку української сценографії. Взаємозв'язок поставленої творчої задачі та розробки комплексу технічних засобів для її втілення спонукають подальшу генерацію ідей і технологій. Визначення взаємовпливів техніка – сценографія виступає важливим аспектом дослідження дисертаційної роботи. Актуалізується пошук особливостей застосування певних філософських концепцій і ментальних образів для формування сценічного середовища. Визначення основ просторотворення сучасної української сценографії, їх передісторії, впливу на розвиток та можливих шляхів розвитку є важливим питанням для сьогоденного мистецтвознавства.

Без перебільшення можна сказати, що всі теоретичні дискусії з соціальних питань безпосередньо чи опосередковано торкаються проблем культури, змін у духовності, а також осмислення проблем управління. І це пов'язано з тим, що останні охоплюють як основні передумови змін соціальної дійсності, так і провідні напрями таких змін. Особливо актуальними вони постають у зламні, доленосні періоди суспільства, бо то не просто деякі важливі соціальні феномени, а змістотворчі утвори людської життєдіяльності.

Культура передусім постає синонімом смислозначимої діяльності людини. І у цьому плані її зміни охоплюють усі інші людські відношення і властивості у тому числі духовність, управління. Але водночас у суспільстві має значення не просто деякий амбівалентний «культурний шар» життя, а саме той, котрий репрезентує інтереси і потреби членів соціуму відповідного періоду. Через останнє або творяться нові культуроносні ситуації (а решта розглядається як антикультура), або реанімуються минулі культурні надбання, з допомогою яких прагнуть легітимізувати сучасні інтереси й потреби. В обох випадках спільне те, що нинішні інтереси є домінуючими, але у першому випадку вони оголені, представлені безпосередньо, а у другому – приховані покривалом «поновлення традиції». Останнє має радше психологічне значення, бо

створює враження укорінення в минульчину, довгої існування, а відтак і більшої правомірності [1].

Образотворче і театральне мистецтво завжди тісно перепліталось з філософськими уявленнями та концепціями: з найдавніших часів передача засобами образної виразності світоглядних ідей відізняло людську цивілізацію. Археологічні знахідки, що зображують предмети давніх культів, які були практично невіддільними від повсякденного життя, демонструють особливості ментального світосприйняття й трактовки природних явищ.

Протягом всього свого існування мистецтво театру втілювало в собі інтегрований синтез окремих мистецтв – акторської гри, образотворчого, пластичного, музичного, риторичного... Сценічне оформлення вистав еволюціонувало, трансформувалося у відповідності до потреб часу й вимог глядачів, але незмінним завжди залишався принцип орієнтації оформлення на філософський зміст вистави, а часто – на філософсько-змістовий підтекст, яким сповнені драматичні твори класичного репертуару. Завуальований і прихований, він протягом століть супроводжував театральні постановки, став основною складовою роботи над сценографією лише у ХХ ст.

Аналіз досліджень та публікацій. Сучасна українська сценографія загалом та окремі її аспекти ще не стали предметом ґрунтовних наукових досліджень. Поодинокі аналітичні й рецензійні статті висвітлюють особливості окремих вистав, не досліджуючи вплив філософського осмислення на процес створення вистави та його кінцевий продукт – завершену виставу. Серед авторів, що звертаються до теми сучасної української сценографії слід назвати О. Красильникову, В. Фіалко, В. Березюкіна, О. Островерх, Г. Веселовську. Дослідження впливу філософії на мистецтво загалом висвітлено в роботах В. Рижко, В. Тихоненко, Г. Зіммель, Г. Г. Гадамер, П. Рікер, Е. Бетті, М. Хайдеггера, Ф. Ніцше, та ін.

Мета статті. З початку ХХ ст. змінилися принципи формування художниками-постановниками сценічного середовища – основою створення майбутньої декорації стало не реалістичне ілюстрування обумовленого в драматичному творі місця і часу дії, а пошук образно-символічного метафоризованого рішення, яке ґрунтувалося на філософському осмисленні проблематики вистави. Визначення філософського підтексту, віднайдення найхарактерніших модульних елементів, що відповідали б обраній тематиці дають можливість художнику створити візуальне середовище, в якому вистава максимально точно і досконало передаватиме задану проблематику. Протягом всього ХХ ст. паралельно розвивалися два напрями – реалістично-ілюстративний оповідний та образно-символічний метафоризований. Протиріччя між ними то загострювалися, то згасали, залежно від

потреб публіки і здатності сприймати новаторські ідеї. У 90-ті роки, в період здобуття Україною незалежності, відбулося значне оновлення репертуару й відкрився доступ до закордонних джерел та розробок. Саме в цей період в репертуарах українських театрів набувають найбільшого поширення вистави, в яких домінує складна філософська тематика. Це зумовило специфічні сценографічні рішення, в яких виникають оригінальні трактування ігрового середовища і метафоричні концепції, що являють собою цікаву базу для дослідження сучасного культуротворчого процесу.

Сучасний театр акцентує увагу на драматургічній проблематиці за допомогою режисерської трактовки драматичного твору та образно-умовного декораційного оформлення. Сценографія, яка створює візуальне середовище для режисерського рішення і акторської гри, є невід'ємною частиною вистави. Вона втілює у собі інтегрований синтез мистецтв. Застосування різних матеріалів, новостворених чи просто раніше не використовуваних у театрі дає широкі можливості для художника: формування фантастичних, феєричних, метафоризованих декорацій відбувається саме завдяки використанню нетипових для традиційного театру матеріалів. Сценографія має втілювати потужний пласт символічного змісту й філософського підтексту, що розкривають глибинну суть вистави.

Передача філософського змісту вистави спонукає художників-постановників до пошуку найхарактерніших модулів декораційного оформлення. Період незалежності вніс значні корективи в принципи філософського осмислення драматичних творів та подальшої їх передачі візуальними засобами. Ментальним середовищем, в якому була свідомо поставлена і значною мірою реалізована мета розбудови «духовної вітчизни» в Україні, були здебільшого не академічні філософські концепції, а філософсько-світоглядні ідеї, генеровані в літературних текстах та в рамках художньо-образної системи мистецтва [2]. Саме філософське осмислення домінує в художніх концепціях метафоризованих вистав – пошук змістовних відтінків спонукає постановників до проведення паралелей драматургія-сьогодення, віднайдіння зв'язків між наголошеною проблематикою і станом оточуючого суспільства.

Виявлення змістовних відтінків, як відомо, герменевтична процедура, що пов'язана з вживанням у ситуацію і концептуальним мисленням. Воно намагається на велику низку можливостей різного бачення конкретної ситуації, що створюються через відсутність жорсткої детермінації самої Дійсності. Водночас «осмислення» (як розуміння) не є абстрактним, а базується на певному менталітеті. Тому віртуальність «осмислення» має особистісний характер, передбачає плюралізм, толерантність до можливих розумінь [1].

В сценічних роботах найвідомішого українського художника-сценографа другої половини ХХ ст. Данила Лідера є поетичні прийоми метафори, порівняння, метонімії. Вони – серцевина образного мислення художника. Активним компонентом оформлення у Лідера є освітлення, яким він намагається підкреслити загальний настрій вистав [3, с. 212]. Творче мислення сценографа синтезує типовий для європейця абстрактно-логічний спосіб пошуку образу з властивим східному розуму доповідом інтуїтивного знаходження рішень. Холодний розум спільно з незатемненою дитячою інтуїтивністю – одна із загадок особистості Д. Лідера. Це рідкісний дуалізм. Художник погоджується з К. Юнгом, який писав: «Інколи мені здається, ніби я вбираю в себе простір і оточуючі речі. Я живу у кожному дереві, у плесканні хвиль... – у кожному

створінні... Тут все має свою історію – і це моя історія. Тут несуть у собі ту простоту, якої так важко досягти людині» [4].

Саме пошук простих, але водночас надзвичайно виразних образів та окремих елементів сценографії є основною рисою творчості Д. Лідера. Його пошук та подальше осмислення сценічних модулів нагадує дослідження форми Аристотеля: «Отже, частини бувають і у форми (формою я називаю суть буття речі), і у цілого, що складається з форми та матерії, і у самої матерії. Але частини визначення – це тільки частини форми, і визначення стосується загального, бо буття круга й круг, буття душі й душа – одне і те саме» [5, с. 116]. Прямуючи від узагальнених форм до деталей, виділяючи найзнаковіші елементи, Лідер створює декораційне оформлення, яке, неначе метафізичні об'єкти, досліджувані Аристотелем, не є тільки ілюстративним образом суті вистави, а являється самою суттю вистави, втілюючи задум автора драматичного твору, режисерську трактовку та філософське осягнення заданої проблематики художником.

Метафори, натяки, знаки – вони так хвилюють уяву глядача, що змушують домислювати, фантазувати, ставати учасниками дійства. Творчий метод Д. Лідера ґрунтується на формулі: пошук проблеми, виявлення конфлікту, знаходження форми, фактури, матеріалу – створення багатозначного, незавершеного образу. Він відкривається у процесі акторської гри – в «дійовій режисурі» спектаклю. На початку 70-х років ХХ століття Лідер сказав: «Конфлікт є тіло сценографії» [4]. Кожна вистава ставала для Д. Лідера ґрунтом для глибоких мистецьких роздумів. «Всі, хто здатен зрозуміти Буття через власний біль і перетворити це Буття через діалектичний образ, сповнений конфліктності. Образ, що стане багатогранним і незавершеною істиною. Образ, життя якого ніколи не закінчиться» [6]. На будь-якому драматургічному матеріалі він вибудовував свою систему світобачення, закладав у сценографічні образи величезну енергію творчих взаємозв'язків. Ця робота не закінчувалася з виходом вистави – власний театр Д. Лідера продовжував своє існування у свідомості художника, зростав зсередини, збагачувався новими роздумами, переходив на інший рівень буття. Художник створював театр для себе, бо відчував потребу відкривати і в собі, і в людях, які були поряд, найскладніші зв'язки. Він був не лише режисером, і, звичайно, сценографом цього театру: він програвав його в собі і завжди лишався не менш здивованим глядачем [7, с. 141].

Його творчість в Україні відома глядачам, завдячуючи виставам театру ім. Івана Франка, де художник працював у різні періоди, починаючи з 1960-х років. Художник виробив для себе принципи підходу до драматургічного матеріалу в період, що передувє задумові вистави. Спочатку треба вивчити комплекс питань, пов'язаних з п'єсою, з особливістю поетики автора; коло поставлених в п'єсі проблем, сфери ідей. Далі художник виділяв для себе головні проблеми твору, у яких можна знайти паралель з сьогодинською дійсністю, аналогічні і співзвучні проблеми, відображені автором. Наступний етап, за Лідером, – формування особистих позицій по відношенню до проблем дійсності. І тільки після цього мало відбуватись визначення характеру образності вистави, тобто, починався власне мистецький акт. Його роботу на цьому етапі можна охарактеризувати словами Фоми Аквінського: «Насправді, чуттєвий образ, втілений у відчутті, є лише подобою єдиного предмета, і тому через нього може бути впізнаний лише єдиний предмет. Але домислений образ в нашій уяві створює подобу предмета у відповідності з цілісним єством, яке може бути засвоєним безліччю окремих

часток. Так, наш інтелект через інтелектуальний образ людини пізнає певним чином безліч людей, але не в тих відмінностях, які різнять їх між собою, а лише в об'єднуючому їх родовому естві» [8, с. 5]. Задаючи метафорично-символічні образи вистави, художник прагне створити асоціативний ряд не для конкретного предмета сценічного оформлення, а для всього сценічного середовища загалом. Орієнтація на образно-чуттєве сприйняття заданого сценічного модуля не завжди виправдовує себе: адже, за словами Ф. Аквінського, «Чуттєве сприйняття не охоплює суть речей, воно тільки осягає їхні зовнішні акциденції. Рівночинно і уява охоплює лише подоби тіл. Лише єдиний інтелект осягає сутність речей» [8, с. 8]. Для сценографічного мистецтва мається на увазі орієнтація певної вистави на сприйняття певною групою глядачів, які здатні зрозуміти й вірно протрактувати створені художником візуальні метафоричні образи.

У своїй роботі Лідер завжди обтяжував себе стратегічним питанням: як узагальнити матеріал п'єси? За якими законами? Як її поділити будувати за лінією образності? Як взагалі розглядати матеріал п'єси – через метафору чи алегорію? За Лідером, речі, предмети – увесь реальний світ вступає в образному театрі в особливі, наче людські, стосунки, і тоді на повну силу діють образні асоціації. Може видатись, що художник керується виключно раціоналістичними настановами. Ні, просто Лідер прагне бути аналітичним [9, с. 165]. Найхарактерніше філософський підхід до створення сценічного оформлення виявляється у таких виставах: «Візит старої дами» та «Тев'є-Тевель» Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка, режисер Сергій Данченко.

«Візит старої дами» – це глибоко філософська п'єса про зміну світовідчуття людського загалу на користь інтересам людей або груп, проблематика якої торкається кожного суспільства в будь-які періоди часу. У п'єсі подано картини перетворення людей на натовп, який виконує за винагороду ідеї тих, хто такі винагороди роздає незвіренним і знедоленим. От чому, застерігає Ф. Дюрренматт, те, що відбулося в Гюллені (місце дії драми), може статися у будь-якому куточку земної кулі, може перетворитися на реальність там, де всесильні гроші зацікавлені у зміні напрямку мислення людської спільноти. Адже «гюлленці», – за визначенням Дюрренматта, – такі ж люди, як і ми всі. Тут знову можна звернутися до роботи Фоми Аквінського, де аналізується суть людського зла: «...Зло міститься в недосконалості дії, і має свою причину в недосконалості діючої особи... Але в діях несвідомих недостатність дії витікає з актуально недосконалої волі в тій мірі, в якій остання актуально відхиляється наявні перед нею правила. Такого роду недосконалість це не є виною, але за нею слідує вина, що витікає з тих дій, які виконуються в стані цієї недосконалості...» [8, с. 7]. Кожна конкретна особистість сама по собі не є абсолютним злом, втіленням аморальності. Але суб'єктивізм на прикладі Гюллена демонструє друге, розширене значення цього поняття – індивідуальний суб'єкт сам обирає себе для певної мети, здійснює певні вчинки, але не виходить за межі людської суб'єктивності. Тобто, не конкретний представник громади «заразився» жадобою та самообманом, вся громада підхопила цю «епідемію». Ф. Дюрренматт ніде в драматичному творі не вказує на життєву протоситуацію, яка породила літературний сюжет, і це є зрозумілим: Дюрренматт не відтворює життя, не калькує його, а створює на основі дослідження тенденцій розвитку суспільства модель такого суспільного устрою, який базується на тоталітарних засадах, пригнічу-

ючи людину і перетворюючи її в сліпе знаряддя можновладців [10]. При цьому він демонструє і те, що люди добровільно перетворюються на це саме знаряддя, приймають «дарунки» та переконують самі себе в справедливості провладних рішень, у тому, що кожен має підтримати боротьбу за «ідеал». Спочатку пропозиція американки-мільярдерши з гідністю відкинута всім містом, але поступово ситуація змінюється. Автор психологічно точно й обґрунтовано подає зображення механізму зміни настрою майже кожного з героїв (за винятком пана вчителя): на одному з'явилися нові жовті черевики, другий палить дорогу сигару, третій просить дорогу випивку... Кожному начебто невідомо, чому він йде на такі витрати. Але підсвідома робота з виключення совісті вже почалася. Мотиви, які привели мешканців до рішення скоїти цей злочин, з розвитком дії починають здаватися такими природними, що драматург радить грати свою жорстоку виставу «не жорстоко, але зі всією людяністю, з сумом, а не з гнівом, і обов'язково з гумором». Кожен гюлленець знаходить виправдання своїм витратам і тому, що за них доведеться позбавити життя земляка. Адже на перший погляд, якщо один візьме невелику суму в борг, становище міста не стане катастрофічним настільки, що доведеться прийняти жорстоку пропозицію «аморальної» багатійки. Але якщо у борг візьме кожен, а потім ще, і ще... Активується психологія суспільного самообману та заміщення духовних цінностей матеріальними благами.

Бруд, як матеріальний, так і духовний, пронизує всю виставу, сягає у передісторію. Брудне, занедбане, помираюче місто тримається за сліпу віру мешканців у власну правоту та несправедливість долі. Але рудоволоса Клара руйнує їхню оболонку і витягає назовні весь духовний бруд, який вони не хотіли помічати. Це не просто бруд – це справжнє лайно. А лайно, точніше, боротьба з ним, асоціюється з туалетним папером. Саме його образ створив Данило Лідер, склеївши газети та змотавши їх у сувої. Газети також підкреслили наявність саме духовного бруду, адже у більшості глядачів газети асоціюються з плітками та неправдивими історіями. Брехня, від якої колись постраждала Клер Цеханасян, тепер визнана, але це визнання не супроводжується каяттям, а тільки жадобою. Брехня нагромаджується одна на одну, тепер мешканці, які раніше підтримували Альфреда, брешуть самі собі, переконуючи один одного у необхідності покарати його, нібито заради справедливості. Тут постає вже традиційна для людського суспільства проблема боротьби зі злом, яку можна порівняти із боротьбою з вітрними млинами у творі М. Сервантеса: пошук зла й боротьба з ним набувають гротескних, гіпертрофованих форм, і насправді лише являються щитом від необхідності долати справжнє зло. Бажаючи кари для Іля, гюлленці підсвідомо асоціюють його з власним злом, власними вадами. Але ні в кого з задіяних у виставі персонажів, окрім учителя, не виникає реального бажання подолати власну недосконалість – примарна перемога над «вітрними млинами» сприймається як героїчний подвиг всієї громади і кожного її окремого члена, проте лише продовжує на деякий час ілюзію власної досконалості та ідеальності. Суспільство «здолало ворога» – такого ж індивіда, як і всі окремі члени суспільства. Таку ситуацію описує Шарль Луї Монтеск'є в своїй книзі «Про дух законів»: «Як тільки люди об'єднуються в суспільство, вони втрачають усвідомлення своєї слабкості, рівність, що існувала поміж ними досі, зникає, і починається війна. Кожне окреме суспільство починає усвідомлювати свою силу – звідси стан війни між народами. Окремі

особи в кожному суспільстві починають відчувати свою силу та прагнуть застосовувати собі на користь основні вигоди цього суспільства – звідси війна між конкретними особами» [11].

Місто повністю «побудоване» з газетних сувої, закріплених на спеціальних каркасах. Посередині сцени встановлено високу конструкцію, яка, обертаючись навколо своєї осі, утворює то балкон готелю, у якому зупинилася Клер, та стіну магазину Альфреда, то міське кафе. З обох боків від конструкції підвішені сувої газет, які розмотують актори. На кожному новому витку – назва місця дії. Цей хід ще більше надає виставі атмосфери гротескного і гіперболізованого абсурду, коли суть персонажа або споруди не змінюється, а от назва звучить по-новому. Занедбаний вокзал таким чином стає то центральною площею, то романтичним лісом. Але декорація конструктивно не змінюється, залишаються все ті ж брудні сувої [12, с. 137].

У виставі «Тев'є-Тевель» розкривається проблема пошуку свого місця у житті окремими персонажами та групами персонажів: пошук кохання, родини, свободи для себе і для свого народу, місця проживання, свого призначення в світі... Кожен окремий персонаж є втіленням сукупності характерних ознак й уособленням певної духовної суті. На сцені взаємодія персонажів та простору створює єдине гармонічне ціле, і неможливо уявити одне без одного. У драматичному творі йде мова про загальнолюдські проблеми, що існують в усі часи та з якими у тій чи іншій формі стикаються всі народи, і Данило Лідер створив на сцені середовище, яке може одночасно існувати окремо від людства, але при цьому бути невід'ємною частиною людського життя, так чи інакше впливати на нього. Оскільки мова йде, з одного боку, про молочника, а з іншого, про споконвічні поневіряння єврейського народу, Лідер обрав основним фоном середовища панораму Молочного шляху. Зоряне небо – це те, що знайоме всьому людству. Воно, здавалося б, існує саме по собі і ніяк не впливає на земні події; але насправді має надзвичайно сильний вплив і на земну природу, і на людську підвідомість. Молочний шлях здавна асоціювався з дорогою, нескінченним шляхом, по якому мандрують сузір'я, а у міфології деяких народів – душі померлих. Він також асоціюється з життєвим шляхом, який має пройти кожна людина. Молоко – символ миру, достатку, а також тяжкої людської праці, та мирної взаємодії людини та тваринного світу. Тев'є на прізвище «Молочник» – чесна проста людина, котра все життя працювала і, хоч має небагато, всім задоволена, і не хоче жодних кардинальних змін у своєму житті та у житті своєї родини. Для кожного з героїв цієї п'єси вготований власний шлях, можна сказати, що у кожного з них своє небо. Для Тев'є небо – оселя Бога, який чомусь посилав йому тяжкі випробування, розділяє його родину та змушує його самого на старості років поневірятися світом. Його дружина вважає, що добре пройшла свій життєвий шлях – вона одружилася з чоловіком, котрого кохала, народила п'ятьох дочок, та дочекалася, що її старші дочки обрали власні шляхи за власними бажаннями. Для трьох його старших дочок небо – це здійснення їх власних бажань, які не зовсім співпадають з бажаннями їх батька; їхні шляхи розходяться. Для родича Тев'є Менахима дорога – звичайна річ, він весь час десь комівояжує, намагаючись зайнятися «прибутковою» справою, але здається дезорієнтованою у житті людиною. Інший родич Тев'є та коханий його другої дочки – Перчик-Папіросник захоплений революційними ідеями, прагне свободи та рівності для всіх. Це прагнення приводить його на каторгу разом з коханою. У виставі задіяний справжній віз – він,

знову ж таки, є атрибутом дороги, і на тлі Молочного шляху набуває певного символічного змісту. За сюжетом Тев'є має коняку, але вона стара і слабка, тому він час від часу сам впрягається у воза і тягне його, а коняку шкутильгає слідом.

«Боже, якщо ти створив коня конем, а чоловіка – чоловіком, то мабуть не для того, щоб я сам тягнув свого воза, а ця холера шкутильгала слідом та ще й іржала?» – запитує Тев'є у глядацького залу. І це запитання відображається у свідомості глядачів: адже у житті кожної людини є щось, що хотілось би виправити, щось, що здається неправильним, абсурдним.

Протягом дії п'єси виникає необхідність створити «домашнє» середовище, яке б легко трансформувалося та викликало у глядачів певні асоціації. Тут Лідер використав модуль дерев'яного даху, який опускається згори, ніби виникаючи з космічного простору. Завдяки цьому загальна людська проблема непорозуміння, протиріччя та релігійного фанатизму розкривається через події в одній родині. Цей дерев'яний дах по мірі розвитку сюжету перетворюється то на хлів, то на стіл. Деякі його сегменти рухомі, вони працюють як двері. Таким чином одна велика форма виконує ролі майже всіх вказаних місць дії – внутрішнє приміщення будинку, подвір'я, шинок. Декорацію доповнюють деякі меблі та дрібні предмети. Освітлення додає драматичності певним мізансценам. Також у кількох епізодах використовується штучний сніг.

Емоційне нагнітання, що відчувається протягом кульмінативних епізодів, змушує глядачів задуматися над одвічними питаннями взаєморозуміння між окремими людьми та цілими народами. Богдан Ступка вустами Тев'є наголошує на принципах гуманізму та необхідності співіснування, незважаючи ні на що. Навіть релігійний фанатизм відступає перед коханням дочки та перед спільною для всього його народу проблемою виселення. Актуальна для сучасного суспільства проблема розрізненості та роздробленості на сцені вирішується перед спільною загрозою. Людність та співчуття, на яких наголошує Шолом-Алейхем, набувають конкретного вираження у словах Степана «Це Тут ми розходимося по різних церквах, роз'їжджаємося по різних кладовищах; а Там же всі разом будемо...».

На початку першої та другої дій на сцену опускається горщик молока, іще один символічний елемент. Він уособлює спокійне, мирне життя працюючої людини, якому от-от настане кінець. Але і Шолом-Алейхем, і Сергій Данченко залишають глядачам надію на таке майбутнє, у якому б знайшли собі місце і розкидана родина Тев'є, і нездара Менахим, і інші вигнанці, котрі змушені шукати свою долю по всьому світу. Символічно звучить фраза м'ясника Блейзе про те, «що десь тут пасеться моя корова», коли він сам буде перебувати у Нью-Йорку. Можливо родина Тев'є купить нову землю, збудує нову хату і купить нову корову. І знову на їхньому столі опиниться повний горщик молока [13, с. 43]... Але, долаючи фізичні перепони, персонажі навряд чи назавжди позбудуться духовних проблем: «Куди моє серце втекло б від мого серця? Куди втік би я від самого себе? Куди не пішов би слідом за собою?» – так Августін Аврелій описує свої спроби втекти від духовних страждань завдяки втечі з Тагасту до Карфагену [14, с. 30].

XXI ст. привнесло потужну хвилю новаторських пошуків у мистецтво сценічного оформлення: наситило його новим філософським і образно-символічним змістом, вдосконалило інтеграційні процеси з іншими видами мистецтв, збагатило арсенал виражальних й технічних засобів.

Декорації не апелюють до традиційних уявлень про місце дії, а концентрують і активізують весь

об'єм інформації про дійсність та мистецтво, накопичений за період XX ст. Образна система сценографії об'єднує окремі театральні категорії в єдиний синтезований процес, кінцевим результатом якого і є спектакль [15, с. 40]. Сценічність образотворчого рішення спектаклю хоч і дуже важлива, проте не самостійна категорія – вона лежить в одній площині з зоровим образом [16, с. 81]. Домінує підпорядкованість художнього задуму ідейним завданням. Українська сценографія цього періоду прагне змусити глядача переживати й осмислювати глибинні, всесвітні процеси, прожиті і пережиті людством на прикладах конкретних оформлень. Розглядаючи основні новітні сценографічні тенденції на прикладах кількох театрів, можна простежити особливості передачі філософського підтексту й зв'язків між проблематикою вистави та реальним життям. Згідно моїх досліджень, тут помітно домінує рефлексивний [17, с. 205] підхід: осмислення зорових образів, що часто руйнують сталі уявлення про визначений час, місце і стан дії, призводить до утворення особливого, водночас пов'язаного із заданими просторово-періодичними величинами й абстрагованого від них середовища. Це середовище утворюється та існує в уяві глядачів, виникаючи за допомогою символічних деталей і умовно-узагальнених образів.

Чудовим прикладом створення середовища, яке характеризує життя головного персонажа є оформлення декорації спектаклю «Мама, або несмачний витвір на дві дії з епілогом» за твором Станіслава Ігнаці Віткевича (псевдонім Віткаці).

На сцені формується «ткане» середовище, яке розгортається, виростає, розвивається протягом першої дії. Декорація підтримує та розвиває режисерський задум, підкреслює проблему п'єси. У першому акті спектаклю головна героїня змушена багато в'язати, щоб прогодувати себе і свого сина. Її в'язання починається на спицях, якими працює актриса, а потім, набуваючи гіпертрофованих форм заповнює всю сцену. Архітектура виникає з в'язаних елементів, жодного натяку на типові для реального будівництва матеріали. Але глядач розуміє, що дія відбувається у приміщенні старого європейського будинку, стіни якого бачили не одну сімейну драму. З в'язаних полотен постають не тільки силуети предметів інтер'єру, а й привиди з минулого героїні. Поступово глядач розуміє, що вона сама ж створила цих привидів, спровокувавши певні ситуації. Ненаве павук, вона сидить у своєму кріслі, і, нарікаючи на свою долю, плетє сіті, які зв'язали її сьогодні з її минулим, її страхами та мріями, які так і не знайшли втілення.

Слід зазначити, що «Мама...» – автобіографічна п'єса. У ролі Леона Станіслав Віткевич зображає себе, але в іронічній, гротесковій формі. З цієї п'єси видно, що Віткевич був весь час у незгоді не лише з самим собою, але й зі світом. З одного боку, інтелектуал, а з іншого – смішна й суперечлива у вчинках людина, що викликає нерозуміння, відразу, а часом і огиду [18]. Його спроби викликати повагу та співчуття матері на початку вистави викликають насмішки та презирство, потім же монолог про «вампірів», котрі повисли на шиї матері, демонструє його потворне світосприйняття та ненависть до оточуючих. У той же час глядачі добре усвідомлюють, що саме оточуючий світ, і, зокрема, безпосередньо матір, сформували таку особистість – знищили бажання опиратися прийнятим у суспільстві манерам пристосовуватися та не зраджувати чужу довіру й власні моральні принципи. І тому впливовий та заможний бізнесмен, який з'являється у другій дії вистави, котрий не гребує продати державну таємницю та навіть підробляти альфонсом у багатій пані, викликає радше розу-

міння та співчуття глядачів, не зважаючи на повторність ситуацій, які він провокує.

У спектаклі «Мама, або несмачний витвір на дві дії з епілогом» художник обирає асоціативний хід. З одного боку, реалістичне відтворення інтер'єру, з іншого – цей самий інтер'єр оздоблений символічними елементами. В'язання героїні в уяві глядачів асоціюється, залежно від повороту сюжету і від зміни настрою мізансцени, то з павучою сіткою, у якій заплуталася сама «павучиха» та все її оточення, то з прядивом Мойри, яка невблаганно плете життєвий шлях для свого сина, то з тяжкою працею, що може будь-якої миті зійти нанівець: достатньо смикнути за одну нитку, і в'язання розпуститься...

Потім, у другій дії спектаклю в'язання стає для героїні символом того, що вона ще здатна щось робити, на щось впливати, принаймні, їй так здається. Це також заняття, яке допомагає проводити час у спогадах. Декорація другої дії складається з довгого столу, який активно використовується акторами, та складної скульптурної композиції з позолочених манекенів, підвішених у повітрі над столом. Пози манекенів цілком відверті, здається, ніби під стелею відбувається справжня оргія золотих скульптур. Інтер'єр здається розкішним, але ця розкіш викриває підступність та розпусту, які принесли багатство синові головної героїні. В'язання зникає з інтер'єру, залишається лише невеликий шматок на спицях матері. Син не бачить у своєму домі, і взагалі у своєму житті нічого, що пов'язувало б його з минулим, та зі спогадами матері. Він вириває у неї в'язання й розриває його – таким чином він намагається підкреслити її від нього залежність та остаточно розірвати зв'язок з минулим, яке йому неприємне. Натомість, він вимагає від неї визнати і прийняти його світ – світ нечесно здобутої розкоші, розпусту та карнавалу людських вад. І, найголовніше у виставі, та найстрашніше для матері – він змушує її визнати, що це саме вона зробила його таким. Вона так хотіла скинути зі своєї шиї «вампірів», що не помітила, як перетворила своїх родичів на аморальних та абсолютно байдужих до її потреб чужих людей. Вони, з одного боку, оточили її розкошами, а з іншого постійно нагадують, якою ціною вона опинилася у цих розкошах. Суть буття персонажів зводиться нанівець, вони втрачають внутрішні стержні, духовні орієнтири. Г. Сковорода в своїй «Розмові п'яти мандрівників про істинне щастя в житті» в устами Афанасія так описує сенс людського буття: «Люди в житті своєму трудяться, метушаться, наживають скарбів, а для чого, багато хто і сам не знає. Якщо розсудити, всім людським задумам, скільки їх там тисяч, вийде єдина мета – радість серця» [19]. Відсутність цілі, заради якої здобуваються багатства й соціальні статуси, перетворення процесу насичення з проміжного етапу на шляху до здобуття «радісті серця» в кінцеву мету цього шляху, руйнація моральних ідеалів та постійне акцентування уваги матері на її провині перед родиною... Зрештою, матір це вбиває.

Декорація і загальне режисерське вирішення епілогу цілком символічні: герої п'єси опиняються у невідомому темному просторі, з якого немає виходу, а зверху в повітрі підвішене велетенське серце. У авторському оригіналі п'єси там має бути присутній величезний механізм, з якого вийдуть робітники і підуть трошити світ. Це пов'язано із страхом перед комунізмом, що панував у Європі в 40-х роках. Тут також присутній певний автобіографізм. Наприклад, Віткевич називав себе екстремістом, але коли 1939 року фашисти захопили Польщу, то відчув крах усього, чому молився – мистецтва, філософії. Він вважав, що життя треба перетворити

на мистецтво. Тільки так можна врятуватися від посередності, буденності і безглуздя буття [18]. Рятуючись з окупованої фашистами Польщі, Віткевич втік на Схід, опинився в Рівному. Але усвідомлення трагічного розподілу батьківщини та комуністичний терор на радянській території жахав митця, і у віці 53 років він наклав на себе руки.

Але режисер Збігнев Наймола та Андрій Александрович-Дочевський вирішили осучаснити проблему і наблизити її до глядача. Велетенське серце – символ, здавалося б любові, взаєморозуміння та душевних переживань. Згідно філософських концепцій різних народів, серце мало потужний сакральний зміст від вмістилища душі до своєрідного приймача для спілкування з потойбічними силами. В давньоєгипетських міфах серце містило інформацію про все життя людини: на суді померлих його зважували на терезах з пером Маат – богині справедливості. Якщо серце було легшим – душа померлого вирушала до світу богів й мала надію на подальше переродження (саме для цього єгиптяни прагнули зберегти тіла нетлінними, а органи, хоч і відокремлювали, але також ретельно зберігали в спеціальних сосудах). Якщо ж серце переважало – його з'їдало чудовисько, на цьому існування душі припинялося. Відповідно до філософської концепції християнства, серце втілює основу людського духовного буття, виступаючи рівнозначно з мозком, а іноді й переважаючи його значення. П. Юркевич так трактує значення серця: «...Серце є центром душевного і духовного життя людини. Так, в серці починається й народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки, в ньому виникають численні наміри та бажання, воно є осередком волі і її проявів... Серце є втіленням всіх пізнавальних дій душі...» [20]. В концепції даної вистави серце виступає образом новітніх генних технологій, які безжально втручаються у людське життя. З одного боку, вони покликані служити людям, а з іншого – вони швидко і впевнено підкорюють собі людство, не лишаючи особистостям права вибору, навіть руйнуючи таке поняття, як особистість. «...Серце є втіленням всіх пізнавальних дій душі...» – душі персонажів пересичені пізнанням, вони не здатні відрізнити позитивні сторони пізнавальних процесів від негативних, не мають усвідомлення сенсу цього пізнання. Але назвати їхні особистості злом також неможна – вони всього лише діти своєї доби, продукт суспільства, ним створений. Як і генетичні створіння, вони не можуть бути звинувачувані в типових для суспільства вадах з відривом від оточення, яке їх до цих вад призвичаїло. Знову згадується розширене поняття суб'єктивізму – окрема людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. За словами Ж. Сатра «...Коли людина вибирає себе, вона тим самим вибирає всіх людей... Вибрати себе так чи інакше означає стверджувати цінність того, що ми саме ми обрали, адже ми в жодному разі не можемо обрати зло» [21, с. 321]. З велетенського серця починають випадати страхітливі та безликі клони, які повільно проходять крізь глядацький зал, ніби входячи у реальне життя. Частина цих страхітливих клонів – манекени, одягнені в однакові закриті костюми, з закритими гімнастичними бинтами обличчями та у рукавицях; а частина – актори, одягнені так само, як і манекени. Коли актори тягнуть манекенів, глядачам здається, що всі фігури – живі істоти, які дивно рухаються, дивно реагують на оточуючий світ, і викликають у людей відразу та підсвідомий страх. Саме завдяки використанню манекенів клони виглядають настільки жахаюче – усвідомлення мертвої сутності у живій матерії передається глядачам. Така кінцівка спонукає ще

раз задуматись про свій особистий вибір – чим кожен окремий індивід може запобігти такому розвитку подій хоча б у межах власної родини? Адже, за словами Ж. Сатра «...Наша відповідальність набагато більша, ніж ми могли б уявити, оскільки розповсюджується на все людство» [21, с. 321].

Для невеликих сцен та інтер'єрних постановок одним із найважливіших аспектів вистави є знаходження основного модуля декорації: це може бути один чи кілька предметів, задіяних акторами або суто декоративних; загальний колорит сценічного оформлення; у разі відсутності сценічного оформлення, як такого – характерний крій костюмів, або включення до їхнього ансамблю специфічних гіперболізованих елементів. Мінімум декорацій і максимум символічного вираження, активне використання звукових, світлових ефектів та майстерність акторів – ці складові створюють сценічне дійство. Обраний модуль сценічного оформлення має нести потужне філософсько-смісловне навантаження і передавати задану драматургічну проблематику.

У виставі «Той, що відчиняє двері» Київського театру-студії «Міст» за п'єсою Неди Нежданой в постановці Олександра Мірошниченка дія відбувається у морзі. Автор визначає жанр своєї п'єси як «чорна комедія для театру національної трагедії». Сцена одягнена у чорний целофан, в якому є кілька прорізів. На початку спектаклю дві актриси, які виконують ролі Віки та Віри, теж одягнені у такий целофан. Вони є частиною оточуючого середовища, типові представниці свого часу і свого суспільства. Їхній шалений емоційний танок на початку та протягом кількох епізодів вистави демонструє спробу вирватися з пут буденності, захиститися від раптових і непередбачених подій. Але зміст їх протесту змінюється у другій половині вистави: якщо на початку вони прагнуть вирватися з замкненого простору і повернутися до свого повсякденного життя, то потім вони обидві бачать вади й недоліки існування, і хочуть вирватися для того, аби щось змінити. Двоактність характерів пояснюється порівняльним аналізом ситуацій – відстороненість від буденності перетворюється на страх втратити цю саму буденність через усвідомлення можливості раптових змін свого звичного становища.

Целофанові дощовики зникають з актрис після «вступу», на зміну їм приходять білий лікарняний халат для Віри та простирadlo «стиль антик» для Віки. Персонажі водночас протиставлені і споріднені. Віра, інтелігентна, акуратна й ввічлива середня представниця спільноти міських трудівників, боїться кардинальних змін у своєму житті і власної смерті. Працює з «тихими» пацієнтами, які вже нікому не скаржаться, – санітаркою у морзі номер п'ять. Натомість Вікторія, «просто Віка», полюбає гучні вечірки та постійно нетвереза. Історії про багатьох чоловіків, з якими вона зустрічалася й репліка про «нормований робочий день для проститутки» [22, с. 9] дає привід вважати, що ця професія для неї не чужа. У той же час обидві жінки підсвідомо незадоволені своїм життям: у кожної з них сталася трагедія, пов'язана із втратою дитини; вони обидві працюють не за покликанням. Замкнені у морзі, немов павуки в банці, вони то ненавидять одна одну, то усвідомлюють спорідненість і зближуються.

За сюжетом п'єси Віка, напившись і знепритомнівши на вулиці, опинилася у морзі номер п'ять, де її виписав свідоцтво про смерть ще п'яніший за неї лікар. Віра, побачивши оживший «труп», теж втратила свідомість. Оговтавшись, жінки починають шукати пояснення ситуації. Двері моргу раптово замикаються, телефон – мовчить. Але час від часу таємничий незнайомець дзвонить до моргу, і за його короткими фразами жінки роблять висно-

вки. І починаються неймовірно на перший погляд, але цілком логічні у контексті ситуації теорії: потойбічний світ і черга у чистилище, ядерна війна, державний переворот, психіатрична лікарня, напад бандитів... За зачиненими дверима жінки намагаються зрозуміти, вони живі чи мертві? І якщо вони мертві, то потраплять до раю чи до пекла?

Чорний целофан, яким огорнуті стіни, добре відповідає їхнім гіпотезам. Абсурдні припущення набувають сенсу, стіни моргу стають то межами потойбіччя, то останнім прихистком людства, то оббивкою психікарні... Різкі перепади освітлення й тривожна музика посилюють емоційний фон: обстановка то нагнітається, і повітря здається розпеченим, немов метал; то розряджається, і м'яке освітлення заливає простір. Тривожна музика і елементи пантоміми надають виставі цілісного образу. Важливе місце у загальному вирішенні вистави займає телефон: дзвінки невідомого змушують героїнь то з острахом, то, навпаки, з надією кидатися до апарата. Кілька стільців, розставлених по сцені, виконують то функцію безпосередньо стільців, то шухлядок, у яких сховані «стратегічні запаси», то подіумів, на яких виступають актриси. Атмосферу похмурого моргу підтримують і елементи словесної декорації – актриси описують приміщення, у якому має відбуватися дія. Глядачі досить реально уявляють воєнний бункер, переобладнаний під морг, інколи навіть виникає ілюзія огидного запаху розкладу... Страх кожної з героїнь проходить власну еволюцію: від страху за себе, рідних та найближче оточення до загальної тривоги за майбутнє людства. Невідомість й невизначеність жахає значно сильніше, ніж котрийсь з надуманих ними варіантів.

Чорне приміщення утворює різкий контраст з білими костюмами актрис – вони здаються чужими, неорганічними у цьому середовищі. Або ж навпаки, це приміщення, мертве і за драматичним твором, і за зовнішнім виглядом абсолютно не сприймається як жилий простір – дві живі істоти у мертвому середовищі, з якого неможна вирватися. Своєрідна символіка моргу та ситуації розкриває теперішню соціальну ситуацію: люди змушені працювати не за покликанням; розділені на тих, хто може щось змінити, і тих, хто нічого змінити не здатен. Розрізненість й самотність у соціумі, неприйняття одна одного різних соціальних мас яскраво постає на прикладі Віри: вона готова працювати у морзі, аби лише не мати справи з живими, не відповідати за можливі помилки. Вона усвідомлює глибину можливої відповідальності – її стан можна визначити словами Ж. Сатра «...Людина, яка на щось зважується і усвідомлює, що вибирає не лише своє власне буття, а ще й являється законодавцем, який вибирає одночасно із собою все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності». По-суті, її можна назвати представником квієтизму – нехай інші роблять те, що не можу зробити я [21, с. 324]. Віка, натомість «...приховує це почуття, біжить від нього. Безсумнівно, багато хто з людей вважають, що їхні дії стосуються лише їх самих, а коли їм кажуть: а якби всі так чинили? – вони знижують плечима і відповідають: але ж всі так не чинять» [21, с. 321].

Риторичні роздуми про те, як хто виглядатиме у труні і що напишуть на надгробку змінюються спробами догодити таємничим незнайомцям, які знаходяться з іншого боку телефонного дроту. Різноманітні тлумачення коротких фраз вибудовують у свідомості жінок все нові й нові ситуації, та спонукають до різноманітних варіантів поведінки. Потаємні страхи й ілюзії виринають із підсвідомості, проєкціюються в довколишній простір. Аналіз телефонних фраз нагадує філософське осмислення

Ж. Сатром тривоги Авраама, як її назвав Кьєркегор. «Ангел наказує Аврааму принести в жертву сина. Добре, якщо це насправді був ангел, який прийшов і сказав: ти – Авраам, і ти пожертвуєш своїм сином. Але кожен має право запитати: чи дійсно це ангел, і чи дійсно я Авраам? Де докази? Одна божевільна страждала від галюцинацій: з нею розмовляли телефоном й віддавали накази. На запитання лікаря «Хто з Вами розмовляє?» – вона відповіла: «Він говорить, що він бог». Але що стало для неї доказом, що з нею дійсно говорив бог? ...У мене ніколи не буде доказів, мені не явиться знамення для того, щоб переконатися у правильності моїх дій. Якщо я почую голос, то тільки мені вирішувати, чи є він голосом ангела. Якщо я вважаю свій вчинок добрим, то саме я, а не хтось інший, вирішуватиму, що мій вчинок дійсно добрий, а не злий...» [21, с. 321]. Героїні вистави намагаються визначити свою поведінку та відкоригувати вчинки у відповідності до певної трактовки телефонного дзвінка, тим самим намагаючись перекласти відповідальність із себе на таємничого незнайомця.

Епілог вистави розкриває суть складного морального вибору героїнь вистави, змушує глядачів задуматися над власним існуванням. Коли незнайомець «дарує» право вибору в'язням моргу, і двері несподівано відчиняються, тьмяне з червоними плямами освітлення раптово змінюється на досить яскраве, як на початку вистави. Двері, що відчинилися – просто прорізи у чорному целофані, які актриси тепер демонструють глядачам. З-за чорного тла просвічується сіра пустота – невідомість і водночас буденщина, яка лякає. Приміщення моргу – знову просто приміщення моргу, це вже не останній прихисток людства, не психіатрична лікарня, не в'язниця для політв'язнів, і не чистилище. Персонажі можуть вийти, коли їм заманеться, і вирушити, куди схочуть. Але вони не вкапляються покидати морг. Репліка Віки найкраще характеризує висновок «звільнення»:

«...Нате вам вашу свободу, подавайтеся нею. Ти можеш іти, а можеш лишатися. Ти можеш бути живою, а можеш мертвою. Ти сама вибираєш. Немає нічого ні зверху, ні знизу. Нічого! Тобі нікого звинувачувати у своїх бідах і помилках. Тобі не треба пристосовуватися до обставин. Ти сама їх створюєш. Твої слова – це твої слова, твої кроки – це твої кроки, твоя тінь – це твоя тінь... Ми все чекали на того, хто відчинить ці двері – надаремне. І найстрашніше, що телефон уже більше ніколи не задзвонить – вони проїхали повз нас. Вони вчинили найгірше...» [22, с. 13].

Глядачі, затамувавши подих, чекають вибору героїнь. У свідомості виникає асоціація із виходом з глядацького залу: а що там чекає на кожну окрему особистість і людство загалом? Близькість сценічної дії та відсутність розмежування ігрового й глядацького просторів має посиленний емоційний вплив. Фінал залишається відкритим: вони тільки самі відповідатимуть за свої рішення, самі розплачуватимуться за свої помилки. Ніхто ніколи не прийде їм на допомогу, і нікого буде звинуватити у своїх нещастях. Вони опинилися сам на сам зі своїм життям, і тепер прекрасно це усвідомлюють. Жодна узагальнена мораль не вкаже, як діяти, у світі не існує знамень. Мораль має безліч трактувань, схиляє до нібито однаково правильних, і у той же час абсолютно протилежних рішень [21, с. 323]. Що вони оберуть для себе?

Віра: «І що з нами буде далі?»

Віка: «Далі? Не знаю...» [22, с. 13].

Акцентування уваги глядачів на концептуально-змістовній суті вистави, викриття закладеної проблематики за допомогою візуально-образних засобів

формує образ новітнього українського театру. Між філософським осмисленням художником-постановником змісту вистави й розробкою сценографічного середовища існує нерозривний зв'язок, який уможливило створення характерних сценічних модулів. Пошук філософського підтексту драматургічних творів та подальша його передача через сценічні модулі розкриває сучасну для суспільства й зрозумілу для широкого загалу проблематику. Актуальні проблеми нашої доби, які перебувають у центрі уваги сучасної філософії, як-от: раціоналізація людських

стосунків, дегуманізація, відчуження людини, зведення її буття до виконання ролевих функцій, криза особистісної ідентичності, втрата ціннісних орієнтирів тощо [23, с. 13], стають однією з найзатребуваніших тем сучасних театральних постановок. За допомогою аналізу філософських концепцій можна визначити взаємовпливи суспільство-особистість, мистецтво-історія, філософія-культура, та на основі цих взаємовпливів займатися подальшими дослідженнями української сценографії в контексті загальних культуротворчих процесів.

Список літератури:

1. Культура, духовність, управління. В. А. Рижко, В. Д. Тихоненко, 1993 р.
2. Електронний ресурс <http://skrynnykart.com.ua/science/5/index.html>
3. Історія українського мистецтва в шести томах. Радянське мистецтво 1941-1967 років. Том шостий. 1968 р. Київ. Головний редактор М. П. Бажан. – Ст 212.
4. Звездное небо Данила Лидера», Ольга Петрова «Зеркало недели» № 19, – 17 мая 1997 – http://zn.ua/CULTURE/zvezdnoe_nebo_danila_lidera-7036.html#article
5. «Метафізика», Аристотель. – С. 242
6. «Д. Лідер // Українська академія мистецтв», Хоменко Н. Д. – К., 1997. Вип. 4. – С. 179-180.
7. Рецензія «Д. Лідер. Театр для себе»/ Упоряд. О. Островерх. – Ковальчук Олена. Студії мистецтвознавчі, число 3(19). – С. 141. – Видавництво ІМФЕ, Київ, 2007. – 146 ст.
8. «Естетическая теология. Метафизическая теория бытия и теория познания», Фома Аквінський. – С. 5.
9. «Франківці», Р. Коломієць, Київ, 1995р. – 304 с. – Ст. 165.
10. Електронний ресурс http://uk.wikipedia.org/wiki/Фрідріх_Дюрренматт
11. «Про дух законів» Шарль Луї Монтеск'є
12. «Метафоричне вирішення архітектурного середовища на театральній сцені», С. Триколенко, Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, № 10 – 2012. – С. 136-140.
13. «Шлях у Всесвіті», Триколенко С., Триколенко О. Українська культура – 2012 – № 8(1004). – С. 40-43.
14. «Исповедь (Бог, природа, человек, вечность и время)», Августин Аврелий, Книга 7. – С. 30.
15. «Пространство сцены», Статья И. Уварова, Архитектура СССР 10/1979 – С. 40-41.
16. «Художник і сцена», І. М. Вериківська. 1971 р. Київ, «Наукова думка», ст. 81. – С. 111.
17. «Енциклопедія філософських наук. Наука логіки. Гегель. – С. 205.
18. Електронний ресурс <http://www.day.kiev.ua/57106/>
19. «Розмова п'яти мандрівників про істинне щастя в житті», Г. Сковорода.
20. «Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия» П. Д. Юркевич.
21. «Экзистенциализм – это гуманизм», Ж.-П. Сатр, «Сумерки богов», Москва, «Политиздат», 1989. – С. 319-344.
22. «Той, що відчиняє двері», Н. Неждана, текст п'єси взято з сайту kurbas.org.ua/dramlab/neda/toischovidchyniaie.pdf
23. Електронний ресурс <http://skrynnykart.com.ua/science/5/index.html>

Триколенко С.Т.

Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М.Т. Рильского
Национальной академии наук Украины

ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ДРАМАТУРГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ КАК ОСНОВАНИЕ СЦЕНОГРАФИЧЕСКОГО РЕШЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются философские аспекты работы художника-постановщика над спектаклем: осмысление драматургической проблематики побуждает к поиску характерных сценических модулей, которые наиболее характерно передавали бы глубокий философский подтекст спектакля. Взаимовлияние философия-искусство становится более актуальным в украинском театре второй половины XX в.

Ключевые слова: сценография, спектакль, философия.

Trikolenko S.T.

Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology named after M.T. Rylskiy
National Academy of Sciences of Ukraine

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE DRAMATIC PROBLEMS AS THE BASIS OF SCENOGRAPHY SOLUTIONS

Summary

The article deals with the philosophical aspects of the art director on the show: Understanding the dramatic issues leads to finding the characteristic stage of modules that have passed its profound philosophical implications performances. Interference philosophy, art becomes more relevant in Ukrainian theater of the second half of the twentieth century.

Keywords: set design, performance, philosophy.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СФОРМОВАНOSTІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Босенко І.І.

Інститут спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України

У статті здійснено аналіз психологічних особливостей формування пізнавальної активності у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Досліджено вплив психічних процесів на сформованість пізнавальної активності. Виявлено низький рівень пізнавальної активності у дітей даної категорії, представлено окремі методи корекційної роботи для підвищення її рівня.

Ключові слова: навчальна діяльність, пізнавальна активність та її особливості, молодші школярі, затримка психічного розвитку, пізнавальна потреба.

Стрімкий розвиток сучасного суспільства зумовлює постійне оновлення сфери освіти, в тому числі і сфери освіти дітей з особливими освітніми потребами. Відповідно збільшуються і вимоги до пізнавальної діяльності школярів. Проте в той же час існує невідповідність між цими вимогами і реальним станом забезпечення адекватних умов навчання і розвитку дітей з затримкою психічного розвитку. Останнім часом у шкільній практиці прогресує негативна тенденція до збільшення кількості дітей із затримкою психічного розвитку, у яких спостерігається низький рівень успішності в навчанні. Для вирішення цієї проблеми необхідно приділити особливу увагу активізації їхньої пізнавальної активності.

Дослідження пізнавальної активності, як однієї з ключових проблем психолого-педагогічної науки, беруть свій початок у працях Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва. До різних аспектів проблеми розвитку пізнавальної активності молодших школярів у навчальній діяльності зверталися у своїх дослідженнях відомі педагоги (І. Лернер, В. Лозова, М. Махмутов, Н. Половникова, М. Скаткін, Т. Шамова, Г. Щукіна та ін.) та психологи (О. Матюшкіна, Ш. Амонашвілі, А. Леонтьєв тощо).

У віковій і педагогічній психології особливе місце посідають дослідження, присвячені вивченню пізнавальної активності у зв'язку з становленням навчально-пізнавальної діяльності у дітей (Н. Крупська, Л. Арістова, Т. Шамова, Л. Лозова, О. Коротаєва, Г. Щукіна та ін.); психологічному аспекту розвитку пізнавальної активності (Ш. Амонашвілі, О. Матюшкін та ін.); в аспекті формування мотивації (А. Маркова, Т. Власова, І. Кулагіна); в аспекті розвитку психічних процесів (Т. Власова, Т. Єгорова, А. Цимбалюк, М. Певзнер) тощо [1; 10].

Важливий внесок у вивченні пізнавальної активності зробили видатні вчені Н. Крупська, О. Леонтьєв, Л. Божович, які розробили конкретні шляхи реалізації принципу активності в навчанні. Це знайшло відображення у процесі організації самостійної та творчої роботи учнів. На думку Т. Шамової, «успішне навчання неможливо здійснити без реалізації принципу активності, який виступає невід'ємною умовою і показником реалізації будь-якого принципу навчання» [9, с. 8-9].

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що в педагогіці та психології представлені різні трактування поняття пізнавальної активності. Дана категорія розглядається різноаспектно: як «якість діяльності» (Т. Шамова); «прояв інтелекту-

альної ініціативи» (Д. Богоявленська); «готовність до пізнання» (М. Лісіна, Д. Вількеєв), «енергійна мисленнєва діяльність» (М. Данилов, Н. Половникова), «риса особистості» (Л. Лозова) тощо.

Г. Щукіна розглядала пізнавальну активність як «особистісне утворення, яке виражає індивідуальний відгук на процес пізнання, живу участь, розумово-емоційну чуйність учня в пізнавальному процесі». Під розумінням поняття пізнавальної активності А. Маркова вважала «всі види активного відношення до навчання як до пізнання; наявність змісту, важливості для дитини навчання як пізнання, всі види пізнавальних мотивів» [9; 3; 4].

На нашу думку, доцільним є розгляд пізнавальної активності комплексно, тобто як особистісне утворення, що формується у зв'язку з пізнавальною діяльністю. Сформованість такої якості особистості школяра, як пізнавальна активність, сприяє гуманізації навчального процесу, допомагає дітям якісно взаємодіяти в суспільстві, сприяє розвитку їхнього творчого потенціалу тощо. На думку О. Шурпан, це є особливо важливим для дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме в цей віковий період в учнів формується позитивне відношення до навчання взагалі, яке визначає успіх в формуванні основ наукових знань і розвитку пізнавальної активності на наступних етапах [11].

Формування пізнавальної активності відбувається у процесі організації навчально-пізнавальної діяльності в декілька етапів, а саме: залучення школяра до навчально-пізнавальної діяльності, включення мисленнєвих та емоційних процесів для опанування знань, формування вмінь та навичок; прояв волевих зусиль для засвоєння навчального матеріалу, поява потреби в знаннях, що супроводжується позитивним відношенням до навчання.

Проблема навчально-пізнавальної діяльності та пізнавальної активності у молодших школярів із ЗПР була представлена у роботах В. Лубовського, М. Певзнер, Т. Власової, О. Шамаріної, Г. Жаренкової, Т. Єгорової, Н. Бабкіної, Т. Зубкової, Н. Кобзевої та ін [1; 2].

У сучасних психологічних дослідженнях пізнавальна активність розглядається через призму уявлень про мотивацію, потреби та інтереси особистості. І. Редковець у своїх дослідженнях зазначала, що мотивація пізнавальної активності являє собою єдність опосередкованих та неопосередкованих мотивів. У першому випадку джерелом цих мотивів є взаємини учня з навколишньою дійсністю, у другому – в навчальному матеріалі. На її думку, в залежності від домінування тих чи інших їх видів, визначається рівень пізнавальної активності [7, с. 25].

Здійснивши аналіз психолого-педагогічної літератури, ми доходимо висновку, що через появу мотиву в учнів виникає пізнавальна потреба, спрямована на задоволення певної мети. Г. Стадник, розкриваючи проблему розвитку пізнавальної активності, відзначала, що основою пізнавальної активності є орієнтовно-дослідницький рефлекс і пізнавальна потреба, яка розвивається на його основі. Пізнавальна активність і є реалізацією пізнавальної потреби у вигляді пошукової орієнтовно-дослідницької діяльності, котра здійснюється як у загальному плані (плані дій), так і в внутрішньому (мисленнєвому). Характеристикою потреби, як зазначав О. Леонтьєв, є її предметність. Звідси випливає, що розвиток пізнавальної активності представлений як процес збагачення, розширення дитиною властивостей предметів, які вона пізнає, на які спрямована її активність [9].

Спробуємо з'ясувати, як відбуваються ці процеси у молодших школярів із ЗПР. У наукових дослідженнях у галузі спеціальної та корекційної педагогіки (М. Певзнер, Т. Власової, В. Лубовського, Т. Єгорової та ін.), вказується, що основною причиною несформованості пізнавальної активності в навчальній діяльності у молодших школярів із ЗПР є мінімальні органічні порушення або відносно стійка недостатність центральної нервової системи. Як наслідок, відбувається порушення нормального розвитку психічних функцій (мислення, уваги, пам'яті, мислення тощо), незрілість емоційно-вольової сфери, переважання ігрових мотивів поведінки і відповідно низька пізнавальна активність [1; 6].

Дослідженням впливу рівня пізнавальних процесів на мотивацію молодших школярів із ЗПР займалися видатні вчені З.Калмикова, Б.Мартиросян, І.Кулагіна та ін. Вчені констатували, що мотивація до навчання у дітей даної категорії не може тривалий час підтримувати навчальну діяльність і поступово втрачає своє значення [6].

Також дослідниками було виділено основні фактори впливу на формування позитивної мотивації до навчальної діяльності у дітей із ЗПР: зміст навчального матеріалу; організація навчальної діяльності; колективні форми навчальної діяльності; оцінка навчальної діяльності; стиль педагогічної діяльності учня. При правильній організації навчальної діяльності збільшується їх пізнавальна активність і відповідно підвищується ефективність навчання [8, с. 10].

Пізнавальна активність у молодших школярів в навчальній діяльності проявляється ситуативно, переважає не чіткий пізнавальний інтерес. Згідно психолого-педагогічним дослідженням, причиною цього є несформованість інтегративної діяльності мозку, і як наслідок порушення роботи зорової, слухової та дотикової сенсорних систем [1].

Ці специфічні порушення сприймання у дітей із ЗПР визначають обмеження в їх уявленні щодо навколишнього середовища, у них виникають труднощі щодо побудови цілісного образу і виділенні фігури (об'єкта) на певному фоні. Особливі труднощі молодші школярі відчувають під час аналізу навчального матеріалу, дітям буває складно виділити структурні елементи предмету, дрібні деталі тощо [1].

Характерною особливістю молодших школярів із ЗПР є порушення функції активної уваги, що характеризується нестійкістю уваги, яка підсилюється під час виконання завдання і супроводжується швидкою втомлюваністю, їм важко сконцентруватись на вагомих ознаках [6].

Одне із фундаментальних досліджень Б. Шошиного показало, що у дітей із ЗПР темп швидкості сприймання навчального матеріалу значно нижчий, ніж у їх нормально розвинених ровесників. Це відбувається в результаті відхилення від оптимальних звичних умов, наприклад, під час частішої зміни сигналів (об'єктів) або їх поєднання, під час одночасної появи декількох сигналів тощо [6].

В мисленнєвій діяльності у молодших школярів із ЗПР зниження пізнавальної активності проявляється в слабкій залежності діяльності від поставленої мети, недостатній допитливості, також діти відчувають труднощі під час пошуку загального способу вирішення поставлених задач [10].

Ще однією ознакою недостатньої сформованості пізнавальної активності у дітей із ЗПР є порушення механізмів мнемічної діяльності. В дослідженнях Т.Єгорової, де застосовувалась методика з картинками (учням було запропоновано розкласти отримані картинки на групи за першими буквами назв цих предметів). У результаті дослідження було виявлено, що діти з особливими потребами не лише гірше відтворювали словесний матеріал, але і робили це значно повільніше за своїх ровесників з нормальним розвитком. Також досить важким завданням для молодших школярів із ЗПР може виявитись відтворення тексту чи класифікація об'єктів тощо. Проте науковцями доведено, що сприймання та засвоєння навчального матеріалу покращується за умови застосування наочних засобів навчання, оскільки у таких дітей відбувається переважання образної пам'яті над словесною [2].

Отже, встановлено, що в процесі навчальної діяльності у молодших школярів спостерігається недостатня пізнавальна активність, яка в поєднанні зі швидкою втомлюваністю може серйозно гальмувати їх навчання та розвиток. Швидка втомлюваність призводить до втрати швидкості працездатності, в результаті у дітей виникають труднощі при засвоєнні навчального матеріалу.

На нашу думку, підвищення рівня пізнавальної активності у молодших школярів із ЗПР можливе завдяки оптимальній організації навчального процесу, раціональному використанні сучасних освітніх технологій та вибір найбільш продуктивних методів навчання.

У першу чергу, при корекційній роботі важливо враховувати нерівномірність проявів пізнавальної активності учнів і спиратись на ті види психічної діяльності, в яких найлегше всього викликається ця активність, поступово поширюючись і на інші види діяльності. У випадку, коли низька продуктивність розумової роботи супроводжується індуктивністю, потрібно шукати спеціальні види завдань, щоб активізувати у дітей потребу в пізнавальній діяльності. Наприклад, до таких можна віднести завдання на використання перцептивної сфери, на активізацію мисленнєвих процесів учнів на рівні логічного і творчого мислення тощо [1, с. 115-116].

М. Махмутов у шляхах розвитку пізнавальної активності вбачав створення пошукової та проблемної ситуації на уроці. Проте для дітей із ЗПР доцільно використовувати окремі прийоми проблемного навчання (наприклад, створення проблемної ситуації), застосовуючи для дітей даної категорії завдання відповідної їм складності [5].

Отже, проблема формування пізнавальної активності у молодших школярів із ЗПР є актуальною у сучасному суспільстві, яке потребує самостійної, ініціативної, активної, творчої особистості.

Варто відзначити, що, незважаючи на достатню кількість досліджень, пов'язаних з формуванням

та розвитком пізнавальної активності у молодших школярів із ЗПР, ще багато питань, таких, як питання про структуру пізнавальної активності та ін., залишаються не розкритими повністю до нинішнього часу. Тому в своїх подальших досліджен-

нях ми ставимо за мету більш детально розглянути ці питання і розробити діагностичну методику пізнавальної активності для поліпшення навчальної діяльності молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

Список літератури:

1. Власова Т. А., Лубовский В. И. Дети с задержкой психического развития. / Под ред. Т. А. Власовой, В. И. Лубовского, Н. А. Цыпиной. – Москва, – 1984, – С. 121.
2. Егорова Т.В. Особенности памяти и мышления младших школьников, отстающих в развитии. М., 1973, – 152 с.
3. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / Харк. Держ. пед. ун-т. ім. Г. С. Сковороди. – Харків: «ОВС», 2000, – С. 10-47.
4. Маркова А.К. Формирование учения в школьном возрасте. М.:Просвещение, 1983.
5. Махмутов М.И. Развитие познавательной активности и самостоятельности учащихся в школах Татарии. Казань: Таткнигоиздат, 1963. – 80 с.
6. Певзнер М. С. Дети с отклонениями в развитии / Под ред. М. С. Певзнер – Москва : Просвещение, – 1966, – С. 140.
7. Редковец И.А. Обусловленность уровня познавательной активности школьников характером их учебной деятельности // Воспитание у учащихся познавательной активности// – Волгоград, – 1971. – С. 24-34.
8. Черенев Д.В. Повышение продуктивности учебной деятельности младших школьников с задержкой психического развития на основе мотивационных факторов: Автореф...канд.пед.наук : Екатеринбург, 2010. – С. 23.
9. Шамова Т. Н. Активизация учения школьников – Москва: Педагогика, – 1982. – С. 208.
10. Шамарина Е. В. Формирование познавательной деятельности младших школьников с задержкой психического развития как условие повышения эффективности их обучения : Дис. ... канд. пед. наук : Москва, 2002. – 195 с.
11. Шурпан О.В. Формирование познавательной активности младших школьников в процессе обучения (на материале уроков чтения): Дис...канд.пед.наук: Минск, 1984. – 197 с.

Босенко И.И.

Институт специальной педагогики
Национальной академии педагогических наук Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СФОРМИРОВАННОСТИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье представлен анализ психологических особенностей формирования познавательной активности у младших школьников с задержкой психического развития. Исследовано влияние психических процессов на сформированность познавательной активности. Выявлен низкий уровень познавательной активности у детей данной категории, представлены отдельные методы коррекционной работы для повышения ее уровня.

Ключевые слова: учебная деятельность, познавательная активность и ее особенности, младшие школьники, задержка психического развития, познавательная потребность.

Bosenko I.I.

Institute of Special Pedagogy
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

THE PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF FORMATION OF COGNITIVE ACTIVITY IN JUNIOR PUPILS WITH MENTAL RETARDATION IN LEARNING ACTIVITIES

Summary

The article analyzes a psychological peculiarities of formation of cognitive activity in junior pupils with mental retardation. The influence of mental processes on formation of cognitive activity were investigated. Revealed low level of the cognitive activity in the junior pupils with mental retardation and presents separate methods of correctional work to improve its level.

Keywords: learning activity, cognitive activity and its peculiarities, junior pupils, mental retardation, cognitive demand.

РАЗВИТИЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ КАК ВЫСШЕЙ ПСИХИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕТСКИМ ЦЕРЕБРАЛЬНЫМ ПАРАЛИЧОМ

Дьяков Д.Г., Радчикова Н.П.

Белорусский государственный педагогический университет

Для выявления особенностей процесса самоидентификации у подростков с детским церебральным параличом (ДЦП) в русле культурно-исторического подхода выстроена оригинальная нормативная модель процесса самоидентификации, на базе которой разработана экспериментальная методика исследования самоидентификации. Показано, что динамика самоидентификации у подростков с ДЦП обнаруживает существенные особенности по сравнению с динамикой этого процесса у подростков в норме. Если в младшем подростковом возрасте дети с ДЦП существенно отстают от обычных подростков, то к началу старшего подросткового возраста они практически полностью компенсируют это отставание за счет интенсивного развития третьего блока самоидентификации – становления символически опосредствованного единства самоидентификационных конструктов в сознании субъекта.

Ключевые слова: самоидентификация, функциональная структура самоидентификации, высшая психическая функция, знаковое опосредствование, символическое опосредствование, подростки с детским церебральным параличом.

Постановка проблемы. Дети с детским церебральным параличом (ДЦП) обнаруживают, как показывает анализ специальной литературы, особенности в формировании и функционировании самосознания. Ведущими из них следует назвать: доминирование в сознании такого ребенка собственных телесных аномалий и возникновение, вследствие этого, неадекватности самооценки [1; 2], а также низкого уровня социальных притязаний [3]; повышенную внушаемость, неуверенность в своих силах, исключительную зависимость в том числе в формировании самоотношения, от матери, пассивность в принятии решений [2; 4]. Еще одним косвенным признаком, указывающим на специфичность самосознания ребенка и, одновременно, объясняющим ее, является осуществление семейного воспитания такого ребенка по типу гиперпротекции, не позволяющей ему своевременно интериоризировать механизмы, обеспечивающие функционирование самосознания [2; 5]. Выявленные в ходе осуществленных ранее исследований особенности самосознания, проблематизирующие процесс социализации такого ребенка, характеризующая самосознание с разных сторон, не позволяют, тем не менее, увидеть явления «сознания себя» ребенком с ДЦП целостно, через апелляцию к единице, которая не только позволяет вскрыть собственно особенности осознания ребенком себя, но и характеризует процесс его сознания в целом. В качестве такой единицы мы предлагаем рассматривать процесс самоидентификации.

В 20-м веке проблемой идентичности занимались как психологи (Э. Эриксон, Х. Тэджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуэлл, Дж. Марсиа, Ж. Лакан и др.), так и представители непсихологической социогуманитаристики (Ю. Хабермас, П. Бергер, Т. Лукман, Р. Бурдье А. Гидденс, П. Рикер и др.) [6]. В то же время, в целях организации исследования самоидентификации у детей с особенностями в развитии наиболее продуктивным видится обращение к культурно-историческому подходу, на базе которого, как правило, выстраиваются исследования в коррекционной психологии. Более того, обращение к культурно-исторической психологии позволяет определить критерии сформированности процесса самоидентификации, что является особенно важным при изучении развития самоидентификации ребенка в онтогенезе, а также обеспечивает оптимальные условия для организации сравнительного анализа развития

самоидентификации у детей в норме и их сверстников с ОПФР. При этом важно отметить, что в поле культурно-исторической психологии понятия идентичности и самоидентификация не являются концептуализированными [7].

Одним из важнейших этапов в развитии самоидентификации следует рассматривать подростничество, когда ребенок расширяет контекст само-осознания, рассматривая себя частью сложной системы «я-мир людей» [8; 9], начинает ставить перед собой специальные вопросы типа «кто Я?» [9]. Поэтому рассматриваемая в рамках данного исследования проблема развития самоидентификации у детей с ДЦП приобретает для них особую актуальность именно в период подросткового возраста. Таким образом, предметом презентуемого в данной статье экспериментального исследования становится самоидентификация у детей с детским церебральным параличом в период подросткового возраста.

Понятие и функциональная структура самоидентификации. Важнейшим этапом построения модели самоидентификации в поле культурно-исторической психологии является обоснование включения этой категории в систему ключевых принципов, идей и понятий культурно-исторического подхода. Краеугольной идеей Л.С. Выготского, лежащей в основе всей его теории формирования высших психических функций, ее методологическим базисом является идея знаково-символического опосредствования высшей психической деятельности человека [10-12]. Формирование самоидентификации как высшей деятельности должно опираться на включение субъектом знака в ее структуру в качестве орудия организации само-отождествления. При этом, продолжая идею Л.С. Выготского о том, что мысль не отражается, но формируется в языке [10], мы полагаем, что самоидентификация не только выражается, но и осуществляется через апелляцию субъекта к категориям языка. Таким образом, самоидентификация является знаково-опосредствованным не только по сути репрезентации, но и по сути формирования и, как следствие, произвольным психическим процессом, который правомерно рассматривать как одну из высших психических функций человека. С другой стороны, Л.С. Выготский вводит понятие «общий эмоциональный знак», т.е. символ, выступающий, наряду со знаком, в качестве орудия, опосредствующего познание действительности [13]. Следует тогда

предположить, что самоидентификация не ограничивается формированием знаково-опосредствованных социокультурных стратегий в сознании субъекта, но предполагает над-знаковую фиксацию символически опосредствованного единства близких в эмоциональном и ценностно-смысловом плане идентификационных конструкторов.

Одним из важнейших методологических принципов Л.С. Выготского является идея осуществления анализа психологической реальности не по элементам, но по единицам. Решая проблему определения единицы анализа, позволяющей зафиксировать феноменологию самоидентификации, мы обращаемся к категории переживания, разрабатывавшейся Л.С. Выготским на позднем этапе своего творчества. Переживание определялось им как внутреннее личностное отношение человека к действительности, осуществляющееся в единстве интеллектуального и аффективного, и предлагалось в качестве «действительной динамической единицы сознания» [12, с. 383]. Апплицируя идею Л.С. Выготского к явлениям самоидентификации, необходимо говорить о последней как о переживании человеком единой субъектности своих манифестаций в мире, т.е. внутреннем, личностном, осуществляемом в единстве интеллекта и аффекта отношении человека к собственным манифестациям в мире как к явлениям, имеющим единую сущность, конституированным единой субъектностью. В ходе самоидентификации, согласно предлагаемой модели, при помощи знаково-символического опосредствования осуществляется ассоциирование в сознании индивидуально-исторического опыта субъекта в виде единства нескольких самостоятельных исторических перспектив жизни. Интегрируя зафиксированные выше признаки самоидентификации, мы предлагаем определять самоидентификацию как высшую психическую функцию (ВПФ) личностного знаково и символически опосредствованного отношения человека к разнесенным во времени актам взаимодействия с миром как к явлениям, конституированным единой субъектностью и составляющим единое индивидуально-историческое целое. Рассматривая самоидентификацию через призму переживания, мы фиксируем ее в единстве когнитивного и эмоционального отношения субъекта к актам взаимодействия «Я – мир».

Разрабатывая функциональную структуру самоидентификации как ВПФ, мы опираемся на фактически воплощенный Л.С. Выготским принцип совмещения структурного и функционального форматов анализа психологической реальности [14], а также на сформулированное выше понятие самоидентификации как высшей психической функции. Таким образом, данный процесс должен обеспечивать реализацию следующих функций: 1) становление знака в качестве орудия, обеспечивающего представление себя сознанию как субъекта определенной (реальной или воображенной) социальной практики; 2) отбор и ассоциирование разрозненной феноменологии индивидуальной истории, а также событий планируемого будущего субъекта при помощи знака – становление самоидентификационных конструкторов; 3) обеспечение единства представленности в сознании самоидентификационных конструкторов, а, следовательно, и социокультурных контекстов, личностных ценностей, предельных смыслов,

конституирующих взаимодействие субъекта с внешним миром.

Методика исследования направлена на изучение степени сформированности функциональной структуры самоидентификации и включает три экспериментальных задания, обеспечивающих исследование сформированности каждой из функций самоидентификации. В рамках первого задания «Исследование сформированности знака как орудия самоидентификации» (функциональный блок I) испытуемому предлагается ответить на вопрос «Кто Я»? Затем ответы ранжируются по критерию их значимости для испытуемого. После ранжирования остается три наиболее значимых, т.е. наиболее опосредующихся ценностно-смысловой сферой, ответов. *Интерпретация.* Исследователем анализируются категории, исходя из наличия таких свойств, как направленность на погружение человека в определенную социальную практику, осуществление фиксации человека как целого при помощи соответствующей категории. Задание «Исследование самоидентификационных конструкторов» (функциональный блок II) предполагает реконструирование модели процесса организации субъектом представлений памяти и воображения, охватывающих явления взаимодействия «Я – мир», при помощи знака, выступающего в качестве средства самоидентификации. В ходе задания испытуемому предлагается две группы геометрических фигур, каждая из которых выступает внешним объектом-заместителем феноменов взаимодействия субъекта с миром. Для предметной фиксации феноменологии событий прошлого испытуемому предлагается использовать кубы, а будущего – конусы. Далее испытуемому предлагается расположить события его жизни, в которых он проявил себя как носитель соответствующей социальной стратегии, в их последовательности от прошлого к будущему, а также составить на основе единства этих событий автобиографическое повествование. *Интерпретация.* Критерием сформированности данной функции является нарративность индивидуальной истории субъекта, формирующейся в ходе организации знаком феноменов чувственного опыта. В рамках задания «Исследование интегральной целостности самоидентификации» (функциональный блок III) испытуемому предлагается ознакомиться с тремя группами пространственных трехмерных объектов правильной формы (кубы, конусы и трапециевидные многогранники), обладающих в силу специфики материала свойством вариативности. Затем испытуемому необходимо выбрать грани объектов, на которых он расположит свои ответы, полученные в рамках первого задания (т.е. свои самоидентификационные конструкторы). Свидетельством сформированности функции обеспечения единства представленности в сознании самоидентификационных конструкторов становится выбор субъектом единой фигуры, символизирующей единство его самоидентификационных конструкторов, интегральную целостность переживания субъектом индивидуальной истории, а также возможность придания ей уникальной символизирующей субъекта формы.

Испытуемые. Исследовательскую выборку составили 51 ученик гимназии № 2 г. Минска (25 человек в возрасте 12-13 лет и 26 человек в возрасте 14-15 лет) – контрольная группа; 35 учеников с ДЦП из Центров КРОиР г. Минска (17 человек в возраст-

те 12-13 лет и 18 человек в возрасте 14-15 лет) – экспериментальная группа. Заболевание ДЦП у испытуемых представлено в 2-х формах (спастическая диплегия¹ и гиперкинетическая форма²). Все испытуемые контрольной и экспериментальной групп имели сохранный интеллект.

Результаты и обсуждение. Для каждого блока методики (I, II и III) было подсчитано количество человек, обладающих определенным уровнем развития процессов самоидентификации (нулевой, первый, второй или третий уровень развития). Затем был подсчитан общий показатель по методике. Он вычислялся путем получения среднего значения от уровней развития трех функций самоидентификации. Результаты представлены в табл.

Таблица

Возрастная динамика самоидентификации у подростков в норме и у их сверстников с ДЦП

Общий показатель самоидентификации (уровень)	Норма		ДЦП	
	12-13 лет	14-15 лет	12-13 лет	14-15 лет
0	-	-	23.53%	-
1	30.77%	04.00%	41.18%	27.78%
2	69.23%	52.00%	35.29%	50.00%
3	-	44.00%	-	22.22%

Статистический анализ показывает, что в возрасте 12-13 лет группа подростков с ДЦП обладает существенно более низким общим уровнем самоидентификации по сравнению с подростками в норме ($\chi^2=8.56$; $p=0.014$). Так, если у младших подростков с ДЦП наблюдается в среднем первый и второй уровень развития самоидентификации при достаточно сильно выраженном нулевом уровне (почти четверть опрошенных), то у их здоровых сверстников преобладает второй уровень развития данного процесса, а нулевого нет вообще. К 14-15 годам происходит значительное повышение уровня развития процессов самоидентификации как в группе обычных подростков ($\chi^2=17.24$; $p=0.0002$), так и в группе подростков с ДЦП ($\chi^2=8.91$; $p=0.030$). К этому возрасту в обеих группах появляется третий уровень, а нулевой исчезает. Результаты исследования и статистический анализ показывают, что к этому возрасту различия между группами практически нивелируются ($\chi^2=5.67$; $p=0.06$). Более детальный анализ данных по блокам методики позволяет выявить, что решительная динамика в развитии самоидентификации у подростков с ДЦП, позволяющая этим детям в достаточно короткий срок достигнуть уровня развития данного процесса в норме, обусловлена активным развитием всех функций самоидентификации. Функция отбора и ассоциирования разрозненной феноменологии индивидуальной истории при помощи знака развивает-

ся на этом этапе не только у детей с ДЦП, но и у нормальных подростков, но развитие этой функции у детей с нарушением опорно-двигательного аппарата приобретает более выраженный характер, что обеспечивает выравнивание показателей по этому блоку и по методике в целом к концу подросткового возраста. Основную роль в активном развитии самоидентификации у детей с ДЦП следует атрибутировать все же интенсивному развитию в подростковом периоде функции обеспечения единства представленности в сознании ассоциированных знаком временных линий опыта взаимодействия субъекта с миром. Если в норме самоидентификация у подростков развивается только в плане становления большей ассоциированности индивидуального опыта взаимодействия с миром посредством использования обобщающих «Я – категорий», то у подростков с ДЦП данный вектор развития дополняется интенсивным развитием интегрированности в сознании линий индивидуальной истории, символизации личностной уникальности.

В целом полученные результаты соотносятся с общими закономерностями психического дизонтогенеза по дефицитарному типу, что наряду с выявленными возрастными изменениями показателя самоидентификации в норме, свидетельствует о высокой теоретической валидности предложенной методики. Как отмечает М. Мастюкова «...у детей с церебральным параличом имеет место не только замедленный, но и часто неравномерный темп психического развития с диспропорциональностью в формировании отдельных психических функций, что дает основание говорить о своеобразной дизонтогении психического развития церебрально-органического генеза...» [2, с. 370]. Развитие самоидентификации в известном смысле также подчинено этой закономерности: если на этапе младшего подростничества дети с ДЦП обнаруживают практически несформированными отдельные функции самоидентификации, то уже к 14-15 годам, как показано выше, они преодолевают это расстояние и практически догоняют здоровых подростков в развитии самоидентификации. Данная закономерность позволяет нам также предположить высокую вероятность сохранения неравномерной динамики развития самоидентификации и на этапе юношеского возраста.

Полученные результаты также позволяют объяснить некоторые выявленные ранее особенности развития личности детей с ДЦП. Так, С.Ю. Жданова, Т.С. Рагозина, И.Ю. Левченко и др. отмечают такие особенности личности детей с ДЦП как разрозненность автопортрета, внутренняя раскогласованность, конфликтность образа «Я» [16; 17]. Эти особенности видятся детерминированными трудностями в переживании интегральной идентичности детьми с ДЦП, зафиксированными в ходе исследования, и особенно ярко выраженными у младших подростков этой категории.

Выводы. Самоидентификация в русле культурно-исторического направления психологии определяется нами как высшая психическая функция внутреннего личностного знаково и символически опосредствованного отношения человека к разнесенным во времени актам его взаимодействия с миром как к явлениям одного порядка, конституированным единой субъектностью, составляющим единое индивидуально-историческое целое. Следует говорить

¹ Спастическая диплегия (синдром Литтля) – наиболее распространенная форма ДЦП, которая характеризуется двигательными нарушениями верхних и нижних конечностей (последнее выражено больше). Дети, страдающие спастической диплегией, при условии целенаправленного обучения, могут овладеть навыками самообслуживания, основными учебными и трудовыми навыками [15].

² Гиперкинетическая форма ДЦП характеризуется выраженной дефицитарностью подкорковых структур мозга в сочетании с относительной сохранностью функций коры. При этом выраженных нарушений ВПФ у этих детей не наблюдается. Характерны гиперкинезы, мышечная ригидность шеи, туловища, ног. Наблюдаются трудности в социальной адаптации в связи с выраженной ограниченностью движений [15].

о трех основных функциональных компонентах самоидентификации: становление знака в качестве орудия самоидентификации; формирование самоидентификационных конструктов; формирование интегральной самоидентифицированности.

На протяжении подросткового возраста у детей в норме происходит значительное повышение уровня развития процессов самоидентификации как в группе обычных подростков, так и в группе подростков с ДЦП. Такое развитие происходит в норме за счет интенсивного развития функции становления знака в качестве орудия самоидентификации. У подростков с ДЦП развитие самоидентификации происходит не только за счет развития обозначенной выше функции, но, прежде всего, за счет развития функции переживания интегральной самоидентифицированности.

Выявлены значимые различия в сформированности самоидентификации между младшими подростками в норме и с ДЦП. К началу старшего подросткового возраста дети с ДЦП практически полностью компенсируют это отставание. Данные, полученные в группе подростков с ДЦП, соотносятся с общими закономерностями психического дизонтогенеза по дефицитарному типу, такими как неравномерность темпа психического развития и диспропорциональность в формировании отдельных психических функций, позволяя, в то же время, объяснить некоторые выявленные ранее особенности развития личности детей этой категории, такие как разрозненность автопортрета, внутренняя рассогласованность, конфликтность образа «Я».

Список литературы:

1. Кокоренко В.Л. Полоролевая, возрастная идентификация и система самооценок у подростков с отдельными вариантами нарушений психического развития: Дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2006. – 247 с.
2. Специальная психология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений; под ред. В.И. Лубовского. – 2-е изд., испр. – М., 2005. – 464 с.
3. Бондаренко Г.И. Я-концепция человека с инвалидностью / Г.И. Бондаренко // Дефектология. – 2006. – № 5. – С. 36–40.
4. Добровольская Т.А. О подходах к профессиональной ориентации подростков с детским церебральным параличом / Т.А. Добровольская // Коррекционная педагогика. – 2004. – № 1(3). – С. 70–74.
5. Левченко И.Ю. Система психологического изучения лиц с ДЦП на разных этапах социальной адаптации / И.Ю. Левченко // Дис...д-ра психол. наук. М., 2001. – 43 с.
6. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – СПб., 2008. – С. 4–7.
7. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М.В. Заковоротная. – Ростов н/Д, 1999. – 200 с.
8. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М., 1989. – 256 с.
9. Фельдштейн Д.И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте // Вопросы психологии. – 1988. – № 6. – С. 31–41.
10. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982–1984. – Т. 2: Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. – 1982. – 503 с.
11. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 3. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982–1984. – Т. 2: Проблемы развития психики / Под ред. М. Матюшкина. М., 1983. – 368 с.
12. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982–1984. – Т. 4: Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – 1984. – 532 с.
13. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л.С. Выготский. – СПб., 1997. – 96 с.
14. Мещеряков Б.Г. Логико-семантический анализ концепции Л.С. Выготского. – Самара, 1998. – 26 с.
15. Шипицына Л.М. Детский церебральный паралич / Л.М. Шипицына, И.И. Мамайчук. – СПб., 2001. – 272 с.
16. Жданова С.Ю. Особенности самопознания у детей с детским церебральным параличом / С.Ю. Жданова, Т.С. Рагозина // Пермский медицинский журнал. – 2006. – Т. 23. – № 1. – С. 17 – 21.
17. Левченко И.Ю. Особенности психического развития больных ДЦП в детском и подростковом возрасте / И.Ю. Левченко // Сб. медико-социальная реабилитация больных и инвалидов вследствие детского церебрального паралича. – Москва, 1991. – С. 21–44.

Dyakov D.G., Radchikiva N.P.
Belarusian State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF SELF-IDENTIFICATION AS A HIGHER MENTAL FUNCTION OF ADOLESCENTS WITH INFANTILE CEREBRAL PALSY

Summary

In the article for the purpose of the revealing of the peculiarities of self-identification process the original normative model of self-identification based on cultural-historical psychology is suggested to consider. New experimental method of self-identification examination proposed in the article is based on the suggested model. As the result is it revealed that the self-identification dynamics of adolescents with infantile cerebral palsy is different from the dynamics of normal adolescents. In younger age children with infantile cerebral palsy significantly fall behind normal adolescents, but in senior age they practically compensate this gap with the help of intensive development of the third block of self-identification (the emergence of symbolically mediated unity of self-identification constructs in subject's consciousness).

Keywords: self-identification, functional structure of self-identification, higher mental function, sign mediation, symbolic mediation, adolescents with infantile cerebral palsy.

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ФАХІВЦІВ: ПРОВІДНІ АСПЕКТИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Комар Т.В.

Хмельницький національний університет

У статті на основі теоретичного аналізу наукових джерел визначається поняття «професійної зрілості» фахівця, виокремлюються особливості психологічної природи зазначеного явища й відокремлення від понять «соціальна зрілість», «дорослість» й інших. Виділяються загальні передумови формування професійної зрілості в умовах післядипломної освіти спеціаліста.

Ключові слова: зрілість, соціальна зрілість, професійна зрілість, психічне здоров'я, психічний розвиток.

Постановка проблеми дослідження. Впродовж свого розвитку індивід залучається в різні відносини з інформацією, з людьми, створює нове, більш глибоке розуміння життя й власне себе. Кожний з життєвих етапів фіксує певний рівень досягнень в аспекті розвитку людини. Переважна кількість дослідників в цій галузі виділяють тенденцію щодо якісного зростання з роками суб'єктності (в основі якої лежить розвинена рефлексія, звернення й до самого себе й до інших). Так, Е. Еріксон виділяє такі якості, як турбота, милосердя (дорослість), мудрість (старість); при цьому кожний наступний етап не скасовує попередні, але мовби нарощує новий рівень суб'єктності, насамперед як соціальної зрілості особистості. В. Слободчиков і Е. Ісаєв, розкриваючи зміст соціальних «новоутворень» людини, описують їх етапи: персоналізації (перехід до юності), індивідуалізації (перехід до дорослості), універсалізації (як перехід до старості).

Отже, розглянемо причини й наслідки соціальної незрілості особистості. Імовірно, як і всі соціальні феномени, що характеризують поведінку людини, соціальна незрілість має двояку природу: зовнішні умови й внутрішню причину.

Не розглядаючи ситуації продуманої антисоціальної поведінки (не тільки явно кримінального, але й морально злочинного), причини якого добре відомі, розглянемо колізії соціального й особистого в більш «прихованому» варіанті, коли вона проявляється скоріше як незрілість соціально-психологічного розвитку людини, як певна деформація особистості. Позиція байдужості породжує (не завжди усвідомлене) почуття утриманства й прагнення до вимагання.

Якою мірою прагнення обвинувачувати інших у своїх життєвих невдачах може бути зумовлене індивідуально-особистими якостями, що проєктуються на соціальні відносини й позиції людини?

Відомо, що деякі психологи схиляються до того, що «інтернальність» (прагнення людини шукати причини удач і невдач у своїй власній поведінці) на відміну від «екстернальності» (коли людина схильна обвинувачувати у своїх невдачах обставини або інших людей) є не тільки результат виховання, але й певна схильність. Не входячи глибоко в суть дискусії, слід сказати, що морально деструктивна соціальна поведінка не може бути визначеною. Крім того, відрефлексованою самою людиною якість у її оцінній зміні перестає бути для неї фатально значущою.

Інший вид соціальної деформації особистості одержав назву «соціальний інфантилізм». Так, за свідченням деяких сучасних соціологів і публіцистів (М. Платт, В. Ошеров і ін.) «соціальний інфан-

тилізм» виявився в діяльності цілого післявоєнного покоління людей у США. Не випадковий, як вони вважають, був і вибір Б. Клінтона в президенти, тому що він теж є яскравим представником цього покоління. Характерною рисою є применшення ролі авторитету й мудрості старших і сповідання в дорослому житті підлітково-юнацьких цінностей. Назва «тинейджери» («неповнолітні») і «бебі-бумас» дуже чітко підкреслює їх позицію в житті. Претендуючи на дорослість, вони живуть психологією «нескінченної юності», не відмовляючись від її прекрасних ідеалів, які, до речі, були добре підхоплені відповідною «індустрією» (включаючи й засіб масової інформації). Їх рефлексія підтримує свідомість соціально зрілої особистості, а аж ніяк не «дорослих підлітків». Таким чином, соціальне життя суспільства може породити своєрідні «аберації свідомості» і в психологічно зрілої особистості (тому що важко припустити таку незрілість у цілого покоління).

Отже, чи може сама людина визначити рівень своєї потреби в рефлексії й здатність здійснювати адекватність оцінки на її основі? Імовірно, повною мірою самій людині це зробити важко, навіть якщо запропонувати їй такий «інструмент вимірювання». Імовірно також, що зрілість соціальної поведінки людини може бути повною мірою оцінена насамперед колективною рефлексією соціуму, що розділяє загальні гуманістичні цінності людства.

Отже, чи може сама людина визначити рівень розвитку своєї рефлексії й на цій основі зробити висновок про рівень зрілості психічного розвитку? Окремі методики, якими вона може скористатися, не дадуть досить повної відповіді на це питання. Головне, не володіючи такою якістю, людина, як правило, і не відчуває потреби у її визначенні.

Таким чином, метою нашої статті є визначення психологічної природи професійної зрілості особистості й можливості її розвитку впродовж процесу професійної реалізації індивіда, подальшої освіти спеціаліста.

Результати теоретичного аналізу проблеми дослідження. Значно простіше діагностується феномен соціально-психологічної зрілості. У цих випадках звичайно ідеться про відповідність поведінки людини соціальним критеріям і нормам, тобто, власне про соціальну зрілість, у якій зрілість психічного розвитку мов би представлена в прихованому вигляді.

Психологічна зрілість характеризує високий рівень розвитку сенсорних мнемічних, інтелектуальних і емоційно-вольових процесів, що забезпечує високий рівень функціонування індивіда, його готовність аналізувати й розуміти події і явища зовнішнього світу.

Отже, особиста зрілість на відміну від психологічної виявляє рівень самопізнання, самосвідомості й характеризується якісним новоутворенням здатністю до самопізнання.

Відмінність особистісної зрілості від соціальної в тому, що остання передбачає відповідність самопрезентації й поведінки людини вимогам і очікуванням суспільства, відповідальне виконання нею певних соціальних ролей за певним сценарієм. Змістом же особистісної зрілості є відповідальна побудова власної ролі згідно загальних моральних принципів і особистої місії.

Втім, чим більш зрілою із психологічної й соціальної точки зору є особистість, тим збільшується її здатність до подальшого розвитку (не без певних протиріч між соціалізацією й індивідуалізацією на яких наполягали психологи екзистенційного напрямку).

Втім, Б. Г. Ананьєв констатує: «... настання зрілості людини як індивіда (фізична зрілість), особистості (суспільна), суб'єкта пізнання (розумова зрілість) і праці (працездатність) у часі не збігаються, і подібна гетерохтоність зрілості зберігається у всіх формаціях».

У психологічній літературі зустрічається як поняття «психічний розвиток», так і «психологічний розвиток», звичайно ототожнюються. Існує й інший (Н. П. Локалова) підхід, при якому психічний розвиток тлумачиться як закономірний, що характеризується внутрішньою логікою процесу / результату, детермінований внутрішніми (дозріванням мозкових структур, формуванням функціональних систем) і зовнішніми (соціальними, психолого-педагогічними) чинниками.

«Психологічний розвиток» – досягнута на базі актуального рівня психічного розвитку ступінь сформованості й окремих пізнавальних процесів, ступінь зрілості мотиваційної, емоційної, волевої, доволно-регуляторної, афективно-потребісної сфер.

Цікаво, що психотерапевтичні теорії (а більшість теорій особистості створені саме як продовження терапевтичної практики), дотримуються іншого розуміння зрілості, тобто як характеристики високого розвитку, незалежно від віку, і терапія тому розглядається в більшості випадків як усунення перешкод на шляху поступального розвитку особистості.

У роботах К. Г. Юнга для позначення процесу особистісного зростання використовується термін «індивідуація», що означає «шлях до себе», або «самореалізацію», метою якої є знаходження внутрішнього стрижня, усвідомлення людиною певного центру в її психічному бутті (але не в її Его), що дозволяє їй більше не пов'язувати своє майбутнє, щастя, а іноді й своє життя із зовнішніми посередниками: обставинами, людьми, ідеями і т.ін. Цілісна особистість передбачає «дизнання й відповідальність за своє цілісне буття, за гарні й погані сторони, вищі й не зовсім гідні почуття».

Із психотерапії впливає й визначення поняття самоактуалізації (А. Маслоу) і особистості що самоактуалізується, подібне поняттям «повністю функціональної особистості» (у феноменологічному підході К. Роджерса), «автентичної особистості» (у гештальттерапії Ф. Перлза) і ін.

Зазначимо, що А. Штепа здійснила контент-аналіз переліків особистісних характеристик особистості, які постають у працях К. Юнга, Г. Олпорта, В. Штерна, Е. Фромма, В. Франкла, О. Ранка, Р. Ассаджолі, А. Бандури, К. Роджерса,

А. Маслоу, Е. Шострома, Дж. Стивенса, Г. С. Саллівана, Р. Кегана, А. Еллеса, К. Наракно, Ф. Перлза, П. Вайнцвайга, К. Холу й Г. Ліндсей, Б. Лівехуд, С. Холідея й М. Чандлера, М. Богданова, А. Реана і Г. Абрамової, Л. Божович та ін. Виведені риси названі «пропріумом зрілої особистості»: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації й наявність власної життєвої філософії.

Перші п'ять рис на думку А. С. Штепи є яскравою ознакою особистості, котра самоактуалізується. Однак лише при достатній виразності таких рис можна говорити про те, що особистості, які самоактуалізуються не обов'язково є зрілими. У той же час сама по собі самоактуалізація є одночасно ознакою й процесом кристалізації пропріуму зрілої особистості.

Узагальнюючи сказане, варто зазначити, що особистісна зрілість характеризується процесом внутрішньо особистісних трансформацій, витоками котрих є потреба особистості в самоактуалізації й почутті ідентичності. Конструктивність процесу забезпечується самопослідовністю особистості, а продуктивність її оптимальним рівнем довіри до себе. Результатом трансформації й змістом особистісної зрілості є відповідальна організація людиною власної концепції життя відповідно до загальних моральних принципів і особистої місії.

Ф. Перлз визначає зрілість або психічне здоров'я, як здатність перейти від опори на середовище й від регулювання середовищем до опори на себе й саморегуляцію. Для того щоб досягти зрілості, індивід повинен подолати своє прагнення одержувати підтримку з навколишнього світу й знайти будь-які джерела підтримки в самому собі, Головною умовою як для опори на себе, так і для саморегуляції є стан рівноваги. Умовою досягнення цієї рівноваги є усвідомлення ієрархії потреб. Основною складовою рівноваги є ритм *контактів і відходів*. Саморегуляція індивідуума, що спирається на себе, характеризується вільним протіканням і виразним формуванням гештальта. Такий, на думку Ф. Перлза, шлях до зрілості.

На основі аналізу досліджень виявлені різні підходи до даного поняття й визначені положення, найбільш значимі для дослідження: «дорослість» обумовлена соціально-психологічними чинниками, а не віком людини (Г. Г. Даркенвальд, С. Б. Меррієм, М. Ноулз); однією з важливих ознак дорослості є соціальна зрілість (Г. С. Сухобська); дорослою можна вважати соціально сформовану особистість, здатну до професійного й особистісного розвитку (Ю. М. Кулюткін).

Важливим атрибутом професійної зрілості виступає соціально-професійна мобільність. З одного боку, вона проявляється в зміні позицій, обумовлених зовнішніми обставинами (відсутністю робочих місць у регіоні, низьким рівнем заробітної плати, побутової неупорядкованості і т. ін.). Мобільність у цьому випадку продиктована необхідністю адаптації до реальних життєвих ситуацій. З іншого боку, соціально-професійна мобільність розуміється як внутрішнє самовдосконалення особистості, засноване на стабільних цінностях і потреби в саморозвитку особистості. Така потреба вимагає твердої пізнавальної основи: освіченості й професійної компетентності.

Проведений теоретичний аналіз наукових досліджень дозволив виділити значимість андраго-

гічної спрямованості освітнього процесу, що сприяє формуванню соціально-професійної зрілості суб'єктів освітньої діяльності, що й характеризується:

- здатністю вирішувати проблеми стратегічно-го рівня (уміння визначити мету діяльності конкретного професійного співтовариства на основі аналізу освітніх потреб і можливостей в умовах конкретного мікросередовища, а також уміння передбачити результати діяльності й бачення альтернативних шляхів у їхній реалізації на основі врахування ресурсів і можливостей);
- готовністю до формування «замовлення» системі післядипломної освіти, вираженої в здатності чітко формулювати свої запити до неї;
- готовністю до критичного сприйняття доступних і необхідних освітніх ресурсів;
- потребою в самоаналізі й самооцінці власного досвіду;
- умінням організовувати свою діяльність на основі нових технологій, у тому числі й інформаційних;
- установкою на створення нового стилю організації власної діяльності, заснованого на критичному ставленні до сформованого досвіду, прагненні до самоосвіти й самовдосконалення.

Організація освітнього процесу, націленого на формування соціально-професійної зрілості фахівців, припускає систематичне й своєчасне надання необхідних знань і вмінь, що сприяють професійному самовдосконаленню фахівців.

Вагомим є особистісноорієнтований підхід у навчанні, спрямований на задоволення професійних потреб студентів, а також на розвиток способів самопізнання й саморозвитку.

Взаємодія суб'єктів діяльності в навчальних групах і партнерські відносини з викладачами.

Важливою умовою в організації післядипломної освіти визнається формування навчальних груп, у яких буде комфортно й продуктивно підвищувати рівень своєї компетентності. У ході обговорення членами групи поставленої проблеми визначається коло партнерів для професійного співробітництва після навчальних курсів.

Визначення реального рівня знань слухачів і формування інформаційно-освітнього середовища, що сприятиме їх соціально-професійному розвитку.

Вибір і використання ефективних форм навчання, заснованих на сучасних інформаційних технологіях освітніх установ, що вимагають від викладачів, освоєння нових функцій.

Післядипломна освіта тільки в тому випадку забезпечує розвиток соціально-професійної зрілості фахівців, якщо:

- визначена багаторівнева система, що включає філософські, психолого-педагогічні, управлінські, економічні, нормативно-правові, інформаційно-технологічні, соціологічні знання й моніторингові дослідження;
- надана можливість вибору варіативних навчальних програм на основі самоаналізу своїх соціально-професійних потреб;
- організоване вирішення практичних проблем в умовах, наближених до реальної моделі освітньої установи з врахуванням професійного й соціального досвіду суб'єктів освіти;
- створені умови, що сприяють рефлексивному аналізу власного досвіду й прагненню до самопізнання й саморозвитку;
- визначені психолого-педагогічні принципи організації освітнього процесу, що дозволили враховувати особливості фахівців як суб'єктів професійної й освітньої діяльності.

Список літератури:

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. В 2-х т. – Т. 1. – М.: Просвещение, 1980. – 372 с.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. / А. Г. Асмолов. – М., 1990. – 368 с.
3. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. – М.: Международная педагогическая академия, 2001. – 160 с.
4. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала. / А. А. Деркач. – М.: Издательство Московского психосоциального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. – 752 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – С. 123-140.
6. Реан А. А. Личностная зрелость и социальная практика / А. А. Реан // Теоретические и прикладные вопросы психологии. Вып. 1. – СПб., 1995.
7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. / К. Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. – С. 153-171.
8. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. Учебное пособие для вузов. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
9. Сухобская Г. С. Понятие «зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики. / Г. С. Сухобская // Новые знания. 2002. № 4. – С. 17-20.
10. Штепа А. С. Проприум зрелой личности / А. С. Штепа // Практическая психология и социальная работа. – 2004. – № 2. – С. 26-35.
11. Эриксон Э. Детство и общество. / Э. Эриксон. 2-е изд. – СПб.: Ленато, 2006. – 592 с.

Комар Т.В.

Хмельницький національний університет

**ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ
СПЕЦИАЛИСТОВ: ВЕДУЩИЕ АСПЕКТЫ ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ****Аннотация**

В статье на основе теоретического анализа научных источников определяется понятие «профессиональная зрелость» специалиста, выделяются особенности психологической природы данного явления и отделение от понятий «социальная зрелость», «взрослость» и других. Выделяются общие предпосылки формирования профессиональной зрелости в условиях постдипломного образования специалиста.

Ключевые слова: зрелость, социальная зрелость, профессиональная зрелость, психическое здоровье, психическое развитие.

Komar T.V.

Khmelnytsky National University

**FORMING OF SOCIAL-PROFESSIONAL MATURITY OF SPECIALISTS:
LEADING ASPECTS OF CONTINUING EDUCATION****Summary**

In the article on the basis of theoretical analysis of scientific sources a concept "Professional maturity" is determined specialist, the features of psychological nature of this phenomenon and dissociating are distinguished from concepts "Social maturity", "adulthood" et al. General pre-conditions of forming of professional maturity are distinguished in the conditions of education of specialist.

Keywords: maturity, social maturity, professional maturity, psychical health, psychical development.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

МОЛОДЕЖНЫЕ СУБКУЛЬТУРЫ: ЭПОХА ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Дорожкин А.С.

Республиканский институт высшей школы

В статье рассматривается влияние глобальных тенденций развития культуры на современные молодежные субкультуры. Предметом исследования являются молодежные субкультуры, а основной задачей данной статьи – рассмотрение специфики взаимодействия молодежных субкультур сквозь призму современных глобальных тенденций, связанных с культурой.

Ключевые слова: взаимодействие культур, молодежные субкультуры, глобализация, культурное пространство, доминирующая культура.

Процессы культурного взаимодействия в мире происходят на фоне возникновения и развития многих тенденций. Определяющими среди них на современном этапе развития общества стали глобализация и регионализация. Стоит отметить, что два этих процесса находятся в непрерывном взаимодействии и, развиваясь параллельно, они взаимно укрепляются.

Так, социолог культуры В. А. Луков пишет: «...в действительности глобализация не некая грандиозная разрушительная сила, а процесс, неразрывно связанный с тем, что происходит на локальном уровне в сфере политики (культурная политика), ресурсов (различные виды культурного капитала) и т. д.» [4]. Наиболее важным, по мнению ученого, является то, что глобализация терминологически охватывает перспективы изменений в обществе, представляемых в гуманитарном аспекте.

«Если глобализация – обобщение внешних для человека взаимодействий, то глобализация характеризует путь перехода внешних факторов в структуру личности и в социальное действие».

Похожей точки зрения придерживается В. В. Штепа, который считает, что глобализация не стремится к тотальному однообразию и что с ростом роли глобальных процессов множество локальных культур и традиций переживают второе «рождение»: «Парадокс налицо – чем сильнее глобализация, тем более востребованной оказывается всевозможная локальная специфика» [7].

Глобализация современного культурного пространства оказывает непосредственное влияние на молодежные субкультуры, вызывая их «укрупнение» посредством и интеграции и слияния на основе общего культурного кода и коммуникативного пространства. Кроме того, глобализация приводит к эволюции локальных культурных практик молодежных субкультур, предлагая им выбирать из огромного количества глобальных наборов актуализированных культурных форм.

Глобальный характер субкультурных феноменов современного общества и их локальная специфика требуют нового подхода к классификации молодежных субкультур, предполагающего создание совокупности типологий, учитывающих важнейшие характеристики современных субкультурных общностей.

В связи с этим, хочется упомянуть о мультикультурализме – феномене, который провозглашает сосуществование множества культур в одном пространстве и предполагает равноправие различных культурных обществ и их взаимное уважение к ценностям друг друга.

Практика мультикультурализма продолжает традиции постмодернизма, ориентированного на открытость, плюрализм и взаимопроницаемость

культурных миров в противовес тенденции к культурной универсализации в современных обществах.

В научных кругах мультикультурализм получил двойственную оценку. Е. Н. Князева и С. П. Курдюмов считают, что во избежание самоистребления на очередном крутом витке эволюции, необходимо «...усовершенствовать систему базовых ценностей, норм и механизмов самоорганизации в соответствии с новыми требованиями культуры» [2]. Это предполагает, что разнообразие макрогрупповых культур, самоорганизующихся по модели «Они – Мы», будет уменьшаться, а разнообразие микрогрупповых и индивидуальных культур – увеличиваться.

Противоположной точки зрения придерживается А. П. Назаретян: «...эффективный рост разнообразия на верхнем уровне структурной иерархии всегда оплачивается ограничением разнообразия на предыдущих уровнях, и наоборот, рост разнообразия на более низких уровнях оборачивается разрушением высших уровней» [5].

Б. А. Кутырев утверждает, что он не видит принципиальных противоречий в широко распространенных представлениях о мультикультурализме и глобализме: и тот, и другой ведут к вырождению культуры как таковой. «Индивидуальная культура, когда у каждого собственные понятия о добром или должном, персональная совесть, которая, естественно, всегда оправдывает свою персону, обесмысливает ее социальные функции, ведя тем самым к исчезновению» [3].

Глобализация, по его мнению, это не только потеря культурного разнообразия, но и полное вырождение культуры, ее замещение другим способом воздействия на духовную и социальную жизнь – универсальным технологизмом.

Мультикультурализм признает правомерность и ценность культурного плюрализма, уместность и значимость разноликости культурных форм, и, следовательно, его положения идеально подходят для рассмотрения взаимодействий молодежных субкультур с другими культурами и субкультурами как равноправных составляющих полистилической культуры. Направленность мультикультурализма на многообразие манер и способов презентации и истолкования культурного опыта может служить базой для исследования вклада молодежных субкультур в базовую культуру региона (рок-культура, хип-хоп-культура) и, наоборот, имитацией и заимствованием образцов базовой культуры практически всеми субкультурами.

С другой стороны, некоторые агрессивно-неконформистские субкультуры настаивают на своем радикальном отличии от других, отмечая любые тезисы о необходимости проявления терпимости и уважения к этим другим, т. е. появляется

повод рассмотреть культурное разнообразие как источник проблем и конфликтов.

Если мультикультурализм отсылает к осознанию сосуществования различных культур, то интеркультурализм – к их активному взаимодействию, диалогу между ними.

По словам М. Шулакевича, «мультикультурализм задает «нулевой уровень», с которого начинается попытка сформировать новое качество – интеркультурализм, межкультурность», потому что сама по себе идея сосуществования множества культур еще не означает их открытости и не вызывает желания контакта и понимания другой культуры и, тем более, стремления быть вместе [8].

Кульминацией в развитии взаимодействия между культурами является приобретение человеком способности существовать в разных культурах, устанавливать собственные внутренние мосты между различными культурными типами. Поэтому в последнее время более актуальным становится термин «транскультурализм», обозначающий способность человека одновременно осваивать различные культурные традиции и культурный опыт разных стран в их совокупности.

Согласно Г. Зандкюлеру «транскультурность» подразумевает, что границы не заданы нацией, этносами, религией или традицией, они возникают и изменяются в процессе динамики и комплексности гибких сосуществующих сетевых систем между людьми [1].

В таком случае возникающие и изменяющиеся культуры являются программами, в рамках которых желают мыслить и взаимодействовать, поскольку в их ценности для обустройства жизни убеждено больше людей, нежели одно лицо.

Исследование молодежных субкультур с точки зрения транскультурализма вплотную примыкает к тому, что принято называть «идентичностью» или «самосознанием» человека.

С одной стороны, размывание границ между «своим» и «чужим» принципиально затрудняет возможность соотнесения себя с определенной субкультурой, поэтому многие молодые люди определяют свой субкультурный статус как «альтернативщик», «неформал» или даже как «панкскинхед-славянофил». С другой стороны, не-

которые из них так прочно вошли в выбранную субкультурную роль, что во время последней переписи записали себя эльфами и хоббитами по национальности.

К. Э. Разлогов резюмирует: «Тем самым они продемонстрировали живое право на выбор своей национальности, которую вовсе не обязательно получать от родителей, увязывать с концептами «крови», «почвы» или «места проживания». Кроме того, интерес для исследователя представляет способность локальных молодежных субкультур заявлять о себе посредством интернет-коммуникации и интегрироваться сквозь границы национально-государственных пространств и вопреки ним, образуя «транскультуру» [6].

Применение основных идей интеркультурализма на практике может иметь инструментальный характер. Становясь участниками любого вида межкультурных контактов, люди взаимодействуют с представителями других культур, зачастую существенно отличающихся друг от друга, и нуждаются в принципах интеркультурализма как в практических рекомендациях при подобном общении. К примеру, на разработку таких принципов направлена сегодня совместная программа Совета Европы и Евросоюза «Интеркультурные города», цель которой – преодоление всевозможных границ между большинством и меньшинствами, в том числе между доминирующей культурой и субкультурами.

Очевидная потребность внимательного рассмотрения проблемы общения и взаимопонимания представителей различных культур привела к появлению теории межкультурной коммуникации, которая является примером конкретизации идеи интеркультурализма. Для нас теория межкультурной коммуникации в соответствии с направленностью данной работы представляет интерес в той мере, в которой ее проблематика является пограничной с культурологией: это прежде всего рассмотрение молодежной субкультуры и базовой культуры в контексте сходств и различий; определение основных тенденций в их взаимоотношениях; осмысление существенных характеристик молодежных субкультур и их рефлексии по отношению к базовой культуре.

Список литературы:

1. Зандкюлер, Г.-Й. (2009) Плюрализм, культуры знания, транскультурность и право / пер. с нем. В. Абашника // *Філософія спілкування: філософія, психологія, соціальна комунікація*. – № 1. – С. 107-116.
2. Князева, Е. Н., Курдюмов, С. П. (1993) Синергетика: начала нелинейного мышления // *Общественные науки и современность*. – № 2. – С. 38-51.
3. Кутырев, В. А. (2000) Культурологический смысл глобализма [Электр, ресурс] // *Philosophy.ru*. Философский портал. Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/kutyrev/global-ism.html> – Дата доступа: 02.07.2014.
4. Луков, В. А. (2007) Гуманитарные науки и процветание общества [Электр, ресурс] // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/gum/prospects/articles/2007/Lukov_Val/ – Дата доступа: 02.07.2014.
5. Назаретян, А. П. (1997) Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги // *Общественные науки и современность*. – № 2. – С. 91-98.
6. Разлогов, К. Э. (2007) Загадки эпохи Интернета // *Свободная мысль*. – № 5. – С. 111-116.
7. Штепа, В. В. (2004) RUTOnM [Электр, ресурс] // *Китеж : Традиция в мире постмодерна*. Режим доступа: <http://kitezh.onego.ru/topia/rutopia.htm> – Дата доступа: 23.07.2014.
8. Шулакевич, М. (2008) Границы как проблема современной культуры // *Космополис*. – № 2(21). – С. 105-114.

Dorozhkin A.S.

Republican Institute of Higher Education

YOUTH SUBCULTURES: THE ERA OF GLOBALIZATION

Summary

The article examines the impact of global trends in the development of culture in the modern youth subcultures. Subject of research are youth subcultures, and the primary goal of this article – considering the specifics of the interaction of youth subcultures in the light of current global trends in culture.

Keywords: interaction of cultures, youth subculture, globalization, cultural space, dominant culture.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН

Білошицький В.І.

Центр перспективних соціальних досліджень

Міністерства соціальної політики України та Національної академії наук України

Досліджено роль громадянського суспільства у створенні збалансованої системи цивільно-військових відносин, деталізовано специфіку та напрямки впливу громадянського суспільства на інститут демократичного цивільного контролю, на воєнну організацію (сектор безпеки і оборони) держави.

Ключові слова: цивільно-військові відносини, громадянське суспільство, демократичний цивільний контроль, воєнна організація держави, сектор безпеки і оборони, ціннісний вплив.

Вступ. Цивільно-військові відносини були й залишаються вагомим напрямком політичних досліджень у більшості сучасних країн, насамперед західних. Це пояснюється усталеною присутністю силових інституцій у загальній конструкції політичних систем (держав), потужних впливах військовиків на реальну політику, що ними пропонується. Епізодичні пацифістські пропозиції та дозовані роззбройовальні акції практично завжди заперечуються новими мілітаристськими приготуваннями, масштаби та спрямованість яких у сучасних умовах помітно прогресують. Посилюється роль представників силових структур у формуванні політичних курсів сучасних країн та корекції їх політичних режимів. Особливо помітною є роль «людей в погонах» у перехідних політичних системах, до яких належать РФ, Україна та ін. держави, що перебувають на етапі глибинних суспільних змін. Ці аргументи дозволяють надати цивільно-військовим відносинам статусу важливого чинника соціально-політичних перетворень, який попри ситуативні відмінності зберігає (посилює) власне державотворче значення.

Громадянське суспільство є родовим поняттям стосовно всієї палітри цивільно-військових відносин. Домінантний конструктивізм громадянського суспільства полягає в його здатності імплементувати в сукупність суспільних зв'язків ціннісні засади людської життєдіяльності (як індивідуальної, так і колективної). При цьому саме громадянське суспільство пропонує умовний ряд «вищих цінностей» людського буття, до яких належать безпека, державність, добробут, органічне відчуття національної ідентичності тощо. Цілком природно, що суспільство громадянського рівня розвитку ставить питання про необхідність системного захисту своїх ціннісних основ, що на рівні наукових узагальнень іменується «системою забезпечення національної безпеки».

Задачі статті. Визначити сутнісні особливості громадянського суспільства, окреслити спрямованість та механізми його впливу на демократичний цивільний контроль над воєнною організацією (сектором безпеки і оборони) держави, довести підвищене значення ціннісного коригування цивільно-військових відносин з боку громадянського суспільства.

Результати дослідження. Цивільно-військові відносини (ЦВВ) у загальному плані можуть бути визначені як сукупність відносин, що виникають між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами – з іншого. У формуванні ЦВВ як системного соціально-політичного утворення важливе місце посідає громадянське

суспільство, рівень розвитку якого є визначальним стосовно якості діалогу між військовослужбовцями та цивільними громадянами. Про це докладніше.

Залежно від впливу військовослужбовців на політичний істеблішмент конкретної країни доцільно розрізняти «цивільно-військові» та «військово-цивільні» відносини. Перші властиві країнам західної демократичної культури, другі – державам з помітними тоталітарними (авторитарними) традиціями, де військові еліта зберігає авторитет та володіє доскональними механізмами впливу не лише на зовнішні, а й внутрішньополітичні процеси. У постсоціалістичних країнах (у тому числі Україні) відбувається складний процес ствердження цивільно-військових відносин на демократичній основі. На противагу цьому, в сусідній Росії домінують військово-цивільні відносини, а термін «воєнно-громадянские отношения» (рос.) розглядається як єдиний спосіб вербального кодування загального ставлення Кремля до власного населення та інших країн. Дана понятійно-категоріальна різниця має принципове значення для проектування та практичної реалізації державних безпекових (оборонних) систем. Убезпечення країни на засадах активного розгортання цивільно-військового діалогу має на меті формування відкритого, плюралістично організованого суспільства, здатного ефективно маневрувати суспільними ресурсами в загрозливих ситуаціях. У протилежному випадку в загальній системі соціальних взаємин домінують «люди в погонах», що збіднює, спрощує соціальні комунікації, а загалом пропонується модель поведінки, орієнтована на підготовку до чергової військової акції (війни, конфлікту, військової допомоги тощо).

Способом практичної реалізації конструктивного потенціалу цивільно-військових відносин виступає інститут демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави, правоохоронними органами та ін. представниками силових структур. Враховуючи структурну розгалуженість останніх та їх намагання звужити можливості суспільного впливу на функціональні, кадрові, фінансові, логістичні, духовні та ін. характеристики життєдіяльності, державна влада наполягає на формуванні відповідного законодавства з питань контролю над воєнною організацією (сектором безпеки і оборони). Як правило, такий контроль складається з парламентського, президентського, урядового, судового, громадського та ін. різновидів. За рахунок цього вдається забезпечити прозорість військової сфери, мінімізувати «закриті зони» професійної діяльності військовиків, створити багаторівневу систему прямих і зворотніх комунікацій між людьми в погонах та цивільними співгромадянами, а також знизити суб'єктний потенціал силових структур до рівня,

що не загрожує політичній системі деструктивними впливами у вигляді протиправного захоплення влади (перевороту, путчі тощо).

Наукові, дидактичні, аналітичні та ін. матеріали, що стосуються сенсу, соціального значення, гуманістичного потенціалу та перспектив розвитку громадянського суспільства в демократичних країнах демонструють невинний змістовно-плюралістичний прогрес, що дозволяє доволі категорично стверджувати про неможливість побудови «завершеної», «досконалої», тим більше «єдиної» теорії даного суспільного феномену. Як наслідок, до громадянського суспільства «мінімально» відносять: а) сферу вільної, творчої життєдіяльності особистості, колективів і асоціацій, що функціонує за межами державного примусу; б) суспільство на певній стадії розвитку, де функціонують недержавні структури, які добровільно сформувалися в економічній, політичній, соціальній і культурній сферах життєдіяльності людини та спроможні впливати на дії влади; в) сукупність недержавних – економічних, політичних, соціальних, культурних та ін. стосунків [1, с. 160]. На противагу цьому, «максимальних» (розширених, деталізованих) тлумачень сутності громадянського суспільства нараховується доволі багато, жодне з яких не є істиною в останній інстанції.

У сучасній Україні наукові студії, предметом яких виступають різні прояви громадянського суспільства, демонструють невинне змістовне урізноманітнення. Зокрема, проблематику громадянського суспільства висвітлюють Боднар К.А., Бойчук М.А., Горбань О.В., Гурицька М.С., Давиденко В.В., Косілова І.О., Кравчук В.М., Новосколькова Л.О., Сергеев В.С., Товмаш Д.О., Чувардинський О.Г. та ін.

У вказаних вище роботах наголошується, що рівень розвитку громадянського суспільства відображає відносний результат історичного розвитку соціуму. Цей рівень відкриває перед особистістю можливість оволодіти всією гамою суспільних стосунків, що існують у даний момент та мають загальносуспільне схвалення. Крім того, досягнутий громадянським суспільством рівень формує способи задоволення людиною безпосередніх життєвих потреб та інтересів. Додамо: в тому числі тих, що можуть бути забезпечені виключно воєнними засобами.

Узагальнення з приводу динаміки громадянського суспільства в країнах західної політичної культури виглядають наступним чином.

Метою розвитку суспільства даного типу є досягнення свободи – умов і способів існування людини як активного та повноправного члена співтовариства, «рівного серед рівних», здатного формулювати ціннісні орієнтири та задовольняти свої інтереси відповідно до норм і правил, що встановлені в суспільстві [2, с. 58].

Принципами громадянського суспільства є: економічна свобода, багатоманітність форм власності та ринкові відносини; безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом; відкритість та саморегуляція; розвиток демократії як політичного ідеалу і механізму життєдіяльності цієї системи; наявність (розбудова) правової держави, яка ґрунтується на ідеї верховенства права, принципах поділу і взаємодії гілок влади та невтручання держави у приватне життя [3, с. 58-59].

Результатом функціонування громадянського суспільства має стати, з одного боку, розвиток та ускладнення широкого спектру суспільних відносин і зв'язків – економічних, соціальних, духовно-

культурних, інформаційних, політико-правових (на межі з державою), з іншого, вдосконалення самої людини, її становлення у якості рівноправного і відповідального учасника соціального буття, розвиток творчого і професійного потенціалу особистості, що демонструє рівну готовність до виконання своїх обов'язків та поваги прав інших [4, с. 59]. Це співпадає з позицією Ж.-Ж. Руссо, який ще в 1755 р. в «Міркуванні про походження і підстави нерівності» сформулював критерії розвитку громадянського суспільства – рух до громадянськості, природності (розумності) і цивілізованості, що означає формування розвиненої особистості, досконалих громадянських стосунків та раціонально-цивілізованої влади.

Фахівці Національної академії державного управління при Президентові України здійснюють своєрідний компаративний аналіз громадянського суспільства та держави. На їх переконання, доцільно виділити наступні аспекти громадянсько-державної взаємодії: воно (громадянське суспільство) не включає державу, а розвивається самостійно; воно складається із суб'єктів – вільних і рівноправних громадян і об'єднань, що добровільно сформувалися й перебувають у відносинах конкуренції і солідарності; воно має певний пріоритет перед державою, проте зацікавлене в добробуті держави та сприяє її розвитку; воно чинить вплив на створення і функціонування державних органів у власних інтересах; воно має право вимагати від держави захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їх приватні інтереси; воно формує право, що прописується державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає її від порушень з боку будь-кого; воно розвивається і взаємодіє з державою в межах права, яке виступає як рівний і справедливий масштаб свободи і справедливості, а не як спосіб нав'язування державної волі [5, с. 634].

Російські автори в недалекому минулому також науково неупереджено узагальнювали, що громадянське суспільство – це вільний, плюралістичний ринковий соціум, де немає місця режиму особистісної влади, тоталітаризму, насильству над людьми, де цінують мораль і традиції, поважають закон, принципи справедливості та гуманізму й де центральне місце в соціально-політичній системі посідає громадянин, особистість [6, с. 335-336]. Останні гуманітарні студії росіян уникають надмірної деталізації проблематики громадянського суспільства у власній країні (попри те, що необхідність у цьому об'єктивно існує). Причиною такого становища є наявна політико-владна конструкція РФ, побудована на основі надмірної концентрації влади чинним главою Російської держави, який доволі своєрідно коментує цінності моралі, законності, гуманізму, прав і свобод людини тощо. Відбулося суттєве утиснення громадянського суспільства з боку офіційної держави, про що мало хто з російських науковців ризикує заявити публічно.

Крапку у російських підходах щодо розуміння впливу громадянського суспільства на військово-соціальні процеси поставила фраза радника Президента РФ С. Кургіняна під час його «інспекційного» візиту на територію так званої «Донецької народної республіки» (липень 2014 р.) та заслуховування звітів сепаратистських лідерів (*подається мовою оригіналу – В.Б.*): «Какие еще системы тяжелого вооружения может предоставить вам российское гражданское общество?» Якщо громадянське суспільство сучасної Росії володіє запасами важкого озброєння, яке воно готове надати міжнародним те-

рористам, – то перед нами повний абсурд сутності ЦВВ у їх кремлівській інтерпретації.

Більшість дослідників вважає, що таке громадянське суспільство аж ніяк не виступає антиподом держави або штучно ізольованою від державних впливів соціальною конструкцією. Будучи надзвичайно багатим за своїм змістом та базовими характеристиками, воно неминує включати в себе соціально-політичні відносини та, як їхній обов'язковий елемент, політичні групи [7, с. 51–52].

Докладніше це можна пояснити наступним чином. Соціально-політична сфера громадянського суспільства як правило включає різноманітні організації й рухи, що є механізмами практичного втілення владно-орієнтованої активності громадян. До них належать мітинги, збори, демонстрації, страйки, пікети, маніфестації, а також органи громадського самоврядування, недержавні ЗМІ, механізми виборчого процесу, політична культура, політичне представництво тощо. Логічним доповненням до цього переліку з повним правом можуть вважатися суспільно-політичні рухи та політичні партії, які виростають з надр громадянського суспільства. Навіть активна взаємодія з державою (аж до входження у легітимні владні структури) не здатна заперечити громадянсько-суспільний контекст їх домінантної місії – забезпечити найбільш оптимальне поєднання соціуму та політичної влади.

Г. Щедрова більш детально розкриває нерозривний зв'язок між громадянським суспільством та державою у наступний спосіб: становлення громадянського суспільства відбувається у постійному контакті із становленням правової держави при безумовній вищості першого (суспільства) над другою (державою); для цивілізованого розвитку обох цих феноменів необхідно створювати надійні механізми їх взаємодії та взаємозбагачення; не лише держава, а й інститути власне громадянського суспільства можуть негативно впливати на інші його складові; формування громадянського суспільства є передумовою становлення політичної демократії, обмеження всеохоплюючої ролі держави [8, с. 120].

Наведені вище викладки цілком можуть розглядатися у якості містка, перекинутого від умовного «недержавного» середовища людської життєдіяльності до його «державно окресленого» ареалу, якому традиційно делеговані функції збройного захисту соціуму. Іншими словами, громадянське суспільство не може залишатися осторонь проблем військового будівництва. Суспільна увага, виразниками якої є широкі верстви активного населення, неминує поширюватися не лише на духовні процеси розвитку військової сфери (морально-етичні, патріотичні, інформаційно-комунікативні, етнопонаціональні, конфесійні), а й на інституційні форми воєнного будівництва, основою яких є кількісно-якісні параметри воєнної організації держави або сектору безпеки і оборони.

Вказуючи на підвищене значення громадянського суспільства у забезпеченні безпеки особи, В. Мельник пропонує наступний аргументний ряд. На його погляд, інституційний механізм реалізації безпеки особи в транзитивних суспільствах полягає у поєднанні ієрархічного етатистського принципу безпеки з мережевим, який забезпечує особи вбудованість у систему громадських та транснаціональних комунікацій. Останні визначаються взаємозалежністю та солідарністю окремих персоналій при реалізації безпеки, повністю не контролюються державою та можуть впливати на безпекові дії державних органів.

В. Мельником обґрунтовано тенденцію підвищення ролі інститутів та норм громадянського суспільства й міжнародних неурядових організацій та, відповідно, норм і принципів міжнародного права у забезпеченні безпеки особи в транзитивних суспільствах, яка корелюється з глобальними тенденціями делегування суверенітету держави на локальний та наднаціональний рівні [9, с. 5].

Пропонується наступна систематизація впливів громадянського суспільства на інститут демократичного цивільного контролю над воєнною організацією (сектором безпеки і оборони) держави.

Таблиця 1

Систематизація впливів громадянського суспільства

Структури громадянського суспільства	Внесок у демократичний цивільний контроль над воєнною організацією держави (сектором безпеки і оборони)
Організації та групи, сформовані на основі об'єднувальних принципів і добросусідства	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам; репрезентація інтересів
Організації та групи, що займаються питаннями розвитку та миру	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам; моніторинг; розробка рекомендацій
Групи і соціальні мережі, що займаються питаннями прав людини	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам; моніторинг; розробка рекомендацій
Соціальні мережі та групи взаємодопомоги	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам
Інститути дослідження політики, дослідницькі центри та інститути, що займаються вивченням проблем безпеки	Аналіз; критика; діалог і дебати; вироблення рекомендацій
Професійні асоціації та групи	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам; репрезентація інтересів
Студентські групи	Підвищення рівня інформованості; репрезентація інтересів; моніторинг
Профспілки	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам; репрезентація інтересів; моніторинг
Жіночі організації	Підвищення рівня інформованості; надання повноважень маргінальним групам; репрезентація інтересів; моніторинг
Фонди	Фінансування досліджень, пов'язаних з питаннями безпеки; підтримка структур громадянського суспільства

Джерело: [10]

«Підвищення рівня інформованості» (зустрічається в таблиці найчастіше) означає, що предметом підвищеної уваги громадянського суспільства стає широкий спектр безпекових проблем, серед яких

дедалі більшого значення в сучасних умовах ескалації міжнародних (міждержавних), а також внутрішньодержавних протистоянь набувають проблеми, детерміновані фактором військової сили.

«Надання повноважень маргінальним групам» свідчить про необхідність широкого використання можливостей неформальних волонтерських, мережових, жіночих, молодіжних, історичних та ін. об'єднань громадян, які не мають усталених структурно-функціональних характеристик, проте прагнуть сприяти більш якісному вирішенню безпекових (оборонних) проблем на само організаційних засадах.

Надвисока динаміка створення та розпаду таких структур навіть гіпотетично не дозволяє ставити питання про їхню реєстрацію в органах влади, тим більше організовувати державне регулювання діяльності подібних структур. Разом з тим їх внесок в загальну справу підтримання (підвищення) рівня захищеності індивідуальних та групових інтересів не підлягає сумніву. Іноді така підтримка піднімається до рівня суспільної компенсації державної неспроможності забезпечити задовільний рівень безпеки соціуму.

«Репрезентація інтересів» спрямовує очікування, запити, пропозиції, оцінки, що генеруються сталими соціальними структурами на адресу легітимних владних інстанцій, формально відповідальних за підтримання належного рівня національної безпеки, яка традиційно вбирає в себе безпеку людини, суспільства, держави в цілому.

Інші варіанти внеску структур громадянського суспільства в організацію ДЦК (*моніторинг, фінансування, аналіз, критика* тощо) є очевидними й додаткових роз'яснень не потребують.

Характеризуючи діапазон впливів громадянського суспільства на сектор безпеки і оборони, доцільно виділити наступні з них.

Ціннісний вплив. Про ціннісну самодостатність громадянського суспільства вище вже йшлося. Громадянське суспільство у більшості випадків займає рекомендаційну позицію, пропонуючи державі доповнити політичні цінності, без яких нездатна функціонувати жодна політична система, цінностями національним. У кризових умовах розвитку політичного процесу громадянське суспільство цілком здатне зайняти спонукальну позицію, вимагаючи від політичної системи набути ціннісних ознак, підтримуваних більшістю населення. Як правило, насичення держави ціннісними якостями, що поділяються більшістю та слугують основою формування національних інтересів, відбувається за допомогою демократичних виборів.

У літературі пропонується наступне визначення терміну «національні цінності»: це переконання, моральні настанови, принципи, стандарти та більш специфічні норми, які впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, інституційному та суспільному) через спрямування та стримування поведінки і дій учасників процесу творення політики, визначаючи їхнє сприйняття бажаного кінцевого стану (кінцевих цінностей) та прийнятих засобів (інструментальних цінностей) для його досягнення [11, с. 116].

Дещо складною є предметизація національних цінностей на основі, що є прийнятною для ключових соціальних груп на консенсусній основі. Наприклад, Г. Ситник, враховуючи світоглядні, культурологічні, історичні, соціально-економічні, географічні, демографічні особливості і традиції розвитку України, пропонує наступний перелік основних національних цінностей України: державний суверенітет; територіальна цілісність; демократичні основи розвитку; сім'я; рівноправність народів, які населяють Україну; самовідданість при захисті Батьківщини; соціальна справедливість; колективізм; миролюбність; толерантність; доброзичливість; матеріальне та духовне надбання народу України. Даний перелік цінностей, на погляд Г. Ситника (як і на наш погляд), не є вичерпним та може й надалі удосконалюватись у змістовному вимірі [12, с. 115].

В. Горбулін та А. Качинський альтернативно додають, що український народ має власну систему національних цінностей, які умовно діляться на три групи [13, с. 122]:

а) ціннісне ядро системи національної безпеки, яке можна охарактеризувати як домінуючу в суспільній свідомості духовну конструкцію, що може інтегрувати спільноту в одне ціле. До таких цінностей належать національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм, соціальна справедливість тощо;

б) структурна група цінностей як область найбільш інтенсивного прояву ціннісних конфліктів між особистостями та соціальними групами. Йдеться про: державний суверенітет, права і свободи людини, конституційний лад, матеріальні надбання, приватну власність, природні ресурси та ін.;

в) група периферійних цінностей, які формуються й трансформуються в процесі суспільного розвитку, але часові інтервали існування яких не співпадають з масштабами соціально-економічних, політичних та ін. змін, як правило, виходячи за їх межі. Прикметною рисою таких цінностей є яскраво виражена інертність та підвищена стабільність за рахунок рис, успадкованих від попередніх культурних пластів. Йдеться про ідеологічні, політичні, регіональні, етнонаціональні, конфесійні, вікові, фахові та ін. цінності, комбінація яких може бути довільною.

Додатково слід наголосити на необхідності ціннісного сприйняття інституту прозорості (транспарентності) як одному з вирішальних факторів успішного функціонування сектору безпеки і оборони. Коротка паралель з попередньою країною: в СРСР рівень таємності оборонної та ін. сфер був надмірним. Як наслідок, їх реформування, як і реформування політичної системи в цілому, виявились неможливими та призвели до розпаду Союзу держави.

Важливість прозорості в оборонній галузі слід оцінювати з огляду на наступне [14, с. 333]: прозорість є єдиним шляхом забезпечення аргументованого обговорення проблем сектору безпеки та, як результат, його громадської підтримки; прозорість є не самоцілью, а інструментом для досягнення стану безпеки й стабільності, доказом того, що сектор безпеки працює на громадян демократичної країни, що гроші платників податків ідуть саме на потреби безпеки;

прозорість є найкращим інструментом у боротьбі з корупцією, порушеннями законності, для захисту інтересів країни та її громадян;

прозорість виступає базою для створення належних ЦВВ та залишається ключовою вимогою партнерства і членства в НАТО і Євросоюзі.

Інституційний вплив. Найбільш поширеними форматами взаємодії громадянського суспільства з легітимними органами влади, на наш погляд, можуть бути:

парламент – уряд (міністерство оборони); парламент – неурядові організації, академічні кола, бізнес-структури, ЗМІ;

уряд (міністерство оборони) – неурядові організації, академічні кола, бізнес-структури, ЗМІ; військовослужбовці – цивільні працівники міністерства оборони;

всередині кола неурядових організацій, академічного і ділового секторів, ЗМІ з питань оборонного менеджменту;

національна (державна) адміністрація – міжнародні організації;

між складовими громадянського суспільства на регіональному базисі.

Функціональний вплив. На основі транспарентних відносин між усіма учасниками безпекової (оборонної) діяльності можливим стає виконання наступних завдань:

чітке, нормативно фіксоване визначення сектору безпеки – завдання, структура, управління, відповідальність, ресурси;

створення співтовариства військовослужбовців та цивільних службовців як товариства професіоналів;

сприяння зростанню громадського розуміння сектору безпеки і оборони (задачі, виконавці, ресурси, результати);

створення освітньої підсистеми з питань безпеки і оборони;

забезпечення сектору безпеки і оборони сучасними інформаційними системами та базами даних;

забезпечення участі громадськості в обговоренні питань, що стосуються сектору безпеки, на законодавчому і виконавчому рівнях, у тому числі через неурядові та бізнес-організації;

просування практики прозорості на регіональному і міжнародному рівнях.

Вплив інноваційного цілепокладання. Як правило, в реальному політичному процесі одночасно діють кілька моделей вирішення оборонних завдань за участю людей в погонах та їх цивільних співгромадян. Роль громадянського суспільства при цьому є беззаперечною: воно генерує ідеї (іноді незвичні, нестандартні, такі, що виходять за межі усталених нормативно-правових приписів), вимагає прозорості, підзвітності та відповідальності, а також підтримує реформаторські дії уряду (у випадку їх наявності).

Діяльнісний вплив. Не менш важливою є участь громадянського суспільства в практичній реалізації заходів безпеки і оборони. Моніторинг та оцінка реального стану справ в оборонній сфері у вигляді дайджестів, оглядів, доповідей, мас-медійної продукції стають основними інструментами впливу громадськості на державні структури, змушуючи останніх так чи інакше реагувати на виявлені недоліки. Даний різновид контролю найбільш властивий науково-експертному загалу та бізнес-асоціаціям, які у такий спосіб здійснюють прямий внесок у сферу оборони.

Вплив з позицій кризового реагування. Ще більшої уваги громадянського суспільства вимагає процес втілення оборонної політики під час надзвичайних ситуацій, кризового управління, не говорячи про повномасштабні військові дії. Нагальними стають додаткові ресурси, а також різномасштабні мобілізаційні заходи. Ресурсне забезпечення та ефективна мобілізація цивільного потенціалу вирішальним чином залежать від розуміння, підтримки та готовності брати участь у необхідних заходах діючих суб'єктів громадянського суспільства – від пересічних громадян до ініціативно створених недержавних збройних формувань.

Висновок. Конституційно визначене будівництво оборонних інститутів, здійснюване державою, має супроводжуватись одночасним розвитком громадянського суспільства. Баланс між ними є передумовою формування сектору безпеки і оборони, мінімально залежного від поточної політичної кон'юнктури. Навіть більше: система забезпечення національної безпеки (включно з оборонним відомством) не можуть стати справді ефективним без участі громадськості у процесі їх розвитку. Тільки через залучення інститутів та ресурсів громадянського суспільства можливим стає реалізація надважливого соціально-політичного проекту, на яке спроможні далеко не всі політичні системи – створення стійкої системи національної безпеки, яка відповідає вимогам глобалізованого світу (доволі часто агресивно налаштованого) та є орієнтованою на перспективу кількох наступних поколінь. Що означає створення перспективного потенціалу державності, а не його ретроспективного антиподу.

Список літератури:

1. Громадянське суспільство / Політична енциклопедія. К.: Парламентське видавництво, 2011.
2. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: Монографія. За ред. М. Требіна. – Х.: Право, 2013. – 536 с.
3. Там же.
4. Там же.
5. Суспільство громадянське / Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. – Т. 1: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В.М. Князев (співголова), І.В. Розпутенко (співголова) та ін. – 2011. – 748 с.
6. Матузов Н.И. Гражданское общество / Н.И. Матузов // Политология для юристов / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юрист, 1999.
7. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: Монографія. За ред. М.Требіна. – Х.: Право, 2013. – 536 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004.
9. Мельник В.І. Безпека особи в транзитних суспільствах: політико-інституційний вимір. Автореферат дис. ... к. політ. н. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011.
10. Авторська інтерпретація матеріалів «Гражданский контроль над сектором безопасности. Пособие для организаций гражданского общества. Центр ДКВС (Женева). – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcaf.ch/publications/kms/index.cfm>
11. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. – К.: Інтертехнологія, 2008.
12. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. – К.: Національна академія державного управління при Президентові України, 2012. – 544 с.
13. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. – К.: Інтертехнологія, 2008.
14. Шаламанов В. Взаємодія і співпраця оборонного управління і громадянського суспільства / Ван Гікелен В., Флурі Ф. Розбудова безпеки і оборони: Збірка матеріалів щодо Плану партнерських дій із створення інститутів оборони й безпеки. – Київ, Женева, 2006.

Белошицкий В.И.

Центр перспективных социальных исследований

Министерства социальной политики Украины и Национальной академии наук Украины

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В СИСТЕМЕ ГРАЖДАНСКО-ВОЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Исследована роль гражданского общества в создании сбалансированной системы военно-гражданских отношений. Также описаны специфика и направления влияния гражданского общества на институт демократического гражданского контроля, на военную организацию страны в секторе безопасности и обороны.

Ключевые слова: военно-гражданские отношения; гражданское общество, демократический гражданский контроль, военная организация страны, сектор безопасности и обороны, ценностное влияние.

Biloshytsky V.I.

Center for Advanced Social Research

Ministry of Social Policy of Ukraine and National Academy of Sciences of Ukraine

CIVIL SOCIETY IN CIVIL-MILITARY RELATIONS

Summary

In this article we describe the role civil society plays in creation of a balanced civil-military relation system. We also give a detailed overview of the specifics and ways of influencing civilian democratic control institutions, military organization of the state in fields of defense and security by civil society.

Keywords: civil-military relations, civil society, democratic civilian control, military organization of the state, defense and security field, value impact.

УДК 321.7: 316.614 (045)

СТРАТЕГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОБИЛИЗАЦИИ: ОТ ПРОТЕСТА К КОНСОЛИДАЦИИ

Исхакова Н.Г.

Национальный авиационный университет

В данной статье автор анализирует проблемы консолидации украинского населения и рассматривает возможность построения единой стратегии политической мобилизации населения. Политическая мобилизация граждан выступает средством для общественного консенсуса.

Ключевые слова: политическая мобилизация, политическая активность, политическое участие, демократизация.

Постановка проблемы. Мобилизация является необходимым составляющим звеном демократической трансформации общества. Социально-политическая мобилизация влияет на социокультурные и институциональные изменения. Как отмечает К. Дейч [14], под мобилизацией понимается общий процесс изменений, который происходит в станах переживающих переход от традиционных моделей жизни к моделям современным. Все эти изменения оказывают важное влияние на политическое поведение. Новый тип политической культуры не будет создан, если не изменить модель политической социализации, а это возможно только при условии мобилизации граждан на участие в политической жизни своей страны.

Анализ последних исследований и публикаций. По мнению Д.В. Гончарова, природа мобилизации существенно меняется в зависимости от социокультурного контекста политической системы. Ученый определяет два обобщенных типа мобилизации: соревновательный и авторитарный [2, с. 130].

В демократических политических системах преобладает «соревновательный» тип мобилизации. Данная система требует постоянного вовлечения граждан в политические отношения. Только

так она остается стабильной, хотя и не исключается спонтанная политическая активность рядовых граждан. «Соревновательный» тип политической мобилизации предполагает автономные и активно работающие институты артикуляции социально-политических интересов, а также единую систему демократических ценностей как основу политической культуры. «Авторитарный» тип политической мобилизации характерный для недемократических систем и приобретает черты политического просвещения масс. Этот тип строится на политической пропаганде и принуждении масс к политическому участию.

В переходных обществах мобилизация граждан носит характер конфронтации и противостояния. Этот тип можно обозначить как протестный тип мобилизации. Он характеризуется тем, что политическая активность граждан проявляется как борьба, противостояние и враждебность. При этом социально-политический конфликт может быть как реальным, так и нереальным. Например, протесты граждан могут быть связаны с реальными социально-экономическими проблемами и материальными потребностями социальных слоев. В то же время, мобилизация масс может происходить и на основе надуманных проблем, например опас-

ность вступления страны в международную организацию, проблема дискриминации языка национального меньшинства, угроза национализма и т.д.

Ученая В.А. Ачкасова [1], определяя проблемы политической мобилизации, акцентирует именно на различных видах протестных движений: серия «цветных революций», «рост этнической и конфессиональной ксенофобии» и т.д. Очевидно, что подобные формы протеста являются результатом социальных противоречий и конфликтов.

Определяя типы политической мобилизации следует вспомнить теорию американского исследователя Дж. Розенау [2, с. 134]. Согласно этой теории, в стабильном демократическом обществе, большинство населения остается политически пассивным в повседневной жизни («массовая публика»), и лишь 10-15% граждан являются активными участниками политических процессов страны («внимательная публика»). Эти граждане чувствуют себя причастными к общественным делам, интересуются политическими новостями и являются участниками многих политических акций и мероприятий. Эти люди составляют ядро политической системы. Они принадлежат к среднему классу, имеют сильные политические установки, хорошо информированы, политически компетентны, вовлечены в структуры гражданского общества, имеют высокую профессиональную квалификацию. Эти граждане вовлечены в политику постоянно, а остальное население подключается периодически на выборах и референдумах или в случаях обострения социально-политической ситуации. Внезапное расширение численности «внимательной публики» обычно ведет к политическим катаклизмам и характеризуется как негативное явление для общества.

Продолжая эту мысль, следует отметить, что для трансформационных обществ «внимательная публика» составляет менее 10% населения, в то время как массы («массовая публика») активно, но стихийно включаются в политику, и это участие носит протестный характер.

Цель статьи. В связи с необходимостью консолидации украинского населения вокруг демократических ценностей и внедрения стандартов организованной политической активности, основной задачей исследования является построение единой стратегии политической мобилизации населения, цель которой завершить процесс демократизации всего общества.

Изложение основного материала. Одной из проблем в процессе демократизации общества является гармонизировать процесс политической мобилизации. Перевести его в плоскость консолидации населения вокруг идеи демократии, либеральной системы ценностей. В современном украинском обществе решение этой задачи усложнилось рядом институциональных и социальных факторов.

Во-первых, слабая способность к организованному и повседневному формам участия в политике вызванная низким уровнем классовой идентификации граждан и осознания ими реальных экономических потребностей. Разрыв механизма идентификации в социально-экономической сфере является причиной низкого уровня группового самосознания и затрудняет процесс самоорганизации представителей социальных групп на основе классовых потребностей и интересов. Автономные ассоциации и объединения граждан, которые призваны обеспечивать стабильное участие населения в общественно-политической жизни, не способны организовывать действия людей на основе общих классовых интересов. Граждане Украины, в большинстве своем, не принадлежат к какой-либо из общественно-политических организаций или движений. За все годы независимости страны просле-

живается стойкая тенденция низкого уровня систематических повседневных действий в политике. Следовательно, усложняется внедрение в массовое сознание четкой системы ценностей, которая бы консолидировало все население Украины вокруг демократического курса страны.

Во-вторых, региональная обусловленность политического участия граждан. В условиях слабой консолидации социальных групп в экономической сфере, основными мотивами политического участия становятся не материальные потребности, а региональная принадлежность граждан. При этом, в отдельных регионах Украины наблюдается различное понимание стратегии развития страны, взглядов касательно приоритетов внешней политики Украины, её территориальной организации, статуса русского языка, гражданства и т.д. Разность взглядов и убеждений подогревают политические партии, религиозные и националистические организации, и конечно СМИ. Так, наиболее выразительно в украинском обществе обозначились два региональных сегмента на Западе и Востоке страны. Существенная разница прослеживается в стереотипизации политического мышления, политических традициях и нормах общественно-политической жизни. У жителей Западной части Украины сложились традиции организованного участия в неправительственных движениях, присутствуют антикоммунистические, антироссийские политические ориентации. В Юго-восточной части Украины у большинства населения проявляются стереотипы «советской ментальности». Они отпечатались в отвержении европейских ценностей, ориентире на российскую интеграцию, сильно выраженный патернализм государства. Доминирует русский язык. Эти две региональные субкультуры, сложившиеся в результате различных исторических и социально-экономических особенностей, становятся более влиятельным фактором в процессе политической мобилизации, чем социальное положение индивидов, и определяют различные системы ценностных ориентаций и мотивы политических действий граждан. Это подтвердили события во время президентских выборов в Украине 2004 года и события зимы 2013-2014 года.

В-третьих, сегментность массового политического сознания украинцев, которая проявляется в наличии различных ценностных и поведенческих ориентаций. Характерно, что эти ценностные сегменты не обусловлены ни классовой, ни территориальной принадлежностью граждан и выступают показателем уровня интеграции украинского населения в целом. В результате масштабных исследований проведенных ведущими украинскими социологическими центрами [10, 11], были обнаружены четыре условных сегмента массового политического сознания украинского общества.

К первому типу относились люди ориентированные на режим «сильной руки», приверженцы административной экономики основанной на государственном учете и контроле, соответственно, они ожидали всецелой поддержки со стороны государства в социальной сфере. Ко второй группе относилась категория населения воспринимающих демократический путь развития, хотя и не отказывающихся от авторитарного мировосприятия. В политическом сознании граждан этой группы ядро ценностных ориентаций составляли социальное равенство, коллективизм, административная экономика. При этом, рыночные механизмы экономики и процедуры современной демократии не отвергались. К третьей группе относились граждане, политическое сознание которых отображало главные принципы демократического общества. Они ценили развитие частного предпринимательства и

предпочитали минимизацию роли государства в регулировании рыночных отношений. К последнему типу массового сознания относились нигилистические установки и ориентации. Люди с подобным типом массового сознания абсолютно безразличны к политическим процессам и не признают идей предлагаемых ни одной из политических партий.

Такая палитра представлений общественно-политического развития Украины в массовом сознании граждан свидетельствовала про отсутствие консенсусной основы для консолидации демократии, отсутствия единой системы ценностей, на основе которой могли бы внедряться демократические институты и процедуры.

На данный момент ситуация в Украине стремительно меняется. Происходит сдвиг в массовом политическом сознании украинского общества. Это связано с реальной угрозой войны в связи военной агрессией Российской Федерации и уже свершившейся аннексией Автономной республики Крым. Сегодня население Украины резко мобилизуется в различных направлениях: военном, политическом, идейно-патриотическом.

Конечно, структуры массового сознания не поддается быстрым изменениям, однако постепенное переосмысление массами политических процессов началось еще в конце 2004 года, во время президентских выборов и продолжается сегодня. Политическая мобилизация масс способствовала постепенному осознанию классовых интересов и прав большинства граждан, путей их выражения и защиты. Более того, среди молодежи появилось чувство эффективности своих действий в политике. Это дало толчок для начала внедрения стандартов демократического политического поведения в сознание масс. Хотя в украинском обществе про ассоциативное повседневное участие населения в политике речи не идет. Дело в том, что за последние десятилетия политическое участие масс носило спонтанный характер. В то время как в стабильном демократическом обществе население представлено общественными организациями (ассоциациями), которые упорядочивают политическую активность индивидов.

В связи с отсутствием единой системы демократических ценностей и традиций политической жизни, норм политического поведения необходима стратегия политической мобилизации, которая имеет целью консолидировать население. Данная стратегия консолидации должна включать следующие конкретные шаги.

1. Обеспечить периодическое участие большинства граждан в избирательном процессе. Главными агентами политической мобилизации здесь выступают государство, политические партии и лидеры.

2. Повысить политическую компетентность граждан путем внедрения системы политического образования [4].

3. Внедрить реальную систему сотрудничества власти с общественными организациями и поддержки гражданской инициативы. Особенно важно развитие автономного политического участия молодых людей. Это способствует формированию практических навыков политического участия у молодежи и выработке демократического стиля коммуникации власти и общества. Однако, как предупреждает К.А. Котова: «Существует опасность того, что участие молодежи в политических организациях может трансформироваться в полностью управляемую и контролируруемую государственно-партийными структурами форму активности» [7, с. 1].

Основа консолидации общества – это адекватные решения органов власти на требования всех слоев населения (соответствующие законы, указы, акты). В противном случае, государственная власть не получит поддержки граждан, и вся по-

литическая система будет находиться в состоянии турбулентности.

4. «Открыть» деятельность органов власти и информировать граждан о принимаемых решениях. Эту задачу призваны решить средства массовой коммуникации (СМК). Как известно, одна из функций СМК – это мобилизовать массы на политическую деятельность (иногда бездеятельность), способствовать включению в политику, формировать мотивационную базу политического поведения. Именно по каналам СМК должны происходить артикуляция общественных интересов, обсуждение актуальных общественно-политических проблем, давление на процесс принятия решений со стороны общественности.

Главная роль для консолидации населения сегодня отводится Интернет-ресурсам, особенно социальным сетям. Свой мобилизационный потенциал Интернет продемонстрировал в условиях протеста за последние четыре года. Мощным инструментом активизации населения для участия в акциях протеста стал именно Интернет.

Проанализировав протестные движения в ряде арабских стран в 2011 году (Египте, Тунисе, Ливии, Йемене и других), массовые беспорядки в США, Испании и России в 2011 и 2012 годах, Ю.А. Ильичева [3] пришла к выводу, что социальные медиа в протестном движении выполняют роль самоорганизации гражданского общества, а также его координации. «Анализ событий «арабской весны» показывает, что социальные медиа выступают как информационно-политический инструмент воздействия на общество» Мобилизационные технологии – это актуальная тема в современной теории коммуникации. Под ними Ю.А. Ильичева понимает «коллективную активизацию населения посредством Интернет-ресурсов для участия в акциях протеста».

В Украине в 2013-2014 году основным способом мобилизации граждан на протест стали социальные медиа. Они служили не только источником информации о происходящем в условиях государственной цензуры на телеканалах и радиостанциях, но и средством быстрой мобилизации людей для проведения протестных акций. Примером может служить движение «Авто-майдан». В Украине, как ранее в нескольких арабских странах, ведущую роль сыграли Twitter, Facebook, YouTube и другие.

Сегодня можно спорить о позитивных и негативных моментах использования Интернет-ресурса в политике, но факт остается фактом: социальные сети уже стали базой для организации политических акций с целью давления на органы власти всех уровней. В Украине каждый день можно наблюдать множество примеров мобилизации граждан через Интернет для решения общественных проблем различного масштаба и направленности (акция жителей отдельного района города с требованием останова строительства высотного дома в парке, протест жен и матерей военных с требованием полного обеспечения войска в зоне Антитеррористической операции на Востоке Украины).

Цели использования мобилизационных технологий различными субъектами могут быть разные, и не всегда эта цель – активизация граждан на протест. С помощью Интернет-ресурсов можно обеспечить организованное повседневное участие граждан в политическом процессе, ведь именно они обладают такими уникальными характеристиками как оперативность, вседоступность и интерактивность. Хотя, конечно, можно достичь и противоположной цели – посеять апатию к политике, вражду и противостояние в самом обществе посредством искажения информации, манипулирования общественным мнением.

В этой связи следует отметить исследование Н.О. Королева связанное с политическим манипулированием, а точнее методами его противостояния. Как отмечает ученый: «Оппозиция, средства массовой информации и демократический контроль, дают эффект контрманипулирования и деманипулирования. Естественными препятствиями для восприятия манипулирования являются самостоятельность мышления и коллективность, которые обретают устойчивость только в условиях политического плюрализма» [6, с. 13].

Выводы и предложения. Политическую мобилизацию следует рассматривать как активность граждан, вызванная действиями политических лидеров или организаций, и может основываться как на рациональных, осмысленных политических предпочтениях людей, так на искаженных политических мотивах. Но в любом случае, политическая мобилизация предполагает различные формы политического участия.

В переходных обществах мобилизация граждан носит характер конфронтации и противостояния. В связи с этим необходима консолидация украинского населения и внедрение стандартов организованной политической активности. Построение единой стратегии политической мобилизации населения которая бы консолидировала население, усложняется низким уровнем классовой идентификации граждан, региональной обусловленностью политического участия, сегментностью массового политического сознания украинцев. В связи с этим, конкретными шагами стратегии консенсуса должны стать: юридическое участие большинства граждан в избирательном процессе, наличие системы политического образования, реальное сотрудничество власти с общественными организациями, открытость деятельности органов власти. Дальнейшие исследования проблем консолидации населения и поиск путей нормализации политической активности масс представляется наиболее перспективным.

Список литературы:

1. Ачкасова В.А. Медиа и PR-технологии в процессах политической мобилизации // jf.spbu.ru/upload/files/file_1391677449_0454.doc
2. Гончаров Д.В. Политическая мобилизация // Полис. – 1995. – № 6. – С. 129-137.
3. Ильичева Ю. А. Мобилизационные технологии: сущность, предпосылки возникновения, основные инструменты и средства // Теория СМИ и массовой коммуникации. – 2013. – № 2. – С. 129-137.
4. Ісхакова Н.Г. Громадянська освіта як чинник політичної соціалізації молоді у сучасному українському суспільстві // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 22. – К.: Видавництво педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2011. – Випуск 5. – С.10-16.
5. Ісхакова Н.Г. Організаційна та ізоляційна моделі політичної соціалізації // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 40. – С. 176 -189.
6. Королев Н.О. Политическое манипулирование в процессе коммуникации власти и общества: автореф. дис...канд. полит. наук. – Волгоград, 2012. – 183 с.
7. Котова К.А. Участие молодежи в политических организациях в современной России: Автореф. дис...канд. полит. наук. – М., 2013. – 24 с.
8. Кремень Т.В. Политическая мобилизация: объекты и субъекты // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2013. – № 5(21). – С. 146-149.
9. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
10. Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін / Ред. В.Ворона. – К., 2004. – 705 с.
11. Українське суспільство 1994-2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н.Паніна. – К.: «Заповіт», 2004. – 64 с.
12. Фадеев Д.А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1-2. – С.117-123.
13. Харитонова О.Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. – 1996. – № 5. – С. 70-78.
14. Deutsch K.W. Social Mobilization and Political Development // Comparative Politics. A Reader / Ed. by Eckstein H., Apter D.E. Toronto, 1964.

Ісхакова Н.Г.

Національний авіаційний університет

СТРАТЕГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ: ВІД ПРОТЕСТУ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ

Анотація

У даній статті авторка аналізує проблеми консолідації українського населення та розглядає можливості побудови єдиної стратегії політичної мобілізації населення. Політична мобілізація виступає засобом суспільного консенсусу.

Ключові слова: політична мобілізація, політична активність, політична участь, демократизація.

Iskhakova N.H.

National Aviation University, Kyiv

THE STRATEGY OF POLITICAL MOBILIZATION: FROM PROTEST TO CONSOLIDATION

Summary

In this article an author analyses the problems of consolidation of the Ukrainian population and examines possibility of construction of single strategy of political mobilization of population.

Keywords: political mobilization, political activity, political participation, democratization.

HISTORICAL DETERMINANTS OF THE CONTEMPORARY POLISH-RUSSIAN RELATIONS: GEOPOLITICAL AND NATIONALISTIC (ETHNIC) DIMENSION

Koziński B.

Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw

In the article the historical determinants of the Polish-Russian relations will be analysed with reference to two crucial variables determining the relations between both states, i.e. the geopolitical and the nationalistic dimension. The basic conclusion of this article is the fact, that in the history Poland was the main rival of Russia in the struggle for dominance in Central and Eastern Europe. Besides, the tsarist and Soviet Russia applied great numbers of aggressive methods of ethnic polity (the forced expulsion or genocide).

Keywords: foreign policy, geopolitics, nationalities/ethnic issue, national and ethnic minorities, Poland, Russian Federation.

Introduction. In the article the historical determinants of the Polish-Russian relations will be analysed with reference to two crucial variables determining the relations between both states, i.e. the geopolitical and the nationalistic dimension. Generally, Poles see Russia from the angle of negative historical experiences, which situate this state as a power hostile towards the Polish interests. The dominating element of bilateral relations is the image of Russia as the continuator of the aggressive policy of the tsarist Russia and the Soviet Russia (the USSR), which aspires to restoring its imperial role in the world politics. The above-mentioned phenomena allowed to formulate the following research hypothesis: among the most important historical determinants of the contemporary Polish-Russian relations are the rivalry for geopolitical influence in the East-Central Europe, the ethnic policy of the Russian and Soviet authorities aimed at depriving Poles of their national identity, and the extermination of the Polish intellectual elite.

There are two objectives of this paper. The first is to present the historical determinants of the present Polish-Russian relations in the context of the significance of two crucial aspects determining bilateral relations between those states (geopolitics and the issue of nationality). The second is to fulfil the function of organising knowledge on shared historical experiences of Poland and Russia, the aim of which is to provide an introduction to the subject, which is a particularly useful as an educational element.

Before we proceed to the analysis of the main research topic, the research paradigm adopted in the article requires clarification. The paper is based on two notions: geopolitics and the issue of nationality (ethnicity). For the purposes of the analysis geopolitics was defined not as a distinct science, but rather as a «(...) subjective interpretation of political-geographical and other important factors, the intention of which is to extend national, state or block interests, in particular in terms of influence, control, strengthening, establishing or confirming political, economic and military power» [7; 5, p. 13]. The issue of nationality (ethnicity) concerns the reality of an national minority in a state in which discrimination against that minority was confirmed or in the case when a particular group declares that they are discriminated, whether or not in fact we are dealing with such a situation [6, p. 94]. Moreover, the issue of nationality will be broadened by the aspect of the national identity of a given ethnic group, and so it also pertains to the internal situation of the dominating nation (titular). The article uses historical names of the states, to which the current Republic of Poland and the Russian Federation are successors. In case of Poland the issue of geopolitical coexistence of Poland and Lithuania in one state organism was also included.

Analysis of recent research and publications.

In the framework of the chosen research problem and the subject of the article, a circle of academics researching the Polish-Russian relations and historical events connected with bilateral relations of those states should be presented. The geopolitical and civilizational Polish-Russian rivalry was the subject of the research of A. Nowak, who undertook the analysis of the military and political conflicts between Poland and Russia, emphasizing the key importance of the fact that Poland and other states from the region (particularly Ukraine) broke out from the Soviet dominance for the disappearance of the Russian empire [10]. The determinants of the Polish-Russian relations were studied by F. Ozbay and B. Aras [11, p. 27-42]. The Turkish researchers showed a series of fundamental elements determining the history of the Polish-Russian relations; however, they concentrated mainly on the historical factor, and devoted less attention to the geopolitical one. Next, T. Gruzewski analysed transformations of the tsarist Russia at the beginning of the 20th century and demonstrated the processes and phenomena that with time lead to the outbreak of the Bolshevik revolution and geopolitical changes in East-Central Europe – political changes in Russia were one of the crucial reasons of regaining independence by Poland in 1918 [3]. The Czech political scientist Jiří Vykoukal examined the territorial contexts of the thoughts of Poles on Russia, analysing historical Polish attitudes towards Russia [15]. Among researchers studying the contemporary Polish-Russian relations, historical threads were of interest to some Polish and Russian researchers, including G. Cimek, M. Franz, K. Szydywar-Grabowska [1, p. 15-39], R. Zięba [18], A. E. Taras [14], and P. V. Stegnyy [2].

A deficit of research on the meaning of the geopolitical and ethnic context in the Polish-Russian relations is visible in world literature. While in the Polish and Russian academic research an impressive group of scientists studies the spheres connected with bilateral relations, in the remaining states of the region of East-Central Europe and in the Anglo-Saxon states this subject is a research field that arouses limited interest. All the more so it is worthwhile to examine the historical examples of the significance of the geopolitical and ethnic issues in the Polish-Russian relations, that is states that in the last centuries have exerted considerable influence over the crucial phenomena in the European politics – particularly in the region of East-Central Europe.

Geopolitical and nationalistic issue in the Polish-Russian relations. The Polish-Russian relations are marked with centuries of difficult geopolitical coexistence, which to a considerable degree influence the contemporary state of bilateral relations. It is possible to divide the history of the Polish-Russian neighbourly relations into nine main geopolitical

orders marked with a growth in importance of the ethnic issue in particular periods. These are:

1. The geopolitical isolation in the international space (966-1385). The history of the Polish and Russian statehood dates back to similar times, i.e. the 9th and 10th centuries. Kievan Rus' came into existence earlier in Kiev on the Dnieper River (Russians and Ukrainians are having a dispute between themselves over the entitlement to this legacy), where the power was held by the Rurik dynasty (in 988 they decided to adopt the Eastern Christianity). In historiography the beginning of the Polish state is dated back to 966, when Prince Mieszko I from the Piast dynasty was baptised. Polish lands were removed from the main events in Europe, which provided time for national and state reinforcement. Rus' however was conquered by the Mongols in the 13th century and in that time functioned divided between a few centres (dominated by Veliky Novgorod and Moscow). During the reign of Dmitry Donskoy, the Grand Duchy of Moscow defeated the Mongols for the first time in the Battle of Kulikovo in 1380, which marked the beginning of gaining independence from the Mongolian control. Consecutive centuries were characterized by an increasing geopolitical significance of the Kingdom of Poland, the key element of which included a personal union between the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland in 1385 [12, p. 11-116; 17, p. 180-189]. The nationalistic context in this geopolitical order includes developing a separate existence in terms of nationhood and statehood in the shape of the Piast state, whereas in case of Rus' it regards a lack of an uniform national identity.

2. The geopolitical dominance of the Crown of the Kingdom of Poland united with the Grand Duchy of Lithuania (1385-1686). After the personal union with Lithuania, the Kingdom of Poland begun to gradually increase its geopolitical potential. The kingdom became stronger particularly after the victorious war with the Teutonic Knights (1409-1411) during which they removed the threat in the north and after the Union in Horodlo (1413), strengthening the ties with the Grand Duchy of Lithuania. However, the Grand Duchy of Moscow was at the stage of the forming its geopolitical separateness. Coronation of the Grand Duke of Moscow Ivan IV the Terrible to the Tsar of All the Russias in 1547 along with incorporation of lands (including the Khanates of Kazan and Sibir) constituted the origins of the Russia we know today. Nevertheless, in that time the biggest geopolitical power in East-Central Europe and one of the most important states in the world was the Polish-Lithuanian Commonwealth established in 1569 (on the basis of the real union of the Kingdom of Poland and Lithuania) [4]. In that period, beginning with the Livonian War (1558-1583) the Polish-Russian wars started [18, p. 35]. After the Rurik dynasty died out (after the death of Feodor I in 1598), the struggle for power in Russia began (the so-called Time of Troubles). The Commonwealth of Poland joined in the conflict which turned into a Polish-Russian war that lasted from 1609 to 1618. In 1610 Polish armies captured Moscow which they eventually had to abandon after a prolonged siege laid by Russian units (1612). Russia faced the threat of a collapse and having its lands captured by the Poles. Under the influence of the followers of the Orthodox Church, who were afraid of the Polish Catholicism, the state was united. The war ended with the signing of Truce of Dywilino (1618). The House of Romanov assumed reign in Russia, during the following century engaging in European matters and increasing their geopolitical potential. Meanwhile, the Commonwealth was torn with external conflicts (among others war with Sweden) and

internal conflicts (Cossack uprising under the leadership of the Hetman Bohdan Khmelnytsky), which facilitated the Russian side to get the upper hand in the rivalry with the Polish-Lithuanian side. As a result of the Treaty of Pereyaslav (1654) between the Cossacks and the Russians, a considerable part of the contemporary Ukraine was to be incorporated into Russia, and the Cossacks renounced the Polish protection and recognized the Russian authority. As a result of the treaty a Polish-Russian war broke out. It was ended with the Truce of Andrusovo (1667) and confirmed with the Eternal Peace Treaty of 1686. In consequence, the Commonwealth lost a considerable part of its eastern lands and deepened its geopolitical disadvantage [12, p. 147-180; 17, p. 181-190]. The nationalistic dimension includes development of the Russian identity and the national separateness, as well as the dominance of the Polish element in the population constituting the Polish-Lithuanian Commonwealth [4], which particularly concerned the Polonization of the Lithuanian and Russian local gentry.

3. The growth of the power of Russia and undermining the position of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1686-1795). In the 18th century the Commonwealth was losing in significance to Russia that was growing strong (the Russian Empire was proclaimed in 1721), made considerable conquests in the wars with Sweden and Turkey, and gained a convenient position for political and military offensive against the Commonwealth. In the years 1762-1796 Russia under the rule of Catherine II became one of the most important states in the world. The Tsarina pursued the policy of consistent limiting the sovereignty of the Commonwealth for the benefit of Petersburg, interfering in internal affairs of the state. Most of all, she contributed to the three partitions of the Commonwealth (1772, 1793 and 1795) and the fall of the King Stanisław August Poniatowski (the Targowica Confederation) [12, p. 262-293; 17, p. 182-191]. The issue of nationality in that geopolitical setting concerned the Russian expansion from the East to the West and of internal antagonisms in the Commonwealth – the internal conflict led to the Polish-Russian war and the fall of the Commonwealth.

4. The fall of the Commonwealth under the pressure of the Russian expansion to the West – reinforced with the expansion of Prussia to the East (1795-1918). The loss of independence initiated attempts to re-establish the sovereign Commonwealth that lasted for 123 years [16], the unsuccessful Kościuszko Uprising in 1794 was only the first act in the struggle to regain independence. The next state was the alliance of Poles with the Emperor Napoleon Bonaparte, who established a quasi independent Duchy of Warsaw (Russia disagreed to put the word «Poland» back on the world map). Geopolitical rivalry between France and Russia on the European continent in 1812 developed into an armed conflict in which the Polish armed forces (mainly the army of the Duchy) also took part. Repelling the Napoleonic offensive in 1812 made Russia the dominating power in Europe. A small part of the Polish territory became the Kingdom of Poland (informally known as Congress Poland) dependent on the tsarist Russia (the tsar was also the king of Poland), but with an autonomous status. This state of affairs was maintained until 1832, when after the fall of the November Uprising (1830-1831) the autonomy was limited, and the constitution was replaced with the Organic Statute of the Kingdom of Poland. Further incorporation of the Kingdom to Russia occurred after the defeat of the January Uprising (1863-1864). In consecutive years the office of the governor-general was introduced on the Polish lands, and the name of the Kingdom of

Poland was replaced with the name of the Vistula Land [12, p. 309-482; 17, p. 181-191]. The nationalistic issue concerned the functioning of the Polish nation, after the partitions of the Commonwealth, in three separate states (the quasi independent states, i.e. the Duchy of Warsaw, the Kingdom of Poland and the Republic of Kraków were an exception), the majority of which lived under the Russian rule. Poles were subjected to persecution and attempts to deprive them of their national identity (Russification and Germanization) [16, p. 271-276].

5. The rebirth of Poland in the result of the German and Russian defeat during World War I and stopping the Bolshevik expansion to the West (1918-1921). Regaining independence by Poland became possible after the defeat of the partitioners during World War I. Due to the fact that the majority of Polish territory was under the Russian rule, the crucial phenomenon was the fall of the tsarism in Russia that began with the Crimean War in the years 1853-1856 (against the Ottoman Empire and its allies). The defeat that Russia suffered caused introducing radical reforms in the state, among others the abolishment of serfdom. Further changes were necessitated by the Russian Revolution (1905), as well as the military defeat in the war with Japan (1905). In spite of all that, the defeats during World War I and the tsarist autocracy led to the outbreak of two revolutions (February and October Revolutions) in 1917. The Bolsheviks (Communists) under the leadership of Vladimir Lenin won the civil war and eventually established the Union of Soviet Socialist Republics. The attempt to expand the communist authority to other countries of Europe ended with the defeat of the Bolsheviks in the war with Poland and its allies (1919-1920). The peace treaty signed in Riga in 1921 consolidated the re-establishment of the independence of Poland [12, p. 380-482; 17, p. 181-191]. The nationalistic aspect was visible in armed struggles for the borders of the Polish state being reborn and in the need to create a uniform state organism on the basis of territories and population that for 123 years functioned in the administrative and cultural systems of three partition states.

6. The interwar period of peaceful coexistence of both states in the conditions of an increasing persecution of the Polish minority in the USSR (1921-1939). This geopolitical order was dominated by the situation of the Polish minority in the USSR. Victory in the war with the Bolsheviks in 1921 and the need for internal consolidation in the USSR created a period of peaceful coexistence between Poles and Russians (Soviets). After the death of V. Lenin, power in the USSR was seized by Joseph Stalin, i.e. Iosif Wissarionowicz Dzhugashvili, who turned out to be the pioneer of mass ethnic cleansings, and, amongst the nations in the Soviet Union, the Polish minority consisting of about 600 thousand people was the main target of these repressions. At first they were victims of relocations and attempts to deprive them of their national identity, but with time the USSR authorities decided to strike a stronger blow. The Polish national minority, alike the kulaks, was blamed for the failure of collectivization. In the 1930s the communist terror greatly increased. According to the latest research, it was not the German Jews, but the Poles in the USSR who were the most persecuted national minority in Europe in the 1930s. Timothy Snyder noted that in the second half of the 1930s, under the pretext of espionage for Poland and active participation in the Polish Military Organization, on 11th August 1937 Nikolai Yezhov issued the NKVD order number 00485 demanding a «total liquidation of the Polish spy

structures». This resulted in arresting 143 thousand people, out of which 111 thousand were executed in the years 1937-1938. Estimates show that about 85 thousand Poles were murdered at that time. During this period Poles in the USSR were killed almost forty times more frequent than any other Soviet citizens [13, p. 111-126; 9, p. 813-861].

7. The fall of Poland as a result of an another Russian (Soviet) expansion to the West and German expansion to the East (1939-1945). The USSR began to fight in the World War II alongside Germany, which resulted in the attack on the Second Polish Republic in the framework of the Ribbentrop-Molotov Pact (1939). As a result of the attack of Germany (with allied forces) on the USSR in 1941, Moscow joined the Allies. At the beginning of World War II (1939-1941) Polish citizens under the Soviet occupation became an object of ethnic persecution. The Soviets practiced mass arrests, displacements and homicide – the genocide on the Polish officers was the culminating point. In 1940 in Katyn, Tver (Mednoye) and Kharkiv the NKVD murdered over 20 thousand Poles, officers of the Polish Army and the Polish State Police, as well as civil servants. After the Germans revealed mass graves in April 1943, the Kremlin blamed the Third Reich for that crime and used the Polish efforts to explain it with the International Red Cross as an intermediary as a pretext to sever diplomatic relations with the Government of the Republic of Poland in exile. Only in 1990 the Kremlin officially recognised its responsibility for the death of Polish prisoners of war – revealing the resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party (bolsheviks) from March 1940 concerning murdering Poles [13, p. 156-163].

8. The functioning of Poland in the Russian (Soviet) geopolitical order (1945-1989). Participation in the victorious coalition of the Allies during World War II allowed the USSR to make a territorial expansion in the East of the continent, leading to the establishment of the so-called Eastern Bloc, a part of which was the Polish People's Republic. The PPR lost the Eastern marches and received lands in the West, the South, and in the North. However, it is difficult to consider it compensation, since it was an element of the geopolitical game of J. Stalin [12, p. 562-654]. The nationalistic factor includes mass displacements of the Polish citizens that belonged to national minorities before the war (to the USSR, Germany, or the so-called Regained Territories in Poland), attempts to create a Soviet citizen without a separate identity, and continuation of the persecution of the Polish intellectual elite and members of the anti-Communist independence underground.

9. The establishing of the Polish-Russian relations after the collapse of the USSR in 1991: Poland functioning in the Euro-Atlantic structures. The disintegration of the USSR changed the geopolitical situation in East-Central Europe, because former Soviet republics gained independence and satellite states gained full sovereignty. The Russian Federation became an successor to all legal commitments of the USSR. During the first years of the political transformation, three issues dominated the policy of Warsaw towards Moscow: (1) attaining real sovereignty on the international arena and integration with the Euro-Atlantic structures; (2) conducting a negotiation process on withdrawal of the Soviet armies from the territory of Poland; (3) establishing diplomatic relations with the former republics of the disintegrating USSR [8, p. 689-695]. In the post-Soviet geopolitical situation the nationalistic issue refers to the functioning of national minorities in Poland and Russia, in particular their legal status and safety.

Conclusions and perspective research directions.

The aim of the article was to systematize the historical determinants of the Polish-Russian relations and demonstrating the significance of the geopolitical and nationalistic issues in the relations between Warsaw and Moscow. On the basis of the conducted analysis it is possible to form the two most important conclusions. Firstly, the verification of the research hypothesis presented in the introduction of the article: among the most important historical determinants of the contemporary Polish-Russian relations are the rivalry for geopolitical influence in the East-Central Europe, the ethnic policy of the Russian and Soviet authorities aimed at depriving Poles of their national identity, and the extermination of the Polish intellectual elite. This research showed that this verification was positive. Over the course of the past centuries Poland was the main contender of Russia in the struggle for dominance in East-Central Europe. Achieving the geopolitical upper hand and attempts of Russification of the Polish population did not lead to a final resolution of the issue of the Polish independence. The tsarist and Soviet Russia applied great numbers of aggressive methods of ethnic polity, trying to repress

the Polish identity on the territories administered and occupied by Russia (USSR). Secondly, the Polish-Russian relations are encumbered with a negative historical legacy, peculiarly in terms of the place of Russia in the Polish history. Both nations entered into rivalry in frequent armed conflicts, Poles captured Moscow, whereas Russians initiated the partition of Poland, which resulted in the disappearance of Poland from the world map for 123 years. The majority of Polish national uprisings took place in the territories annexed by Russia, which was the most repressive out of the partitioners. Subsequent events that occurred in the 20th century antagonize the contemporary bilateral relations. It pertains especially to the attack of the Soviet Russia on the Polish territory in 1919, the Soviet aggression and occupation (alongside Germany) in 1939, and the creation of a communist Polish state after the end of World War II. The perspective research includes two dimensions: (A) Analysis of the contemporary Polish-Russian relations in order to indicate the significance of the Polish state in the geopolitical doctrine of Russia; (B) What are the other further dimensions that played a major part in the relations between Poland and Russia?

References:

1. Cimek G., Franz M., Szydywar-Grabowska K., Współczesne stosunki polsko-rosyjskie. Wybrane problemy, Toruń 2012.
2. Стегний П. В. Первый раздел Польши и российская дипломатия, «Новая и новейшая история», 2001. – № 1.
3. Grużewski T., Polska i Rosja: wybór pism, Kraków 2013.
4. Jasienica P., Rzeczpospolita Obojga Narodów, Warszawa 1985, vol. 1-3.
5. Klin, T., Geopolityka: spór definicyjny we współczesnej Polsce, «Geopolityka: Biuletyn Naukowo-Analityczny. Instytut Geopolityki» 2008. – № 1.
6. Козинский Б., Обусловленности этнической политики государства [in:] Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку, Одеса, 2014.
7. Kuźniar, R., Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki, Warszawa 2005.
8. Malgin A., Stosunki polityczne między Polską a Rosją po 1990 r., [in:] A.D. Rotfeld, A. W. Torkunow (eds.), Białe plamy-czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008), Warszawa 2010.
9. Martin T., The Origins of Soviet Ethnic Cleansing, «Journal of Modern History», 1998, vol. 70, № 4.
10. Nowak A., The Russo-Polish Historical Confrontation, «The Sarmatian Review», 1997, vol. XVII, № 1.
11. Ozbay F., Aras B., Polish-Russian relations: history, geography and geopolitics, «East European Quarterly» 2008, vol. XLII, № 1.
12. Riasanovsky V. N., Steinberg D. M., Historia Rosji, Kraków, 2009.
13. Snyder T., Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem, Warszawa, 2011.
14. Тарас А. Е. Анатомия ненависти: Русско-польские конфликты в XVIII-XX вв., Минск, 2008.
15. Vykoukal J., Territorial Contexts of the Polish Reflection of Russia, [in:] T. Hayashi, F. Hiroshi (eds.), Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present, Sapporo, 2007.
16. Wandycz P., Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795-1918, Warszawa, 1994.
17. Zenderowski R., Koziński B., Różnice kulturowe w biznesie, Warszawa, 2012.
18. Zięba R., Współczesne stosunki polsko-rosyjskie: uwarunkowania, problemy, implikacje, «Przegląd politologiczny» 2011, № 3.

Козинский Б.

Университет Кардинала Стефана Вышинского в Варшаве

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПОЛЬСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ (ЭТНИЧЕСКОЕ) ИЗМЕРЕНИЕ

Аннотация

Эта статья покажет исторические условия польско-российских отношений, в отношении двух ключевых переменных, определяющих отношения между двумя странами, то есть геополитическое и национальное измерение. Основным выводом из этой статьи является то, что в истории Польша был главным соперником России в борьбе за господство в Центральной и Восточной Европе. Кроме того, царская и советская Россия применяли весь спектр агрессивных методов этнической политики в отношении поляков (принудительные переселения или геноцид).

Ключевые слова: внешняя политика, Геополитика, национальный/этнический вопрос, национальные и этнические меньшинства, Польша, Российская Федерация.

ШВЕДСЬКА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Малиха М.І.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Досліджено основні засади міграційної політики Швеції у межах європейського інтеграційного простору. Проаналізовано її позитивні та негативні аспекти. Обґрунтовано актуальність дослідження зарубіжного досвіду міграційної політики в умовах сучасного державотворення в Україні.

Ключові слова: міграційна політика, «державна добробуту», імміграція, соціальне забезпечення, біженець, трудові ресурси.

Постановка наукової проблеми та її значення. Інтенсифікація всесвітніх суспільних зв'язків, які охоплюють найвіддаленіші куточки земної кулі і події, що трапляються в одному місці, впливаючи на ситуацію в іншому – це те, з чим доводиться стикатися кожного дня сучасному світові. В умовах динамічного розвитку наук, технологій та постійного інформаційного руху, закономірним є природний вияв мобільності людини, яка проявляється у явищі міграції, що стало феноменом ХХ-ХХІ ст.

Україна, яка прагне зайняти гідне місце в межах європейського інтеграційного простору, все ще немає відповідного міграційного законодавства та адекватної політики, яка б могла реагувати на виклики сучасних міграційних проблем. Досвід зарубіжних держав, зокрема Швеції з її найбільш ліберальною міграційною політикою і щедрою системою соцзабезпечення, яка виступає як оазис благополуччя і відкритості для іноземців, є важливим для вибору власної оптимальної моделі міграційної політики.

Аналіз останніх досліджень. Міграційні процеси характеризують будь-яке суспільство і в будь-яку епоху. Ефективна міграційна політика знаходиться в центрі уваги як вітчизняних вчених, таких як О. Малиновська [5], так і зарубіжних – І. Цапенко [7], В. Антропов [1], Р. Таран [10]. Для повного аналізу проблеми використовувалися статистичні дані, які відображені на офіційному веб-сайті *The Migrant Integration Policy Index* [11].

Мета статті полягає в аналізі міграційної політики Швеції останніх років та виокремленні її позитивних та негативних ознак.

Виклад основного матеріалу. Інтенсифікація міжнародних міграцій, що є наслідком і, водночас, рушійною силою глобалізації, повною мірою спостерігається на Європейському континенті. Із 232 млн. земель або 3 відсотки світового населення, які проживають не в тих країнах, де народилися, тобто є мігрантами, більшість перебуває в Європі 72,4 млн. Їхня чисельність постійно зростає (2010 р. – 69,2 млн.). Населення континенту урізноманітнюється і за цим показником стає подібним до населення традиційних іммігрантських країн, таких як США, Канада, Австралія [5, с. 3].

Королівство Швеція є однією з найрозвинутіших країн Європи, яка вдало поєднує традиції монархічної форми правління з практикою сучасної конституційної демократії. До специфічних чинників, властивих саме Швеції, потрібно віднести незмінний зовнішньополітичний нейтралітет з 1814 р., неучасть в обох світових війнах, рекордне за тривалістю перебування у владі Соціал-демократичної робочої партії, історичні традиції мирних способів переходу до нових формацій, зокрема від феодалізму до капіталізму, тривалі сприятливі і стабільні умови розвитку економіки, домінування реформізму в робочому русі, пошук компромісів на основі обліку інтересів різних сторін [2, с. 84].

Швецію називають «державою добробуту» переважно через щедрі систему соціального забезпечення та широкий спектр соціальних допомог. Це стало причиною привабливості держави для мігрантів, що складають великий відсоток населення держави.

У 2011 р. Швеція перевершила за рівнем інтеграції інші країни Євросоюзу, Сполучені Штати, а також Канаду. Такі дані показало дослідження, опубліковане британським консульством у Швеції та агентством з міграційної політики. Згідно з рейтингом, складеним на основі 148 різних чинників (*The Migrant Integration Policy Index (MIPEX)* [11]), шведська інтеграційна політика пропонує найвищі і сприятливі умови мігрантам для участі в житті суспільства, зокрема при працевлаштуванні.

Підкреслено й інші важливі переваги Швеції: наявність законів, які допомагають возз'єднанню сімей та боротьбі з дискримінацією, а також чимало корисних законів, що стосуються житла, освіти, участі в політичному житті та громадянства іммігрантів [8].

Причиною лояльності шведського уряду до мігрантів є впершу чергу нестача трудових ресурсів. Наслідком цього в 1960-х рр. стало збільшення динаміки міграційних процесів. Порівняно з іншими країнами Швеція знаходиться в числі лідерів за кількістю іммігрантів.

Незважаючи на це, міграція залишається політично суперечливим явищем. З одного боку, можна відзначити наявність позитивних аспектів міграційних процесів, таких як залучення в країну високоосвічених мігрантів, що значно підвищує продуктивність і конкурентоспроможність країни. З іншого боку, деякі політичні сили побоюються, що мігранти займуть привабливі для місцевих жителів робочі місця, або будуть сприяти збільшенню витрат держави на соціальні виплати та потреби [1, с. 80]. Проблема поповнення трудових ресурсів вирішується за допомогою великого потоку іммігрантів, що поступово перетворює однорідну шведську націю в багатокультурну країну.

Рішення шведських урядів останніх років стосовно проблем міграції є тенденційними на території усього Європейського Союзу, адже на сьогодні основними факторами формування міграційної політики ЄС, крім міграційного тиску із-зовні, є демографічна ситуація, що склалася в більшості європейських країн, та потреби ринку праці. У короткотерміновій перспективі певну роль відіграли також реалії фінансово-економічної кризи, наслідки якої досить болючі, особливо для деяких членів ЄС. На внутрішню європейську мобільність вплинуло розширення складу Євросоюзу останнього десятиліття, в основному за рахунок країн, які за рівнем життя та заробітків суттєво поступалися «старим» членам ЄС [5, с. 4].

У період з 2000 по 2010 рр. інтенсивність міграційного приросту в Швеції стійко зростала, хоча і раніше була досить високою і в окремі роки ста-

новила понад 5 іммігрантів на тисячу жителів, що є досить високим показником. Якщо до середини 1970-х рр. вона брала в основному трудових мігрантів з Європи і інтенсивність потоку відповідала потребам ринку праці, то після 1975 р. ця група стала зменшуватися на тлі масового припливу біженців і переселенців, які прибувають за статтею возз'єднання з родиною. Остання категорія залишається найбільшим каналом міграції до Швеції і по сьогоднішній день [9].

Як відзначають експерти, для стабільного функціонування соціальної держави потрібно, щоб більш 80 відсотків дорослого працездатного населення становили робочу силу. Однак серед мігрантів такий відсоток значно нижчий. У Швеції працевлаштовані тільки 51 відсоток мігрантів, тоді як 84 відсотки корінних шведів мають роботу. Велику ймовірність знайти роботу мають іммігранти лікарі, інженери, техніки. Набагато складніше доведеться юристам, поліцейським або економістам. Загалом серед шведських іммігрантів рівень безробіття практично в два рази вище, ніж серед корінних шведів [9]. Все це призводить до напруженості у суспільстві, яке позиціонує себе як країна рівних можливостей, але на практиці демонструє неадекватність забезпечити їх реалізацію.

Масова імміграція змінила обличчя країни і породила безліч соціальних проблем. У промислових районах великих міст чітко проявляється сегрегація населення. Серед шведів досить поширені обґрунтовані або вигадані упередження про спосіб життя приїжджих з далеких країн. Сегрегація негативна і для іммігрантів, які опиняються ізольованими у своїх національних громадах та не мають достатніх можливостей для знайомства зі шведським способом життя, культурою, законами, мовою. Все це створює ґрунт для націоналізму і ксенофобії і з боку іммігрантів, і з боку корінного населення.

Посилення інтенсивності міжнародних територіальних переміщень визначило необхідність реалізації заходів щодо їх регулювання. Уряд Швеції переслідує такі цілі при проведенні міграційної політики: підтримка регульованої міграції; захист прав осіб; гарантія дотримання гуманітарних прав особистості.

Міграційна політика країни охоплює наступні напрямки:

- політику щодо біженців;
- імміграційну політику;
- політику інтеграції;
- політику повернення (реінтеграція).

Питання міграції в Швеції традиційно координує Міністерство закордонних справ, в чиему підпорядкуванні знаходиться Міграційний департамент – центральний уряд, діяльність якого пов'язана з практичною реалізацією міграційної політики, яка визначається Парламентом країни [3, с. 264].

На сьогоднішній день політика шведської держави щодо «нових шведів» базується на трьох основних принципах:

- рівність в правах і обов'язках між іммігрантами та корінними жителями;
- свобода культурного вибору (тобто сам іммігрант вирішує, якою мірою «ставати шведом», а в якій – зберігати свої національні традиції);
- співпраця між шведами та іммігрантами, взаємна терпимість і повага [7, с. 234].

Важливим органом контролю і регулювання міграційних процесів є Міграційний департамент, який в ході реалізації свої функції співпрацює з іншими структурами, а саме:

- консульствами і посольствами Швеції за кордоном, які залучені в процес розгляду заяв на

отримання в'їзних віз та дозволів на роботу та перебування;

- поліцією, що відповідає за прикордонний контроль і депортацію;

– Радою з розгляду апеляцій іноземців, функціями якого є перегляд рішень Міграційного департаменту (оскаржені можуть бути рішення про надання дозволу на перебування і громадянство, але не випадки відмови у в'їзних візах);

- Департаментом інтеграції, уповноваженим сприяти інтеграції іноземців;

- громадськими організаціями, що надають допомогу біженцям [3, с. 266].

Минулий 2013 рік став свого роду переломним для Швеції в питаннях міграційної лояльності. Масові заворушення, що мали місце в столиці держави, занепокоїли владу Швеції, яка розпочала термінове обговорення проблем інтеграції мігрантів, що складала 15 відсотків населення, сконцентрованого у бідних кварталах великих міст країни. Тільки за минулий рік ця держава надала притулок 44 тисячам втікачів із Афганістану, Сомалі, Сирії та інших країн [4]. Безумовно, соціальній державі, якою намагається бути Швеція, вкрай важко справлятися з таким потоком приїжджих. Тим більше, слід враховувати, що більшість іммігрантів живуть на соціальні допомоги, ніде при цьому не працюючи. Однак шведський уряд продовжує відстоювати імідж держави вільних можливостей для всіх, наполегливо захищаючи існуючу імміграційну політику.

Варто зазначити, що попри ряд проблем, які є наслідками ліберальної міграційної політики Швеції, все ж державі вдається забезпечувати високий рівень життя населення, його соціального захисту.

Об'єктивна необхідність залучення трудових ресурсів в шведську економіку зумовлює відповідну міграційну політику. Проаналізовані нами кроки уряду Швеції в питаннях контролю міграційних потоків демонструють сучасні методи політико-правового регулювання вищезазначених процесів, досвід яких є корисним для України. Наприклад, закон, що дає право дітям незаконних мігрантів навчатися в школах нарівні з рештою дітей – таке рішення не лише працює на перспективу, даючи освіту дітям-негромадянам країни, але допомагає контролювати кількість незаконних мігрантів, адже умовою такого навчання є саме реєстрація батьків [6].

Все ж Швецію не оминула загальноєвропейська тенденція посилення впливу ультраправих партій на зростаючу соціальну та економічну напруженість, етнічні та релігійні конфлікти. Популярність партії «Демократи Швеції» значно зросла, що свідчить про невдоволеність населення активним припливом іммігрантів до країни, їх віддаленістю від цінностей європейської культури та небажанням інтегруватися [10, с. 14].

У Швеції серйозність проблеми інтеграції мігрантів не завжди адекватно сприймається населенням. Зокрема, багато іммігрантів, особливо з мусульманських країн, після переїзду до Швеції часто живуть окремими комунами і не хочуть інтегруватися в нове середовище, хоча політика зайнятості та освіти докладають чимало зусиль для їх інтеграції у шведський соціум. Їх замкнутість і закритість часом викликають агресію і невдоволення з боку місцевих жителів, а сутички між ними часом доходять до екстремізму [4].

Висновки. Досвід міграційної політики Швеції є унікальним і не може бути легко інтегрованим чи безпосередньо використаним в Україні. Проте він є прикладом досягнення суспільного консенсусу навколо чітко визначених пріоритетів і цілей, наполегливості в їх реалізації, послідовності перетворень, забезпечення політичної стабільності і суспільної

солідарності – власне, тих суспільно-політичних факторів, яких сьогодні гостро бракує Україні.

Таким чином, використання практики шведської міграційної політики, врахування позитивних та негативних аспектів корисне для України, оскільки нашій державі варто адекватно відповідати викликам сучасних міграційних проблем. Особливу увагу вітчизняному політикуму варто

звернути на політико-правове регулювання трудових міграційних ресурсів, освітні норми здобуття середньої та вищої освіти, соціальний захист та ін. Україні, яка обрала вектор європейської інтеграції, варто враховувати досвід зарубіжної міграційної політики, зокрема Швеції, особливо в умовах складної економіко-політичної ситуації, в якій наразі перебуває наша держава.

Список літератури:

1. Антропов В.В. Шведский опыт социального обеспечения / В. В. Антропов // Современная Европа. – М., 2007. – С. 78-86.
2. Антюшина Н. М. Скандинавський варіант соціальної держави / Н. М. Антюшина // Соціальна держава: концепція і суть. – ДІС РАН № 138. – М.: ВОГНІ, 2004. – С. 81-88.
3. Денисенко М. Б., Хараева О. А., Чудиновских О. С. Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада / М. Б. Денисенко, О. А. Хараева, О. С. Чудиновских – М., 2003 – 283 с.
4. Єреміца В. Іммігрантські бунти тривають у Швеції Радіо Свобода / В. Єреміца – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24996471.html>
5. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2014. – 48 с.
6. Незванный гость лучше нелегального мигранта [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravda.ru/world/europe/european/28-06-2013/1163228-shvetsiya-0/>
7. Цапенко И.П. Управление иммиграцией: опыт развитых стран. / И. П. Цапенко // Институт мировой экономики и международных отношений РАН. – Academia, 2009. – 384 с.
8. Швеція стала найкращою країною для мігрантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?shvetsiya_stala_naykrashhoju_krayinoyu_dlya_migrantiv&objectId=1124277
9. Швеция может перестать быть оазисом для мигрантов. Finance.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ru/-/2/0/all/2013/03/06/297895>
10. Taran P. and all. Economic migration, social cohesion and development: towards an integrated approach // Council of Europe Publishing. – 2009. – P. 83.
11. The Migrant Integration Policy Index (MIPEX) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.mipex.eu/about>

Малыха М.И.

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

ШВЕДСКАЯ МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА: ВОВОДЫ ДЛЯ УКРАИНЫ

Аннотация

Исследованы основные принципы миграционной политики Швеции в рамках европейского интеграционного пространства. Проанализированы ее позитивные и негативные аспекты. Обоснована актуальность исследования зарубежного опыта миграционной политики в условиях современной Украине.

Ключевые слова: миграционная политика, «государство благосостояния», иммиграция, социальное обеспечение, беженец, трудовые ресурсы.

Malykha M.

Lesya Ukrainka Eastern European National University

MIGRATION POLICY OF SWEDEN: OUTCOMES FOR UKRAINE

Summary

The given article shows the basic principles of migration policy in Sweden within the European integration space. The author focused on positive and negative aspects of migration policy in Sweden. The major task of this study is to show that improvement of migration policy in Ukraine should include the foreign experience of migration policy.

Keywords: migration policy, "welfare state", immigration, social security, refugee, human resources.

ОПОНЕНТИ ДЕМОКРАТІЇ: РОЛЬ «ПАРТІЇ ВЛАДИ» ТА МЕДІАКРАТІЇ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Яковлев Д.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджується окремий аспект процесу демократизації у посткомуністичних суспільствах, а саме – проблеми, що заважають переходу українського суспільства від радянського авторитарного режиму до консолідованої демократії. Визначено, за прикладом К. Поппера та його послідовників, основні складові спротиву демократичним перетворенням. Мова йде про «опонентів» (формальні та неформальні інститути), що встановлюють правила політичної гри. У статті аналізуються дві з них: пострадянська «партія влади» та медіатизація політики. Щоправда, ці проблеми ідентифіковано не як «ворогів відкритого суспільства» (за К. Поппером), а як «опонентів». Автор вважає, що їх «пляски святого Вітта» неможливо повністю зупинити та остаточно перемогти. Але українське суспільство цілком здатне, відштовхуючись від їх позиції, формувати власні візії публічної політики та публічного вибору. Політологи мають сприяти тому, щоби цей вибір був на користь демократії.

Ключові слова: демократія, пострадянська політика, політичні партії, партія влади, медіатизація політики.

У процесі трансформації радянської системи політичний клас шукає ефективні засоби вирішення одного із головних завдань демократії: переведення діяльності політичних акторів з площини реалізації та захисту власного (приватного) егоїстичного інтересу у площину задоволення суспільного (публічного) інтересу. Виборці та обранці раціонально переслідують цілі максимальної вигоди та користі, тому процес демократизації нерозривно пов'язаний із раціоналізацією суспільних відносин. Проблема раціональності політичного вибору вирішується в залежності від наявності повної чи неповної (часткової) інформації, якою володіють актори та якою вони керуються у діях. Розвиток науки, права, ринкової економіки, представницьких політичних інститутів, незалежних медіа, не в останню чергу є наслідком секуляризації, десакралізації та раціоналізації політики.

У сучасному світі розвиток демократії пов'язується із простором політичних комунікацій. Хоча залучення широких суспільних верств до процесу вироблення політики й ускладнює прийняття раціонального політичного рішення через збільшення суб'єктів учасників політики.

Будь-який вчений (а тим більше – молодий вчений), який досліджує проблеми демократії та демократичних переходів, не може обійти увагою класичні роботи з теорії демократії. До таких текстів, безумовно, відноситься робота К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» [1]. За прикладом К. Поппера, у даній статті буде здійснено спробу визначити опонентів української демократії, враховуючи нові умови – внутрішні та зовнішні. До таких інституційних проблем, які не сприяють демократизації, віднесені наступні. По-перше, діяльність «партії влади» (яка час від часу проходить етапи «перезавантаження», зберігаючи владу та власність). По-друге, виборчі кампанії, що порівняно з радянськими часами дійсно є альтернативними, але не змагальними. Сама логіка демократичних виборів передбачає альтернативність: політичного діяча потрібно обирати з-поміж різних кандидатів. Альтернативність обов'язково передбачає відмінність; у конкурентних (демократичних) виборах це – змагальна відмінність. Без змагань кандидатів виборці не мають можливості їх порівнювати та обирати кращих. По-третє, технологічні можливості мас-медіа та охоплення аудиторії дозволяють говорити про появу нового актора у політиці – медіакратію, яка сприяє медіатизації політики, через підпорядкування полі-

тичного порядку денного критеріям формату та рейтингу мас-медіа.

У 1945 році К. Поппер опублікував дослідження «Відкрите суспільство та його вороги», яке стало його особистим внеском у боротьбу з тоталітаризмом. Він почав цю працю у Відні у 1938 році – коли Гітлер захопив Австрію. У 1939 році пакт Молотова – Ріббентропа зробив Гітлера та Сталіна тимчасовими союзниками, і на сторінках книги К. Поппер критикує тоталітаризм (нацизм, фашизм та комунізм), досліджуючи фігури великих теоретиків Платона, Гегеля та Маркса, що стоять за «спинами» тоталітарних правителів [1]. Цих «ворогів» відкритого суспільства об'єднує історизм, тобто прагнення переконати громадян, що закони історії відкриті, а знання знаходиться в руках «Великих» пророків: тоталітарних володарів. З часу виходу книги демократія розвивалась, охоплюючи нові нації та континенти, а список її ворогів («список Поппера») поповнювався. До ворогів демократії було зараховано «владу та бюрократію» (М.А. Ноттурно), «тотальне економічне планування», «соціалізм», «колективізм» (Ф. Гаск), «сцієнтизм», «ринковий фундаменталізм» (Дж. Сорос) та ін.

У вітчизняній політології також сформувалась достатньо розвинута система раціональної аргументації щодо переходу від пострадянської політики до демократичної взаємодії. З 1991 року змінився політичний ландшафт: переважна більшість політичних акторів публічно називають себе демократами, під демократичними сводами розміщуються майже усі політичні партії, проекти та організації (за виключенням відвертих маргіналів). Проте демократія, перефразовуючи радянських пропагандистів, усе ще «на горизонті», як колись комунізм. Серед тих проблем, які стоять на заваді демократичному переходу, слід назвати і відомі з робіт К. Поппера «історизм» і радянське минуле, «фундаменталізм», а також – владу та бюрократію, що не зацікавлені у демократизації. До цих проблем додаються політичні опоненти демократії – «партія влади» та медіатизація політики.

Взаємопов'язаність виборчого процесу та діяльності органів влади особливо відчутна для країн, що знаходяться на етапі демократизації. Електоральні кампанії дійсно сприяють підвищенню легітимності урядування, але не завжди забезпечують ефективність у вирішенні суспільних проблем. Перманентні зміни у виборчому законодавстві, непрозорі фінансування виборчих кампаній, використання адміністративного ресурсу тощо заважає утвердженню демократії, довіри до інститутів влади та консолі-

лідації українського суспільства. При цьому, теми які привертають увагу громадян під час виборчої кампанії, як правило, відрізняються від поля проблем, що вимагають реального вирішення. Невідповідність виборчої та поствиборчої логіки у діях акторів призводить до того, що громадяни називають політику не інакше, як «брудна справа».

У сучасних умовах, індивід, що вийшов із шinelі «реального комунізму» (О. Зинов'єв) з цензурою, «залізною завісою», чорно-білим екраном та єдиним кандидатом від блоку «комуністів та безпартійних» потрапляє у динамічний глобальний інформаційний світ, де найбільшим викликом для вибору стає не відсутність інформації, а її надмірність. Змінюється роль мас-медіа, які, окрім традиційних функцій віртуалізують політичний простір, створюють «гіперреальність», і перетворюють політику на медіа-процес. Процес медіатизації політики спричиняє появу феноменів «віртуальної реальності», «реальної віртуальності» (М. Кастельс), «віртуальної демократії» та «драматургії віртуальної політики» (Е. Вілсон).

У сучасних умовах з'являються нові виклики для демократії. Один з таких викликів – це медіатизація політики, що несе в собі потенційну загрозу появи нової форми тоталітаризму – інформаційного, інший – радянський політичний спадок, основою якого є «партія влади», постійні зміни у виборчій моделі та конституційні «реверси».

Проблеми демократизації пов'язані у пострадянському політичному просторі не лише з виборчої системою, а й зі станом партійної системи. Зрозуміло, сьогодні мова не про відтворення радянської моделі «партії влади» зразка КПРС, і навіть не про посткомуністичну модель «номенклатурної олігархії». «Партія влади» зазнавала трансформацій та перезавантажувалась після президентських виборів 1994, 1999, 2004, 2010 та 2014 років. Проте мета не змінилась – поєднання державної влади та партійних структур задля збереження впливу на прийняття рішень.

Дослідження «партії влади» в українській політичній науці мають певну історію. Так, аналізуючи появу «партії влади» в посткомуністичному українському контексті, М. Рябчук писав про «партію хамелеонів», які трансформувались з олігархічної номенклатури комуністичної доби до номенклатурної олігархії «криптокомунізму» [3, с. 131]. Після 1991 року «партія влади» в Україні була сформована з «прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства» [3, с. 132]. У 1994 році «партія влади», що сформувалась навколо президента Л. Кравчука, мала ознаки неформальної, себто, як пише М. Рябчук, «організаційно ніяк не оформленої, а проте досить впливової суспільної сили з певними політичними та економічними інтересами та могутніми засобами захисту тих інтересів» [3, с. 132].

«Партія влади» до 1991 року була «державною», номенклатурою, апаратом, «колективним володарем державної влади і власності» [3, с. 134]. Після 1991 року законсервувати ситуацію в Україні та зберегти владу цим людям вдалося завдяки хоч і вдаваній, але «безпартійності». Сьогодні навпаки, більшість представників «партії влади» намагаються зберегти владу завдяки активній участі у розбудові політичних партій з різними, протилежними програмами, у тому числі на рівні регіональних організацій.

Одна з характеристик, що сприяє формуванню так званої «внутрішньої партії» – амбівалентності української влади та суспільства, а головний принцип «партії влади» – збереження влади і власності. Тому конфігурації «партії влади» можуть бути найрізноманітнішими і несподіваними, так само, як ідеологічна складова. «Партія влади» позиціонувала себе як «центристська» політична сила, що, в негативному сенсі, означає «ані права, ані ліва». «Неідеологічність» в такому сенсі фактично означає «ідейну еклектичність», яка «відбиває амбівалентний стан суспільної свідомості» [3, с. 137].

У самому понятті «партія влади» немає негативного змісту – це, за визначенням С. Рябова, «політична сила, партія, яка за умов парламентської форми правління і партійно-пропорційної виборчої системи здобула право на формування уряду, виборовши більшість місць у парламенті» [2, с. 164]. Партія може прийти до влади, сформувавши уряд, а це, в свою чергу, можливо за умов існування парламентської республіки та пропорційної виборчої системи. Обидві новації стали елементом політичної реальності в 2006 році, але і до сьогодні не можна говорити з впевненістю про формування уряду політичною силою (або силами), що перемогли на виборах.

Але здається, причина існування «партії влади» в сучасній Україні, яка, навіть програючи виборчі перегони, отримує владу та контроль над урядом за підтримки Президента, більш глибока і стосується не лише політиків, а й громадян. Характеризуючи боротьбу за громадську думку в ході минулих кампаній, можна виділити декілька пунктів, що сприяли позитивному результату для «партії влади»: 1) персоналізація передвиборчої кампанії; 2) широке використання компромату задля створення медіа-скандалів; 3) нав'язування виборчої моделі «так – ні», «за – проти». Ці пункти, природні для виборчої боротьби, на жаль, після виборів перетворювались на проблеми публічного управління, що не є оптимальним для прийняття суспільно важливих рішень.

Партія влади в Україні формується (навіть із врахуванням перед- або поствиборчої «коаліційності») після виборів до Верховної Ради України за безпосередньої участі Президента країни, що робить фактично неможливим розвиток ідеологічної складової. Найбільш ймовірно видається ситуація створення коаліції партій та блоків для формування уряду та збереження акторами владних повноважень, що також не сприяє оновленню та циркуляції еліт.

Події останніх десятиліть, що виявили потенціал новітніх інформаційних технологій, актуалізують для дослідників політичного простору звернення до феномену медіатизації політики, появи та розвитку медіакратії та їх впливи на процес політичного вибору. Теоретики «інформаційної доби» роблять наголос на комунікативній складовій політики та вважають, що політична діяльність починається з процесу інтерпретації інформації.

У сучасному світі політичні комунікації опосередковані діяльністю мас-медіа. З'являється новий потужний клас – медіакратія, яка отримує технологічну можливість впливати на конструювання порядку денного у політиці та використовувати політичну інформацію як інструмент впливу на політичний вибір.

На заваді раціональному політичному вибору стає інтенція медіакратії до цілеспрямованого формування громадської думки засобами політичної пропаганди. На початку ХХІ століття, коли

мас-медіа остаточно стали основним транслятором новин, комунікація так само розуміється як сила, що може спонукати громадян до дій. І якщо еліта та журналісти безвідповідальні, то це призводить до монополізації інформаційного ринку, еліта стає безконтрольним власником публічної інформації і, відповідно, безальтернативним джерелом проектування політичного майбутнього країни.

Медіакратія як форма організації влади базується на переважному впливі кіл, які контролюють масові інформаційні обміни і передбачає широке використання іміджевих стратегій, які руйнують бар'єри між публічною і особистою сферами життя, соціальними і культурними механізмами цілеспрямованого впливу на поведінку людини.

У пострадянських країнах, в яких посилюються тенденції медіаполітичних засобів управління, фактично відсутні інституції (як громадянського суспільства, так і влади), які були б здатні стримувати розвиток антидемократичних процесів, пов'язаних зі становленням та функціонуванням медіакратії. І це на відміну від розвинених країн консолідованої демократії, де становлення медіакратії якщо не унеможлиблюється, то, принаймні, певним чином уповільнюється традиціями демократичного діалогу влади і суспільства, відповідним стилем роботи правлячих еліт.

При цьому вплив мас-медіа пов'язаний не стільки з їх умінням умовляти та переконувати, скільки з їх здатністю залучати громадську увагу і формувати критерії, що лежать в основі оцінки та прийняття рішення. Це і означає вислів, що за допомогою правильно встановленого порядку денного можна спрямовувати громадську думку в бажане русло.

Продовжуються спроби повернути громадянина в політику за допомогою шоу, коли відбувається конструювання політичних подій у мас-медіа за законами розважальних програм. Це призводить до того, що «участь сама по собі стає формою комунікації, без необхідності передачі будь-якого смислу» [4, с. 138].

Саме тому, погоджуючись із загальноновизнаною у середовищі політичних експертів та журналістів думкою про те, що ефективне функціонування незалежних мас-медіа є необхідною передумовою розбу-

дови демократії, громадянського суспільства та правової держави, і за допомогою мас-медіа досягається така необхідна відкритість політичної системи, не можна недооцінювати складність та неоднозначність процесів медіатизації політики та становлення медіакратії. При цьому не можна ігнорувати існування у діяльності українських мас-медіа й ознак посткомуністичної моделі у відносинах із державою, яка склалась за роки незалежності.

Підбиваючи підсумки проведеному дослідженню процесу вибору та його патологій у пострадянській політиці слід відзначити наступне.

Один із актуальних викликів для демократії – медіатизація політики – змінює систему представництва громадських інтересів, трансформує соціальну, політичну та економічну реальність. Це відбувається тому, що мас-медіа створюють нові форми взаємодії у сфері публічної влади, сприяють відкритості і транспарентності політичних інститутів, надають громадянам можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем (мережа Інтернет). У розвитку мас-медіа можна побачити ефективний засіб забезпечення зворотного зв'язку, участі громадян у формуванні політичного порядку денного.

Демократія, яка утворила дієвий механізм політичного обговорення (іншою мовою – політичних торгів), довела свою здатність забезпечити економічний розвиток країни через створення конкурентного політичного середовища. Проте, залучення широких суспільних верств до процесу вироблення політики ускладнює (кількісно і якісно) процедуру раціонального політичного вибору, а один із сучасних трендів – медіатизація політики – змінює систему представництва громадських інтересів відповідно до вимог формату та рейтингу мас-медіа, передусім – телебачення. З'являється реальна загроза зведення політичного вибору до рівня мас-медійного шоу з розігруванням смислу та беззмисловими діалогами. Це призводить до виникнення нових викликів представникам мас-медіа (перетворення суспільно важливої інформації на товар, відсутність структурних змін у відносинах держава – мас-медіа, перетворення політики на медіа-процес).

Список літератури:

1. Поппер К. Открытое общество и его враги. / К. Поппер. – Т. 1: Чары Платона; Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2005. – 800 с. – (Серия «Сдвиг парадигмы»; Вып. 3).
2. Рябов С. Политология: словарь понятий и терминов / Рябов С. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256 с.
3. Рябчук М. Дилеми українського Фауста / Рябчук М. – К.: Критика, 2000. – 271 с.
4. Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д.В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.

Яковлев Д.В.

Национальный университет «Одесская юридическая академия»

ОППОНЕНТЫ ДЕМОКРАТИИ: РОЛЬ «ПАРТИИ ВЛАСТИ» И МЕДИАКРАТИИ В ПОСТСОВЕТСКОЙ ПОЛИТИКЕ

Аннотация

В статье исследуется отдельный аспект процесса демократизации в посткоммунистических обществах, а именно – проблемы, которые мешают переходу украинского общества от советского авторитарного режима к консолидированной демократии. Определены, по примеру К. Поппера и его последователей, основные составляющие сопротивления демократическим преобразованиям. Речь идет об «оппонентах» (формальных и неформальных институтах), устанавливающих правила политической игры. В статье анализируются две из них: постсоветская «партия власти» и медиатизация политики. Правда, эти проблемы идентифицированы не как «враги открытого общества» (по К. Попперу), а как его «оппоненты». Автор считает, что их «пляски святого Витта» невозможно полностью остановить и окончательно победить. Но украинское общество вполне способно, отталкиваясь от их позиции, формировать собственное видение публичной политики и публичного выбора. Политологи должны способствовать тому, чтобы этот выбор был в пользу демократии.

Ключевые слова: демократия, постсоветская политика, политические партии, партия власти, медиатизация политики.

Iakovlev D.V.

National University «Odessa Law Academy»

OPPONENTS OF DEMOCRACY: THE ROLE OF THE "PARTY OF POWER" AND MEDIOCRACY IN POST SOVIET POLICY

Summary

The article examines a different aspect of the process of democratization in post-communist societies – namely, problems that prevent the transition from the Soviet Ukrainian society authoritarian regime to a consolidated democracy. Determined, like Karl Popper and his followers, the main components of resistance to democratic change. This is the "opponents" (formal and informal institutions), which set the rules of the political game. This article analyzes two of them post-Soviet «party of power» and mediatization. However, these problems are not identified as "enemies of the open society" (Karl Popper) as well as "opponents." The author believes that their "St. Vitus's dance" can not completely stop and ultimately win. But Ukrainian society are able to, based on their positions, to form their own vision of public policy and public choice. Political scientists should contribute so that this choice was in favor of democracy.

Keywords: democracy, the post-Soviet politics, political parties, party of power, mediatization of politics.

НАШІ АВТОРИ

1. **Аблаева Азизе Талытовна** – аспірант кафедри русскої філології Кримського інженерно-педагогічного університету
2. **Александренко Олена Віталіївна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри досудового слідства Національної академії внутрішніх справ
3. **Ахмади Мирейла** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського мови Університету «Тарбят Модарес»
4. **Бабаченко Лариса Валентинівна** – аспірант кафедри фінансів Чернігівського національного технологічного університету
5. **Білошицький Володимир Іванович** – здобувач Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та Національної академії наук України
6. **Босенко Ірина Ігорівна** – молодший науковий співробітник лабораторії інтенсивної педагогічної корекції Інституту спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України
7. **Бочко Олена Юріївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу Мукачівського державного університету
8. **Веселовська Наталія Олександрівна** – магістр права Національної академії управління
9. **Гарас Микола Нестерович** – кандидат медичних наук, асистент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб Буковинського державного медичного університету
10. **Гасій Григорій Михайлович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри організації й технології будівництва та охорони праці Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
11. **Гончарова Ольга Анатоліївна** – кандидат педагогічних наук, доцент Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
12. **Горзов Людмила Федорівна** – асистент кафедри дитячої стоматології Ужгородського національного університету
13. **Гулак Олена Василівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України
14. **Гущин Артем Андрійович** – аспірант Сумського національного аграрного університету
15. **Джулій Андрій Володимирович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерних систем Хмельницького національного університету
16. **Джулій Володимир Миколайович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерних систем Хмельницького національного університету
17. **Дика Наталія Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка
18. **Ділай Надія Григорівна** – аспірант кафедри фінансів Національного університету «Львівська політехніка»
19. **Дмитренко Алла Олександрівна** – магістр Львівської національної академії мистецтв
20. **Дорожкін Андрей Сергеевич** – аспірант Республіканського інституту вищої школи
21. **Дьяков Дмитрий Григорьевич** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри методології і методів психологічних досліджень, декан факультету психології Белоруського державного педагогічного університету
22. **Жидкова Наталія Миколаївна** – кандидат педагогічних наук Менської районної гімназії
23. **Ісхакова Наталія Гаріївна** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри Національного авіаційного університету
24. **Карампур Роксана** – студент Університету «Тарбят Модарес»
25. **Козинець Олена Гаврилівна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Чернігівського національного технологічного університету
26. **Козинський Бартош** – аспірант Університету Кардинала Стефана Вышинського в Варшаві
27. **Комар Таїсія Василівна** – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та педагогіки Хмельницького національного університету
28. **Косицька Зінаїда Миколаївна** – молодший науковий співробітник відділу декоративного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України
29. **Кузьмук Ігор Ярославович** – асистент кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
30. **Куцька Олена Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Академії сухопутних військ
31. **Леськів Соломія Романівна** – магістр права Львівського національного університету імені Івана Франка
32. **Листопад Олег Петрович** – аспірант Інституту стоматології Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика
33. **Малиха Марія Ігорівна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
34. **Мельник Володимир Семенович** – асистент кафедри дитячої стоматології Ужгородського національного університету
35. **Мясіщев Олександр Анатолійович** – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри комп'ютерних систем Хмельницького національного університету
36. **Назаренко Олександр Володимирович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічного контролю та аудиту Сумського національного аграрного університету

37. **Нетюхайло Лілія Григорівна** – доктор медичних наук, професор Української медичної стоматологічної академії
38. **Огарь Юлія Віталіївна** – студентка Гуманітарного інституту кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка
39. **Одуденко Алла Володимирівна** – юрист 1 класу, старший прокурор прокуратури Деснянського району м. Києва
40. **Олійник Андріан Юрійович** – магістр медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
41. **Олійник Галина Василівна** – кандидат медичних наук, асистент кафедри ортопедичної стоматології Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
42. **Олійник Маркіян Юрійович** – студент стоматологічного факультету Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
43. **Олійник Юрій Юрійович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри онкології та радіології Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
44. **Павликівська Богдана Михайлівна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри дитячої хірургії та пропедевтики педіатрії Івано-Франківського національного медичного університету
45. **Падалка Аліна Іванівна** – кандидат медичних наук, асистент кафедри дитячої стоматології факультету післядипломної освіти Української медичної стоматологічної академії
46. **Пікож Андрій Віталійович** – студент Навчально-наукового комплексу «Інститут прикладного системного аналізу» Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
47. **Познанська Інна Володимирівна** – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу ринку транспортних послуг Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України
48. **Породько Лілія Володимирівна** – аспірант відділу «Теорія наноструктурних систем» Інституту хімії поверхні імені О.О. Чуйка Національної академії наук України
49. **Радчикова Наталія Павловна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри методології і методів психологічних досліджень Белорусського державного педагогічного університету
50. **Ржепішевський Андрій Леонідович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
51. **Романюк Євгенія Олександрівна** – молодший науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України
52. **Румянцев Павел Александрович** – преподаватель кафедри конституційного і муніципального права Російського державного соціального університету, філіал в г. Тольятті
53. **Сергієнко Ольга Володимирівна** – аспірант Київського національного університету імені Вадима Гетьмана
54. **Сівашенко Тетяна Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємств Національного авіаційного університету
55. **Тадаєва Анастасія Вадимівна** – аспірант кафедри соціальної педагогіки Харківської державної академії культури
56. **Триколенко Софія Тарасівна** – аспірант відділу «Образотворче мистецтво» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського Національної академії наук України
57. **Урванцева Світлана Володимирівна** – старший викладач кафедри банківських інвестицій Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
58. **Фарсадманеш Сафарали** – кандидат філологічних наук, преподаватель Тегеранського університету
59. **Харченко Світлана Володимирівна** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри медичної, біологічної та біоорганічної хімії Української медичної стоматологічної академії
60. **Харчук Христина Романівна** – кандидат архітектури, старший викладач Львівського національного аграрного університету
61. **Чешун Віктор Миколайович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерних систем Хмельницького національного університету
62. **Швець Анна Олександрівна** – аспірант Університету Марії Кюрі-Склодовської
63. **Шевченко Юлія Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємств Національного авіаційного університету
64. **Яковлев Денис Вікторович** – декан факультету політології та соціології, доктор політичних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73005 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
тел.: +38 (0552) 399 530
info@molodyvcheny.in.ua
www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 12.09.2014 р.
Формат 64х90/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 23,72. Тираж 100 прим.
Зам. 0914-24.

Видавництво: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.